

АКАДЕМИЯ НАУК АРМЯНСКОЙ ССР
ИНСТИТУТ ВОСТОКОВЕДЕНИЯ

А. А. БОЗОЯН

ВОСТОЧНАЯ ПОЛИТИКА
ВИЗАНТИИ И КИЛИКИЙСКАЯ
АРМЕНИЯ
В 30—70-ые ГОДЫ XII ВЕКА

ИЗДАТЕЛЬСТВО АН АРМЯНСКОЙ ССР
ЕРЕВАН 1988

ՀԱՅԿԱԿԱՆ ՍՍՀ ԳԻՏՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐԻ ԱԿԱԴԵՄԻԱ
ԱՐԵՎԵԼԱԳԻՏՈՒԹՅԱՆ ԻՆՍՏԻՏՈՒՏ

Ա. Ա. ԲՈԶՈՅԱՆ

2622
ԲՅՈՒԶԱՆԴԻԱՅԻ ԱՐԵՎԵԼՅԱՆ
ՔԱՂԱՔԱԿԱՆՈՒԹՅՈՒՆԸ ԵՎ ԿԻԼԻԿՅԱՆ
ՀԱՅԱՍՏԱՆԸ ԺԲ ԴԱՐԻ
30—70-ԱԿԱՆ ԹՎԱԿԱՆՆԵՐԻՆ

ՀԱՅԿԱԿԱՆ ՍՍՀ ԳԱ ՀՐԱՏԱՐԱԿԶՈՒԹՅՈՒՆ
ԵՐԵՎԱՆ 1988

Տպագրվում է ՀՍՍՀ ԳԱ արևելագիտության ինստիտուտի
գիտական խորհրդի որոշմամբ

Պատասխանատու խմբագիր՝ պատմական գիտությունների դոկտոր
Պ. Մ. ՄՈՒՐԱԿՅԱՆ

Գիրքը հրատարակության են երաշխավորել գրախոսներ՝
պատմական գիտությունների դոկտոր Կ. Ն. ՅՈՒՋԲԱՇՅԱՆԸ
և պատմական գիտությունների թեկնածու Հ. Գ. ՄԱՐԳԱՐՅԱՆԸ

Բողոյան Ա. Ա.

Բ 802 Բյուզանդիայի արևելյան քաղաքականությունը
և Կիլիկյան Հայաստանը ԺԲ դարի 30—70-ական
թվականներին: Պատ. խմբ.՝ Պ. Մ. Մուրադյան —
եր.: ՀՍՍՀ ԳԱ հրատ., 1988.—286 էջ,

Աշխատությունը նվիրված է Կիլիկիայի հայկական
իշխանության և Բյուզանդական կայսրության քաղաքական
փոխհարաբերությունների պատմության ուսումնասիրությանը:
Գրքում մանրամասնորեն բնութագրված է Բյուզանդական
կայսրության արևելյան և Ռուբինյան իշխանության արտա-
քին քաղաքականությունը ԺԲ դարի 30—70-ական թվական-
ներին: Լայնորեն օգտագործված են Հռոմկլայի կաթողիկո-
սարանի դիվանագիտական փոխհարաբերությունների վավե-
րագրերը: Հետազոտության մեջ ճշտված են ԺԲ դարի 40—70-
ական թվականների Կիլիկիայի բյուզանդական կառավարիչնե-
րի իշխանության ժամանակը և գործունեության ոլորտները,
փորձ է կատարված վերականգնելու նրանց իշխանության
տարածքը:

Գիրքը հասցեագրված է հայագետներին, բյուզանդագետ-
ներին և Մերձավոր արևելքի պատմությամբ հետաքրքրվող
ընթերցող լայն շրջաններին:

0504020000

Բ ————— 29—87

ԳՄԴ 63.3(22) 1

703 (02)—83

© Հայկական ՍՍՀ ԳԱ հրատարակչություն, 1988

Ն Ե Ր Ա Մ Ո Ւ Թ Յ Ո Ւ Ն

1081 թ. Բյուզանդական կայսրության գահին տիրացավ Ալեքս Ա Կոմնենոսը: Այդ իրադարձությամբ Բյուզանդական կայսրության պատմության մեջ սկսվեց նոր՝ Կոմնենոս կայսրերի կառավարման դարաշրջանը (1081—1185): Այդ ժամանակաշրջանը նշանավորվեց հակասական տեղաշարժերով, սրոնք իրենց կնիքը դրեցին Բյուզանդական կայսրության ներքին կյանքի և արտաքին քաղաքական հարաբերությունների հետագա ընթացքի վրա: Կոմնենոսների իշխանության տարիներին կայսրությունը հասավ տնտեսության և մշակույթի զարգացման որակական նոր աստիճանի, բարձրացավ Բյուզանդիայի միջազգային հեղինակությունը, ձեռնարկվեցին հեռավոր ուղղմարշավներ Հյուսիսային Ասորիք, Իտալիա և Եգիպտոս: Առաջին Կոմնենոսների իշխանության ժամանակաշրջանի մասին Կարլ Մարքսը գրել է. «...Նաչակրաց արշավանքները կրկին բարձրացրեցին կայսրության նշանակությունը, հեռացրեցին Արևելքից սպառնացող վտանգը»¹: Մինչև զարաշրջանում պետության ներսում և հատկապես արքունիքում ժամանակ առ ժամանակ հայտնվում էին հզոր, ընդդիմադիր խմբակցություններ և պալատական կուսակցություններ, որոնք հակադրվում էին կայսրության պաշտոնական արտաքին ու ներքին քաղաքականությանը: Նրանց հակահարված տալու համար պահանջվում էին հսկայական ուղղմական և տնտեսական ուժեր:

Կոմնենոս կայսրերի հեռավոր ուղղմարշավները Հյուսի-

¹ К. Маркс, Хронологические выписки. I. от—91 приблизительно до +1320, Архив Маркса и Энгельса/Под ред. В. Адоратского. т. V, Л., 1938, с. 188.

սային Ասորիք, Իտալիա և Եգիպտոս չէին արտահայտում երկրի իրական տնտեսական և ռազմական հզորությունը: Պատահական չէ, որ նշված տարածքներում ռազմական գործողություններ ծավալելուց շատ շանցած կայսրությունը կորցնում էր նվաճված տիրույթները: Այդ ռազմարշավները հիմնականում ունեին մեկ նպատակ՝ պահպանել Բյուզանդական կայսրության տարեցտարի նվազող միջազգային հեղինակությունը:

Կոմենենոսների ժամանակաշրջանի Բյուզանդական կայսրության քաղաքական ու տնտեսական աստիճանական վերելքը ընդհատվեց 1176 թ., երբ Իկոնիայի սուլթան Ղլիմ Արսլանը Միրիոկեֆալիի ճակատամարտում պարտության մատնեց Մանուել Ա Կոմենենոսի բանակը: Բյուզանդական կայսրության պատմության մեջ կրկին սկսվեց երկարատև ներքին և արտաքին քաղաքական լճացման ժամանակաշրջան, որը հյուծեց երկրի տնտեսությունը և, որի հետևանքով, 1204 թ. Կոստանդնուպոլիսը հանձնվեց չորրորդ խաչակրության բանակներին²: Բյուզանդական կայսրությունը այդ իրադարձությունից հետո մասնատվեց:

Մինչդեռ ԺԱ դարի 70-ական թթ. Կիլիկիա երկրամասը, երբեմն, որպես սահմանային գոտի հարում էր Բյուզանդիայի տարածքներին; սակայն ավելի հաճախ ամբողջությամբ ենթարկվում էր կայսրությանը: Կիլիկիան համարվում էր Հռոմեական կայսրությունից Բյուզանդիային անցած, նրանից անբաժանելի տարածքային ժառանգություն: Է դարում այդ երկրամասը Արաբական խալիֆայի և Բյուզանդական կայսրության բանակների միջև քաղաքական բախումների ռազմական թատերաբեմ դարձավ: 703 թ. Բյուզանդական կայսրությունը կորցրեց Կիլիկիան, իսկ Ժ դարի ընթացքում կրկին վերագրավեց այն³: 1071 թ. Մանազկերտի ճակատամարտից հետո, Բյուզանդական կայսրության ռազմական ուժերը

² К. Н. Юзбашян, Классовая борьба в Византии в 1180—1204 гг. и четвертый крестовый поход, Ереван, 1957.

³ Տե՛ս Ա. Ն. Տեր-Ղևոնդյան, Արաբական սահմանային ամբողջությունների գոտին (սուղուր), ՊՔՀ, 1981, № 2, էջ 140, 148:

ջախջախվեցին Սելջուկյան մեծ սուլթանության բանակների կողմից: Այդ իրադարձությունից հետո վերացվեց Բյուզանդական կայսրության վերահսկողությունը Կիլիկիայի տարածքի վրայից:

ԺԱ դարում Բյուզանդական կայսրությունը բռնության և դիվանագիտական համոզման ճանապարհով տեղահան է անում հայկական բնակչության մի նշանակալի զանգված Մեծ Հայքի տարածքներից և բնակեցնում է Կապադոկիայում ու Հյուսիսային Ասորիքում⁴: Տեղահանված հայկական բնակչությունը իրեն հատկացված տարածքներում պահպանում էր որոշ ինքնավարություն, իսկ Փիլարտոս Վարաժնունու և նրա հետևորդների իշխանության տարիներին ձեռք է բերում փաստական (de facto) անկախություն: Այդ հիմքի վրա ԺԱ դարի վերջին Կիլիկիայում և Հյուսիսային Ասորիքում ձևավորվում են մի շարք հայկական իշխանություններ, որոնք ԺԲ — ԺԳ դարերի ընթացքում կարևոր դեր են խաղում Մերձավոր արևելքի քաղաքական կյանքում: Սակայն նրանցից շատերը չկարողացան դիմանալ հզոր նարեանների քաղաքական ճնշմանը և հեռացան պատմության թատերաբեմից: Քչերին էր վիճակված դիմանալ մինչև ԺԲ դարի 30-ական թթ.: Դրանց մեջ հիշատակելի են Կիլիկիայի Ռուբինյան, Լամբրոնի ու Պապեռոնի Հեթումյան իշխանությունները: ԺԱ դարում Փոքր

4 Թեև ԺԲ դարի նշանավոր հակորիկ մատենագիր Դիոնիսիոս Բար Սալիբին հայերի մուտքը Հյուսիսային Ասորիք թվագրում է 725 թ. (Դիոնիսիոս Բար Սալիբիի հակաճառությունը հայոց դէմ, Թարգմանեց ասորի բնագրի Հ. Պողոս Էսապայեան, Վիեննա, 1938 (Ազգային մատենադարան, հ. Ճեէ), էջ 87): Այնուամենայնիվ հայկական բնակչության զանգվածային դադթը դեպի Կապադոկիա, Կիլիկիա և Հյուսիսային Ասորիք սկսվում է ԺԱ դարում (տե՛ս Ա. Ալպոյաճեան, Պատմություն հայ Կեսարիոյ, Տեղագրական, պատմական և ազգագրական ուսումնասիրություն, հ. Ա, Գահիրե, 1937, էջ 478—481, Վ. Փեմուրեյան, Հայերի արտագաղթը դեպի Գամիրք (11-րդ դարում), ՏՀԳ, 1955, № 2, էջ 78—81, Հալ ժողովրդի պատմություն, հ. III, Հայաստանը զարգացած ֆեոդալիզմի զարաշրջանում (IX դ. կեսերից մինչև XIV դ. կեսերը), Երևան, 1976, էջ 506—515, Գ. D'Éryan L'immigration Arménienne en Cappadoce au XIe siècle, Byzantion, t. XLV, 1975, fasc. 1, p. 41—117).

Ասիայում հայերի ստեղծած քաղաքական միավորումներից ամենակենսունակը եղավ Կիլիկիայում Ռուբինյանների ստեղծած հայկական իշխանությունը, որը գոյատևեց մինչև 1375 թ.:

Մինչև ԺԲ դարի առաջին կեսը ներառյալ, հայկական այն իշխանությունները, որոնք ինքնուրույնաբար շարունակում էին իրենց գոյությունը Կիլիկիայի տարածքի վրա, քաղաքական և տնտեսական սերտ կապերով էին կապված Բյուզանդական կայսրությանը ու ճանաչում էին նրա գերակայությունը: Կայսրությունը Փոքր Ասիայի այս տարածաշրջանում (регион) պահում էր մեծաթիվ բանակ և նշանակում էր իր զորահրամանատար-կառավարիչներին: Սակայն, հակառակ Բյուզանդիայի եռանդուն տիեզերակալական քաղաքականությանը, Ռուբինյան հայկական իշխանությունը հաջողվեց միավորել Կիլիկիայի գրեթե բոլոր շրջանները, դուրս գալ Բյուզանդական կայսրության ստորակայի (vassal)⁵ կարգավիճակից և ԺԲ դարի երկրորդ կեսին կատարել իր առաջին հաջող և նպատակաուղղված դիվանագիտական քայլերը միջազգային փոխհարաբերությունների ասպարեզում, որը երկրին բերեց լիակատար՝ և՛ փաստական, և՛ իրավաբանական (de jure) անկախություն: 1198 թ. Կիլիկիայի Ռուբինյան հայկական իշխանությունը թագավորություն հռչակվեց: Այդ իսկ պատճառով, Բյուզանդական կայսրության և Ռուբինյան իշխանության միջև ԺԲ դարի 30—70-ական թթ. ծավալված քաղաքական հակամարտության ուսումնասիրությունը Կիլիկիայում թագավորության հռչակման նախօրեին ներկայացնում է որոշակի գիտական հետաքրքրություն:

Աշխատության մեջ արտացոլված կարևոր խնդիրներից մեկն էլ Բյուզանդական կայսրության փոքրասիական շրջանների վարչատարածքային բաժանման որոշ առանձնահատկությունների ուսումնասիրությունն է Կիլիկիայի օրինակի

⁵ Վասալ և սյուզերեն տերմինների փոխարեն օգտագործում ենք Հ. Գ. Մարգարյանի «Հյուսիսային Հայաստանի և Վրաստանի ԺԲ դարի պատմության մի քանի հարցեր» (Երևան, 1980) աշխատության մեջ կիրառված ստորակա և գերակա համարժեքները:

վրա: ԺԲ դարի ընթացքում Բյուզանդական կայսրության ներսում վարչատարածքային բաժանումների համակարգը մասնավոր ուսումնասիրության չի ենթարկվել: Հետևաբար ԺԲ դարի 40—70-ական թթ. Կիլիկիայի բյուզանդական կառավարիչների ժամանակագրական հերթականության բացահայտումը, կայսրության փոքրասիական տարածքների վարչական բաժանման առանձնահատուկությունների ուսումնասիրությունը կարող է նոր խթան դառնալ Կոմենենոսների դարաշրջանի Բյուզանդիայի ներքին՝ վարչատարածքային քաղաքականության հետազոտության բնագավառում:

Բյուզանդական կայսրության և Ռուբինյան հայկական իշխանության միջև ԺԲ դարի 30—70-ական թթ. քաղաքական և եկեղեցական փոխհարաբերությունները ներկա աշխատանքում ուսումնասիրված են հայկական, բյուզանդական, ասորական, արաբական և լատինական սկզբնաղբյուրների համեմատական քննության լույսի ներքո: Փոքր Ասիայում տեղի ունեցած իրադարձությունները դիտված են Մերձավոր արևելքի քաղաքական պատմության հետնախորքի վրա, քննության են առնված այն բոլոր արմատական վերափոխումները, որոնց ենթարկվեցին Բյուզանդական կայսրության և Ռուբինյան հայկական իշխանության միջազգային քաղաքական փոխհարաբերությունները: Աշխատանքում օգտագործվել են նաև հայոց կաթողիկոսարանի և բյուզանդական արքունիքի ու եկեղեցու միջև վարվող դիվանագիտական փոխհարաբերությունների վավերագրերը, որոնք լուսաբանում են հայբյուզանդական եկեղեցական հրկիսոսության քաղաքական շարժառիթները: Ռուբինյան իշխանությունը և Հոռմկլայի կաթողիկոսարանը պայքարի տարբեր ճակատներում փորձում էին հասնել մի ընդհանուր քաղաքական նպատակի՝ հայկական պետականության վերականգնմանը: Կիլիկիայի սահմաններում բյուզանդական տեղական վարչության կառուցվածքի և Ռուբինյան պետության ձևավորման ընթացքի ուսումնասիրությունը նպատակ է հետապնդում քննության առարկա դարձնել նշված տարածաշրջանում գործող այն քաղաքական ուժերի պատմությունը, որոնց անմիջական միջա-

մտությամբ վերականգնվեց հայկական պետականությունը Կիլիկիայում:

Փորձենք սահմանել այն հիմնական խնդիրները, որոնց լուսաբանմանն էլ նվիրված է ներկայացվող աշխատությունը.

ա) ԺԲ դարի միջազգային-քաղաքական պայքարի միջավայրում հետևել Բյուզանդական կայսրության և Կիլիկիայի հայկական իշխանության միջև ծավալված քաղաքական փոխհարաբերությունների ընթացքին այնպիսի մի ժամանակաշրջանում, երբ նրանցից առաջինը աննկատելիորեն դեպի անկում էր գնում, իսկ երկրորդը, հետզհետե, բարձրանում էր,

բ) հաշվի առնելով հայ-բյուզանդական քաղաքական փոխհարաբերությունները և յուրաքանչյուր կոնկրետ ժամանակաշրջանի միջազգային իրադրությունը, բացատրել Կիլիկիայի հայկական իշխանության քաղաքական դաշինքի հիմնական դրդապատճառները Դանիշմանյան ամիրայության, Իկոնիայի սուլթանության, Հալեպ-Մոսուլի ամիրայության, Անտիոքի և Նդեսիայի իշխանությունների հետ ԺԲ դարի 30—70-ական թվականներին,

գ) վեր հանել բյուզանդական աստիճանավորների գործունեության ոլորտները Կիլիկիայում և նրանց առաքելությունը Ռուբինյան հայկական իշխանության դեմ մղվող պայքարում,

դ) եկեղեցիների միությունը վերաբերող հայ-բյուզանդական դիվանագիտական վավերագրերի ընձեռած նյութի հիման վրա հետազոտել այդ բանակցությունների քաղաքական դրդապատճառները:

Բյուզանդական կայսրությունը, մեզ հետաքրքրող ժամանակաշրջանում, փորձում էր վերականգնել իր իշխանությունը Փոքր Ասիայում: Հովհաննես Բ և Մանուել Ա Կոմնենոսների արևելյան քաղաքականության հիմնական խնդիրն էր ելակետային դիրքեր գրավել Սև և Միջերկրական ծովերի ափամերձ շրջաններում, օգտագործելով դինաստիական ամուսնությունները՝ կայսրությանը ենթարկել Մերձավոր արևելքի խաչակրաց իշխանությունները, բարձրացնել կայսրության միջազգային-քաղաքական հեղինակությունը: Այդ քա-

դաքականութիւնը իրագործելու հիմնական պայմաններից մեկը Կապադովկիայում, Կիլիկիայում և Հյուսիսային Ասորիքում հաստատված հայկական բնակչության հպատակեցումն էր Բյուզանդական կայսրության արտաքին քաղաքական շահերին: Այդ հպատակին հասնելու համար կայսրութիւնը կազմակերպում էր հեռավոր ռազմարշավներ դեպի Հյուսիսային Ասորիք, բյուզանդամետ ուժերի օգնությամբ երկպառակտչական պատերազմներ էր հրահրում Կիլիկիայում, ստիպում էր Հռոմկլայում հաստատված հայոց կաթողիկոսարանին՝ ընդունելով բյուզանդական եկեղեցու դավանաբանական-ծիսական պայմանները, ճանաչել Կոստանդնուպոլսի պատրիարքութիւնի գերագահութիւնը:

ԺԲ դարի 30—70-ական թթ. Կիլիկիայի Ռուբինյան հայկական իշխանութիւնի քաղաքական գործիչների առջև դրված էին բազմաբնույթ խնդիրներ (որոնց ճիշտ լուծումը կարող էր երկիրը հասցնել լիակատար անկախութիւնի և թագավորութիւնի հռչակման):

ա) ազատագրել Ռուբինյան իշխանութիւնը Բյուզանդական կայսրութիւնի ստորակայի կարգավիճակից, պաշտպանել Կիլիկիայի տարածքային ամբողջականութիւնը և փաստական անկախութիւնը, արգելել Բյուզանդական կայսրութիւնը, Իկոնիայի սուլթանութիւնը, Դանիշմանյան ամիրայութիւնը, Հալեպ-Մոսուլի աթաբեկութիւնը, Անտիոքի և Նզեսիայի լատինական իշխանութիւններին միջամտելու երկրի ներքին գործերին,

բ) ենթարկել Կիլիկիայի տարածքում ամբոցներ ունեցող բոլոր հայ և ալազգի ավատատեր ընտանիքներին, որոնք անջատվողականութիւնի և օտարերկրյա կողմնորոշման կրողներ էին,

գ) Ռուբինյան իշխանութիւնի գերակայութիւնի ներքո համախմբել Կիլիկիայի տարածքում ապրող բոլոր ժողովուրդներին, կարգավորել երկրի ներքին՝ և՛ հասարակական, և՛ տնտեսական փոխհարաբերութիւնները,

դ) դուրս բերել երկիրը միջազգային-քաղաքական մե-

կուսացումից, վերականգնել հայկական պետականությունը և Կիլիկիայի տարածքում ստեղծել թագավորություն:

Չնայած ԺԱ դարի վերջից- Հյուսիսային Ասորիքում և Փոքր Ասիայում գոյություն ունեին բազմաթիվ անկախ հայկական իշխանություններ, այնուամենայնիվ, մինչև ԺԲ դարի 30-ական թվականները ինքնուրույն պետականության դադարփաբը այդ քաղաքական միավորումներում դեռ ծիւրեր չարձակած, հարևան պետական միավորումների ռազմական ուժերի միջամտությամբ արմատախիլ էր արվում: Կիլիկիայում և Հյուսիսային Ասորիքում հաստատված այնպիսի անկախ հայկական իշխանություններ, ինչպիսիք էին Փիլարտոս Վարաժնունու և Գող Վասիլի⁶ ղեկավարած պետությունները իրենց առջև չդրեցին և չէին կարող դեռևս ղեկել հայկական պետականության վերականգնման խնդիր: Նրանք չկարողացան կողմնորոշվել իրենց շրջապատող ժողովուրդների և պետական միավորումների հետ քաղաքական փոխհարաբերություններում և փլուզվեցին: Այդ իշխանությունների անկման պատճառները բազմաթիվ են, կանգ առնենք դրանցից հիմնականների վրա.

ա) նրանց ստեղծած պետությունների մեջ համախմբված հայկական ռազմաավատատիրական վերնախավը չկարողացավ նոր պայմաններում հարմարվել արդեն իսկ տեղում ձեվավորված ավատատիրական հարաբերություններին,

բ) ամենամյա պատերազմները ամբողջովին հյուծեցին

⁶ ԺԱ դարի վերջի և ԺԲ դարի սկզբի հայկական իշխանությունների մասին տե՛ս Կոմագենացի, Փիլարտոս Հայր Կիլիկիայ ճոխութեան բուն հիմնադիրը, Հալեպ, 1930, M. J. Laurent, Byzance et Antioche sous le curopalate Philarète, REA, 1929, t. IX, fasc. 1, p. 61—72; C. J. Jarnley, Philaretos armenian bandit or byzantine general? REA, 1972, n. s., t. IX, p. 331—353; B. A. Арутюнова-Фиданян, Армяне-халкедониты на восточных границах византийской империи (XI в.), Ереван, 1980, с. 152—169; B. П. Степаненко, Из истории международных отношений на Ближнем Востоке XII в. Княжество Васила Гоха и Византия. В кн.: Античные традиции и византийские реалии, АДСВ, Свердловск, 1980, с. 34—44.

ներանց իշխանությունն ներքո գտնվող երկրամասերի տնտեսությունը,

գ) չգտնվեց ազգային և ավատատիրական փոխհարաբերությունների կարգավորման այն ճշգրիտ ուղին, որը կօգնեի հետագայում երկրի դուրս բերումը ներքին և արտաքին քաղաքական ճգնաժամից ու միջազգային մեկուսացումից:

Նման դժվարությունների առաջ էին կանգնած ԺԱ դարի երկրորդ և ԺԲ դարի առաջին կեսին Փոքր Ասիայի և Մերձավոր արևելքի գրեթե բոլոր պետական միավորումները: Բյուզանդական կայսրությունը կորցրեց սեփական փոքրասիական տիրույթները, Մելիթշահի մահից (1092) հետո մասնատվեց Մեծ սելջուկների սուլթանությունը⁷, քաղաքական պայքարի թատերաբեմից բավական արագ դուրս եկան Դանիշմանյան, Արտուքյան⁸, Մերձավոր արևելքում դեռևս իրենց գոյությունը շարունակող արաբական ամիրայությունները, շուտով իրենց տարածքների մեծագույն մասը կորցրեցին արևելքի խաչակրաց իշխանությունները: Հատկանշական է, որ ԺԱ—ԺԲ դարերում Փոքր Ասիայում և Մերձավոր արևելքում ձևավորված բոլոր պետական միավորումներից ամենակենսունակը եղան Կիլիկիայի Ռուբինյան հայկական իշխանությունը և Իկոնիայի սուլթանությունը¹⁰: Այդ իսկ պատճառով, այդ պետությունների սոցիալ-տնտեսական և քաղաքական պատմության ուսումնասիրությունը ներկայացնում է գիտական որոշակի հետաքրքրություն:

7 Ս. Վ. Բոննազյան, Հայաստանը և սելջուկները XI—XII դդ., Երևան, 1980, էջ 218:

⁸ I. Melikoff, Dānīshmēndides, EI, n. éd., t. II, Leide—Paris 1965, p. 112—114; Cl. Cahen, Le Diyar Bakr au temps des premiers urtukides, JA, 1. 227, 1935 № 1, pp. 270—276.

⁹ Cl. Cahen, La Syrie du Nord à l'époque des croisades et la principauté Franque d'Antioche, Paris, 1940, p. 368—373, 420—434.

¹⁰ В. А. Гордлевский, Государство Сельджукидов Малой Азии, В кн.: Академик В. А. Гордлевский, Избранные сочинения т. 1, М., 1960, с. 29—218. Cl. Cahen, Pre-Ottoman Turkey. A general survey of the material and spiritual culture and history c. 1071—1330, London, 1969.

Եկեղեցու պատմության և տարբեր աթոռների միջև դիվանագիտական փոխհարաբերությունների հարցերը վաղուց ի վեր գրավել են բյուզանդագետների և հայագետների ուշադրությունը: Աշխատություններ են նվիրվել Կոստանդնուպոլսի պատրիարքության, Հոռմի պապության, Հայոց կաթողիկոսարանի և ասորի հակոբիկ պատրիարքության փոխհարաբերությունների պատմությանը¹¹: Սակայն ուսումնասիրությունների գերակշիռ մասը գրվել է եկեղեցու պատմության խնդիրների տեսանկյունից, հետազոտողները փորձ չեն կատարել այդ անցուղարձերը շաղկապել Մերձավոր արևելքում տեղի ունեցող սոցիալ-տնտեսական և քաղաքական տեղաշարժերի հետ: Այդ իսկ պատճառով փորձել ենք ընդգծել, որ տարբեր եկեղեցական կազմակերպությունների միջև ժամանակ առ ժամանակ փոխանակվող դեսպանադնացությունները և հարևան կրոնական համայնքների միջև բորբոքվող ծիսադավանաբանական պայքարը իրականությունից կտրված սխուլաստիկ վեճ չէր, այլ արտացոլումն էր այն միջազգային-քաղաքական պայքարի, որը կրքեր էր բորբոքում առօրյա կյանքում, միմյանց դեմ էր հանում հակառակորդ պետությունների բանակները:

ԺՅ դարի քրիստոնեական եկեղեցիները միջազգային եկեղեցաքաղաքական հարաբերություններում նույն սանդղահարթակի վրա չէին կանգնած, ունեին շեշտակիորեն տարբերակվող նկրտումներ և հեղինակություն: Հոռմի պապական եկեղեցին խաչակրաց առաջին արշավանքների հաջող ելքից հետո շափազանց բարձր քաղաքական դիրք գրավեց ինչպես Արևմտյան Եվրոպայում, այնպես էլ Մերձավոր արևելքում:

¹¹ Մ. Օրմանյան, Ազգապատում, հ. Ա, Կոստանդնուպոլիս, 1912, 88. 961—1028, W. Norden, Das Papsttum und Byzanz. Die Trennung der beiden Mächte und das Problem ihrer Wiedervereinigung bis zum Untergange des byzantinischen Reichs (1453), Berlin, 1903; J. M. Hussey, Church and Learning in Byzantine Empire 867—1185, London, 1937; S. Der Nersessian, Armenia and the Byzantine Empire, Cambridge, Massachusetts, 1945, pp. 42—52; G. Every, The Byzantine Patriarchate (451—1204), London, 1962.

ԺԲ դարի արևմտաեվրոպական միջազգային իրավունքի տեսանկյունից Հռոմի պապությունը դիտվում էր ավատատիրական աստիճանակարգը գլխավորող տիրակալների առաջնորդ։ Նա իր իշխանությունը պարտադրում էր Եվրոպայի գրեթե բոլոր պետություններին, օժում էր գերմանական՝ արևմտահռոմեական կայսրերին։ Չնայած վերջիններս ԺԱ—ԺԲ դարերում բազմիցս փորձեցին պապերից խլել նշված առանձնաշնորհումները և վերջ դնել հռոմեական կղերի արտոնյալ վիճակին, այնուամենայնիվ գերմանական կայսրերի քաղաքական պայքարը ավարտվեց Հռոմի պապության հաղթանակով¹²։

Բյուզանդական եկեղեցական կաղմակերպությունը ենթարկվում էր պետությանը։ Եկեղեցական գործերում Կոստանդնուպոլսի պատրիարքի հետ միասին առաջնային դեր էր խաղում բյուզանդական կայսրը, որը համարվում էր Քրիստոսի փոխանորդը երկրի վրա¹³։ Կոստանդնուպոլսի պատրիարքը կայսեր արտաքին ու ներքին քաղաքական ձեռնարկումների հշու կամակատարն էր, բյուզանդական տիեզերակալական գաղափարախոսության կրողը։ Բյուզանդիայի արտաքին նվաճողական քաղաքականությունը զուգորդվում էր գաղափարական զավթողամոլ քաղաքականության հետ, որով կայսրությունը ստիպում էր առանձին քրիստոնեական եկեղեցիների ղեկավարներին ընդունել օրթոդոքս եկեղեցու վարդապետությունը և գերազահությունը։ Այդ խսկ պատճառով մեծ հետաքրքրություն են ներկայացնում Բյուզանդական կայսրության և Կոստանդնուպոլսի պատրիարքության քաղաքական և եկեղեցական փոխհարաբերությունները մյուս քրիստոնեական եկեղեցիների և պետությունների հետ։

Ի տարբերություն Կոստանդնուպոլսի օրթոդոքս եկեղեցու,

¹² R. Foltz, La papauté médiévale: vue quelques-uns de ses historiens récents, RH, 1957, t. CCXVIII, p. 55.

¹³ L. Bréhier, Le monde Byzantin, t. II. Les institutions de l'Empire Byzantin, En série: L'évolution de l'humanité, Paris, 1919, p. 16, 432—439.

հակոբիկ ասորիների պատրիարքությունը և հայկական կաթողիկոսարանը սեփական ազգային պետությունների շարժման պայմաններում ձեռք էին բերել պետական կազմակերպությանը բնորոշ հատկանիշներ.

ա) միջազգային քաղաքական և եկեղեցական փոխհարաբերություններում հանդես էին գալիս իրենց ժողովուրդների անունից,

բ) իրավասու էին տնօրինելու քաղաքացիական և եկեղեցական դատական վեճերը, կարող էին նույնիսկ հաշտարար (կամ միջնորդ) դատավորներ լինելու հայկական իշխանությունների և նրանց հարևան պետությունների միջև,

գ) ստորագրում էին միջազգային եկեղեցական և քաղաքական բնույթի փաստաթղթեր:

Հակոբիկ ասորիների եկեղեցական կազմակերպության ղեկավարները, հայկական կաթողիկոսարանի համեմատությամբ, առանձնահատուկ դիրք էին զբաղում իրենց ժողովրդի հասարակական-քաղաքական կառուցվածքում: Ասորի բնակչությունը փորձ չէր կատարում վերականգնելու սեփական ժողովրդի պետական անկախությունը, այդ իսկ պատճառով ասորի հակոբիկյան հասարակության մեջ չկար սոցիալական որևէ կայուն խավ, որն իր գործունեությամբ հակադրվեր հակոբիկյան պատրիարքության եկեղեցաքաղաքական ձգտումներին: Այդ եկեղեցու ղեկավարները իրենց գործողությունների մեջ չափազանց ազատ էին, նրանք փոխադարձաբար օգնում էին օտարազգի, մանավանդ մահմեդական տիրակալներին և ավատատիրական վերնախավին, պահանջելով այդ պետություններից անձեռնմխելի դարձնել իրենց եկեղեցու ունեցվածքն ու իրավասությունները և ազատորեն սեփական հավատքը դավանելու իրավունքը, պաշտպանում էին այլ կրոնական համայնքների ոտնձգություններից հակոբիկ բնակչության իրավունքները:

Ի տարբերություն հակոբիկ ասորական եկեղեցու, Հռոմկլայի հայկական կաթողիկոսարանը ներկայացնում էր մի ժողովուրդ, որը թեև ոչ հեռավոր անցյալում կորցրել էր սեփական անկախությունը, այնուամենայնիվ չէր զաղարել, ուղիներ

2622

փնտրել անկախ պետականությունը վերականգնելու համար: ԺԹ դարում հայոց կաթողիկոսարանը ազգային պետականության վերականգնման համար պայքարող ամենատեղեղ կազմակերպություններից էր: Այս առումով մեզ հետաքրքրող հարցին ճիշտ մոտեցում է ցուցաբերել ակադ. Աշոտ Հովհաննիսյանը. «Հայաստանի և Անդրկովկասի Բազրատունիների գլխավորած միասնությունը քայքայվելուց հետո՝ հայ եկեղեցին հաֆեռդալական միակ կազմակերպությունն էր, որ հավակնում էր կարծես գրավել հայ պետականության թափուր տեղը, ներկայացնել հայերին օտարների առաջ, բանակցություններ վարել նրանց հետ հայ ժողովրդի անունից»¹⁴: Ահա այս առումով ուշադրավ է կաթողիկոսարանի քաղաքական և դիվանագիտական պայքարը Փոքր Ասիայի և Մերձավոր արևելքի պետական միավորումների, երբեմն էլ Ռուսիայան հայկական իշխանության դեմ, ամեն զնով պաշտպանելու իր ինքնուրույնությունը և շնչով ելու որևէ պետական միավորի հետ: Այդ իսկ պատճառով Հայոց կաթողիկոսարանը ԺԹ դարի 40-ական թվականներից մինչև ԺԳ դարի 90-ական թվականները իր նստավայրը չփոխադրեց որևէ հայկական իշխանության տարածք, այլ հետապնդելով «համահայկական» քաղաքական նպատակներ, գերադասեց մնալ մուսուլմանական պետություններին ենթակա Հոմեկա ամրոցի պաշտպանության ներքո: Հայոց կաթողիկոսարանը ԺԹ դարի 30—70-ական թթ. յուրահատուկ քաղաքական կուրս էր վերցրել հարևան ժողովուրդների և եկեղեցական կազմակերպությունների նկատմամբ: Մասնակցելով Կիլիկիայում և Հյուսիսային Ասորիքում ծավալված քաղաքական պայքարին, Հայոց կաթողիկոսարանը փորձում էր հաշտության եզրեր գտնել քրիստոնեական մյուս եկեղեցիների հետ փոխհարաբերություններում: Նման դիրքորոշման հիմնական դրդապատճառն այն էր, որ հայկական բնակչությունը Կիլիկիայում և Հյուսիսային Ասորիքում ապրում էր հույն, ասորի,

14 Ա. Հովհաննիսյան, Դրվագներ հայ ազատագրական մտքի պատմության, գիրք առաջին, Երևան, 1957, էջ 266:

լատին քրիստոնյա բնակչության հետ կողք-կողքի: Պետականության հասնելու համար անհրաժեշտ էր այդ բոլոր ժողովուրդների քաղաքական և եկեղեցական կազմակերպությունների աջակցությունը: Այս իմաստով առանձնակի հետաքրքրություն է ձեռք բերում Հայոց կաթողիկոսարանի փոխհարաբերությունների ուսումնասիրությունը Բյուզանդական կայսրության և Կոստանդնուպոլսի պատրիարքության հետ եկեղեցիների միության բնակցություններ վարելու ընթացքում: Եկեղեցական այդ հարաբերություններն աշխատության մեջ դիտվում են ԺԲ դարի 30—70-ական թթ. Մերձավոր արևելքի քաղաքական պատմության հետնախորքի վրա: Հանգամանք, որը թույլ է տալիս նկատել եկեղեցական բնակցությունների քաղաքական շարժառիթները:

Իհարկե վերը նշված ոչ բոլոր հարցերն են, որ աշխատության մեջ սպառիչ լուծում են ստացել, քանի որ այս մենագրությունը իր սուղ ծավալի մեջ հավակնություն չունի պատասխանելու ԺԲ դարի 30—70-ական թթ. Կիլիկիայի Ռուբինյան իշխանության և Բյուզանդական կայսրության քաղաքական և եկեղեցական փոխհարաբերությունների պատմության բոլոր հարցերին:

ՄԱԶԲԱՂՔՈՒՐՆԵՐԻ ՏԵՍՈՒԹՅՈՒՆ

ԺԲ դարի 30—70-ական թթ. հայ-բյուզանդական քաղաքական և եկեղեցական փոխհարաբերությունների պատմության բաղմամբիվ խնդիրներ իրենց արձագանքն են գտել այդ ժամանակաշրջանի և հետագայի միջնադարյան բաղմամանր և բաղմալեզու սկզբնաղբյուրներում: Փոքր Ասիայի և Հյուսիսային Ասորիքի պետական միավորումներին սահմանակից Կիլիկիայի հայկական իշխանության արտաքին քաղաքականության ուսումնասիրությունը անհնար է ձեռ-

նամուխ լինել առանց հայկական¹, բյուզանդական², ասորական³, լատինական⁴ և մուսուլմանական⁵ արևելքի ժողովուրդների լեզուներով ստեղծված մատենագրությունների հաշվառման: Մեզ հետաքրքրող պատմական սկզբնաղբյուրներին անդրադարձած հետազոտողներից շատերը այդ աղբյուրները ըստ լեզվական պատկանելության բաժանում են տարբեր խմբերի, սակայն մենք կփորձենք աշխատության մեջ օգտագործված սկզբնաղբյուրները ներկայացնել ըստ ժանրային պատկանելության, քանի որ մատենագրական յուրաքանչյուր ժանր, չնայած լեզվական խոչընդոտին, ծա-

¹ Մեզ հետաքրքրող հայկական սկզբնաղբյուրների մասին տե՛ս Մ. Աբելյան, Հայոց հին գրականության պատմություն, երկրորդ գիրք (X—XV դդ.), Վերկեր, հ. 7, Երևան, 1970, էջ 86—256, Լ. Հ. Բաբայան, Դրվագներ Հայաստանի զարգացած ֆեոդալիզմի դարաշրջանի պատմագրության (IX—XIII դդ.), Երևան, 1981:

² Բյուզանդական սկզբնաղբյուրների ընդհանուր բնութագրումներ տե՛ս K. Krumbacher, Geschichte der byzantinischen Litteratur von Justinian bis zum Ende des oströmischen Reiches (527—1453), München, 1897, S. 79—91, 274—286; H.—G. Beck, Kirche und theologische Literatur im byzantinischen Reich, München, 1959, S. 609—629; H. Hunger, Die hochsprachliche Profane Literatur der Byzantiner. B. 1, München, 1978, S. 400—441.

³ Ասորական սկզբնաղբյուրների համար տե՛ս (A. Lüders, Die Kreuzzüge im Urteil syrischer und armenischer Quellen, Berlin, 1964, S. 5—16; A. Baumstark, Geschichte der syrischen Literatur, Bonn, 1922, S. 292—320; B. Радт, Краткий очерк истории сирийской литературы./Перевод с английского К. А. Тураевым, под редакцией и с дополнениями проф. П. К. Коковцева. СПб., 1902, с. 175—204.

⁴ Այս անվան տակ նկատի ենք ունեցել արևմտաեվրոպական և խաչակրաց արևելքի լատինագիր մատենագրությունը, որի մասին տե՛ս М. А. Заборов, Введение в историографию крестовых походов (латинская хронография XI—XIII вв.), М., 1966.

⁵ Մեզ հետաքրքրող ժամանակաշրջանի անցուդարձերին անդրադարձած պարսկա-արաբական պատմական մատենագրության մասին տե՛ս Cl. Cahen, La Syrie du Nord à l'époque des croisades et la principauté Franque d'Antioche, Paris, 1940, pp. 33—95; N. Elisséeff, Nûr ad-Dîn. Un grand prince musulman de Syrie du temps des croisades (511—569 h./1118—1174), t. I, Damas, 1967, pp. 1—85.

ռայում է կոնկրետ նպատակի, հեղինակները ձգտում են պահպանել տվյալ գրական տեսակին բնորոշ ավանդական, տեղական յուրահատկությունները: Ըստ այդմ էլ, ներքոհիշյալ սկզբնաղբյուրները ներկայացնում ենք հետևյալ ենթաբաժիններում. ա) պատմագրություն, բ) վավերագիր, գ) պատմագեղարվեստական մատենագրություն, դ) հակաճառական գրականություն:

Պետք է նկատի ունենալ, որ այստեղ ի վիճակի չենք ամբողջությամբ ներկայացնել մեր ուսումնասիրած ժամանակաշրջանին և տարածքին վերաբերող բոլոր մատենագրական երկերը ու սահմանափակվում ենք միայն նրանցով, որոնք անմիջականորեն առնչվում են արժարժված հարցերին:

ա) Պատմագրություն

Հյուսիսային Ասորիքի և Փոքր Ասիայի պատմությանը նվիրված ԺԲ—ԺԳ դդ. պատմագրական սկզբնաղբյուրները բազմաթիվ են և բազմաբնույթ. պատմությունների կողքին մեզ են հասել ժամանակագրություններ և տարեգրություններ, որոնցից յուրաքանչյուրը մասնագետից պահանջում է ցուցաբերել առանձնահատուկ մոտեցում, քանի որ ներկայացնում է որոշակիորեն տարբեր պատմագրական ավանդույթ:

Աննա Կոմնենեն (1081—1153) ԺԲ դարի բյուզանդական պատմագրական դպրոցի լավագույն ներկայացուցիչներից է: ԺԲ դարի 30—40-ական թթ. շարունակելով իր ամուսնու՝ Նիկևիոր Վրինեսոսի անավարտ աշխատությունը, նա շարադրել է իր հոր՝ կայսր Ալեքս Ա Կոմնենոսի դարաշրջանի Բյուզանդական կայսրության պատմությունը⁶: Պատմագրու-

⁶ Այս աշխատության վերջին հրատարակությունը տե՛ս Anna Comnèna. Alexiade (règne de l'empereur Alexis I Comnène 1081—1118)/Texte établi et traduit par B. Leib, t. I—III, Paris, 1945—1947

Նշված հրատարակությունը մենք ձեռքի տակ չենք ունեցել, այդ իսկ՝ պատճառով օգտագործել ենք Դյուկանժի կազմած բնագիրը ('Αννῆς τῆς Κομνηνῆς: πρὸς παραγεννητοῦ αλεξανδρείου 'Αλεξία. — In: PG, t. 131, p. 59—1307): Աշխատանքում հանախակի օգտագործում ենք նաև այդ բնագրի առաջին թարգմանությունը (Анна Комнина. Алекснада/Вступительная статья, перевод, комментарий Я. Н. Любарского, М., 1965).

հին փառաբանում է Ալեքս Ա-ի պետական գործունեությունը, այդ իսկ պատճառով պատմագրության մեջ այս աշխատանքը համառոտակի անվանվում է «Ալեքսիադա»⁷։ Առանց հաշվի առնելու այս երկը անհնար է անդրադառնալ Հովհաննես Բ և Մանուել Ա Կոմնենոսների ժամանակաշրջանի Բյուզանդական կայսրության արևելյան քաղաքականության խնդիրներին ու կայսրերի հեռագնաց զավթողական ռազմարշավների ուսումնասիրությանը։ Վերոհիշյալ կայսրերը որոշ շտկումներով շարունակում էին Ալեքս Ա Կոմնենոսի իշխանության տարիներին սկսված Փոքր Ասիայի և Հյուսիսային Ասորիքի տարածքների վերագրավման քաղաքականությունը։ «Ալեքսիադայում» նկարագրվում են Ալեքս Ա-ի արևելյան ռազմարշավները, բացահայտվում են Կոմնենոսների դարաշրջանի բյուզանդական դիվանագիտության որոշ սկզբունքային մոտեցումներ, սակայն մեր աշխատանքի համար այս երկը հատկապես հետաքրքիր է նրանով, որ այնտեղ է պահպանվել Դեաբոլյան համաձայնագրի բնագիրը, կնքված 1108 թ. Բոհեմունդ Անտիոքացու և Բյուզանդական կայսրության միջև⁸։ Այդ փաստաթուղթը թույլ է տալիս հետազոտողին թափանցել Բյուզանդական կայսրության արևելյան քաղաքականության տիեզերակալական էության խորքերը Հովհաննես Բ Կոմնենոսի Կիլիկիա և Հյուսիսային Ասորիք ծրագրված ռազմարշավի (1136—1138) նախօրյակին, քանի որ ԺԲ դարի Կոմնենոս տիրակալների նվաճողական արտաքին քաղաքականությունը արևելքում արդարացնելու համար պատմագիրները հաճախ վկայակոչում են Դեաբոլյան հաշտության պայմանագիրը⁹։

7 Հ. Հունգերը իրավացի է, անվանելով Աննա Կոմնենի աշխատությունը «Բյուզանդական մեծ արձակ — վեպ Ալեքս Ա կայսեր մասին» (տե՛ս Н. Hunger, նշվ. աշխ., В. I, էջ 404)։

8 E. Honigsmann, Die Ostgrenze des byzantinischen Reiches von 363 bis 1071, Bruxelles, 1935, p. 125—130; Я. Н. Любарский, М. М. Фрейдсберге, Девольский договор 1108 г. между Алексеем Комнином и Боэмундом, ВВ, т. 21, 1962, с. 260—274.

9 Այդ մասին վկայում է Միքայել Ասորին. «Երբ նա (Հովհաննես Կոմնենոսը—Ա. Բ.) շարունակեց զրավել այն (Անտիոքը—Ա. Բ.), Զոս-

Ալեքս Ա-ին հաջորդած երկու բյուզանդական կայսրերի իշխանության դարաշրջանի պատմությունը շարադրում է Մանուել առաջինի արքունական դպիր (ὁ βασιλικὸς γραμματικὸς) Հովհաննես Կիննամոսը: Թեև պատմագրության մեջ նրա աշխատանքը երբեմն անվանվում է «Համառոտ պատմություն» (ἐπιτομή)¹⁰, այնուամենայնիվ մենք այն կանվանենք «Պատմություն»¹¹: Այդ երկը պահպանվել է ԺԳ դարի եզակի մի ձեռագրում, որից կատարվել են հետագա բոլոր ընդօրինակությունները: «Պատմության» մեղ հասած բնագիրը ընդհատվում է 1176 թ. դեպքերի նկարագրության մասում, ուր պատմիչի միտքը մնում է անավարտ¹²: Հովհաննես Կիննամոսը ընդհանուր գծերով է ներկայացնում Հովհաննես Բ Կոմենենոսի կառավարման ժամանակաշրջանը, ավելի հանգամանորեն անդրադառնալով Մանուել Ա-ի իշ-

լինը (Սղեսիայի տերը—Ա. Բ.) եկավ նրան փետրիու և նրանք հաշտություն կնքեցին. պայմանով, որ երբ կայսրը տիրանա Ասորիքի տարածաշրջանին (des regions), այսինքն՝ Հալեպին և մնացածին (du reste), նա դրանք կտա Ֆրանկներին, իսկ Ֆրանկները նրան կհանձնեն Անտիոքը, ինչպես նրանք խոստացել էին նրա հայր Ալեքսիս» (Chronique de Michel le Syrien patriarche Jacobite d'Antioche (1166—1199)/Editer pour la première fois et traduite en français par J.—B. Chabot, t. III, Paris, 1905, p. 245 (այսուհետև—Մ. Ս., t. III).

¹⁰ Ioannis Cinnami, Epitome rerum ab Ioanne et Alexio (sic) Comnenis gestarum/Ad fidem codicis Vaticani recensuit Augustus Meineke. Bonnæ, 1836 (այսուհետև՝ I. C.): Հուլնարեն բնագրի հետ միասին մենք հավասարապես օգտագործել ենք նաև Հովհաննես Կիննամոսի երկի ռուսերեն թարգմանությունը (տե՛ս Краткое обозрение царствования Иоанна и Мануила Комнинов (1118—1180). Труд Иоанна Киннама/Перевод под редакцией профессора В. Н. Карпова, СПб., 1859).

¹¹ Sk'w P. Wirth, Zur Frage nach dem authentischen Titel von Johannes Kinnamos' Geschichtswerk,—Byzantion, t. 41, 1971, S. 375—377.

¹² М. М. Фрейденберг, Труд Иоанна Киннама как исторический источник, ВВ, т. XVI (1959), с. 30.

խանության ժամանակաշրջանին¹³։ Հովհաննես Կիննամոսը մանրամասնորեն ներկայացնում է Բյուզանդական կայսրության արևելյան քաղաքականությունը, նկարագրում է Հովհաննես Բ-ի և Մանուել Ա-ի Կիլիկիա-Հյուսիսաստորիքյան ռազմարշավները, հիշատակում է Կիլիկիայում կառավարած բյուզանդական պաշտոնյաներին, անդրադառնում է կայսերական դիվանագիտության կարևորագույն ձեռնարկումներին։

Մեզ հետաքրքրող ժամանակաշրջանի պատմական գործիչների, դեպքերի ու իրադարձությունների մասին հանգամանալից պատմում է նաև ԺԲ դարի վերջին և ԺԳ դարի սկզբին ապրած բյուզանդական մատենագիր Նիկեոս Խոնիատեսը։ Վերջին երկու Կոմնենոսների (Ալեքս Բ-ի և Անդրոնիկոս Ա-ի) կառավարման տարիներին Նիկեոս Խոնիատեսը Բյուզանդական կայսրության վարչական ապարատում զբաղեցրել է տարբեր պաշտոններ, այնուհետև ծառայության է անցել Անգելոսների մոտ, նշանակվել է Փիլիպպուպոլսի (ներկայիս Պլովդիվ) կառավարիչ։ 1204 թ. լատինների կողմից Կոստանդնուպոլսի գրավումից հետո, Նիկեոս Խոնիատեսը որոշ ժամանակ թափառելով Բյուզանդիայի տարբեր շրջաններում, բնակություն է հաստատում (1206/7)։ Բյուզանդական կայսրության նոր մայրաքաղաք Նիկիայում՝ Լասկարիսների արքունիքում, ուր ապրում է մոտավորապես մինչև 1216 թ.։ Այդ ընթացքում (1206—1216) Նիկեոսը ապրատում է իր պատմական երկը։ Նիկեոս Խոնիատեսը իր աշխատությունը սկսում է Ալեքս Ա-ի մահով (1118 թ.) և շարադրանքը հասցնում է մինչև 1206 թ. իրադարձությունները¹⁴։ Ըստ Ֆ. Շալանդոնի, Նիկեոս Խոնիատեսը

13 Այս հանգամանքը նկատի ունի Հ. Հունգերը, երբ այս երկի վերնագրի մասին գրում է. «...պաճառագարդ վերնագիրը ցույց է տալիս, որ *ἡτοιμασμένη* վերաբերում է միայն Հովհաննես Բ-ի կառավարմանը, այդ իսկ պատճառով աշխատության իսկական վերնագիրը պետք է համարել *ἀφ'ἧς ἦτορ*» (H. Hunger, *Զշվ. աշխ.*, B. I, S. 410)։

14 S. Nicetae Choniatae Historia/Recensuit I.annes Aloysius

Հովհաննես Բ և Մանուել Ա Կոմնենոսների կառավարման ժամանակաշրջանի պատմությունը դրել է 1183—1204 թթ. ընթացքում¹⁵։ Բյուզանդադիտության մեջ երկարատև վիճարանություններից հետո հաստատվել է այն ճշմարիտ կարծիքը, որ Նիկեոսա հոնիատեսը ծանոթ է եղել Հովհաննես Կիննամոսի պատմությանը և, ամենայն հավանականությամբ, օգտվել է նրանից¹⁶։ Ի դեպ, այս տեսակետը լիովին իրավացի է միայն Հովհաննես Բ Կոմնենոսի ժամանակաշրջանի իրադարձությունների շարադրման մասի վերաբերյալ։ Մանուել Ա Կոմնենոսի իշխանության ժամանակաշրջանի իրադարձությունների նկարագրման մասում հիշյալ երկու բյուզանդական պատմիչները հեռանում են միմյանցից և՛ փաստերի ընտրության, և՛ շարադրանքի հաջորդականության, և՛ իրադարձությունների դնահատության խնդրում¹⁷։ Նկատելի է նաև, որ Նիկեոսա հոնիատեսը լինելով 1204 թ. Կոստանդնուպոլսի առման ականատեսը, այդ տեսանկյունից է դիտում Բյուզանդիայի ողջ ԺԲ դարի պատմությունը։ 1204 թ., չորրորդ խաչակրաց արշավանքից հետո, Բյուզանդական կայսրության տրոհման արմատները փնտրելով նախորդ մի քանի կայսրերի անհեռատես քաղաքականության մեջ, հոնիատեսը ի հակադրություն Կիննամոսի, որը հերոսական գծերով է ներկայացնում Մանուել Ա-ի գործունեությունը, երբեմն կծու հումորով ծաղրում է նրան, երբեմն էլ՝ նվազեցնում է քաղաքական գործերում այս կայսեր դերը¹⁸։

van Dielen, In: Corpus Fontium Historiae Byzantinae, v. XI 1/2 Berolini et Novi Eboraci, 1975 (այսուհետև՝ N. Ch.)։ Օգտվել ենք նաև ուսուցչի թարգմանությունից (տե՛ս Никита Хониаг, История/Перевод под редакцией проф. В. И. Долоцкого. Т. I (1118—1185), СПб., 1860).

¹⁵ F. Chalandon, Les Comnènes, t. II(1), p. XXIV.

¹⁶ V. Grecu, Nicetae Choniatis a-t-il connu l'histoire de Jean Cinnamos ?, REB, t. VII, f. 2, 1950, p. 194—204; H. Hunger, Die hochsprachliche..., B. I, S. 410; A. П. Каждан, Еще раз о Киннаме и Никите Хониаге, In: BS, XXIV, 1963, p. 4—31.

¹⁷ A. П. Каждан, Еще раз..., с. 30.

¹⁸ Sб'ю Н. Гроссу, Отношения византийских императоров

Եթե վերոհիշյալ բյուզանդական մատենագիրների երկերում առանձնացվում է յուրաքանչյուր կայսեր գործունեությունը և կարծես ամփոփ գնահատականի են արժանանում նրանց ձեռնարկումները, ապա՝ այլ բնույթի երկեր են ԺԳ դարի «Հայոց պատմությունները»: Հատկանշական է, որ շնայած այդ ժանրի երկերի հայկական մատենագրության մեջ ունեցած դարավոր ավանդներին, ԺԲ դարում «Հայոց պատմություն» շատեղծվեց: Այդ տեղատվության հիմնական պատճառներից մեկն այն էր, որ հայ ժողովուրդը կորցրել էր իր պետականությունը, իսկ կրթություն ստացած անհատների մի նշանակալի մասը դեգերում էր հայկական լեռնաշխարհի սահմաններից դուրս. չկար քաղաքական կամ եկեղեցական մի այնպիսի կազմակերպություն, որը շահագրգռված լիներ նմանատիպ երկի ստեղծմամբ: Սակայն արդեն ԺԳ դարում պատմական Հայաստանի մշակութային նշանավոր կենտրոններում կրկին փորձեր են կատարվում ստեղծելու այդ մատենագրական տեսակին պատկանող երկեր, որոնց մեջ առանձնակի տեղ են գրավում Կիրակոս Գանձակեցու (1201/2—1271) և Վարդան Արևելցու (ԺԳ դար) «Պատմութիւն Հայոց»-ները: Չնայած այս երկու պատմագիրներն էլ իրենց երկերում մեզ հետաքրքրող ժամանակաշրջանի իրադարձությունները շարադրում են հետևելով ԺԲ դարի սկզբնաղբյուրներին, այնուամենայնիվ հիշյալ պատմիչների բազմաթիվ դիտարկումներ, առանձին իրադարձությունների մասին կոնկրետ վերաբերմունքով, օգնում են ժամանակաշրջանի խոն քաղաքական իրադարձությունների ընկալմանը: Կիրակոս Գանձակեցին¹⁹, որպես կանոն վերապատմում է ԺԲ դարի հայտնի ժամանակագիրներ Մատթեոս Ուռհայեցու, Գրիգոր Երեցի և Սամուել Անեցու երկերի համապատասխան հատվածները, սակայն երբեմն շփոթում է անձնավորությունները, խստորեն չի հետևում ժամանակագրական հերթա-

Иоанна II (1118—1143) и Мануила I (1143—1180) Комнинов к вопросу об унии с западом, Труды Киевской духовной Академии (отдельный оттиск), 1912, с. 15.

19 Կիրակոս Գանձակեցի, Պատմություն Հայոց, աշխատասիրությամբ Կ. Ա. Մելիք-Օհանջանյանի, Երևան, 1961:

կանությանը, նույն իրադարձությունը պատմում է մի քանի անգամ²⁰:

Կիրակոս Գանձակեցու «Հայոց պատմությունը» Հայոց արևելյան կողմերում ապրող, քննող պատմիչի ստեղծագործությունն է: Հեղինակը հաճախ օգտագործում է վավերագրեր²¹: Կիրակոս Գանձակեցու երկը բաղկացած է 65 գլուխներից, որոնցից միայն առաջին երկուսն են, ուր կարելի է տեղեկություններ գտնել ժԲ դարի իրադարձությունների վերաբերյալ: Պետք է նշել, որ մեզ հետաքրքրող մասում Գանձակեցին չի տալիս ժամանակաշրջանի ամբողջական պատմությունը, նրա շարադրանքը թուղթիկ է, քննվող հարցերի քանակը՝ սահմանափակ:

Կիրակոսի երկի համեմատությամբ բավականաչափ մանրապատում է Վարդան Արևելցու «Պատմութիւն տիեզերական» աշխատությունը²², ուր հեղինակը ժամանակագրական հերթականությամբ շարադրում է ժԲ դարի 30—70-ական թթ. անցուդարձը: Վարդանն իր աշխատության մեջ, բացի հայալեզու սկզբնաղբյուրներից, առատորեն օգտվել է Միքայել Ասորու ժամանակագրությունից, որը 1248 թ. հայ պատմիչի աշակցուն մասնակցությամբ թարգմանվել է հայերեն: Վարդանի երկում ևս, ինչպես նկատեցինք Կիրակոս Գանձակեցու պատմության մասին խոսելիս, իրադարձությունների նկարագրության առանցքը Հայաստանի արևելյան մասում կատարվող անցուդարձերն են: Մեզ հետաքրք-

20 Բերենք միայն մեկ հատկանշական օրինակ. «Զոր լուծալ կայսրն յունաց, որ Ալէքս կոչիր, առաքէ րազում զօրօք ի վերայ իշխանացն Հայոց՝ Ստեփաննայ և Թորոսին զԱնդրոնիկոս» (Կիրակոս Գանձակեցի, էջ 109—110): Այստեղ Ալէքս կայսեր անվան հիշատակությունը ակնհայտ վրիպում է, սպասելի էր Մանուել անձնանվան հիշատակությունը:

21 Կիրակոս Գանձակեցի, էջ 121—147, 169—170, 295—300 և այլն:

22 Վարդանի պատմական երկասիրությունը ունի երկու հրատարակություն, որոնք բազմաթիվ դրվագներում լրացնում են մեկը մյուսին: Այդ հրատարակություններն են. Մեծին Վարդանայ Բարձրաբերդեցույ Պատմութիւն Տիեզերական, ի լոյս ընծայեաց Մկրտիչ էմին, Մոսկվա, 1861 և Հաւաքումն պատմութեան Վարդանայ վարդապետի, Վենետիկ, 1862 (այսուհետև՝ Վարդան, 1861 և Վարդան, 1862):

քըրող պատմական անցքերին անդրադառնում է նաև ԺԳ դարի պատմիչ Ստեփանոս Օրբելյանը Սյունյաց նահանգի պատմությանը նվիրված աշխատության մեջ²³։

ԺԲ դարի 30—70-ական թթ. պատմական իրադարձությունները ավելի հանգամանորեն են նկարագրված մեզ հասած ԺԲ դարի ժամանակագրություններում և տարեգրություններում։ Դրանց մեջ մասնավոր ուշադրության են արժանի Մատթեոս Ուռհայեցու և նրա երկի շարունակող Դրիգոր Երեցի Տարեգրությունները²⁴։ Մատթեոս Ուռհայեցու երկը բաղկացած է երեք մասից (և ընդգրկում է 952—1128 թթ. իրադարձությունների նկարագրությունը), որոնցից միայն երրորդն է իր ժամանակագրական սահմաններով առնչվում մեր հետազոտության նյութին։ Ուղղակի վկայություն չունենք այն մասին, թե հատկապես ե՞րբ է Մատթեոսը ձեռնամուխ եղել Տարեգրության շարագրանքին²⁵, սակայն հայտնի է, որ առաջին երկու մասերը գրելուց հետո զգամա՛ տասն, — ինչպես գրում է հեղինակը, — ոչինչ արարաք հոգս վասն այս ժամանակագրութեանցս և թողեալ էաք ի բացեայ զարուեստ գրչութեանցս ...»²⁶։ Ուռհայեցին երկարատև ընդմիջումից հետո ձեռնամուխ է լինում երրորդ մասի շարագրմանը. «Եւ արդ սկսաք ասել և զայլ ևս զամաց քսան և հնգից»²⁷ և երեսուն՝ լիցի վճարումն գրոցս, վասն զի աճեաց թուականութիւնս Հայոց բազում նե-

23 Պատմութիւն նահանգին Սիսական, արտրեալ Ստեփաննոսի Օրբելեան արքեպիսկոպոսի Սիւնեաց, Թիֆլիս, 1910։

24 Օգտագործել ենք՝ Մատթեոս Ուռհայեցի, Ժամանակագրութիւն, Վաղարշապատ, 1898 (այսուհետև՝ Մատթեոս)։

25 Ակադ. Հր. Աճառյանը ենթադրում է, որ Մատթեոսը սկսել է շարագրել իր երկը 1113 թ. (տե՛ս Հ. Աճառեան, Մատթեոս Ուռհայեցի, ՀԱ, 1953, էջ 352, հմմտ. նաև Մատթեոս Ուռհայեցի, Ժամանակագրություն, Թարգմանությունը, Ներածությունը և ծանոթագրությունները Հր. Բարթիկյանի, Երևան, 1973, էջ XI)։

26 Մատթեոս, էջ 277։

27 Երոտաղեմյան հրատարակության մեջ պահպանվել է մեր կարծիքով ավելի ճիշտ ընթերցում՝ «եօթանց» (Պատմութիւն Մատթեոսի Ուռհայեցու, Երոտաղեմ, 1879, էջ 345)։

ղութեամբ. և ի նոյն հայրապետութեան Տեառն Գրիգորիսի և Թադաւորութեանն Յունաց Ալէքսին դարձաք յօժարական մտօք և սկսաք առ ի պատմել ղկատարածն և ղնեղութիւնս շար ժամանակիս այսորիկ»²⁸: Մեջբերված հատվածից հստակորեն երևում է, որ հեղինակը գրքի երրորդ մասի շարադրանքը սկսելով ՇԾ (=1101/2) թվականի դեպքերի շարադրանքով, երբ գահակալում էին Գրիգոր Բ (1066—1105) Հայոց կաթողիկոսը և Ալեքս Ա Կոմնենոս (1081—1118) բյուզանդական կայսրը, նպատակ է ունեցել աշխատությունը ավարտել 1131/2 թ. իրադարձությունների արձանագրմամբ: Չնայած վաղարշապատյան հրատարակության (1898) մեջ նախկին տպագրության «քսան և եօթանց»-ի փոխարեն ընտրված է «քսան և հնգից» ընթերցումը, սակայն այս վերջինը չի համապատասխանում իրերի վիճակին, քանի որ երրորդ մասը սկսելով ՇԾ թվականին տեղի ունեցած դեպքերով, տարեգիրը իր «արուեստաւոր քննութիւնը» հասցնում է մինչև Հայոց ՇՀէ (1128/9) թվականը, տարի առ տարի նկարագրելով իրեն զբաղեցնող իրադարձությունները²⁹ (ՇՀէ—ՇԾ=Իէ): Այս համադրությունից պարզվում է, որ «քսան և հնգից»-ը գրչագրական սխալ է: Նման ենթադրություն կատարելուց հետո, անհրաժեշտ է անդրադառնալ Մատթեոս Ուռհայեցու Տարեգրության ամենավերջին հատվածին, ուր խոսվում է ՇՁԾ (1136/7) թ. իրադարձությունների մասին: Այս հատվածի և Մատթեոսի բուն երկի մեջ կա ութ տարվա ընդմիջում³⁰: Այս հատվածը չէր կարող գրվել Նդեւացի Մատթեոսի կողմից³¹, քանի որ նրա հեղինակը Քեսու-

28 Մատթեոս, էջ 280—281:

29 Նույն տեղում, էջ 277—367: -

30 Մատթեոսի Տարեգրության այս մասում չեն հիշատակվում միայն ՇԿԾ (1116/7) և ՇՀ (1121/2) թթ., մնացած բոլոր տարիները հերթականությամբ արձանագրվել են:

31 Մատթեոս Ուռհայեցին երրորդ գրքի սկզբում շեշտում է, որ ինքն իր երկը գրել է. «Ի քաղաքս Միջագետաց յՈւռհա ժողովեալ գրեցաք» (Մատթեոս, էջ 278), երկրորդ գրքի սկզբում անվանում է իրեն «Մատթէոս Ուռհայեցի» (էջ 113):

նից է: Այդ մասին է վկայում հետևյալ արտահայտությունը. «պաշարեալ քաղաքին Քեսնոյ՝ մերոյ իշխանին Պաղտունին կոչեցելոյ», հանգամանք, որը ընդհանրապես բնորոշ չէ իրեն Ուռհայեցի անվանող Մատթեոսին: Մակայն նման արտահայտությունները հատկանշական են Գրիգոր Երեցին, որը սեփական աշխատության մեջ իրեն բիզմիցս Քեսունցի է անվանում³²: Հետևապես, պետք է ընդունել, որ Մատթեոս Ուռհայեցու Տարեգրությունը ավարտվում է Հայոց ՇՀ է թվականի դեպքերի մասին շարադրանքով³³:

Գրիգոր Երեցի Տարեգրությունը Մատթեոս Ուռհայեցու երկի օրգանական շարունակությունն է, և ամբողջովին նրավիրված է մեզ հետաքրքրող ժամանակաշրջանի իրադարձությունների նկարագրությանը, այն սկսվում է ՇՁԶ (=1137/8) թ. դեպքերի շարադրանքով և հասնում է մինչև ՈԺԱ

32 Մատթեոս, էջ 370 «Եւ ես նուստ երէցս Գրիգոր սրտապնդելով զնոսա ժրանալ ի պահպանութիւն քաղաքիս (իմա Քեսուն—Ա. Բ.)», 398 «զմեզ զամենեսեան զտեսողս, որք էաք ի քաղաքին Քեսնոյ...»:

33 Նախորդ քոլոր ուսումնասիրողները հնթադրում են, որ Մատթեոս Ուռհայեցին իր երկը հասցրել է մինչև ՇՁԶ (1136/7) թվականը: Հր. Աճառյանը գրում է. «Մատթէոս պետք էր շարունակէր այս տեղէն (այսինքն՝ 1101/2 թ.—Ա. Բ.) և բերէր նախ մինչև 1128՝ որ էր գրութեան աւարտած ժամանակը՝ ճիշդ 27 տարի, յետոյ այդ թուականէն ևս շարունակել եւ գալ մինչև 1137 թուականը՝ այն է ընդամենը 36 տարի... Անհամաձայն է միայն վերի. «Եւ երեսուն լիցի վճարումն գրոցս» խոսքը՝ փոխանակ 36-ի ասոր համար ալ հաստատ կերպով կրեանք ըսել թէ փոքրիկ սխալ մըն է» (շղատառը մերն է—Ա. Բ.) կամ «Հարկ էր որ Մատթէոս՝ երրորդ գիրքը գրել սկսած տե՛ն՝ նպատակ դրած ըլլար պատմութիւնը հասցնել մինչև 1137՝ որ էր երրորդ գիրքը գրել սկսած թուականէն անմիջապէս առաջի տարին» (Հ. Անտեան, Մատթէոս Ուռհայեցի, ՀԱ, 1953, էջ 353): Հ. Բարթիկյանը համաձայն է Հ. Աճառյանի կարծիքին (հմտ. Մատթեոս Ուռհայեցի, Ժամանակագրություն, Երևան, 1973, էջ XII, հմտ. նաև Նույն տեղում, Գ մասի ծանոթ., 2.6, էջ 136, 137): Ակադ. Մանուկ Արեղյանը ևս նկատելով վերոհիշյալ անհամաձայնությունը գրում է. «Այսպես ուրեմն, նա (Մատթեոս Ուռհայեցի—Ա. Բ.) մտադիր է եղել իր ժամանակագրությունը հասցնել մինչև ՇՁ (=580—551/2 = 1131/2) թվականը, բայց բերել հասցրել է մինչև 1136 թվականը (տե՛ս Մ. Արեղյան, Երկեր, Երևան, 1970, հ. Գ, էջ 88):

Մատթեոսը Տարեգրության երրորդ մասի նախարանը (Մատթեոս, էջ

(=1162/3) Թ.³⁴։ Տարեգիրը հետևելով իր նախորդի շարադրանքանակին, հանգամանորեն անդրադառնում է Հյուսիսային Ասորիքի, Կիլիկյան իշխանության, խաչակիր իշխանությունների և Իկոնիայի սուլթանության տարածքում կատարվող իրադարձություններին, որով անփոխարինելի սկզբնաղբյուր է դառնում հիշյալ պետությունների այդ ժամանակաշրջանի պատմության համար։ Ի տարբերություն Մատթեոս Ուռհայեցու, որի երկում պատմական իրադարձությունների առանցքը Նդեսիան է, Գրիգոր Նրեցի Տարեգրությունում իրադարձությունների կենտրոնում Քեսուն քաղաքն է։

ԺԲ դարի 30—70-ական թթ. հայ-բյուզանդական քաղաքական փոխհարաբերություններին անդրադարձած ԺԳ դարի Տարեգրությունների մեջ առանձնանում են Սմբատ Գունդստաբլի (Սպարապետ) անունով ներկայացվող Տարեգրքի երկու խմբագրությունները³⁵։ Մինչև ԺԲ դարի 60-ական թթ. դեպքերի շարադրանքը պարունակող մասում մեզ հե-

277—278), հավանաբար գրել է ամբողջ գիրքը շարադրելուց հետո, քանի որ ասում է թե այս հատվածում շարադրված է քսանյոթ տարվա պատմություն։ Մատթեոսը, ռեքեսում՝ լիցի վճարումն գրոցած, արտահայտությունը շեշտում է երրորդ գրքի շարադրանքի ավարտման թվականը ԾԾ+30+551/2=1131/2 թ.)։ Ամենայն հավանականությամբ Մատթեոսը նշված թվականին ավարտել է իր Տարեգրությունը։ Ելնելով այս հաշվարկից կարելի է ճշգրտորեն թվագրել այս երկի յուրաքանչյուր մասի գրման ժամանակը։ Այս փաստարկով էլ կարելի է հերքել Հր. Ահաոյանի և Մ. Արեղյանի ենթադրությունը։

34 Մատթեոս, էջ 367—429։

35 Սմբատի Տարեգրության համառոտ խմբագրությունը հրատարակվել է երկու անգամ, որոնցից յուրաքանչյուրն ունի որոշակի բնագրական տարբերություններ (տե՛ս Սմբատայ Սպարապետի եղբոր Հեթմոյ առաջնոյ արքայի Հայոց Պատմութիւն Յունաց ի Կոստանդնուպոլսի եւ Հայոց Մեծաց ըստ կարգի ժամանակաց, Մոսկվա, 1856, Տարեգիրք արարեալ Սմբատայ Սպարապետի Հայոց որդոյ Կոստանդեայ կոմսին Կոռիկոսոյ. ի լոյս ընծայեաց հանգերձ ժանթթութեամբ Կ. Շահադարեանց, Փարիզ, 1859)։ Այս Տարեգրության ընդարձակ խմբագրությունը պահպանվել է ԺԳ—ԺԴ դարի մի եզակի ձեռագրում (տե՛ս Սմբատայ Սպարապետի Տարեգիրք, Վենետիկ, 1956)։

տաքրքրող աշխատության հիմնական սկզբնաղբյուրը Մատթեոս Ուռհայեցու և Գրիգոր Երեցի Տարեգրություններն են, սակայն 70-ական թթ. պատմական իրադարձությունների շարադրման հատվածում այս երկը դառնում է ինքնուրույն և եզակի սկզբնաղբյուր։ Սմբատի Տարեգրքի ընդարձակ տարբերակի լույս ընծայումից հետո, հայագիտական գրականության մեջ կասկածի տակ է դրվել այդ երկի հեղինակային պատկանելության հարցը³⁶։

ԺԲ դարի ժամանակագրությունների մեջ միջնադարում ձեռնարկի արժեք է ունեցել Սամուել Անեցու «Հաաքմունք ի գրոց պատմագրաց» աշխատությունը³⁷։ Այն ներկայացնում է աշխարհի արարչագործությունից մինչև ԺԲ դարի 60-ական թթ. պատմության համառոտ ժամանակագրական շարադրանքը, որին զուգահեռ տրվում են ցանկեր ժամանակագրական տարբեր համակարգերի զուգահեռ թվագրություններով։ Մեր տրամադրության տակ եղած այս երկի բնագրի համեմատական հրատարակությունը չի արտացոլում Սամուել Անեցու աշխատության նախնական վիճակը։ Այն լի է հետագայի բազմաթիվ ընդմիջարկություններով ու հավելումներով, որոնցից շատերը վերաբերում են ԺԲ դարի 30—70-ական թթ. պատմության դեպքերին³⁸։ Մեզ հետաքրքրող պատմաշրջա-

36 Լ. Հ. Բաբայան, Սմբատ Սպարապետը և «Տարեգրքի» հեղինակի հարցը, ՊԲՀ, 1976, № 1, էջ 243—253, La Chronique attribuée au Connétable Smbat/Introduction, traduction et notes par G. Dédéya Paris, 1980, 20—26; Տե՛ս նաև այս վերջին գրքի մասին գրախոսությունը, Հ. Գ. Մաքառյան, Ա. Ա. Բոզոյան, ՊԲՀ, 1981, № 2, էջ 285։

37 Սամուելի քահանայի Անեցույ Հաաքմունք ի գրոց պատմագրաց յազազս գիտի ժամանակաց անցելոց մինչև ի ներկայիս ծայրաքաղ արարեալ. առաջարանով, համեմատութեամբ, յաւելումներով և ծանօթագրութիւններով Ա. Տէր-Միքէլեանի, Վաղարշապատ, 1893 (այսուհետե՛ւ՝ Սամուել)։

38 Սամուել Անեցու ներկա հրատարակության բնագրի բազմաթիվ հատվածներ քաղված են Միքայել Ասորու 1248 թ. հայերեն թարգմանությունից (հմմտ. Սամուել, էջ 130 (ԾՁԳ), էջ 131 (ԾՁԴ), 136 (ՈՒ) և այլն)։ Հուսանք, որ բնագրի նոր հրատարակությամբ, Սամուելին պատկանող երկի բնագիրը մաքրված կլինի հետագայի բոլոր հավելումներից։

նին անդրադարձած ժամանակագրությունների մեջ հիշատակելի են նաև Մխիթար Այրիվանեցու³⁹ երկը և ԺԳ—ԺԸ դարերի Մանր ժամանակագրությունները, որոնք հրատարակել է մեծավաստակ հայագետ Վաղգեն Հակոբյանը⁴⁰։

Հյուսիսային Ասորիքի, Կիլիկիայի և Փոքր Ասիայի ԺԲ դարի 30—70-ական թթ. տեղի ունեցած իրադարձություններին ամենայն բարեխղճությամբ անդրադարձել է ԺԲ դարի հակոբիկյան եկեղեցու պատրիարք Միքայել Ասորին (1166—1199) իր ժամանակագրության մեջ⁴¹, որը սկսվում է աշխարհի արարչագործությամբ և ավարտվում է 1195 թ. դեպքերի նկարագրությամբ⁴²։ «Ժամանակագրությունը» բաղկացած է 21 գրքից, որոնք մասնատված են գլուխների, ուր զուգահեռաբար շարադրված են բաղաբական և եկեղեցական պատմության անցուդարձերը, մի երրորդ սյուն էլ հատկացված է բնական աղետների, հիվանդությունների և այլև-վայլ դեպքերի արձանագրմանը։ Մեզ հետաքրքրող մասերում Միքայելն օգտվել է Բարսեղ Եղեսացու⁴³, Հովհաննես Քեսուեցու և Դիոնիսիոս Բար Սալիբիի աշխատություններից⁴⁴, հակոբիկ պատրիարքարանի դիվանատան վավերագրերից⁴⁵։ Միքայել Ասորին անտարբեր չէ Կիլիկիայում և

³⁹ Մխիթարայ Այրիվանեցույ Պատմութիւն Հայոց. Ի լույս բնծայեաց Մկրտիչ էմին, Մոսկվա, 1850.

⁴⁰ Մանր ժամանակագրություններ XIII—XVIII դդ., հ. I—II, կազմեց Վ. Ա. Հակոբյան, Երևան, 1951—1956:

⁴¹ Միքայել Ասորու ժամանակագրության ասորերեն բնագիրը գիտությանը մատչելի է դարձել միայն ԺԺ դարի վերջում. Chronique de Michel le Syrien patriarche Jacobite d'Antioche (1163-1199)/Éditée par la première fois et traduite en français par J.-B. Chabot, 1899—1910, t. I—IV.

⁴² M. S., t. I, p. XXIII.

⁴³ Մ. Զարորույր այս ասորի հեղինակին սխալմամբ անվանում է «հայկական պատմիչ» (տե՛ս M. A. Заборов, К вопросу о значении известий восточных современников крестовых походов, ИФЖ, 1968, № 3, с. 158).

⁴⁴ M. S., t. I, p. XXXIV—XXXV.

⁴⁵ Այդ մասին է վկայում ԺԺ գրքի Ե գլուխը, ուր հատվածաբար բերված են հայ-բյուզանդա-ասորական ԺԲ դարի 70-ական թթ. եկեղեցական

Նշուխասային Ասորիքում տեղի լունեցող իրադարձությունների նկատմամբ, ժամանակ առ ժամանակ ցույց է տալիս իր վերաբերմունքն ու բռնած դիրքը, այդ իսկ պատճառով, քննության առարկա դարձնելով նրա յուրաքանչյուր վկայությունը, ամենայն լրջությամբ պետք է խորամուխ լինել հակոբիկ-ասորական եկեղեցու ձգտումների և ակնկալիքների մեջ և կարողանալ բացատրել պատմիչի կողմնորոշման եկեղեցաքաղաքական դրդապատճառները: Ասորական պատմագրության այս նշանավոր հուշարձանը արդեն միջնադարում կանոնականացվել է: Այդ է պատճառը, որ ԺԳ դարի նշանավոր մատենագիր և եկեղեցական գործիչ՝ հակոբիկ եկեղեցու մափրիան⁴⁶ Բար Երեհոսը (1226—1286) այդ երկը ամբողջությամբ ներառել է իր ժամանակագրության մեջ⁴⁷ և իրադարձությունների նկարագրությունը հասցրել է մինչև 1285/6 թթ.⁴⁸: Այդ իսկ պատճառով, ներկա աշխատությունում դիմում ենք Բար Երեհոսին միայն այն ժամանակ, երբ փորձում

փոխհարաբերությունների ժամանակ փոխանակված վավերագրերից հատվածներ (տե՛ս *M., S., t. III, p. 334—336*): Նշված հատվածը բնագրում ինրիների կորստյան պատճառով Ժ.—Բ. Շարոն վերականգնել է ըստ Բար Երեհոսի բնագրի համապատասխան հատվածի: Հրատարակչի ճշմարտացիությունը հաստատվում է, երբ համապատասխան հատվածը հանդիպում ենք նաև Միքայել Ասորու 1248 թ. հայերեն թարգմանության բնագրի համապատասխան մասում (հմտ. Տեառն Միխայելի պատրիարքի Ասորուց ժամանակագրութիւն, Երուսաղէմ, 1870, էջ 459—463):

⁴⁶ Եկեղեցական աստիճանակարգում մափրիանը երկրորդ անձնավորությունն է հակոբիկ պատրիարքից հետո, նրան են ենթարկվում հակոբիկ եկեղեցու արևելյան թեմերը (տե՛ս *A. Linders, Die Kreuzzüge im urteil syrischer und armenischer Quellen.—Berlin, 1964, S. 13*).

⁴⁷ Այդ մասին տե՛ս *M., S., t. I, p. XLIII*; *P. Гусейнов, Сирийские источники XII—XIII вв. об Азербайджане, Баку, 1960, с. 53—63*.

⁴⁸ Բար Երեհոսի պատմությունը հրատարակվել է և թարգմանվել լատիներեն ղեռն ԺԸ զարում (տե՛ս *P. Гусейнов, նշվ. աշխ., էջ 54, ժան. 1*): Աշխատության մեջ օգտագործել ենք նաև Բար Երեհոսի աշխատության անգլերեն թարգմանությունը (*Ernest A. Wallis Budge. The Chronography of Gregory Abû'l-Faraj 1225—1286 the son of Aaron,*

ենք ընկալել կամ լրացնել Միքայիլ Ասորու ժամանակագրության մեզ հասած բնագրի պակասները⁴⁹:

Չնայած Միքայիլ Ասորի պատրիարքի ժամանակագրությունը մեզ է հասել միայն մեկ ասորերեն ձևագրով, սակայն այդ երկի նկատմամբ հետաքրքրությունը այնքան մեծ է եղել, որ միջնադարում այն թարգմանվել է արաբերեն⁵⁰ և հայերեն⁵¹: Ժ.—Բ. Շարուն ելնելով Բար Երրենուսի մի վկայությունից ենթադրում է նաև, որ հայերեն թարգմանությունը կատարվել է Միքայիլ Ասորու ժամանակագրության հեղինակային ինքնագրից⁵² 1248 թ.⁵³: Թարգմանությունը կատա-

the Hebrew physician commonly known as *Bar Hebraeus* Being the first part of his political history of the world/Translated from the syriac with an historical introduction, appendixes, and an index accompanied by reproductions of the syriac texts in the Bodleian manuscript 52. Volume I: English translation.—Amsterdam (London, 1932, 1976).

⁴⁹ Բացի այս եզակի ձևագրից, որը արտագրվել և հրապարակվել է Ժ.—Բ. Շարունի կողմից 1899 թ. (տե՛ս M. S., t. I, XXXVII—XLIII), գոյություն ունի ևս մեկ՝ 1887 թ. կատարված ընդօրինակություն (հմմտ. M. S., t. I, p. XLII):

⁵⁰ Միքայիլ Ասորու երկի արաբերեն թարգմանության մասին տե՛ս M. S., t. I, p. XLIII—L:

⁵¹ Միքայիլ Ասորու ժամանակագրության հայերեն թարգմանությունը հայտնի է երկու խմբագրությամբ, որոնցից յուրաքանչյուրը արժանացել է առանձին հրատարակության (տե՛ս Տեառն Միխայլի պատրիարքի Ասորոց ժամանակագրութիւն, Երուսաղեմ, 1870 և ժամանակագրութիւն Տեառն Միխայլի Ասորոց պատրիարքի հանեալ ի հնագոյն գրչադրէ, Երուսաղէմ, 1871) (այսուհետև՝ Միքայիլ, 1870 և Միքայիլ, 1871):

⁵² Թարգմանական հիշատակարաններից նախնականը մեր կարծիքով Վարդան Արևելցուն է (Միքայիլ, 1870, էջ 608—622), ուր համապատասխանում են փրկչական (1248) և Հայոց (ՈՂէ=1248/9) թվականները, իսկ մյուսում (Միքայիլ, 1871, էջ 42—45) թվագրված է 4 անգամ, փրկչական (1248), Հայոց Մեծ (ՈՂէ=1248/9), Կոստանդին Բարձրաբերդցու կաթողիկոսության (1221—1267), և Հեթում Ա թագավորի (1226—1270) իշխանության 25-րդ տարով: Մեր կարծիքով այս երկրորդ հիշատակարանը կառուցված է ավելի ուշ Վարդան Արևելցու 1248 թ. գրած հիշատակարանի հիման վրա:

⁵³ M. S. t. I, p. L: Վարդան Արևելցու հիշատակարանում ևս նշը-

րել է ասորի Իշող քահանան⁵⁴ («փոխեցաւ ի ձեռն Իշօխայ սրբասնեալ քահանայի վարժելոյ ի հանձար բժշկական արհեստի») ⁵⁵, իսկ Վարդան Արեւելցին հավանաբար հայացրել է բնագիրը («Այլև մեք իսկ տառապեալ ոգի Վարդան վարդապետ, որ ըստ մերում կարի կատարեցաք ի գիրքս յայս») ⁵⁶ և իրադարձութիւնների նկարագրութիւնը հասցրել է մինչև 1229 թ.: Վերոհիշյալ թարգմանութիւնները, մանավանդ հայերենը օգնում են ուղղելու մեզ հասած ասորերեն բնագրի բազմաթիվ թիւրիմացութիւններ և լրացնելու բազմաթիվ բացեր⁵⁷:

ԺԳ դարի Անանուն Եղեսացի ժամանակագրի երկը հայտնաբերվել է 1899 թ. և իր վրա է գրավել մասնագետների ուշադրութիւնը: Այն հետաքրքիր մանրամասներ է հաղորդում ԺԲ դարի 30—70-ական թթ. քաղաքական իրադարձութիւնների մասին: Չնայած մեզ հետաքրքրող մասում Անանուն Եղեսացին որոշ զուգահեռներ ունի Միքայել Ասորու ժամանակագրութիւն հետ, սակայն այդ հանգամանքը մասնագետների կողմից բացատրվում է. «Երևո՞հանուր աղբյուրների առկայութիւն»⁵⁸: Աշխատանքում օգտագործվում է միայն Անանուն Եղեսացու քաղաքական պատմութիւն հայերէն թարգմանութիւնը⁵⁹:

ված է, որ ասորերեն բնագիրը տրամադրել է Իգնատիոս պատրիարքը («եւ էր պատրիարք Ասորոց ուղղափառաց Մար Իգնատէ Անտիոքու, որ զօրինակն շնորհաց տե՛ս Միքայել, 1870, էջ 612»):

⁵⁴ Իշողի թարգմանական գործունեության մասին տե՛ս Իշօխ, Գիրք ի վերայ ընտիճան: Փննական՝ բնագիրը, թարգմ. գրաբարից ռուսերեն և առաջաբանը Ս. Վարդանյանի, Երևան, 1979, էջ 7—8:

⁵⁵ Միքայել, 1870, էջ 612—613:

⁵⁶ Միքայել, 1870, էջ 613:

⁵⁷ Այս մասին մանրամասներն խոսում է Ժ.—Բ. Շարոն Միքայել Ասորու ժամանակագրութիւն հրատարակութիւն առաջաբանում և ֆրանսերեն թարգմանութիւն ծանոթագրութիւններում:

⁵⁸ Տե՛ս Անանուն Եղեսացի, ժամանակագրութիւն, թարգմանութիւն բնագրից, առաջաբան և ծանոթագրութիւններ Լ. Հ. Տեր-Պետրոսյանի, Երևան, 1982, էջ 15:

⁵⁹ Անանուն Եղեսացի, Երևան, 1982:

ԺԲ դարի պատմության հիմնական սկզբնաղբյուրների թվին է պատկանում արևելքի խաչակրաց պետությունների պատմագիր, Սուր քաղաքի արքեպիսկոպոս Վիլհելմ Սուրացու (Willermus Tyrensis) «Պատմություն ծովի այն կողմում կատարված գործերի, սկսած Մուհամեդի հետնորդներից մինչև Տիրոշ 1189 թ.» աշխատությունը⁶⁰։ Այն խաչակրաց արշավանքների ժամանակաշրջանի մյուս լատինական սկզբնաղբյուրների նման ունի այն առավելությունը, որ չի սահմանափակվում արևելյան միջերկրականի աշխարհագրական տարածքում տեղի ունեցած իրադարձությունների նկարագրությունով, այլ ելնելով Արևմտյան Եվրոպայի քաղաքական շահերից⁶¹, իրադարձությունները քննում է արևմուտքի և արևելքի միջազգային փոխհարաբերությունների հենքի վրա։ Վիլհելմ Սուրացին ծնվել է 1130 թ. Ասորիքում, իսկ 1162 թ. Եվրոպայում կրթություն ստանալուց հետո վերադարձել է արևելք և լծվել բունն եկեղեցաքաղաքական գործունեության։ 1170 թ. նա Երուսաղեմի թագավորության նոտար է, իսկ 1175 թ. ստանձնում է Սուրի արքեպիսկոպոսությունը և Պաղտին Դ թագաժառանգի դաստիարակությունը։ Ուշագրավ է, որ Վիլհելմը իր աշխատությունը գրել է Երուսաղեմի Ամորի թագավորի պատվերով։ Վիլհելմ Սուրացու երկը եզակի սկզբնաղբյուր է 1127—1184 թթ. Ասորիքի խաչակրաց պետությունների պատմության ուսումնասիրության համար⁶²։ Այն կարևոր տեղեկություններ է հաղորդում Բյուզանդիայի և Կիլիկյան Հայաստանի քաղաքական փոխհարաբերությունների մասին։

⁶⁰ St'w Willermus Tyrensis. Historia rerum in partibus transmarinis gestarum.—RHC. Historiens occidentaux t. I, part I et II, Paris, 1844 (այսուհետև՝ W. T.).

⁶¹ Վիլհելմ Սուրացու աշխարհայացքի որոշ առանձնահատկությունների մասին տե՛ս M. A. Заборов, Введение..., с. 136—145։

⁶² Մինչև 1162 թ. իրադարձությունների նկարագրությունը օգտագործում է գրեթե բոլոր լատին ժամանակագիրների երկերը (տե՛ս Cl. Cahen, La Syrie du Nord. p. 17—18).

ԺԲ—ԺԳ ղղ. մուսուլմանական աշխարհի բազմաթիվ մասնազիր հեղինակներից քչերն են անդրադարձել Բյուզանդական կայսրության արևելյան քաղաքականությանը և ԺԲ դարի 30—70-ական թթ. Կիլիկիայի պատմությունը: Այդ երկերի մեծամասնությունը տեղական պատմություններ են. դրանց մի մասը ներկայացնում է մուսուլմանական որևէ հարուստության պատմության ժամանակագրական շարադրանք, մի նշանակալի մասն էլ իսլամական աշխարհի այս կամ այն նշանավոր գործչի կենսագրություն: Եվ քանի որ գրեթե ոչինչ չի պահպանվել Իկոնիայի սուլթանության և Դանիշմենյան ամիրայության պատմագրությունից, որոնք մինչև ԺԲ դարի 60-ական թթ. կեսերը միակ մուսուլմանական պետություններն էին, որոնք Կիլիկիայի հայկական իշխանության և Բյուզանդական կայսրության անմիջական հարևաններն էին, ստիպված ենք բավարարվել այն հատուկենտ ու թուցիկ վկայություններով, որոնք պահպանվել են Մոսուլի և Հալեպի աթաբեկության պատմաբան Իբն ալ-Ասիրի երկերում: Իհարկե պետք է հաշվի առնել նաև նրա երկերի («Լիակատար (ամբողջական կամ տիեզերական) պատմություն» և «Մոսուլի աթաբեկների պատմություն») քաղաքական բնույթը, որի շնորհիվ բեղմնավոր մատենագիրը օգտագործել է իրենից առաջ գրված պատմական բազմաթիվ երկեր: «Լիակատար պատմությունը» մի ընդարձակ աշխատություն է, ուր շարադրված է աշխարհի արարչագործությունից մինչև 1231 թ. տեղի ունեցած իրադարձությունները ժամանակագրական հերթականությամբ⁶³: «Մոսուլի աթաբեկների պատմությունը» երկում հեղինակը հանդես է գալիս որպես Զենդյան հարստության ջատագով: Այս երկու աշխատությունների մեջ էլ արաբայեզու հեղինակը անդրադառնում է Կի-

⁶³ Sh'ua. Extrait de la Chronique intitulée Kamel-Allievarvkh par Ibn-Alatyr.—In: RHC. Historiens orientaux, t I, Paris, 1872, p.p. 257—646; հմմտ. նաև Իբն ալ-Ասիր. Քաղաքականություն բնագրից, առաջարան և ծանոթագրություններ Ա. Տեր-Ղևոնդյանի, Երևան, 1981, էջ 236—266:

լիկյան Հայաստանի և Բյուզանդիայի պատմությանը միայն այն ժամանակ, երբ խաչաձևվում են մի կողմից նշված քաղաքական միավորումների, իսկ մյուս կողմից Զենգյանների քաղաքական շահերը:

բ) Վավերագրեր

ԺԲ դարի հայ-բյուզանդական եկեղեցաքաղաքական փոխհարաբերությունների ուսումնասիրման անգնահատելի սկզբնաղբյուրներ են հայերեն և հունարեն լեզուներով պահպանված վավերագրերը: Դրանք մի կողմից բյուզանդական կայսր Մանուել Ա Կոմնենոսի ու Կոստանդնուպոլսի պատրիարք Միքայել Գ Անքիալոսի, մյուս կողմից 1165—1178 թթ. Հռոմկլայի Հայոց կաթողիկոսների միջև փոխանակված պաշտոնական և ժողովական թղթերն են և տեղի ունեցած հայ-բյուզանդական բանակցությունների արձանագրությունները: Այդ փաստաթղթերից ընտրովի ժողովածու է կազմել Ներսես Լամբրոնացին, որը հապավված ձևով կանվանենք «Պատճառ խնդրոյ միաբանութեան...»⁶⁴: Այդ ժողովածուում փաստաթղթերը բերված են ժամանակագրական հերթակալությամբ, հաճախ Ներսես Լամբրոնացին տալիս է այս կամ այն թղթի գրման հանգամանքներին կամ թվականին վերաբերող ծանոթագրություններ, որոնց մասին այդ աշխատության մեկեկնաս՝ իր հարադատ եղբայր Հեթումին ուղղված հիշատակարան-թղթում գրում է. «Շարագրեցի համառօտաբար զՊատճառ նամակացն հանդերձ թղթովքն»⁶⁵: «Պատճառ խնդրոյ միաբանութեան» ժողովածուն պարունակում է 1165—1177 թթ. 17 փաստաթուղթ, որոնցից 11-ը Հռոմկլայի կաթողիկոսարանի դպրանոցից դուրս եկած փաստաթղթերն են

64 Թուղթ ընդհանրական արարեալ երիցս երանեալ սուրբ Հայրապետին մերոյ տեառն Ներսիսի Շնորհալոյ, էջմիածին, 1865, էջ 113—280, Ընդհանրական թուղթք սրբոյն Ներսիսի Շնորհալոյ, Երուսաղէմ, 1871, էջ 85—201 (այսուհետեւ՝ Թ. Ը. 1865 կամ Թ. Ը. 1871):

65 Ն. Ալիքեան, Ներսէս Լամբրոնացի, արքեպիսկոպոս Տարսնի (կեանքն եւ գրական վաստակները հանդերձ ազգաբանութեամբ Պահլավունեաց եւ Լամբրոնի Հիմնեանց), Վիեննա, 1956, էջ 218:

(Գրիգոր Գ, Ներսես Դ և Գրիգոր Դ կաթողիկոսների անուններով), 4-ը՝ Մանուկ Ա կայսեր ստորագրած փաստաթղթերն են, երկուսը՝ Կոստանդնուպոլսի պատրիարք Միքայել Գ Անքիալոսին են պատկանում: Այդ ընթացքում տեղի ունեցած բանակցություններից երկուսի արձանագրությունները (Թեոփանոսի 1169—1170 և 1171 թթ.) և դրանց ընթացքում փոխանակված վավերագրերը պահպանվել են հունարեն բնագրով⁶⁶: Որոշ վավերագրեր և քաղաքական համաձայնությունների մասին ակնարկներ կարելի է հանդիպել նաև պատմական այլ սկզբնաղբյուրներում:

գ) Պատմագեղարվեստական մատենագրություն

ԺԲ դարի 30—70-ական թթ. Հյուսիսային Ասորիքի և Փոքր Ասիայի քաղաքական իրադարձությունները յուրովի են արձանագրվել ԺԲ—ԺԳ դարերի պոեմներում, վարքերում և ոտանավոր հիշատակարաններում:

ԺԲ դարի եկեղեցաքաղաքական գործիչ և բազմաշնորհ մատենագիր⁶⁷ Ներսես Շնորհալին (1166—1173) ժառանգություն է թողել պոեմների, տաղերի և ոտանավոր հիշատակարանների մի ամբողջ շարք, ուր կարելի է բազմաթիվ վկայություններ գտնել նրա ժամանակի քաղաքական իրադարձությունների մասին: Զափազանց կարևոր սկզբնաղբյուր են Ներսես Շնորհալու «Ողբ Եղեսիոյ» և «Վիպասանութիւն»⁶⁸ պոեմները: Եթե առաջինում մատենագիրը կանգ է առնում որոշակի իրադարձության՝ 1144—1146 թթ. ամիր Զանգու կողմից Եղեսիայի գրավման վրա, նկատի ունենալով,

⁶⁶ P. G., t. 133, p. 119—208.

⁶⁷ Ներսես Շնորհալու քաղաքական և մատենագրական գործունեության մասին տե՛ս Ղ. Ալիշան, Շնորհալի և պարագայ իւր, Վենետիկ, 1873, Գր. Հակոբյան, Ներսես Շնորհալի, Երևան, 1964, «Ներսես Շնորհալի (հոգվածների ժողովածու)», Երևան, 1977:

⁶⁸ Ներսես Շնորհալի, Ողբ Եղեսիոյ, քննական բնագիրը, բանասիրական դիտողությունները, ծանոթագրությունները Մ. Մկրտչյանի, Երևան, 1973, Ներսես Շնորհալի, Վիպասանութիւն, քննական բնագիրը պատրաստեց, ծանոթագրեց և առաջարանը գրեց՝ Մ. Մկրտչյանը, Երևան, 1981:

քաղաքի համար հետագա պայքարի փաստը⁶⁹, ապա երկրորդում հայոց պատմության ուսանավոր շարագրանքը հասցված է մինչև ԺԲ դարի սկիզբը: Իր պատմական բովանդակությամբ և հանգավորման ձևով ներսես Շնորհալու «Վիպասանության» շարունակությունն է ԺԳ դարի մատենագիր Վահրամ Բաբունու «Ոսանաւոր պատմութիւն Ռուբինեանցը»⁷⁰: Այս հանգամանքը իր երկի առաջաբանում շեշտում է հեղինակը⁷¹: Վահրամ Բաբունու պոեմում գեղարվեստական կերպավորում են ստացել ԺԲ դարի 30—70-ական թթ. իրադարձությունները, քաղաքական ու եկեղեցական գործիչները: Վահրամը պոեմը գրելիս օգտագործել է Մատթեոս Ուռհայեցու, Գրիգոր Նրեցի, Սամուել Անեցու աշխատությունները, սակայն երբեմն հաղորդում է մեզ այլուստ չհանդիպող տեղեկություններ: Ներսես Շնորհալու «Վիպասանության» ազդեցություններից մեկն էլ մեր մատենագրության մեջ պետք է դիտել ներսես լամբրոնացու «Գովեստ ներբողական» պոեմը⁷², ուր հեղինակը գովերգելով ներսես Շնորհալուն, անդրադառնում է նաև ժամանակի մի շարք պատմական իրադարձություններ:

Զափածո երկերի մեջ առանձնանում են նաև ներսես Շնորհալու ուսանավոր հիշատակարանները, որոնց մեջ հե-

69 Այս պոեմը ուշագրավ սկզբնաղբյուր է Հայոց եկեղեցու գաղափարախոսության ուսումնասիրության տեսանկյունից (տե՛ս Լ. Հ. Տեր-Պետրոսյան, ներսես Շնորհալու «Ողբ Եղեւթո»-ն և ժամանակի ասորական գրականությունը, «Ներսես Շնորհալի (հոգվածների ժողովածու)», էջ 201—211):

70 Վահրամայ Բաբունայ Ոսանաւոր պատմութիւն Ռուբինեանց ի լոյս ընծայիաց հանդերձ ծանօթութեամբք Կ. Շահնազարեանց, Փարիզ, 1859 (հաճախ կազմում է Սմբատի Տարեգրքի փարիզյան հրատարակության շարունակությունը):

71 Նույն տեղում, էջ 185—186:

72 Այս շափածո երկի ամբողջական վերնագիրն է. «Գովեստ ներբողական պատմագրական բանիւ յաղագս վարուց մեծի հայրապետին տեառն Ներսիսի Կլայեցոյ Հայոց կաթողիկոսի, ասացեալ տեառն Ներսիսի լամբրոնացոյ արքեպիսկոպոսի Տարսոնի Կիլիկեցոյս (տե՛ս Ք. Ը. 1865, էջ 461—497), այս երկի ձեռագրերի և հրատարակությունների մասին մանրամասն տե՛ս Ն. Ալիևյան, ներսես լամբրոնացի, էջ 221—225:

տաքրքիր տեղեկութիւններ կարելի է գտնել ԺԲ դարի 40—50-ական թթ. քաղաքական իրադարձութիւնների մասին⁷³, նման հիշատակութիւնների կարելի է հանդիպել նաև Ներսէս Շնորհալու տաղերում⁷⁴:

Բյուզանդական շափածո և արձակ ստեղծագործութիւններում ևս իրենց արձագանքն են գտել ԺԲ դարի 30—70-ական թթ. պատմական իրադարձութիւնները: Այդ պոեմների մեջ առանձնանում են Թեոդորոս Պրոդրոմոսի, Հովհաննէս Կամատերոսի երկերը: Պահպանվել են նաև բազմաթիվ արձակ ստեղծագործութիւններ՝ հիմնականում ճառեր, որոնք ձոնված են ԺԲ դարի բյուզանդական քաղաքական գործիչներին, այս կամ այն իրադարձութիւնը⁷⁵:

Պատմագեղարվեստական ստեղծագործութիւնների մեջ առանձնանում են ԺԲ դարի եկեղեցաքաղաքական գործիչների վարքերը⁷⁶: Դանիշմանյան ամիրայության պատմութիւնը վերաբերող հուշարձանները սակավաթիվ են⁷⁷: Այդ պետու-

⁷³ Ներսէս Շնորհալու հիմնական հիշատակարան-ստանազորների հրատարակութիւնը տե՛ս Տն. Ներսէսի Շնորհալոյ Հայոց կաթողիկոսի Բանք շափաւ, Վենետիկ, 1928, էջ 170—177, 239—245, 389—392, Ներսէս Շնորհալի, Ողբ Եղիսիայ, Երևան, 1973, էջ 136—138:

⁷⁴ Ներսէս Շնորհալու այս ժանրի երկերի մասին տե՛ս Ա. Մ. Քյոշկերյան, Ներսէս Շնորհալու նորահայտ տաղերի և հատված-տաղերի մասին, «Ներսէս Շնորհալի (հոգվածների ժողովածու)», Երևան, 1977, էջ 139—156:

⁷⁵ K. Krumbacher, Geschichte der byzantinischen Litteratur von Justinian bis zum ende des Oströmischen Reiches (527—1453). München. 1897, S. 749—761.

⁷⁶ «Սրբոյն Ներսէսի Շնորհալոյ Պատմութիւն վարուց», Սոփիքը Հայկականք, ԺԴ, Վենետիկ, 1854, «Գրիգորի Սկևռացոյ Ներքողեան ի սուրբն Ներսէս կամբրոնացի», Սոփիքը Հայկականք, ԺԾ, Վենետիկ, 1854, «Իսկատար վարք և վկայարանութիւն սրբոց...», հ. Ե, Վենետիկ, 1813, էջ 330—353, Վ. Ս. Տեր-Ղալքյան, Ներսէս Շնորհալու վարքը, «Ներսէս Շնորհալի» (հոգվածների ժողովածու), Երևան, 1977, էջ 189—200:

⁷⁷ Դանիշմանյան ամիրայության պատմութիւն մասին տեղեկութիւններ կարելի է քաղել Նիկեոսա Խոնիատեսի, Հովհաննէս Կինեամոսի, Իբն ալ-Ասիրի, Միքայել Ասորու, Անանու Նդեսացու, Մաթթեոս Ուռայնցու, Գրիգոր Երեցի երկերից: Դանիշմանյանների մասին տե՛ս I. Mélikoff, Danishmendides, *Et*, n. éd., t. II, p. 112—114.

թյան մասին մեր պատկերացումները ընդլայնում են այլ պետական միավորումների քաղաքական դիրքերից գրված հուշարձանները: Դանիշմանյան ամիրայության պատմության մեջ Եշանակալի դեր է խաղացել հայ ազգաբնակչությանը, որից մեզ են հասել սոսկ մատենագրական պատառիկներ: Դրանց մեջ ուշագրավ են Յակուբ Արսլանի իշխանության տարիներին Սեբաստիայում զոհված վկաների վարքերը⁷⁸:

դ) Հակաճառական գրականություն

ԺՅ դարի քրիստոնեական մատենագրությունները լի են քրիստոնեական եկեղեցու տարբեր ուղղությունների դեմ գրված հակաճառական երկերով: Բյուզանդական մատենագրության մեջ բազմաթիվ երկերում օրթոդոքս եկեղեցու պաշտոնական դավանաբանությանն են հակադրված կաթոլիկ, հայ, հակոբիկ և նեստորական եկեղեցիների հավատամքն ու ծիսական բազմաթիվ ավանդություններ⁷⁹: Հայ մատենագրության մեջ ևս ժՅ դարում ստեղծվել են մի շարք երկեր, որոնք հակադրվում են բյուզանդական եկեղեցու պաշտոնական դավանաբանությանը և ծիսակարգին⁸⁰: Նմանատիպ երկեր գրվում են նաև հակոբիկ ասորական եկեղեցու ներկայացուցիչների կողմից ընդդեմ հայկական, բյուզանդական և նեստորական եկեղեցիների: Հարկ ենք համարում անդրադառնալ նմանատիպ երկերից միայն մեկին: ԺՅ դարի մատենագիր հակոբիկ Դիոնիսիոս Բար Սալիբին թշնամական դիրք է գրավել հայ-հակոբիկ եկեղեցիների բանակցություններում: Նրա գրքերին են պատկանում հայոց եկեղեցու դեմ գրված մի շարք աշխատություններ, որոնց մի մասը հրապարակված են⁸¹:

⁷⁸ Հայոց նոր վկաները (1155—1843), գիտական հրատարակություն աշխատություններ Հ. Մանանդեանի և Հ. Անանյանի, Վաղարշապատ, 1903, էջ 3—22:

⁷⁹ H.—G. Beck, Kirche..., S. 616—629.

⁸⁰ «Թուղթ երանելույն Պօղոսի Տաթևացւոյ յաղթող ախոյեան վարդապետի ընդդէմ Թէոփիստեայ հոռոմ փիլիսոփային», Կ. Պօլիս, 1752, «Ատենաբանութիւն սրբոյն Ներսիսի Լամբրոնացւոյ», Վենետիկ, 1812:

⁸¹ A. Baumstark, Geschichte der syrischen Literatur.—Bonn 1922, S. 295—298.

Բյուզանդական կայսրության ներքին և արտաքին քաղաքական և սոցիալ-տնտեսական պատմությունը ուսումնասիրության առարկա է դարձել դեռևս եվրոպական հումանիստական շարժման ներկայացուցիչ պատմաբանների կողմից⁸⁶։ Սկզբից ի վեր բյուզանդագիտության կնճռոտ խնդիրներից մեկն է եղել Կոմնենոսների հարստության կառավարման ժամանակաշրջանի պատմության ընկալումն ու լուսաբանությունը։ Այդ կայսերական ընտանիքի գահակալ ներկայացուցիչներից Ալեքս Ա-ի (1081—1118), Հովհաննես Բ-ի (1118—1143), Մանուել Ա-ի (1143—1180), Ալեքս Բ-ի (1180—1183), Անդրոնիկոս Ա-ի (1183—1185) գործունեությունը հակասական գնահատականների է արժանացել գիտական գրականության մեջ⁸⁷։ Կոմնենոսների դարաշրջանի ուսումնասիրության բնագավառում պատմագրության նոր փուլը սկսվում է Ֆ. Շալանդոնի երկհատոր հետազոտությամբ⁸⁸, ուր ֆրանսիացի բյուզանդագետը կարողացել է ամբողջացնել այդ հարստության հարյուրամյա պատմությունը՝ իր հայացքը գլխավորապես սեփեռելով Կոմնենոս կայսրերի քաղաքական գործունեության վրա, շարադրանքի մեջ երբեմն-երբեմն անդրադառնալով նաև նրանց սոցիալ-տնտեսական և վարչական գործունեությանը։ Հսկայական է հեղինակի վաստակը բյուզանդական, եվրոպական և արևելյան սկզբնաղբյուրների վերհանման և կապակցված պատմություն շարադրելու գործում։ Այդ մենագրությունը այսօր էլ անփոխարինելի է Կոմնենոսներով ըզբաղվող մասնագետի համար, քանի որ այն ամփոփում է պատմական գիտության 300-ամյա գիտելիքները Կոմնենոսների հարստության կայսրերի քաղաքական պատմության մասին և նոր լիցք է հաղորդում ավելի մասնավոր քննություն կատարող մասնագետներին։ Ներկա աշխատանքում

⁸⁶ Տե՛ս Գ. Մ. Курбатов, История Византии (историография), Л., 1975, с. 13—25.

⁸⁷ А. П. Каждан, Загадка Комнинов (опыт историографии), ВВ, т. XXV, 1964, с. 53—98.

⁸⁸ F. Chalandon, Les Comnènes. Etudes sur l'Empire Byzantin au XIe et au XIIe siècles, Paris—Picard, 1912, t. I—II.

արծարծված խնդիրներն ավելի շատ մոտենում են մենագրության երկրորդ հատորի բովանդակությանը: Այստեղ ֆրանսիացի հետազոտողը անդրադարձել է Հովհաննես Բ և Մանուկ Ա Կոմնենոսների իշխանության ժամանակաշրջանի Բյուզանդական կայսրության քաղաքական պատմությանը⁸⁹: Հեղինակն այդ լույսի տակ մանրամասնորեն անդրադարձել է նաև կայսրության արևելյան քաղաքականությանը և Կիլիկյան հայկական իշխանության հետ նրա փոխհարաբերություններին: Նա իր ուսումնասիրության մեջ լայնորեն օգտագործում է Մ. Չամչյանի և Դ. Ալիշանի ուսումնասիրությունները և խաչակրաց ժամանակաշրջանի պատմիչների հավաքածոյի հայկական նյութերի շարքում լույս տեսած հայերեն սկզբնաղբյուրները⁹⁰: Սակայն, որքան էլ Ֆ. Շալանդոնի շարադրանքը մանրապատում է, այնուամենայնիվ նրա նպատակը Բյուզանդական կայսրության արտաքին և ներքին քաղաքականության բացահայտումն է, իսկ Բյուզանդիային սահմանակից և նրա պատմության հետ խաչածեղ երկրների անցյալին վերաբերող խնդիրները ֆրանսիացի հետազոտողի համար կորցնում են իրենց նշանակությունը, եթե դրանք ուղղակիորեն կապված չեն կայսրության քաղաքականության հետ: Այնուամենայնիվ բյուզանդագիտությունը շարունակում է ուշադրության կենտրոնում պահել Կոմնենոսների դարաշրջանի պատմության բազմազան խնդիրները⁹¹:

⁸⁹ F. Chalandon, Les Comnènes. Etudes sur l'Empire Byzantin au XIe et XIIe siècles. T. II: Jean II Comnène (1118—1143) et Manuel I Comnène (1143—1180), Paris—Picard, 1912.

⁹⁰ Recueil des historiens des Croisades. Documents Arméniens, t. I, Paris, 1869.

⁹¹ Ֆ. Շալանդոնի երկի լույս ընծայումից հետո տպագրված աշխատությունների մասին տե՛ս Ա. Ս. Каздан, Загадка Комнинов, с. 78—98; P. Wirth, Kaiser Manuel I. Komnenos und die Ostgrenze. Rückeroberung und Wiederaufbau der Festung Dorylaion, BZ, B. 55, 1962. S. 21—29; D. Obolensky. The Byzantine Commonwealth (Eastern Europa 500—1453), London, 1971; A. Hohlweg, Beiträge zur

Կիլիկյան Հայաստանի ԺՌ դարի 30—70-ական թթ. պատմության հարցերը քննության առարկա են դարձել հայագետ պատմաբանների ուսումնասիրություններում: Առաջինը Մ. Չամչյանն էր, որը, համադրելով հայ և բյուզանդական պատմական երկերում հանդիպող բազմաթիվ հակասական վկայությունները, փորձեց հյուսել կիլիկյան պետության պատմությունը⁹²: Չնայած Մ. Չամչյանի աշխատության մեջ հանդիպող մի շարք ժամանակագրական սխալներին, այս երկի հայագիտությանը բերած նորությունը հսկայական էր. «Հայոց պատմության» համակարգում շարադրված էր կիլիկյան իշխանության ապա նաև պետության ամփոփ պատմությունը:

Կիլիկիայի հայկական պետության պատմության ուսումնասիրության հաջորդ փուլը անխզելիորեն կապված է Ֆրանսիացի հայագետներ է. Դյուլորիեի և Վ. Լանգլուայի գիտական գործունեության հետ: Եթե է. Դյուլորիեի վաստակը մեծ է կիլիկյան իշխանության պատմության սկզբնաղբյուրների ֆրանսերեն թարգմանության և ուսումնասիրության գործում⁹³, ապա Վ. Լանգլուան ձեռնամուխ եղավ Կիլիկիայի հայկական իշխանության պատմության քննության համար անհրաժեշտ այնպիսի բնագավառների հետազոտությանը,

Vergeschichte des Oströmischen Reiches unter den Komnenen, München, 1965; H. Ahrweiler, Byzance et la mer, Paris, 1966, p. 175 և հտե.:

⁹² Մ. Չամչյան, Պատմութիւն Հայոց, հ. 9, Վենետիկ, 1786, էջ 5—416:

⁹³ Chronique de Matthieu d'Edesse (962—1136) avec la continuation de Grégoire le Prêtre jusqu'en 1162/Bibliothèque historique arménienne choisis des principaux historiens arméniens traduits en français... par M. Edouard Dulaurier, Paris, 1858; Recueil des historiens des Croisades. Documents Arméniens, 1869, t. I; Ed. Du-leurtier. Etudes sur l'organisations politiques, religieuse et administrative du royaume de Petite-Arménie, JA, 5th ser., XVII—XVIII, 1861.

ինչպիսիք են վավերագիտությունը⁹⁴, դրամագիտությունը⁹⁵ և վիմագրությունը⁹⁶; ժԹ դարում կատարված ուսումնասիրությունների հանրագումարը դարձավ Ղ. Ալիշանի «Սիսուան» աշխատությունը⁹⁷։ Այն հայկական Կիլիկիայի քաղաքական և տնտեսական պատմության, աշխարհագրության և մշակույթի անփոխարինելի հանրագիտարան է։ Պետք է նշել, որ այսօր էլ այդ երկը չի կորցրել իր գիտական արժեքը։

Կիլիկյան Հայաստանի քաղաքական և մշակութային պատմության հետագա ուսումնասիրությունը նոր թափ ստացավ սովետական պատմաբան Գ. Միքայելյանի ուսումնասիրությամբ⁹⁸։ Նրա մենագրության լույս ընծայումից հետո ևս հայագիտությունը բազմիցս անդրադարձել է Կիլիկիայի

⁹⁴ Le Trésor des chartes d'Arménie ou Cartulaire de la chancellerie royale des Roupénien.../Recueillis, mis en ordre et publiés pour la première fois avec une introduction historique par V. Langlois, Venise, 1863; V. Langlois, Essai historique et critique sur la constitution sociale et politique de l'Arménie sous les rois de la dynastie Roupénienne, d'après les documents orientaux et occidentaux conservés dans les dépôts d'archives de l'Europe.—Mémoires de l'Académie impériale des sciences de St.—Petersbourg, VIIe série. Tome III, № 3, St.—Petersbourg, 1860.

⁹⁵ Numismatique de l'Arménie au Moyen Age /par V. Langlois.—Paris, 1855, p. 31—110; Numismatique générale de l'Arménie/ par V. Langlois. Paris—Londres (Bibliothèque historique Arménienne...), 1859, p. 31—110.

⁹⁶ Inscriptions Grecques, Romaines, Byzantines et Arméniennes de la Cilicie/Recueillie par V. Langlois, Paris, 1854.

⁹⁷ «Սիսուան, համագրություն հայկական Կիլիկիոյ և Լևոն Մեծագործ», հաւաքեալ ի Ղևոնդեայ վ. Մ. Ալիշան, Վենետիկ, 1885; Այս երկի համառոտ տարբերակը թարգմանվել է նաև ֆրանսերեն (տե՛ս Léon le Magnifique premier roi de Sissouan ou de l'Arménocilicie/écrit par le R. P. Leonce M. Alishan, traduit par le P. Georges Bayan, Venise, 1888).

⁹⁸ Г. Г. Микаелян, История Киликийского армянского государства, Ереван, 1952.

հայկական իշխանության քաղաքական⁹⁹, սոցիալ-տնտեսական¹⁰⁰, իրավունքի¹⁰¹ ու մշակույթի¹⁰² պատմության բազմաթիվ հարցերի:

ԺՐ դարի 30—70-ական թթ. բազմաթիվ քաղաքական իրադարձություններ քննության նյութ են դարձել խաչակրաց արևելքի պատմությանը նվիրված հետազոտություններում: Շահեկան են Ռ. Գրուսեի¹⁰³, Ս. Ռենսիմենի¹⁰⁴ և Բ. Սետոնի¹⁰⁵ հեղինակությամբ և խմբագրությամբ լույս տեսած հետազոտությունները: Կիլիկիայի հայկական իշխանության և Բյուզանդիայի ժՐ դարի 30—70-ական թթ. փոխհարաբերու-

⁹⁹ The Cilician Kingdom of Armenia /Ed. T. S. R. Bryce.—Edinburg—London, 1978, Ա. Սուրխաշյան, Կիլիկիայի հայկական պետության և իրավունքի պատմություն, Երևան, 1978: Մ.—Ն. Հ. Քասունի, Կիլիկիոյ հայկական իշխանապետութիւնը Մերձատր Արեւելքի քաղաքական հսկողութիւն մէջ (1080—1137), Պետութ, 1974:

¹⁰⁰ P. Z. Eedoukian, Coinages of Cilician Armenia.—New York 1962. Ս. Բուռնազյան, Սոցիալ-տնտեսական հարաբերությունները Կիլիկիան հայկական պետությունում XII—XIV դարերում, Երևան, 1973:

¹⁰¹ Г. А. Дмитриев. Некоторые вопросы поземельных отношений и положения крестьян в Киликийской Армении XII—XIII вв.—ИФЖ, 1970, № 2, с. 107—123; Ю. Г. Барсегов, Отказ армян от «берегового права».—ИФЖ, 1971, № 1, с. 95—110; Его же. Борьба Киликийской Армении против пиратства в Средиземном море.—ИФЖ, 1973, № 3, с. 71—84; Его же. Арбитраж в международных отношениях Армении эпохи античности и средних веков.—ИФЖ, 1982, № 1, с. 39—54.

¹⁰² Լ. Ազարյան, Կիլիկիան մանրակարգությունը XII—XIII դդ., Երևան, 1974:

¹⁰³ R. Grousset, Histoire des Croisades et du royaume Franc de Jérusalem. T. II: Monarchie Franque et monarchie Musulmane: l'équilibre, Paris, 1935.

¹⁰⁴ S. Runciman, A history of the Crusades. V. II: The Kingdom of Jerusalem and the frankish East 1100—1187, Cambridge, 1951.

¹⁰⁵ A history of the Crusades /Kenneth M. Setton general editor. Volum I: The first hundred years/ Edited by Marshall W. Baldwin, Madison, Milwauku and London, 1969.

թյունների ուսումնասիրությանը նպաստ են բերում նաև
Իկոնիայի սուլթանության¹⁰⁶, Դանիշմանյան և Արտոփյան
ամիրությանների¹⁰⁷, Հալեպի աթաբեկության¹⁰⁸, Անտիո-
քի և Նդեսիայի լատինական իշխանությունների¹⁰⁹ պատմու-
թյանը նվիրված հետազոտությունները¹¹⁰:

¹⁰⁶ *Cl. Cahen*, Pre-Ottoman Turkey. A general survey of the material and spiritual culture and history c. 1071—1330, London, 1968; *В. А. Гордлевский*, Государство Сельджукидов Малой Азии.—*В. А. Гордлевский*. Избранные сочинения. Т. I, М., 1960, с. 29—218.

¹⁰⁷ *I. Melikoff*, Dānīshmēndīdes, EI, n. éd., t. II, p. 112—114; *Cl. Cahen*, le Diyar Bakr au temps des premiers urtukides, JA, t. 227, 1935, № 1, p. 220—276.

¹⁰⁸ *N. Elisséeff*, Nūr ad-Dīn. Un grand prince musulman de Syrie au temps des Croisades (511—569 h./1118—1174), t. I—III, Damas, 1967.

¹⁰⁹ *Cl. Cahen*, La Syrie du Nord à l'époque des Croisades, Paris, 1940.

¹¹⁰ *М. А. Заборов*, Крестовые походы, М., 1956; Его же, Крестоносцы и их походы на Востоке в XI—XIII вв., М., 1962; *М. А. Заборов*, Крестоносцы на Востоке, М., 1980.

ԲՅՈՒՋԱՆԴԻԱՆ ԵՎ ԿԻՆԿԻԱՆ ԺԲ ԴԱՐԻ

30—70-ԱԿԱՆ ԹՎԱԿԱՆՆԵՐԻՆ

ԺԱ դարի երկրորդ կեսին Բյուզանդական կայսրությունը երկրի ներքին և արտաքին քաղաքական կյանքում լուրջ դժվարությունների հանդիպեց: Պեչենեգների¹ և նորմանների² հարձակումները հյուսիսից և արևմուտքից, թյուրք-սելջուկների արշավանքներն³ արևելքից ծանր կացության մեջ դրեցին երկիրը: Խախտվեց երկրի ներքին կյանքը կարգավորող բանակաթեմային կառուցվածքը, որն այլևս չվերականգնվեց⁴:

¹ F. Chalandon, Les Comnènes..., t. I. Essai sur le règne d'Alexis Ier Comnène (1081—1118)/par Ferdinand Chalandon, Paris, 1900, p. 112—134; G. Moravcsik, Byzantinoturcica. I. Die byzantinischen Quellen der Geschichte der Türkvolker, 3. unveränderte Auflage (Berliner byzantinistische Arbeiten, Bd. 10), Berlin, 1983, S. 87—90.

² F. Chalandon, Les Comnènes, t. I, p. 57—94; F. Chalandon, Histoire de la domination normande en Italie et en Sicile, Paris, 1907.

³ F. Chalandon, Les Comnènes, t. I, p. 95—112: Cl. Cahen, La première pénétration turque en Asie Mineure (second moitié de XIe siècle), Byz., 18, 1946—48, p. 5—67; Jr. Speros Vryonis, The Decline of Medieval Hellenism in Asia Minor and the Process of Islamization from the Eleventh through the Fifteenth Century, London, 1971, p. 1—142.

⁴ S. Vryonis, The Decline ..., p. 85—113: Աշխատության մեջ պատմաաշխարհագրական էքսկուրսներ կատարելիս, երբեմն, հստակության համար դիմում ենք բանակաթեմային բաժանումների ժամանակաշրջանի աշխարհագրական անվանակարգին (նոմինկլատուրա), որի արձագանքները դեռևս կենդանի են ժԲ—ԺԳ դդ. բյուզանդական մատենագրության մեջ:

Գրեթե ողջ Փոքր Ասիան մինչև ԺԲ դարի սկիզբը մատնված էր անիշխանության⁵. բյուզանդական պաշտոնեությունը հեռացել էր, իսկ սելջուկ-թյուրքերի քոչվոր բանակները դեռ չէին հասցրել արմատ ձգել և վերջնականապես հաստատվել գրաված տարածքների վրա: Այդ անիշխանության տարիներին էր, որ քաղաքական պայմանները նպաստեցին Կիլիկիայում և նրա շրջակայքում (Մելիտինե, Եդեսիա, Անտիոք և այլուր) Փիլարտոս Վարաժնունու և նրա հետևորդների⁶ ղեկավարությամբ ստեղծելու անկախ իշխանություններ, ընդունելով մերթ Բյուզանդական կայսրության, մերթ մուսուլմանական պետական միավորումների գերակայությունը⁷: Չնայած բյուզանդական պատմիչները հակված են Փիլարտոս Վարաժնունու ստեղծած իշխանությունը ներկայացնել որպես կայսրության բաղկացուցիչ մաս⁸, սակայն այդ պետական միավորումը մեզ հետաքրքրող տարածքների վրա Բյուզանդական կայսրության իշխանության շարունակություն կարելի է համարել այնքանով, որքանով Փիլարտոսը և նրա հետևորդները ժամանակին եղել էին

⁵ F. Chalandon, Les Comnènes, t. I, p. 95; Geschichte des byzantinischen Staates/von George Ostrogorsky, München, 1963, S. 294.

⁶ F. Chalandon, Les Comnènes, t. I, p. 95—98; M. J. Laurent, Byzance et Antioche sous le eulopalete Philarete, REA, t. IX, f. 1(1929), p. 61—72; N. Adontz, La famille de Philarete, In: N. Adontz, Etudes arménobyzantines.—Lisbonne, 1965, p. 147—152; C. J. Yarnley, Philaretos armenian bandit or byzantine general ?, REA, n. s., t. IX, (1972), p. 331—353; B. A. Арутюнова-Фиданян, Армяне-халкидониты на восточных границах византийской империи (XI в.), Ер., 1980, с. 152—169.

⁷ B. A. Арутюнова-Фиданян, Армяне-халкидониты..., с. 167—168; Հմմտ. Կոմսագենացի, Փիլարտոս հայր, Հալեպ, 1930, էջ 54—59.

⁸ Հովհաննես Սկիլիցես, Թարգմանություն բնագրից, առաջաբան և ծանոթագրություններ Հր. Բարթիկյանի (Թոար աղբյուրները Հայաստանի և հայերի մասին, 10. Բյուզանդական աղբյուրներ Գ), Երևան, 1979, էջ 230, ծան. 703, էջ 270, ծան. 805:

բյուզանդական զինվորական պաշտոնյաներ, իսկ՝ հետագայում ժամանակ առ ժամանակ, ընդունել են նրա գերակայությունը⁹ իրենց հակադրելով շրջակա մուսուլմանական իշխանություններին։ Փիլարտոսի ստեղծած իշխանությունը մի կղզյակ էր շրջապատված թշնամական մուսուլմանական իշխանություններով։ Այդ իսկ պատճառով Փիլարտոսի մահից հետո այդ պետությունը մասնատվեց¹⁰։ Նրա իշխանապետության տարրեր մասերում էր, որ հաստատվեցին և ապա հզոր իշխանություններ կազմակերպեցին Գող Վասիլը¹¹, Ռուբինյան և Հեթումյան պայազատները։

Փոքր Ասիայի հյուսիսում՝ Սև ծովի ափին, հին Խալդիա բանակաթեմի տարածքում, իր գոյությունն էր շարունակում Տրապիզոնի դքսությունը, որի կապերը Բյուզանդական կայսրության մնացած տարածքների հետ գրեթե ամբողջովին խզվել էին։ Տրապիզոնում հաստատված բյուզանդական իշխանությունները, շնայած ճանաչում էին Բյուզանդական կայսրության գերակայությունը, այնուամենայնիվ, կայսրության ներսում գլուխ բարձրացրած անջատողական միտումների կրողներն էին։ Ալեքս Ա և Հովհաննես Բ Կոմնենոսների իշխանության տարիներին Տրապիզոնը հաճախակի խզում էր իր հարաբերությունները Բյուզանդական կայսրության կենտրոնական իշխանությունների հետ և ապստամբում¹²։

⁹ Իրն ալ- Քալանիսին Փիլարտոսին (al-Firdaous) անվանում է. «հույների թագավոր» (տե՛ս Roger le Tourneau, Damas de 1075 à 1154. Traduction annotée d'un fragment de l'Histoire de Damas d'Ibn al-Qualanisi.—Institut Français de Damas, 1952, p. 11, n. 3).

¹⁰ В. А. Арутюнова-Фиданян, Армяне-халкидониты..., с. 169—187.

¹¹ В. П. Степаненко, Из истории международных отношений на Ближнем Востоке XII в. Княжество Василия Гоха и Византия, Античные традиции и Византийские Реалии (АДСВ), Свердловск, 1980, с. 34—44.

¹² F. Chalandon, Les Comrènes, t. II, p. 37.

Արդեն ժԲ դարի սկզբին Ալեքս Ա Կոմնենոսի (1081—1118) ղեկավարությամբ կայսրությունը հիմնականում կանգնեցրեց նորմանների, պեչենեգների և հատկապես թյուրք-սելջուկյան նվաճողների մոտքը կայսրության կենտրոնական նահանգները¹³։ Օգտվելով առաջին խաչակրաց արշավանքի ժամանակ ստեղծված բարենպաստ իրադրությունից, 1097/8 թ. Ալեքս Ա-ը Բյուզանդական կայսրության իշխանությունը վերահաստատեց Փոքր Ասիայի արևմտյան հատվածում (Նիկիա, Զմյուռնիա, Նիքեոս, Սարգիկե, Ֆիլադելֆիա և այլուր)¹⁴։ Երկրի ներքին կյանքում կայսրությունը հետզհետե անցնում է պայմանական հողատիրության նոր կարգին (τράνοια), միջոցառում¹⁵, որի գլխավոր նպատակներից մեկը պետք է համարել բանակի ամրապնդումը։ Սկիզբ է դրվում Բյուզանդիայի բարձրացման նոր փուլին՝ Կոմնենոսների կառավարման դարաշրջանին (1081—1185)։

Եթե Ալեքս Ա-ի իշխանության տարիներին պեչենեգները և նորմանները դուրս շարտվեցին Բալկանյան թերակղզուց, ապա թյուրք-սելջուկյան հորդանները կարողացան հաստատվել Փոքր Ասիայում, իրենց իսկ ստեղծած պետական միավորումներում (Իկոնիայի սուլթանություն, Դանիշմանյան ամիրություն և այլն)։ Փոքր Ասիայում ստեղծված իրավիճակը անհանգստացնում էր Բյուզանդական կայսրերին։ Այդ էր պատճառը, որ կայսրությունը սկսեց ուղիներ փնտրել վերադարձնելու փոքրասիական տարածքները։

¹³ F. Chalandon, Les Comnènes, t. I, p. 263—266, 268, 271, t. II, p. 35—48; The Cambridge medieval History, v IV, p. 212—223;

¹⁴ G. Ostrogorsky, Geschichte..., S. 300; F. Chalandon, Les Comnènes, t. I, p. 192—198; Cl. Cahen, Pre-Ottoman Turkey, p. 84—85;

¹⁵ Pour l'histoire de la féodalité Byzance par Georges Ostrogorsky, (Corpus Bruxellense historiae, Subsidia I), Bruxelles, 1954, p. 26—54; G. Ostrogorsky, Geschichte..., S. 306—307; Г. А. Осмогоровский, К истории иммунитета в Византии, ВВ, н. с., т. XIII (1958), с. 72.

1. ՀՈՎՀԱՆՆԵՍ Բ ԿՈՄՆԵՆՈՍԻ (1118—1148) ԱՐԵՎԱՅԱՆ
ՔԱՂԱՔԱԿԱՆՈՒԹՅՈՒՆԸ ԵՎ ԿԵԼԿԵԱՆ

Եթե ուշադիր հետևենք ԺԲ դարի երկրորդ և երրորդ տասնամյակներում բյուզանդական արշավանքների և տարածքային գրավումների ուղղություններին արևելքում¹⁶, պարզ կդառնա, որ կայսրության արտաքին քաղաքականության առաջնային խնդիրներից է եղել Փոքր Ասիայի հյուսիսային և հարավային ծովափնյա շրջաններում վերահաստատվելը: Նման քաղաքականությամբ կայսրությունը իր առջև նպատակ էր դրել խանգարել սելջուկ-թյուրքերին ըստեղծելու ռազմական և առևտրական նավատորմ, որը կարող էր մրցության մեջ մտնել կայսերական նավատորմի դի հետ¹⁷ և լուրջ վտանգ դառնալ կայսրության առևտրական և արտաքին քաղաքական կապերի, և ընդհանրապես, Միջերկրական ծովում միջազգային ծովագնացության համար: Փոքրասիական ծովափնյա քաղաքները դարգացած տնտեսական և առևտրական կենտրոններ էին, որոնք չէին կորցրել իրենց նշանակությունը սելջուկ-թյուրքական ներխուժումներից հետո¹⁸: Այդ քաղաքների վերանվաճումը խոստանում էր Բյուզանդական կայսրության ներքին կյանքի նոր ծաղկում: Փոքրասիական հարուստ տնտեսական շրջանների վերանվաճման քաղաքականությունը սկսած ԺԱ դարի 80—90-ական թթ. հաջողությամբ իրականացնում էր Ալեքս Ա Կոմնենոսը¹⁹:

¹⁶ F. Chalandon, Les Comnènes, t. I, p. 264—266, 268—272, t. II, p. 35—51; G. Ostrogorsky, Geschichte..., Bellage IV.

¹⁷ Մինչև Ալեքս Ա-ի դահակալությունը բյուզանդական նավատորմը փաստորեն դադարել էր հզոր ուժ ներկայացնելուց և նորմանների դեմ կռվելու համար կայսրը ստիպված էր դիմել վենետիկցիների օգնությանը, սակայն, արդեն 1087 թ. պելոնեզների դեմ, ինչպես պատմում է Աննա Կոմնենեն, բյուզանդացիները դուրս են բերում սեփական նավատորմ (տե՛ս F. Chalandon, Les Comnènes, t. I, p. 279—280): Կոմնենոսների դարաշրջանի բյուզանդական նավատորմի և ծովային քաղաքականության մասին տե՛ս H. Ahrweiler, Byzance et la mer..., p. 175—297

¹⁸ Sp. Vryonis, The Decline..., p. 114—130.

¹⁹ Այդ մասին հետաքրքիր վկայություններ է հաղորդում Աննա Կոմնենեն (книга 6, § 9 Սինոպիս տիրելու մասին), (книга 7, § 8, книга 9,

և արդեն դարասկզբին կայսրությունը հիմնականում կանգնեցրել էր սելջուկ և դանիշման թյուրքերի մուտքը դեպի Սև և Միջերկրական ծովեր²⁰։

Մյուս կարևոր խնդիրը, որը ծագացել էր Բյուզանդական կայսրության արևելյան քաղաքականության առջև և ստացել էր իր լուծումը ԺԲ դարի 20-ական թթ., դեպի Ատալիա տանող ցամաքային ճանապարհի մաքրումն էր Իկոնիայի սուլթանության զինված ջոկատներից²¹, որոնք ավարառում էին Բյուզանդական կայսրության տնտեսապես հարուստ շրջանները։

Երրորդ խնդիրը, որը կանգնել էր Հովհաննես Բ Կոմնենոսի²² կառավարության առջև կայսերական բանակի համալրումն էր թյուրքական և ընդհանրապես «բարբարոս» ժողովուրդների զորամիավորումներով²³։

§ 1, 3, книга 11, § 5 Ձականի նավատորմի դեմ բյուզանդացիների երկարատև պայքարի պատմությունը)։

²⁰ Այս դրույթը բավականին հստակ ընդգծում է Եվստաթիոս Սուլունցին (*W. Regel*, *Fontes rerum byzantinorum*, f. I, p. 63; հմտ. նաև *История Византии*, т. 2, с. 321, прим. 21)։

²¹ *I. C.*, p. 5—12; *N. Ch.*, p. 12—13; *F. Chalandon*. *Les Comnènes*, t. II, p. 46—48.

²² Հովհաննես Բ Կոմնենոսին Սմրատ Սպարապետը անվանում է Պեպեոսոփն (*Սմրատ*, 1956, էջ 160, 181 (= πορφυρογένετος)։ Օտտոն Զրենզինգացին գիտե Կալոման անվանումը (տե՛ս *F. Chalandon*, *Les Comnènes*, t. II, p. 9, n. 3)։

²³ Արևելքում բյուզանդական զորքի համալրման մասին Հովհաննես Բ Կոմնենոսի իշխանության տարիներին ձեռք առնված միջոցառումների մասին Կիննամոսը հաղորդում է արժեքավոր տեղեկություններ (*I. C.*, p. 9, 15)։

Այս քաղաքականությունը հաջողությամբ կենսագործվում էր նաև Դանաբով կայսրության տարածքները ներխուժած ցեղերի նկատմամբ (նույն տեղում, էջ 3)։ Այս առումով ուշադրով է Հովհաննես Կիննամոսի հաղորդումը, ըստ որի բյուզանդական բանակում կարող էին ծառայության մտնել միայն այն բարբարոսները, որոնք ընդունում էին կայսրության պաշտոնական եկեղեցու դավանությունը (*πλειεστος τε αυτων επι την ευσεβη μεταφερων δοξαν α αυτην στρατευμάτων έντεσθεν Έρωμαίοις πεποιητο* (*I. C.*, p. 9), իսկ մնացածները ստրկացվում էին (*ανδραποδίζω*) (նույն տեղում, էջ 9, 4)։

Փոքր Ասիայում Բյուզանդական կայսրության անմիջական հարևանները երկուսն էին՝ Իկոնիայի սուլթանությունը²⁴ և Դանիշմանյան ամիրությունը²⁵։ Բյուզանդիայի արևելյան քաղաքականությունը որոշող էական գործոններից էին այդ երկու քաղաքական միավորումների հետ փոխհարաբերությունները. նրանց միջև ծագած հակասությունները ամեն մի հարմար առիթով օգտագործում էր Բյուզանդական կայսրությունը՝ թշնամանք սերմանելով նրանց միջև և սեփական շահերի համար օգտագործելով այդ պետությունների ներսում ծագած յուրաքանչյուր բախում²⁶։

24 Չնայած և՛ նա Կոմնենեն հայտնում է, որ 1116 թ. Իկոնիայի սուլթանության հետ կնքված հաշտության պայմանագրով թյուրքերը հրաժարվեցին իրենց նվաճումներից և կայսրության սահմանները ճանաչվեցին Ռոմանոս Դիոգենեսի ժամանակաշրջանի սահմաններով (F. Chalandon, Les Comnènes, t. I, p. 270; Анна Комнина, кн. 15, § 5)։ Այնուամենայնիվ, Հովհաննես Կինեամոսի և Նիկեոսա խոնիատեսի երկերի շարադրանքից ակնհայտորեն երևում է, որ Հովհաննես Բ Կոմնենոսը իր իշխանության առաջին իսկ տարիներին ստիպված էր մտնել Մեանդրի դաշտը և գրավել Լաոդիկիան, Սոգուպոլիսը և Ատալիայի հարևան շրջանները (տե՛ս I. C., p. 5—12; N. Ch., 12—13)։

25 Դանիշմանյան ամիրության հետ կայսրությունը սահմանակից էր Տրապիզոնի դքսության և սեծովյան մի շարք տիրույթների շրջանում։ Թյուրքական ամիրությունը խանգարում էր Բյուզանդական կայսրությանը ցամաքով իրեն միացնելու Տրապիզոնի դքսությունը։ ԺՊ դարի 30-ական թվականներին Հովհաննես Բ Կոմնենոսը երկարատև պայքար է սկսում Կաստամոն ամրոցի և Գանգրա քաղաքի համար (տե՛ս F. Chalandon, Les Comnènes, t. II, p. 175—181; I. C., p. 13—15)։ Այս գործողություններով կայսրությունը նպատակադրվել էր վերագրավել մինչև Տրապիզոն ընկած սեծովյան տիրույթները և ստիպել Տրապիզոնի դուքս Կաստանդին Գաբրաան հրաժարվելու կենտրոնախույս ձգտումներից։

Դանիշմանյան ամիրության մասին տե՛ս El, p. 112—114; Mordtmann, Die Dynastie der Danischmende, Zeitschrift f. d. morgenl. Gesellschaft, t. XXX, p. 468; Casanova, La numismatique des Danischmendites, Revue numismatique, 3^e s., t. XII, p. 437—438։

26 Այս առումով չափազանց ուշագրավ է 1126—1127 թթ. Իկոնիայի սուլթանության ներսում ծավալված ներքաղաքական պայքարը, որի ընթացքում Բյուզանդիան գործուն միջամտություն էր ցույց տալիս, մերթ-պուշտպանելով Իկոնիայի սուլթան Մասուդին, մերթ կանգնելով ապստամբ

Շատ են Իկոնիայի սուլթանության և Դանիշմանյան ամիրությունների հետ Բյուզանդիայի քաղաքական փոխհարաբերությունների ելևէջերը և հատկապես մութ կետերը, ուստի թվարկենք միայն հիմնական քաղաքական նպատակները, որոնց հետամուտ էին բյուզանդացիները արևելքում մինչև 1136—1138 թթ. մեծ ռազմարշավը դեպի Կիլիկիա և Հյուսիսային Ասորիք.

ա) Օգտվել Իկոնիայի սուլթանության և Դանիշմանյան ամիրությունների քաղաքական բախումներից և երկպառակտչական պատերազմների հրահրել նրանց ներսում և միմյանց միջև: «Բարբարոս» ժողովուրդների նկատմամբ նման քաղաքականությունը բացահայտորեն խրախուսվում էր Աննա Կոմնենեի պատմական երկասիրության մեջ²⁷:

Արապի կողմը (հմտ. F. Chalandon, Les Comnènes, t. II, p. 78—80): նմանատիպ մի իրադրություն էլ Բյուզանդական կայսրությունը փորձում էր օգտագործել սեփական շահերի համար 1134 թ., երբ զանիշմանյան ամիր Մուհամեդը ընդհարվում էր Իկոնիայի սուլթան Մասուդի հետ (նույն տեղում, էջ 88—89): Գանդարի և Կաստամոնի համար մղվող պատերազմում Իկոնիայի սուլթանը դաշնակից օգնական բանակ է ուղարկում Հովհաննես Բ Կոմնենոսին (տե՛ս I. C., p. 14):

27 Տե՛ս Анна Комнина, Алексиада, с. 184—185, (Բյուզանդական կայսրությունը փորձում է իր շահերի համար օգտագործել նորմանների պառակտումը) Анна Комнина, с. 195—196 (Ալեքս Ա Կոմնենոսը Բուրսուխի դեմ օգնություն է ցույց տալիս Արուլ Քասիմին): Հետ Աննա Կոմնենեի ինքնակալը զորք ուղարկեց, ոչ թե նրա համար, որ օգնի Արուլ Քասիմին, այլ ընդհակառակն, քանի որ այն ժամանակ կայսրության երկու թշնամիները պատերազմում էին միմյանց դեմ, պետք էր օգնություն ցույց տալ ալեյի թույլին (տե՛ս Анна Комнина, с. 195): Հովհաննես Բ Կոմնենոսը այս խնդրում ևս շարունակում էր իր հոր քաղաքական կուրսը: Բյուզանդական կայսրության սահմաններ ներխուժած սելյուկների (ներկա դեպքում Հունդարների) դեմ ռազմարշավ կազմակերպելիս Հովհաննես Բ-ը, ինչպես տեղեկացնում է Կիննամոսը, ձմեռում է Բերսայում (քաղաք Մակեդոնիայում) նպատակ ունենալով. ա) պատրաստվել պատերազմին, բ) իսկ ալեյի շատ ցանկանում էր քարեկամանալ նրանց ցեղապետներից ոմանց հետ, որպեսզի դրանով սելյուկներին բաժանելով առանց դժվարության հաղթի (το δὲ ᾗθελε τῶν ἐν σφίσι φυλάρχων τινὰς ἐταίρισσασθαι, ὥς ἂν οὕτω τοὺς ἄλλους χωρὶς ἀπολαβῶν οὐ σὺν πόνῳ γοῦν γωνίστηται) (I. C., p. 7).

բ) Դանիշմանյան ամիրությանը դուրս շարտել մինչև Հալիս գետը ընկած մերձսևծովյան տարածքներից (նկատի ունենք Պափլագոնիա և Արմենիակոն բանակաթեմերի ժովամերձ գոտին)²⁸ և ամրացնել կայսրության պաշտպանական կառույցները այդ շրջանում: Այդ գործողությունների՝ շնորհիվ վերջապես ցամաքով Բյուզանդական կայսրությանը պետք է միանար մինչև այդ միայն ծովով կայսրության հետ կապված Խալդիա հին բանակաթեմը՝ Տրապիզոն կենտրոնով:

գ) Հաստատուն դարձնել Իկոնիայի սուլթանության և Բյուզանդական կայսրության սահմանները և արևելքից ու հյուսիսից վնասազերծել միջերկրածովյան շրջանները՝ հատկապես Ատալիայի նավահանգիստը, որը հենակետ պիտի ծառայեր դեպի Հյուսիսային Ասորիք ծրագրավորված ռազմարշավին²⁹:

Իկոնիայի սուլթանության և Դանիշմանյան ամիրության հետ քաղաքական փոխհարաբերությունների այս փուլում (1129—1139) Բյուզանդական կայսրությունը փորձում է պահպանել առաջինի հետ բարի-դրացիական փոխհարաբերություններ, իսկ Դանիշմանյան ամիրության դեմ վարում էր թշնամական քաղաքականություն՝ պարբերաբար արշավանքներ կազմակերպելով նրանց կողմից նվաճված Պափլագոնիա և Արմենիակոն բանակաթեմերի տարածքների վրա:

Քաղաքական այս գիծը ԺԲ դարի 30-ական թվականների սկզբին խոչընդոտի հանդիպեց կայսրության ներսում:

²⁸ Ց. Շալանդոնը ենթադրում է, որ միայն 1125 թ. հետո է որ Դանիշմանյան թյուրքերը ամրոցներ են նվաճում Սև ծովի ափերին (տե՛ս F. Chalandon, Les Comnènes, t. II, p. 38): Պետք է նշել, որ Միքայել Ասորին Դանիշմանյանների մոտքը ծովափ թվագրում է 1129/30 թ. ամիր Ղազին հաղթելով Կապադովկիայի բոլոր թյուրքերին, միայնակ էր իշխում և ներխուժեց ծովափ: Այստեղ Կասիանոս անունով մի հույն գտավ, որին պատկանում էր շրջանը: Վերջինս ինքնակամ գնաց գտնելու ամիր Ղազուն և նրան հանձնեց սևծովյան (Pont) ափերի բոլոր ամրոցները: Ղազին նրան իր երկրում մի պաշտոն տվեց և Կասիանոսը նրա մոտ ծառայության մտավ (M. S., t. III, p. 227; F. Chalandon, Les Comnènes, t. II, p. 81).

²⁹ F. Chalandon, Les Comnènes, t. II, p. 46—48.

Պալատական ընդդիմադիր կուսակցությունը գլխավորում էր Իսահակ Կոմնենոսը՝ կայսեր հղբայրը, որն աջակցել էր Հովհաննես Բ-ին իշխանության հասնելու գործում³⁰։ 1130/1 թ. նա փախավ Դանիշմանյան թյուրքերի տարածքները³¹։ Կայսրության ներսում սկսված քաղաքական պայքարը, որը վեճածվել էր միջազգային արկածախնդրության, սեփական կենտրոնախույս ձգտումների համար էր փորձում օգտագործել Տրապիզոնի դուքս Կոստանդին Գաբրասը, որը 1126 թ. ինքնիշխան էր դարձել³²։

Փաստորեն Ղազի Դանիշմանյանը Կաստամունի և Գանգրայի համար մղվելիք պայքարի նախօրյակին Հովհաննես Բ Կոմնենոսի արևելյան քաղաքականության դեմ պայքարող դաշնակցություն ստեղծեց, որի մեջ ներգրավվել էր Իկոնիայի սուլթանությանը, Տրապիզոնի դքսությանը և բյուզանդական պետության և արբունիքի ինչ-ինչ սոցիալական խավերի քաղաքական շահերը արտահայտող Իսահակ Կոմնենոսին։

Շատ կարճ ժամանակով այդ դաշինքին միացավ նաև Լեոնային Կիլիկիայի Ռուբինյան իշխան Լեոնը։ Եթե ուշադիր հետևենք Միքայել Ասորու պատմության մեղ հետաքրքրող հատվածի շարադրանքին, պարզ կդառնա, որ Լեոնը՝ բյուզանդական կայսրության ստորական, միացել է այդ քաղաքական դաշինքին՝ ենթարկվելով Ղազի Դանիշմանյանի ռազմական և քաղաքական ճնշմանը³³։ Ասորի պատմիչը հաղորդելով Ղազիի կողմը Իսահակ Կոմնենոսի անցնելու իրադարձության, ապա, կայսեր հղբոր Տրապիզոն՝ Կոստանդին Գաբրասի մոտ այցելություն կատարելու մասին, նույն տարվա (1131/2 թ.) իրադարձությունների շարադրանքում ավելացնում է, որ Ղազին ներխուժել է նաև Կիլիկիա Լեոն հայի երկիրը, և գրավել է որոշ ամրոցներ ու լեռներ ենթարկվեց. նա երգվեց այլևս չներխուժել և ոչ էլ (գինված—Ա. Բ.)

³⁰ N. Ch., p. 8.

³¹ M. S., t. III, p. 230; F. Chalandon, Les Comnènes, t. II, p. 84.

³² F. Chalandon, Les Comnènes, t. II, p. 37.

³³ M. S., t. III, p. 227, 230.

մարդիկ ուղարկել ամիր Ղազիի երկրները և ամեն տարի հարկ վճարել Ղազիին: Վերջինս հավատ ընծայելով նրա խոսքերին, թողեց նրան և հեռացավ: Լեոնը խաբեց և ոչինչ չտվեց: Ամիր Ղազին եկավ Մելիտենե: Նրա փեսա սուլթան Մասուդը և հույների կայսեր եղբայր Իսահակը, որը վերագարձել էր Գաբրասի մոտից, եկել էին նրան (Ղազիին—Ա. Բ.) այնտեղ (Մելիտենեում — Ա. Բ.) գտնելու և այնտեղ մնացին ողջ ձմեռը: Ապա Իսահակը գնաց Լեոնի մոտ և Լեոնը տվեց իր զստերը կայսեր բարեկամին³⁴ երկու քաղաքների հետ՝ Մոպսուեստիայի և Ադանայի: Այնուհետև նրանց միջև վեճ ծագեց: Լեոնը հտ վերցրեց հույներից (այն բոլորը, ինչին նրանք տիրում էին) և Իսահակը (փախավ) իր որդու հետ Մասուդ սուլթանի մոտ»³⁵:

Այստեղ պետք է հատկապես շեշտել այն հանգամանքը, որ Լեոն Ռուբինյանը Իսահակ Կոմնենոսին է հանձնել³⁶ մասնավորապես այն շրջանները, որոնց նկատմամբ հավակնություններ ուներ Բյուզանդական կայսրությունը, և որոնք կայսրության սեփականությունն էին համարվում Դեաբոլյան հաշտության պայմանագրով:

Վերոբերյալ հատվածում շարադրված դեպքերի հաջորդականությունը հուշում է, որ Կիլիկիայի իշխանը, մինչև Ղազի Դանիշմանյանի 1131/2 թ. ռազմարշավը դեպի Կիլիկիա, դաշնակցել է, կամ էլ բյուզանդամետ դիրք գրավելով, աջակցել է 1130/1 թ. և դրանից առաջ հյուսիսից Դա-

³⁴ Միջայել Ասորու ժամանակագրության ֆրանսերեն թարգմանության մեջ այս բառը Ժ.—Բ. Շարոն վերադրված է. «au fils du frere», նկատի ունենալով Իսահակ Կոմնենոսի որդուն, սակայն Բար Երրեոսի ժամանակագրության մեջ մեզ հետաքրքրող հատվածը այլ բովանդակություն է ստացել. «Isaac donna sa fille a Léon» (M. S., t. III, p. 230, n. 4, հմմտ. Bar Hebraeus, London, 1932, t. I, p. 255).

³⁵ M. S., t. III, p. 230—231.

³⁶ Հստ Բար Երրեոսի՝ նշված քաղաքները Լեոն Ռուբինյանը հանձնել է Իսահակ Կոմնենոսին, որպես ամուսնական օժիտ (տե՛ս Bar Hebraeus, London, 1932, t. I, p. 255).

Դիշմանյան ամիրության վրա հարձակվող Հովհաննես Բ Կոմնենոսին³⁷։

Բյուզանդական կայսրության և Կիլիկիայի Ռուբինյան իշխանության միջև, մեր կարծիքով արդեն ԺԲ դարի 20-ական թվականների վերջին, դաշինք էր ձևավորվել ընդդեմ Դանիշմանյան ամիրության։

Այս առումով չափազանց ուշագրավ է 1126—1127 թթ. Իկոնիայի սուլթանության ներսում ծավալված ներքաղաքական պայքարի ուսումնասիրությունը։ Ե՛վ բյուզանդական կայսրությունը, և՛ Կիլիկիայի Ռուբինյան իշխանությունը ժամանակ առ ժամանակ միջամտում էին այդ պայքարի ընթացքում Փոքր Ասիայի սելջուկյան պետության ներքին գործերին։ Իկոնիայի սուլթան Մասուդի դեմ ապստամբել էր նրա եղբայրը՝ Արապը, քանի որ սուլթանը. «օգնություն ցույց չէր տվել իր եղբորը Մելիտենեում»³⁸ և թողել էր այն (Մելիտենեն—Ա. Բ.) Ղազիին»³⁹։ Դանիշմանյան Ղազիի փեսա և դաշնակից սուլթան Մասուդը պարտություն կրելով Արապից, փախչում է Հովհաննես Բ Կոմնենոսի մոտ⁴⁰։ Հասկանալի է, որ պայքարի առաջին փուլում Մասուդին դաշնակցում և օգնություն է ցույց տալիս Բյուզանդական կայսրությունը։ Իկոնիայի սուլթանը բյուզանդական օգնության մեջ Կոստանդնուպոլսից վերադառնում է իր տիրույթները և միանալով Դանիշմանյան Ղազիին, Իկոնիայի սուլթանության սահմաններում վերականգնում է իր իշխանությունը⁴¹։ Արապը ստիպված հեռանում է Իկոնիայի սուլթանու-

37 Այլ կերպ անհնար է բացատրել Միքայել Ասորու նկարագրած (Մ. Տ., տ. III, ք. 230) Ղազի Դանիշմանյանի 1131/2 թ. պատժիլ ռազմարշավը դեպի Կիլիկիա, և դրանից հետո Լևոն Ռուբինյանի վերջրած պարտավորությունը՝ այլևս զինված չոկատներ չուղարկել ամիր Ղազիի երկրները։

38 Մելիք Արապը իր եղբոր՝ Իկոնիայի սուլթան Մասուդի դեմ է դուրս գալիս 30000-ոց զորաբանակով և շրջապատում է Իկոնիա քաղաքը (տե՛ս Մ. Տ., տ. III, ք. 223)։

39 Մ. Տ., տ. III, ք. 223.

40 Տե՛ս Մ. Տ., տ. III, ք. 223.

41 Նույն տեղում։

թյան տարածքներից և ապաստան է գտնում Կիլիկիայում՝ «Թորոս հայի» մոտ⁴²։ Պայքարի երկրորդ փուլում, Արապը պատերազմում է Ղազի Դանիշմանյանի դեմ, որին դաշնակցել էր Մասարայի տեր ամիր Յաունան⁴³։ Ըստ Միքայել Ասորու, 1127 թ. ամռանը Արապը «միավորեց թյուրքերին և հայերին»⁴⁴։ Մեր կարծիքով, հենց այս պահից էլ Բյուզանդական կայսրությունը Հովհաննես Բ Կոմնենոսի ղեկավարությամբ կամաց-կամաց հակվում է դեպի Արապը և Կիլիկիայի հայկական իշխանությունը, որոնք պայքարում էին Բյուզանդիայի արևելյան քաղաքականության ամենաոխսերիմ հակառակորդներից մեկի՝ Դանիշմանյան ամիրության դեմ։ Մեզ թվում է, թե Բյուզանդիան վախենում էր Իկոնիայի սուլթանության և Դանիշմանյան ամիրության քաղաքական դաշինքից, և այս հողի վրա ձևավորվում է Դանիշմանյան ամիրության դեմ Արապի գլխավորած հայ-բյուզանդական քաղաքական խմբակցությունը, որի նկատմամբ կարծես թե չեզոք դիրք է գրավում Իկոնիայի սուլթան Մասուդը։ Սակայն Ղազի Դանիշմանյանը կարողանում է ջախջախել Արապին և հասնել մինչև Կոմանա և Անկյուրիա, ուր Արապը բանտարկել էր Ղազիի որդի Մուհամեդին։ Դանիշմանյանների այս նոր հաջողությունները ավելի մտահոգեցին Բյուզանդական կայսրությանը, այդ էր պատճառը, որ Հովհաննես Բ Կոմնենոսը ստիպված եղավ նյութական և բարոյական ավելի շոշափելի օգնություն ցույց տալ նրանց հակառակորդներին։ Ղազի Դանիշմանյանից կրած պարտությունից հետո Արապը ստիպված փախչում է Կոստանդնուպոլիս, որտեղ էլ կիսատ թողնելով իր գործը, կնքում է մահկանացուն⁴⁵։

⁴² M. S., t. III, p. 223, F. Chalandon, Les Comnènes, t. II, p. 79.

⁴³ Տե՛ս M. S., t. III, p. 223, n. 16.

⁴⁴ Տե՛ս նույն տեղում։

⁴⁵ M. S., t. III, p. 223—224; F. Chalandon, Les Comnènes, t. II, p. 79—80.

Բյուզանդական կայսրության և Դանիշմանյան ամիրության թշնամությունը ավելի է սրվում 1129/30 թ., երբ կայսրությանը ենթակա պաշտոնյա-ազնվականներից մեկը՝ Կասիանոս անունով, իր տիրույթները հանձնում է ամիր Ղազիին և նրա մոտ ծառայության է անցնում⁴⁶:

Փոքր Ասիայում բարձրացող Դանիշմանյան ամիրությունը Կիլիկիայի Ռուբինյան հայկական իշխանության ամենահզոր հակառակորդն էր: Այդ է պատճառը, որ ԺԲ դարի 20-ական թթ. Թորոս Ա-ը դաշնակցում էր բոլոր այն քաղաքական ուժերի հետ, որոնք բախման մեջ էին այդ քաղաքական միավորման հետ և կարող էին թուլացնել նրա ռազմական հզորությունը:

Թորոս Ա Ռուբինյանի քաղաքական այս կուրսը որոշ սրբազրումներով շարունակում էր նրա եղբայր Լևոն Ա Կիլիկիայի իշխանը: ԺԲ դարի 20-ական թթ. վերջին Ռուբինյանների հակադանիշմանյան քաղաքականությունը պայմանավորված էր Դանիշմանյան ամիրության աճող հզորությամբ, և որը ամեն մի հարմար առիթով կարող էր հարվածել Կիլիկիայի հայկական իշխանության կենսական շահերին:

Վերադառնանք 1131/2 թ. իրադարձություններին: 1131/2 թ. կիլիկյան ռազմարշավով Ղազի Դանիշմանյանը նպատակադրվել էր հարված հասցնել Բյուզանդական կայսրության դեմ պայքարի ընթացքում իր թիկունքում գտնվող Լեոնային Կիլիկիայի հայկական իշխանությանը և այն ներգրավել հակաբյուզանդական խմբակցության մեջ: Դանիշմանյան ամիրության այդ քաղաքականությունը, ինչպես վերևում տեսանք, հաջողությամբ պսակվեց⁴⁷:

Լևոն Ա Ռուբինյանի հետ կնքած հաշտության պայմանագիրը ստորագրելուց հետո, Դանիշմանյան ամիր Ղազին վերադառնում է իր իշխանության սահմանները: Մյուս տար-

⁴⁶ M. S., t. III, p. 227; F. Chalandon, Les Comnènes, t. II, p. 81.

⁴⁷ ԺԲ դարի 30-ական թթ. Դանիշմանյան ամիրության հզորացման տարիներն էին (I. Mélikoff, Danishmendides. — EI, t. II, 1965, p. 112).

վա (1132/3) գարնանը Կիլիկիա է գալիս հակաբյուզանդական խմբակցության ղեկին՝ Հովհաննես Բ Կոմնենոսի եղբայր Իսահակ Կոմնենոսը, որն իր որդուն ամուսնացնում է Լևոն Ա Ռուբինյանի դստեր հետ և նրանից, որպես հարսանեկան օժիտ, ստանում է Ադանա և Մոպսուեստիա քաղաքները⁴⁸։ Դանիշմանյան ամիրության հետ հաշտությունը, և դրան հաջորդող դեպքերը Կիլիկիայում, մեր կարծիքով, ուղղված պետք է լինեն Բյուզանդական կայսրության հակադանիշմանյան քաղաքականության դեմ, քանի որ Հովհաննես Բ Կոմնենոսը պատերազմական վիճակի մեջ էր Ղազի Դանիշմանյանի դեմ և գրեթե ամեն տարի ռազմարշավ էր ձեռնարկում Պափլագոնիա և Արմենիակոն հին բանակաթեմերի ծովափնյա տարածքները վերագրավելու հույսով⁴⁹։ Սակայն Ռուբինյան հայկական իշխանությունը այլ ելք չունեի։ Փոքր Ասիայում չէր մնացել որևէ հարևան քաղաքական միավորում, որը կարողանար հակահարված տալ Դանիշմանյան ամիրության աճող հզորությանը։ Լևոն Ա-ի առջև կար երկու ճանապարհ՝ կամ մինչև վերջ շարունակել Դանիշմանյանների դեմ պայքարը, որը կարող էր ողբերգական հետևանքներ ունենալ Կիլիկիայի Ռուբինյան իշխանության համար, կամ էլ դաշնակցելով Դանիշմանյանների հետ ժամանակավորապես իր կողմը գրավել ամիրությանը։

Հետևաբար կարելի է ենթադրել, որ Լևոն Ռուբինյանը, ենթարկվելով Ղազի Դանիշմանյանի քաղաքական ճնշմանը, խզում է իր հարաբերությունները Բյուզանդական կայսրության հետ, դրանով իսկ Ռուբինյան հայկական իշխանությունը ազդարարում էր Կիլիկիայի դուրս գալը Բյուզանդական կայսրության ստորակայի կարգավիճակից⁵⁰։

Բյուզանդական կայսրության դեմ գործող խմբավորման հետ դաշնակցելու ապացույց է նաև այն, որ Լևոն Ա Ռուբինյանը Կիլիկիայում քաղաքներ է շնորհում Հովհաննես Բ-ի

⁴⁸ M. S., t. III, p. 230.

⁴⁹ M. S., t. III, p. 230; F. Chalançon, Les Comnènes, t. II, p. 82.

⁵⁰ Այս մասին տե՛ս նաև Մ.—Ն. Հ. Քասունի, Կիլիկիայի հայկական իշխանապետությունը ..., էջ 183—184։

դեմ ապստամբած, բյուզանդական պալատական ընդդիմադիր խմբակցութեան պարագլուխ՝ Իսահակ Կոմնենոսին: Սակայն շուտով, մեզ անհայտ պատճառներով, Լևոն Ա-ը դադարում է հովանավորել Իսահակ Կոմնենոսին, և նա փախչում է Իկոնիայի սուլթան Մասուդի մոտ: Այս իրադարձութիւնը պետք է համարել բյուզանդական օպոզիցիայի գլխավորութեամբ ստեղծված դաշինքի քայքայման գլխավոր կանխանշաններից մեկը:

Չնայած այս կարևոր քաղաքական իրադարձութեանը, Լևոն Ա. Ռուբինյանը իր կապերը վերջնականապես դեռ չէր խզել Դանիշմանյան ամիրութեան հետ և ինչպես պատմում է Միքայել Ասորին 1132 թ. դեպքերի շարադրանքում. «Հույների կայսրը (Հովհաննես Բ Կոմնենոսը—Ա. Բ.), իր կողմից, շարացած դուրս եկավ թյուրքերի և հայերի դեմ: Նա ջարդեց բազմաթիվ թյուրքերի, որոնք (ապրում—Ա. Բ.) էին ծովափում և վերցրեց երկու ամրոց: Նրա մեծամեծները կրկին նրա դեմ ապստամբեցին և ուղարկեցին փնտրելու նրա եղբորը (Իսահակ Կոմնենոսին—Ա. Բ.), որպեսզի նրան իշխող դարձնեն: Այդ պատճառով, նա (Հովհաննես Բ Կոմնենոսը—Ա. Բ.) փութով վերադարձավ (Կոստանդնուպոլիս—Ա. Բ.)»⁵¹:

Դանիշմանյան ամիրութեան և Կիլիկիայի հայկական Ռուբինյան իշխանութեան քաղաքական դաշինքը իր սուր ծայրով ուղղված էր ոչ միայն Բյուզանդական կայսրութեան⁵², այլ նաև արևելքի լատին իշխանութիւնների դեմ:

Բյուզանդական կայսրութեան և արևելքի լատին իշխա-

⁵¹ M. S., t. III, p. 232: Միքայել Ասորու «Ժամանակագրութեան» հետագա շարադրանքից կարելի է ենթադրել, որ հայ-դանիշմանյան դաշինքին աջակցել է Իկոնիայի սուլթանութիւնը, ավարառելով մինչև Սոզոպոլիս ընկած տարածութիւնը: Հետաքրքիր է նաև, որ վերոհիշյալ բյուզանդա-դանիշմանյան բախումից հետո ամիր Ղազին Մասուդի հետ միասին կրկին արշավում են բյուզանդական ծովափի վրա և պաշարում են Zynyn ամրոցը (տեղը անհայտ) և բյուզանդացիներից 4 հազար զինար վերցնելով հեռանում են (M. S., t. III, p. 232—233):

⁵² Այս դաշինքի գոյութիւնը և հակաբյուզանդական ուղղվածութիւնը նկատելի է նաև Կլոդ Կահենը (Cl. Cahen, La Syrie..., p. 359).

նությունների միջև կարծես ուժերի տեղաբաշխում էր կատարվել. բյուզանդական զորքերը հյուսիսից ճնշում էին գործադրում Դանիշմանյան ամիրության վրա, իսկ Անտիոքի լատին իշխանությունը ամեն հարմար առիթով ստնձգություններ էր կատարում, ներխուժելով Կիլիկիայի Ռուբինյան իշխանության սահմանները⁵³:

Հարց է առաջանում. որոնք էին այդ հակադիր դաշինքների իրական քաղաքական ազդակները և ինչպես են դրանք մեկնաբանվում միջնադարյան պատմագրության մեջ: Այս առումով ուշադրով տեղեկություններ է հաղորդում Նիկետաս Խոնիատեսը: Խոսելով ժ. դարի 30-ական թվականներին Բյուզանդական կայսրության և Դանիշմանյան ամիրության թշնամական փոխհարաբերությունների մասին, պատմիչը ամիրության բնակիչներին անվանում է պարսկահայեր (*περσαρμενιοι*)⁵⁴, իսկ դանիշմանյան ամիր Ղազիրին կոչում է Կապադովկիայի պարսկահայկական իշխող⁵⁵: Զափազանց ուշադրով է նաև այն պարագան, որ Ղազիրի որդի Մուհամեդ Դանիշմանյանի տոհմածառը Նիկետաս Խոնիատեսը հասցնում է մինչև Արշակունիներ⁵⁶: ժ. դարի հայկական

⁵³ Cl. Cahen, La Syrie..., p. 359.

⁵⁴ Նիկետաս Խոնիատեսի մոտ այս տերմինը արձանագրված է երկու անգամ (տե՛ս N. Ch., p. 18. 71, 75): Փոքր Ասիայի թյուրք բնակչությանը ժ. — ժ. դարի բյուզանդական հեղինակները հիմնականում անվանում են պարսիկներ (Հմմտ.՝ М. В. Бибиков. Пути имманентного анализа византийских источников по средневековой истории СССР (XII—первой половины XIII в.)—Методика изучения древнейших источников по истории народов СССР. Сборник статей, М., 1978, с. 98).

⁵⁵ Նիկետաս Խոնիատեսը այդ մասին գրում է. *ὁ γὰρ τὸν καιρὸν ἐκεῖνον τῆς Καπαδοκῶν χώρας κρατῶν Περσαρμένιος Τανιρμένιος* (N. Ch. p. 19).

⁵⁶ Նիկետաս Խոնիատեսի մոտ մեզ հետաքրքրող հատվածն հետևյալ տեսքն ունի. *ἦν γὰρ ὁ τῆς Καισαρείας τότε κρατῶν Μουχούμετ, περὶ οὗ εἶπεῖν ἐφθήμεν, πλείστην ὅτι περιβεβλημένος ἰσχύον, μέρος τε τῆς Ἰβηρίας ὑπαγαγόμενος καὶ ἔνια τῆς τῶν ποταμῶν Μίσης παραστητάμενος, τὸ μὲν ἄνωθεν γένος ἐν τοῖς Ἀρτακίδαις συναλειφόμενος, τὸ δὲ προσεχὲς ἐκ Ταυρισμάνων καταγόμενος. ἦσαν δ' οὗτοι τολμηταὶ καὶ ἀνδρίσται καὶ τῶν χειρῶσαμένων τὸς ἑφας πόλεις Ῥωμαίων οἱ μάλιστα κράτιστοι τε καὶ ἀντιδίστατοι* (N. Ch., p. 34).

ժամանակագիրներինց դանիշմանյան ամիրներին հայկական ծագում է վերագրում միայն Մատթեոս Ուռհայեցին⁵⁷:

Դանիշմանյան տոհմի ծագման խնդիրը ցայսօր, տեղեկությունների հակասականության պատճառով, բավարար լուսաբանություն չի ստացել⁵⁸: Դեռևս գիտության կողմից լիովին մերժված չէ Մատթեոս Ուռհայեցու տեղեկության հավաստիությունը⁵⁹ և բացառված չէ, որ առաջին դանիշմանյան ամիրը հայկական ծագում ունենար: Դանիշմանյան ամիրների հայկական ծագում ունենալու վարկածը միջնադարյան պատմագրության մեջ կարող էր առաջանալ և գոյատևել, մեր կարծիքով, երկու հնարավոր պարագաներում.

ա) Այս վարկածը կարող էր առաջանալ Դանիշմանյան ամիրության սահմաններում հոծ հայկական բնակչության առկայության պայմաններում, այն դեպքում, երբ թյուրք ամիրները փորձեին իրենց քաղաքական շահերի համար օգ-

57 «Յայսմ ամի մեռաւ Դանիշմանն մեծ ամիրայն Լոռոմոց աշխարհին, որ լեալ էր յազգէն Լայոց, այր բարի և շինող աշխարհի և էր յոյժ ողորմած ի վերայ հաւատացելոցն Քրիստոսի...» (Մատթեոս Ուռհայեցի, էջ 297):

58 Հմմտ. I. Mélikoff, *Danishmendides*, -- Et, Paris, 1935, t. II, p. 112: Զափազանց հետաքրքիր, սակայն դեռևս չհիմնավորված վարկած է այդ մասին առաջ քաշել ակադ. Ս. Ս. Երեմյանը (տե՛ս նրա, Լիպարիտ զորավարի հաշորդները և Դանիշմանյան տոհմի ծագման խնդիրը, ՏՀԳ, 1947, № 8, էջ 65—79, Նույնի, Լիպարիտ զորավարը և նրա նախորդները, Ն. Մառի անվան կաթինետի աշխատություններ, № 2, Երևան, 1947, էջ 103—142): Զարգացնելով Կոմմագենացու (Փիլարտոս հայր, Հալեպ, 1930 էջ 23—24, ծան. 27) և Ա. Ալպոյաճյանի (Պատմություն հայ կեսարիոյ, հ. Ա, Գահրե, 1937, էջ 485—486) ենթադրությունը, թե առաջին Դանիշմանյան ամիրան ունի հայ-վրացական ծագում, ակադ. Ս. Ս. Երեմյանը այդ տոհմը կապում է Լիպարիտյանների հետ:

59 Յրանախաջի արևելագետ Կլոդ Կահենը սխալմամբ հայկական սկզբնաղբյուրներին է վերագրում նիկեոսյան խոնիատեսի վերորեթյալ տեղեկությունը. «Some Armenians authors indeed wished to regard him as a Persarmenian, or even as a descendant of the Arsacids» (*Cl. Cahen Pre-Ottoman Turkey*. London, 1968, p. 82): Կ. Կահենի նշված աշխատության հանրամատչելի բնույթը, գիտական ապարատի բացակայությունը և հեղինակի որոշ հակագիտական միտումները ինձ թույլ են տվել երբեմն շրջանցելու այդ աշխատությունը:

տագործել հայկական բնակչության ռազմական և տնտեսական կարողությունը: Պետք է նկատի ունենալ, որ Կապադովկիայում հաստատված Դանիշմանյան ամիրությունը կազմավորվել էր մի այնպիսի տարածքի վրա, ուր մինչև թյուրք-սելջուկյան նվաճումները բնակություն էր հաստատել Բյուզանդիայի կողմից նվաճված հայկական թագավորությունների ավատատիրական ավագանին սեփական ղինված ջոկատներով և մեծ թվով հայկական բնակչությամբ⁶⁰:

բ) Նման քաղաքական տեսություն Բյուզանդական կայսրության ներսում կարող էր առաջանալ նաև հայ-դանիշմանյան դաշինքի տարիներին (1131—1136). մեր կարծիքով այս ենթադրության ամենածանրակշիռ փաստարկները Նիկետաա Խոնիատեսի հաղորդած տեղեկություններն են, որոնք անկասկած արձագանքն են ԺԲ դարի 30-ական թվականների գրավոր հուշարձանների, կամ մեզ չհասած վավերագրերի վկայությունների:

Բյուզանդական կայսրության և Դանիշմանյան ամիրության քաղաքական պայքարը բավարար լուսարանում է ըստացել բյուզանդագիտության տեսանկյունից⁶¹ և կրկին այդ ռազմարշավներին անդրադառնալը դուրս է մեր աշխատության հետապնդած նպատակներից⁶²: Պետք է միայն վերստին

⁶⁰ Կապադովկիա գաղթած հայ ավատատերերի և բնակչության մասին տե՛ս G. Dédéyan, L'immigration Armenienne en Cappadoce au XIe siècle, Byz., t. XLV, f. 1(1975), p. 41—117 մասնավորապես՝ ժանթություն 2, ուր հղված է այդ հարցի շուրջ լույս տեսած հիմնական գրականությունը: Այնտեղ եղածին կարելի է միայն ավելացնել Ալպոյաճյան Ա., Պատմություն հայ Կեսարիոյ, հ. Ա, (էջ 412—502) աշխատությունը:

⁶¹ F. Chalandon, Les Comnènes, t. II, p. 84—91.

⁶² Բյուզանդա-դանիշմանյան քաղաքական հակամարտության ժամանակագրությունը դեռ ամբողջովին բացահայտված չէ: Այդ անցուղարձերի ժամանակագրությունը վերականգնելու համար մանրամասնորեն պետք է ուսումնասիրել ոչ միայն մեզ հասած բազմալեզու պատմագրական երկերը, այլ նաև դեպքերին ժամանակակից մատենագիրներին պատկանող գեղարվեստական ստեղծագործությունները (ձառեր, ներբողյաններ), որոնք նվիրված են Հովհաննես Բ Կոմնենոսի ռազմարշավներին: Այդ հեղինակների մեջ ամենակարևորներն են Թեոդորոս Պրոդրոմոսը և Միքայել Իտալիկոսը: Թեոդորոս

շեշտել, որ 1132—1135 թթ. Բյուզանդական կայսրության և Դանիշմանյան ամիրության պատերազմների ընթացքում Կիլիկիայի հայկական իշխանությունը Դանիշմանյան ամիրության դաշնակիցն էր և եթե բառացի հասկանանք Միքայել Ասորու վկայությունը, ապա նրանք միացյալ բանակներ էին դուրս բերում Հովհաննես Բ Կոմնենոսի դեմ⁶³։ Միայն հատուկ նշենք, որ բյուզանդական պատմիչները և մանավանդ Հովհաննես Կիննամոսը շեշտում են, թե Կիլիկիա և Հյուսիսային Ասորիք ռազմարշավը (1136 թ.) տեղի է ունեցել Գանգրա քաղաքի և Կաստամոն ամրոցի գրավումից անմիջապես հետո⁶⁴։

Բյուզանդական կայսրության արևելյան քաղաքականու-

Պրոդրոմոսի երկերից մեկի՝ „Τοῦ αὐτοῦ τῷ μεγάλονικφ πορφυρογεννήτῳ καὶ αὐτοκράτορι κυρῷ Ἰωάννῃ τῷ Κομνηνῷ κατὰ Περσῶν ἐξερχομένῳ τὸ δέκατον (P. G., t. 133, p. 1362), գրման ժամանակը չկտրողանալով ճշգրիտ որոշել, Ֆ. Շալանդոնը ենթադրում է, թե հեղինակը 1130—1135 թթ. գրած բյուզանդական 10 ռազմարշավ դեպի Դանիշմանյան ամիրության տարածքները, այն դեպքում, երբ Միքայել Ասորին գրած միայն 5 ռազմարշավ (F. Chalandon, Les Comnènes, t. II, p. 82 n.4)։ Մեր կարծիքով ներքոյայնը գրված է 1138 թ. հետո (մինչև 1143 թ.) և Թեոդորոս Պրոդրոմոսը իր հաշվի մեջ է մտցրել Հովհաննես Բ Կոմնենոսի Փոքր Ասիա կատարած բոլոր ռազմարշավները՝ ներառյալ 1136—1138 թթ. Կիլիկիա-Հյուսիսասորիքյան ռազմարշավը, որը մի քանի անգամ հիշատակվում է այդ երկի մեջ (P. G., t. 133, p. 1362—1370)։ Պարսիկների դեմ 10-րդ ռազմարշավ ասելով, Պրոդրոմոսը նկատի ունի, մեր կարծիքով, ինչպես Դանիշմանյան ամիրության և Իկոնիայի սուլթանության դեմ ձեռնարկված ռազմարշավները, այնպես էլ Հյուսիսասորիքյան ռազմարշավը, որը մասամբ ընթացավ Հալեպի աթաբեկության տարածքում։

⁶³ M. S., t. III, p. 232.

⁶⁴ I. C., p. 15; N. Ch., p. 18—20; F. Chalandon, Les Comnènes, t. II, p. 90—91.

Կաստամոն ամրոցի համար մղվող պայքարում Բյուզանդական կայսրության հաջողությունները այնքան էլ ակնառու չէին, ինչպես այն փորձում են ներկայացնել բյուզանդական պատմիչները և նրանց հիման վրա իր ուսումնասիրությունը շարադրող Ֆ. Շալանդոնը։ Ըստ արևելյան սկզբնաղբյուրների, բյուզանդացիների կողմից քաղաքը գրավելուց շատ չանցած, այն կրկին վերադարձվել են Դանիշմանյանները (տե՛ս C. J. Heywood, Kastamuni, EI, n. ed., t. IV, p. 767—769)։

թյանը ժԲ դարում բնորոշ մոտիվների մեջ իրենց ուրույն տեղն ունեին նաև քաղաքական ամուսնությունները: Երբ խոսքը վերաբերում է հայ-դանիշմանյան քաղաքական դաշինքին, երբեք չպետք է մոռացվի այն հանգամանքը, որ Բյուզանդական կայսրությանը ինքնաբերաբար դաշնակից է դառնում Անտիոքի լատին իշխանությունը: Հովհաննես Բ Կոմնենոսը դեռևս իր իշխանության սկզբին (1118—1120 թթ.) փորձում էր իր ավագ որդի Ալեքսի համար հարսնացու գտնել Անտիոքի նորմանական ծագում ունեցող իշխանադրստրների մեջ⁶⁵: Քաղաքական ամուսնությունների միջոցով հետագայում ևս Բյուզանդական կայսրությունը փորձում էր լուծել արևելյան քաղաքականության առջև ծառացած որոշակի խնդիրներ:

ԺԲ դարի 20-ական թթ. ապահովելով Փոքր Ասիայի հարավային ծովափերի անվտանգությունը, իսկ 30-ական թթ. Դանիշմանյան ամիրությանը հնարավորին չափով զրկելով սևծովյան տիրույթներից, Հովհաննես Բ Կոմնենոսը հնարավորություն ստացավ շարունակելու Կիլիկիայի և Անտիոքի իշխանությունների նկատմամբ Ալեքս Ա Կոմնենոսի մշակած քաղաքական գիծը⁶⁶: Նման քաղաքականության հիմնական առանձնահատկությունը բխում էր նրանից, որ Բյուզանդական կայսրությունը հենվում էր 1108 թ. Բոհեմունդ Անտիոքացու հետ Ալեքս Ա Կոմնենոսի կնքած Դեաբոլյան պայմանագրի դրույթների վրա⁶⁷, շնայած այն կենսագործե-

⁶⁵ С. Пападимитру, Брак русской княжны Мстиславны Добродей с преческим царевичем Алексеем Комнином, ВВ, старая серия, т. XI, СПб., 1904, с. 85—87; հմտ. F. Chalandon, Les Comnènes, t. II, p. 120.

⁶⁶ F. Chalandon, Les Comnènes, t. I, p. 217—253. Հովհաննես Բ Կոմնենոսի արևելյան քաղաքականության հիմնական դրույթները շարադրված են իր մահվան նախօրյակին արտասանած ճառում (I. C., p. 26—28, N. Ch., p. 42—46):

⁶⁷ Մասնագիտական գրականության մեջ այսպես են կոչում մեզ հետաքրքրող պայմանագիրը, նկատի ունենալով վայրը, ուր կնքվել է այն (տե՛ս E. Honigmann, Die Ostgrenze des byzantinischen Reiches

լու բոլոր փորձերը ձախողվեցին դեռ Ալեքս Ա-ի կենդանության տարիներին⁶⁸:

Ուրեմն, որպեսզի բավարար պատկերացում կազմենք Կիլիկիայում և Հյուսիսային Ասորիքում Հովհաննես Կոմնենոսի ունեցած ակնկալիքների մասին, անդրադառնանք այդ համաձայնագրի մեղ հետաքրքրող կետերի քննությանը⁶⁹: Ըստ այդ համաձայնագրի շեղյալ էին համարվում Բոհեմոնդ Անտիոքացու մինչ այդ կնքած բոլոր պայմանագրերը և նորմանական արքայազնը ստորակայի երդում էր տալիս Ալեքս Ա Կոմնենոսին և նրա որդի՝ գահաժառանգ Հովհաննեսին, նաև հակառակ ավատատիրական Նվրոպայի «իմ ստորակայի ստորական իմ ստորական չէ» սկզբունքի, Բոհեմոնդ Անտիոքացու բոլոր ստորականները պետք է ճանաչին Բյուզանդական կայսրության գերակայությունը⁷⁰ և հավատարմության երդում տալին կայսրին ու գահաժառանգին⁷¹, իսկ նրանք, որոնք արևելքում էին, Անտիոքի լատինական իշխանության տարածքում, երդում պետք է տալին կայսեր կողմից այնտեղ ուղարկված պաշտոնյային⁷²:

von 363 bis, 1071.—Bruxelles, 1935. p. 125—130; Я. Н. Любарский, М. М. Фрейденберг, Девольский договор 1108 г. между Алексеем Комнином и Бозмундом, ВВ, Т. 21, 1962, с. 260—265).

⁶⁸ F. Chalandon, Les Comnènes, t. I, p. 249—253.

⁶⁹ Այս պայմանագրի բնագիրը պահպանված է միայն Աննա Կոմնենիի պատմության ԺԳ գլխում և վաղուց ի վեր գրավել է բյուզանդագետների և խաչակրաց արևելքի երկրների պատմությունը ուսումնասիրող մասնագետների ուշադրությունը (տե՛ս Я. Н. Любарский, М. М. Фрейденберг, Девольский договор 1108 г. между Алексеем Комнином и Бозмундом, ВВ, т. 21, 1962, с. 260—265):

⁷⁰ Я. Н., Любарский, М. М. Фрейденберг, Девольский договор, с. 268.

⁷¹ Հովհաննես Բ Կոմնենոսը գահաժառանգ է հայտարարվել 1092 թ. (տե՛ս G. Ostrogorsky, Geschichte..., S. 310).

⁷² Տե՛ս հաշտության պայմանագրի 15-րդ կետը (Я. Н. Любарский, М. М. Фрейденберг, Девольский договор, с. 268).

Եթե փորձենք հետեւել, ըստ Դեաբուլի պայմանագրի, Բյուզանդական կայսրութեան և Անտիոքի լատինական իշխանութեան միջև Հյուսիսային Ասորիքի բաժանման սկզբունքներին⁷³, ականջատ կդառնա, որ Բյուզանդական կայսրութեանը հետամուտ էր ամբողջ ծովափնյա հատվածի գրավմանը: Ըստ այդ փաստաթղթի, Բյուզանդական կայսրութեանը պետք է անցնէր Կիլիկիոս և Հերմոն (Պիրամիդ) գետերի միջև ընկած ողջ Դաշտային Կիլիկիան⁷⁴: Հյուսիսային Ասորիքում Բյուզանդիան տեր էր դառնում Տրիպոլիսից հյուսիս ընկած միջերկրածովյան ողջ առափնյա գոտուն⁷⁵: Այս տեսանկյունից ուշագրավ է Գ. Միքայելյանի այն դրույթը, թե խաչակրաց նավահանգիստների առևտրական մրցակցութեանը լուրջ վտանգ էր դարձել Եվրոպայի և Ասիայի միջև առևտրական միջնորդ դարձած Բյուզանդական կայսրութեան համար և «Անտարակույս, հենց այդպիսի պատճառներով է բացատրվում այն փաստը, որ Բյուզանդիան համառոտն ձգտում էր կրկին նվաճել Հյուսիսային Միջագետքը, Ասորիքը և Կիլիկիան, որոնք մինչև սելջուկյան ներխուժումը պատկանում էին նրան... Այդ նպատակին հասնելու համար

⁷³ Այս պայմանագրում արտացոլված Բյուզանդական կայսրութեան և Անտիոքի իշխանութեան միջև տարածքային բաժանումներին մանրամասն աղբյուրաբան է Էռնեստ Հոնիգմանը (*E. Honigmann, Die Ostgrenze des byzantinischen Reiches von 369 bis 1071, Bruxelles, 1935, p. 125—130, հմտ. նաև Я. Н. Любарский, М. М. Фрейденберг, Девольский договор, с. 260—265*).

⁷⁴ Պայմանագրում նշված են Դաշտային Կիլիկիայի կարևորագույն վարչական կենտրոնները և նավահանգիստային քաղաքները: Բնագիրը բերում ենք ըստ է. Հոնիգմանի ուսումնասիրության. „Τό τε θέμα τὸ Προβανδὸν καὶ Λογγινιάς καὶ πρὸς τοῦτοις τὸ στρατηγικὸν τῆς Ταρσοῦ πόλεως καὶ ἡ Ἄδανα πόλις καὶ αἱ τοῦ Μόψου/ἑστίαι ἡ Ἀνάβαρξα καὶ συνελόντα φάναι, ἡ χώρα πᾶσα τῆς Κιλικίας, ὅσῃν ὁ Κῦδνος καὶ ὁ Ἐρμων περιορίζουσιν“ (*E. Honigmann, Die Ostgrenze..., S. 128*).

⁷⁵ *E. Honigmann, Die Ostgrenze..., S. 128.*

լու բոլոր փորձերը ձախողվեցին դեռ Ալեքս Ա-ի կենդանության տարիներին⁶⁸։

Ուրեմն, որպեսզի բավարար պատկերացում կազմենք Կիլիկիայում և Հյուսիսային Ասորիքում Հովհաննես Կոմնենոսի ունեցած ակնկալիքների մասին, անդրադառնանք այդ համաձայնագրի մեղ հետաքրքրող կետերի քննությանը⁶⁹։ Ըստ այդ համաձայնագրի շեղյալ էին համարվում Բոհեմոնդ Անտիոքացու մինչ այդ կնքած բոլոր պայմանագրերը և նորմանական արքայազնը ստորակայի երդում էր տալիս Ալեքս Ա Կոմնենոսին և նրա որդի՝ զահաթառանգ Հովհաննեսին, նաև հակառակ ավատատիրական նվիրույթայի «իմ ստորակայի ստորական իմ ստորական չէ» սկզբունքի, Բոհեմոնդ Անտիոքացու բոլոր ստորականները պետք է ճանաչեին Բյուզանդական կայսրության գերակայությունը⁷⁰ և հավատարմության երդում տային կայսրին ու զահաթառանգին⁷¹, իսկ նրանք, որոնք արեւելքում էին, Անտիոքի լատինական իշխանության տարածքում, երդում պետք է տային կայսեր կողմից այնտեղ ուղարկված պաշտոնյային⁷²։

von 363 bis, 1071.—Bruxelles, 1935, p. 125—130; Я. Н. Любарский, М. М. Фрейденберг, Девольский договор 1108 г. между Алексеем Комнином и Боэмундом, ВВ, Т. 21, 1962, с. 260—265).

⁶⁸ F. Chalandon, Les Comnènes, t. I, p. 249—253.

⁶⁹ Այս պայմանագրի բնագիրը պահպանված է միայն Անեա Կոմնենիի պատմության ԺԳ գլխում և վաղուց ի վեր գրավել է բյուզանդագետների և խաչակրաց արեւելքի երկրների պատմությունը ուսումնասիրող մասնագետների ուշադրությունը (տե՛ս Я. Н. Любарский, М. М. Фрейденберг, Девольский договор 1108 г. между Алексеем Комнином и Боэмундом, ВВ, т. 21, 1962, с. 260—265)։

⁷⁰ Я. Н., Любарский, М. М. Фрейденберг, Девольский договор, с. 268.

⁷¹ Հովհաննես Բ Կոմնենոսը զահաթառանգ է հայտարարվել 1092 թ. (տե՛ս G. Ostrogorsky, Geschichte..., S. 310).

⁷² Տե՛ս հաշտության պայմանագրի 15-րդ կետը (Я. Н. Любарский, М. М. Фрейденберг, Девольский договор, с. 268).

Ծթե փորձենք հետեւել, ըստ Դեաբուլի պայմանագրի, Բյուզանդական կայսրութեան և Անտիոքի լատինական իշխանութեան միջև Հյուսիսային Ասորիքի բաժանման սկզբունքներին⁷³, ակնհայտ կդառնա, որ Բյուզանդական կայսրութիւնը հետամուտ էր ամբողջ ծովափնյա հատվածի գրավմանը: Ըստ այդ փաստաթղթի, Բյուզանդական կայսրութեանը պետք է անցնէր Կիզնոս և Հերմոն (Պիրամիդ) գետերի միջև ընկած ողջ Դաշտային Կիլիկիան⁷⁴: Հյուսիսային Ասորիքում Բյուզանդիան տեր էր դառնում Տրիպոլիսից հյուսիս ընկած միջերկրածովյան ողջ առափնյա գոտուն⁷⁵: Այս տեսանկյունից ուշագրավ է Գ. Միքայելյանի այն դրույթը, թե խաչակրաց նավահանգիստների առևտրական մրցակցութիւնը լուրջ վտանգ էր դարձել Եմբոպայի և Ասիայի միջև առևտրական միջնորդ դարձած Բյուզանդական կայսրութեան համար և «Անտարակույս, հենց այդպիսի պատճառներով է բացատրվում այն փաստը, որ Բյուզանդիան համառորեն ձգտում էր կրկին նվաճել Հյուսիսային Միջագետքը, Ասորիքը և Կիլիկիան, որոնք մինչև սելջուկյան ներխուժումը պատկանում էին նրան ... Այդ նպատակին հասնելու համար

73 Այս պայմանագրում արտացոլված Բյուզանդական կայսրութեան և Անտիոքի իշխանութեան միջև տարածքային բաժանումներին մանրամասն անդրադարձել է հոնեստ Հոնիգմանը (*E. Honigmann, Die Ostgrenze des byzantinischen Reiches von 369 bis 1071, Bruxelles, 1935, p. 125—130, հմտ. նաև Я. Н. Любарский, М. М. Фрейденберг, Девольский договор, с. 260—265*).

74 Պայմանագրում նշված են Դաշտային Կիլիկիայի կարևորագույն վարչական կենտրոնները և նավահանգստային քաղաքները: Բնագիրը բերում էնք ըստ է. Հոնիգմանի ուսումնասիրութեան. «Τό τε θέμα τὸ Ποδανδὸν καὶ Λογγινιάς καὶ πρὸς τοῦτοις τὸ στρατηγάτον τῆς Ταρσοῦ πόλεως καὶ ἡ Ἄδανα πόλις καὶ αἱ τοῦ Μόψου/έσταιαι ἡ Ἀνάβαρζα καὶ συνελόντα φῖναι, ἡ χώρα πᾶσα τῆς Κιλικίας, ἔσθην ὁ Κῦδνος καὶ ὁ Ἑρμῶν περιορίζουσιν» (*E. Honigmann, Die Ostgrenze..., S. 128*).

⁷⁵ *E. Honigmann, Die Ostgrenze..., S. 128.*

հարկավոր էր սկզբում նվաճել Կիլիկիան, որպես հարմար հենակետ Ասորիքը և Միջագետքը վերագրավելու համար»⁷⁶:

Ըստ Դեաբոլյան պայմանագրի Անտիոքի լատին իշխանությանն էր թողնվում միայն, այսպես կոչված Ներքին Ասորիքը (Κοίλυν Σορίαν) Անտիոք կենտրոնով, որի միակ ժովափնյա նավահանգստային քաղաքը Սուեփան էր (... Σουετίω, ὁ παρὰ τὴν Ἰάλαρσαν ἡδρασται)⁷⁷:

Ձիջված ծովամերձ քաղաքների փոխարեն բյուզանդացիները պարտավորվում էին օգնել Անտիոքի դքսությանը գրավելու Հալեպը իր շրջակայքով և Եղեսիայի մոտակայքում գտնվող որոշ տարածքներ⁷⁸:

Անկարելի է անտեսել այն փաստը, որ Բյուզանդական կայսրությունը ինչպես Իկոնիայի սուլթանության և Դանիշմանյան ամիրությունների, այնպես էլ Անտիոքի խաչակիր դքսության և Կիլիկիայի հայկական իշխանության նկատմամբ վարում էր նույն քաղաքական կուրսը, փորձում էր խոչընդոտել այդ պետությունների ազատ մուտքը դեպի Սև և Միջերկրական ծովերը⁷⁹:

Սակայն բյուզանդացիները չկարողացան իրականացնել Ատալիայից Տրիպոլիս միջերկրածովյան հատվածի գրավումը

⁷⁶ Բյուզանդական արևելյան քաղաքականության համար ծովի նշանակության մասին տե՛ս E. Ahrweiler, *Byzance et la mer*, p. 175; Г. Г. Микаелян, *История Киликийского армянского государства*, Ереван, 1952, с. 102—103.

⁷⁷ E. Honigsmann, *Die Ostgrenze...*, S. 126, հմմտ. նաև Я. Н. Любарский, М. М. Фрейденберг, *Девольский договор...*, с. 269, § 18.

⁷⁸ E. Honigsmann, *Die Ostgrenze...*, S. 129, Я. Н. Любарский, М. М. Фрейденберг, *Девольский договор...*, с. 270, § 24.

⁷⁹ Բյուզանդական կայսրությունը 1130—1135 թթ. պայքարում էր Դանիշմանյան ամիրության դեմ, տիրանալու համար Փափլագոնիա և Արմենիական բանակաթեմերի ժովափնյա շրջաններին: 1136—1138, 1142—1143 թթ. կայսրությունը նպատակադրվել էր վերագրավել Կիլիկիայի հայկական և Անտիոքի լատինական իշխանությունների ժովափնյա տարածքները:

Ալեքս Ա Կոմնենոսի իշխանության տարիներին⁸⁰ և սկսեցին քայլեր ձեռնարկել քաղաքական ամուսնության ճանապարհով կայսրությանը միացնել նշված տարածքները: Օղերիկ Վիտալիսը իր նշանավոր «Եկեղեցական պատմության» մեջ պատմում է Ալեքս Ա Կոմնենոսի իշխանության վերջին տարիներին (1118° թ.) Ռավենդիոսի Անտիոք կատարած դեսպանագնացության մասին⁸¹: Այդ առաքելության հիմնական նպատակն էր նախնական պայմանավորվածություն ձեռք բերել և ամուսնացնել Անտիոքի դքսության ժառանգորդուհուն Հովհաննես Բ Կոմնենոսի ավագ որդի, հետագայում գահի ժառանգորդ հռչակված Ալեքսի հետ: Սակայն, Հյուսիսային Ասորիքի նկատմամբ ունեցած վերոհիշյալ հավակնությունները, որոնք պետք է դնել այդ դիվանագիտական առաքելության հիմքում, դեռ երկար տարիներ պետք է զբաղեցնեին Բյուզանդական կայսրության արևելյան քաղաքականությանը: Ամուսնության ճանապարհով Անտիոքի դքսությունը Բյուզանդիայից կախման մեջ դնելու և նույնիսկ կայսրությանը միացնելու ծրագիրը Հովհաննես Բ Կոմնենոսը և նրա հաջորդները փորձում էին իրականացնել նաև հետագայում: Նման փորձ, 1136 թ. կազմակերպված ռազմարշավի նախօրերին ձեռնարկեց Հովհաննես Բ Կոմնենոսը⁸²: Ըստ Հովհաննես Կիննամոսի տեղեկության Անտիոքի ավագները (προῦχοιτες) առաջարկում էին կայսրին իր կրտսեր որդի Մանուելին ամուսնացնել դքսության ժառանգորդ իշ-

⁸⁰ Այն մասին, թե ինչ ընթացք է ունեցել Դեաբոլի պայմանագրից հետո Բյուզանդական կայսրության արևելյան քաղաքականությունը (տե՛ս Մ.—Ն. Հ., Քառուհի, Կիլիկիոյ հայկական իշխանապետութիւնը, էջ 123, F. Chalandon, Les Comnènes, t. I. p. 252—253):

⁸¹ Օղերիկ Վիտալիսի պատմության մեզ հետաքրքրող հատվածը ամբողջովին բերված է С. Пападимитру, Брак русской княжны Мстиславны Добродей с греческим царевичем Алексеем Комнином. ВВ, т. XI, СПб., 1904, с. 85—88 ուսումնասիրության մեջ: Տե՛ս նաև F. Chalandon, Les Comnènes, t. II, p. 120.

⁸² I. C., p. 16.

խանադատեր հետ⁸³, սակայն Երուսաղեմի թագավորի և Նդե-
սիայի կոմսի միջամտության շնորհիվ, ձախողվում է նաև
այս ծրագիրը⁸⁴:

Բյուզանդական կայսրությունը 1136 թ. ստիպված էր
դիմելու վերջին միջոցին, զենքի միջոցով տիրանալու Լեո-
նային և Դաշտային Կիլիկիաներին և ծովափնյա Հյուսիսա-
յին Ասորիքին: Արդ, երկար տարիներ պատրաստություններ
տեսած Հովհաննես Բ Կոմնենոսը ռազմարշավ է կազմակեր-
պում, ակնկալելով, թե կբարձրացնի կայսրության հեղինա-
կությունը Մերձավոր Արևելքում և կլուծի Բյուզանդական
կայսրության արևելյան քաղաքականության համար անկյու-
նաքար դարձած վերոհիշյալ խնդիրները: Այս ռազմարշա-
վին անդրադառնալուց առաջ մի հայացք նետենք ԺԲ դարի
առաջին երեք տասնամյակներում Կիլիկիայում տեղի ունե-
ցած անցուղարձերի վրա, արտացոլենք թե ինչ քաղաքա-
կան փոփոխություններ էին տեղի ունեցել Կիլիկիայում և
Անտիոքի իշխանության սահմաններում Դեարոլյան պայ-
մանագրից հետո ընկած ժամանակաշրջանում: Ծիշտ է, պատ-
մական սկզբնաղբյուրները մեծամասամբ լռության են
մատնում Կիլիկիայում տեղի ունեցող անցուղարձերը և հը-
պանցիկ անդրադառնում են միայն Անտիոքի իշխանության
հետ կապված իրադարձություններին, այնուամենայնիվ փոր-
ձենք վերականգնել այդ անցքերի հաջորդականությունն ու
ընթացքը:

⁸³ Βαϊμούνδου δὲ Ἀντιοχείων ἦρχεν ἐξ ἀνδρώπων ἡρατισμένου, ο
τῆς χώρας προὔχοντες ἐπὶ βασιλεῖα πύκταντες ἔπασαν, ὥς εἴτε βουλομένῳ
αὐτῷ εἶη θυγατέρα τὴν Βαϊμούνδου τῷ ὑστάτῳ τῶν παίδων ξυνοικεῖν τῷ
Μανουῆλ, αὐτίκα μετὰ κῆδος τὰ Ἀντιοχείων ὑπ' αὐτῷ πναγμاتا ἔστα
(I. C, p. 16).

⁸⁴ Այս մասին տե՛ս R. Grousset, Histoire..., t. II, p 36—40
Թ. Դրուսեն Ռայմոնդ Պուատիեի Անտիոքում հաստատվելու, Կոստանցայի
հետ ամուսնանալու և Անտիոքի իշխան դառնալու իրադարձություններին
անդրադառնալիս, շրջանցել է Հովհաննես Կիենամոսի վերոբերյալ վկա-
յությունը:

Կիլիկիայում Ռուբինյան իշխանության հիմնադրման և առաջին երկու իշխանների (Ռուբեն, Կոստանդին) կառավարման ժամանակաշրջանի իրադարձությունների վերաբերյալ չափազանց սակավ տեղեկություններ են պահպանվել միջնադարյան սկզբնաղբյուրներում: ԺԱ դարի 80-ական թթ. մինչև ԺԲ դարի 20-ական թթ. Ռուբինյան իշխանության պատմությունը կառուցվում է հիմնականում ենթադրությունների վրա, որովհետև միջնադարյան պատմագրական ավանդույթը դեպքից-դեպք է անդրադառնում Կիլիկիայում տեղի ունեցող իրադարձություններին⁸⁵:

Բյուրք-սելջուկյան արշավանքներից և մանավանդ Մանազկերտի ճակատամարտից հետո⁸⁶ Բյուզանդական կայսրությունը Փոքր Ասիայում կորցրեց գրեթե իր բոլոր տարածքները (այդ թվում նաև Կիլիկիան): Փոքր Ասիայից չհեռացած որոշ բյուզանդական զինվորական պաշտոնյաներ Փիլարտոս Վարաժնունու գլխավորությամբ փորձեցին օգտնվել այդ իրավիճակից և դիմադրություն ցույց տալով Բյուրք-սելջուկյան հրոսակներին Կապադովկիայի, Հյուսիսային Ասորիքի և Կիլիկիայի տարածքներում ստեղծեցին անկախ իշխանություն⁸⁷: Ժամանակագիր Միքայել Ասորին Ռուբինյան իշխանության մասին առաջին անգամ խոսելիս շեշտում է այդ հանգամանքը. «Երբ Բյուրքերը ելան հորասանից և տարածվեցին այդ (Կապադովկիա, Հայաստան, Ասորիք—Ա. Բ.) շրջաններում, հույները շատ թուլացան և նրանց տիրապե-

85 Ղ. Ալիշան, Սիսուան, էջ 42—48. Г. Г. Микаелян, История Киликийского армянского государства. Ер., 1952, с. 81—95. Մ.—Ե. Քատունի, Կիլիկիոյ հայկական իշխանապետութիւնը Մերձաւոր Արեւելքի քաղաքական հոլովոյթին մէջ, էջ 32—34, 52—54:

86 Մանազկերտի ճակատամարտը պատմագրության մեջ հակասական գնահատականների է արժանացել:

87 Կոմմագենացի, Փիլարտոս Հայր, Հալեպ, 1930, էջ 83—91, В. А. Арутюнова-Фиданян, Армяне-халкидониты на восточных границах Византийской империи (XI в.), с. 152—169.

տությունը դադարեց Ասորիքի, Կապադովկիայի և Հայաստանի վրա: Այնժամ, որոշ հայեր թափանցեցին անանցանելի լեռների ամրացված վայրերը և այնտեղ հաստատվեցին: Կիլիկիայի լեռներում կային երկու հղբայրներ՝ Ռուբենի որդի Կոստանդինի որդիները⁸⁸:

Թորոս Ա-ի իշխանության տարիներին Ռուբինյանները կարողացել էին ամրացնել երկրի սահմանները⁸⁹, նույնիսկ փորձ էին կատարել դուրս գալ Բյուզանդական կայսրության ստորակայի կարգավիճակից⁹⁰, որն արձանագրված է Դեաբուլյան (1108 թ.) հաշտության պայմանագրում⁹¹: Թեև Թորոս Ա Ռուբինյանի (1100—1129/30) քաղաքական գործունեության մասին սակավաթիվ տեղեկություններ են պահպանվել⁹², այնուամենայնիվ այդ ժամանակաշրջանի իրա-

⁸⁸ M. S., t. III, p. 198.

⁸⁹ Կիլիկիայի Ռուբինյան հայկական իշխանությունը մինչև ԺԲ դարի 30-ական թվականները տարածվում էր գերազանցապես Տավրոսյան լեռներից գահավիժող Սարոս գետի ջրային ավազանի լեռնային շրջանների վրա:

⁹⁰ Այդ առումով ուշագրավ են Մանտալե հղբայրների հետ բախման անցուղարձերը: Մատթեոս Ուռհայեցին, պատմելով այդ իրադարձության մասին, Թորոսին հակադրում է բյուզանդական իշխաններին: Մանտալե հղբայրներից մեկը հետևյալ կերպ է ձևակերպում իրենց և Թորոսի միջև քաղաքական ստատուսների տարբերությունը. «Դու Հայ մարդ ես, և մեք Հռոմի իշխանք, զի՞նչ կամիս պատասխանի տալ Հռոմոց թագաւորին, որ դատես զՀռոմ մարդ» (տե՛ս Մատթեոս Ուռհայեցի, էջ 320):

⁹¹ Այս տեսանկյունից շափազանց ուշագրավ է Ղ. Ալիշանի (Սիսուան, էջ 50) տեսակետը (հմմտ. նաև Մ.—Ն. Քասունի, «Կիլիկիոյ հայկական իշխանապետութիւնը...», էջ 98—99, 140—141, 151—153), ըստ որի Թորոս Ա Ռուբինյանի իշխանության տարիներին թեև նրա կրտսեր հղբայր լեռնը ճանաչում էր ավագ հղբոր գերազանցությունը, այնուամենայնիվ ինքն էլ ուներ իր սեփական տարածությունները, որոնք ի հակադրություն «Թորոսի երկրի» (Վահրամ Բաբունի, Ուսանաւոր..., էջ 195) կոչվում էին «Երկիր լեռնի» (հմմտ. նաև Մատթեոս Ուռհայեցի, էջ 325): Աննա Կոմնենեի բերած Դեաբուլյան պայմանագրում ևս, որպես հավասարներ են հիշատակվում Թորոս Ա Ռուբինյանը և նրա հղբայր լեռնը (տե՛ս Анна Комнина, Алекснада, с. 369).

⁹² Տե՛ս Մ.—Ն. Քասունի, «Կիլիկիոյ հայկական իշխանապետութիւնը», էջ 97, 98—100:

դարձություններին և Կիլիկիայի հայկական իշխանության միջազգային ստատուսին հանգամանորեն անդրադարձել են Ղ. Ալիշանը⁹³, Մ. Չամչյանը⁹⁴, Մ. Օրմանյանը⁹⁵, Մ.—Ե. Քասունի⁹⁶:

Դեաբոլյան պայմանագրում Թորոսն ու իւտնը համարվում են Բյուզանդական կայսրության ստորականներ⁹⁷, իսկ հայկական սկզբնաղբյուրներում Թորոսը երբեմն անվանվում է պրոտոսբաստոս («որ ի Յունաց պատուեալ Պաւսևաստոս (sic) կոչեցաւ»)⁹⁸: Հայկական սկզբնաղբյուրները Թորոս Ա Ռուբինյանի իշխանության տարիների հայ-բյուզանդական քաղաքական փոխհարաբերությունների վերաբերյալ միայն երկու դրվագ են ավանդում.

ա) Կենտոսկավիս ամրոցի գրավումը և երեք Մանտալե եղբայրների (որոնք իրենց համարում էին Բյուզանդական կայսրության ստորականները) սպանությունը Հայոց ՇԿ թըվականին (1111 թ. փետրվար—1112 թ. փետրվար)⁹⁹:

93 Ղ. Ալիշան, Միսուան, Վենետիկ, 1885, էջ 48—50:

94 Մ. Չամչյանց, Պատմութիւն Հայոց, Վենետիկ, 1786, հ. 3, էջ 22—50:

95 Մ. Օրմանեան, Ազգապատում, §§ 908, 920—21, 931—32, 934:

96 Մ.—Ե. Քասունի, Կիլիկիոյ հայկական իշխանապետութիւնը, էջ 97—167:

97 «εγγεγονότων ἀνθρώπων τοῦ κράτους ὑμῶν» (PG, t. 131, p. 1016): Թորոս Ա Ռուբինյանը (եթե նույնացումը ճիշտ է) Բյուզանդական կայսրության սերաստոսի տիտղոս է կրում նաև էրմիտաժում պահվող մի կնիքի վրա (տե՛ս В. С. Шандровская, К истории армяно-византийских отношений. XII в. (по данным сфрагистики), ВОН, 1974, № 4, с. 36—40: Հմմտ. նաև Հ. Աճառյան, Հայոց անձնանունների բառարան, հ. Բ, Երևան, 1944, էջ 346—347):

98 Հմմտ. «Համառոտ պատմութիւն Ռուբինեան իշխանաց» բնագրի հետ, տե՛ս Սանուէլ Անեցի, հավելված Դ, էջ 214:

99 Մաաբեոս Ուռնայեցի, էջ 318—321: Սմբատ, 1956, էջ 136: Մ.—Ե. Քասունի, Կիլիկիոյ հայկական իշխանապետութիւնը, էջ 103, 136—137: Հետաքրքիր է այն պարագան, որ Թորոս Ա Ռուբինյանը մինչև այս իրադարձությունը խնամիրական կապեր էր հաստատել Մանտալե եղբայրներից մեկի հետ. «Մին ի նոցանէ ունէր ընդ Թորոս միաբանութիւն վասն խնամութեան» (Մաաբեոս Ուռնայեցի, էջ 318):

բ) Անավարդա քաղաք-ամրոցի գրավումը հուլյներից¹⁰⁰

Չնայած Բյուզանդական կայսրությունը ցամաքային ուղղակի սահման չուներ Կիլիկիայի և Հյուսիսային Ասորիքի հայկական իշխանությունների հետ, սակայն դատելով սկզբնաղբյուրների հաղորդած տեղեկություններից, նշված տարածաշրջանի բաղմաթիվ իշխանություններ ընդունում էին Բյուզանդական կայսրությունից իրենց կախվածությունը։ Տարօրինակ չէ նաև, որ ժամանակ առ ժամանակ հիշյալ տարածաշրջանում սկզբնաղբյուրները հիշատակում են բյուզանդական ներկայացուցչի առկայությունը¹⁰¹։

Իրերի վիճակը փոխվում է 1129 թ. Թորոս Ա-ի և նրա մանկահասակ որդի Կոստանդինի մահից հետո¹⁰², երբ Կիլիկիայի իշխանապետության կառավարման լծակները իր ձեռքն է վերցնում Լևոն Ա Ռուբինյանը (1129/30—1136/7), որը մինչ այդ արդեն տիրում էր Կիլիկիայի որոշ շրջանների¹⁰³։ Բարձրացող Կիլիկյան իշխանապետությունը 1129—36 թթ. կենաց և մահու պայքար է մղում Անտիոքի լատինական դքսության դեմ։ Բախման հիմնական թատերաբեմը և պատճառը Ռաշտային Կիլիկիան էր, որը առաջին խաչակրաց արշավանքից հետո անցել էր Անտիոքի լատինական իշխանության հովանավորության ներքո։ Այդպես են իրերի վիճակը ներկայացնում ասորի, հույն, հայ և լատին միջնա-

100 Սամուել Անեցի, Հավելված, էջ 204, 214։ Տե՛ս նաև Մ.—Ե. Փաստուհի, Կիլիկիոյ հայկական իշխանապետութիւնը, էջ 103—104, հմմտ. Դ. Դ. Микаелян, Киликийское..., 95—100.

101 Այդպիսի եզրակացության համար մեծ փանակությամբ նյութ կարելի է հավաքել, սակայն նման ուսումնասիրությունը մեր խնդրի մեջ չի մտնել։ Նշենք միայն երկու դեպք. ա) «Իշխանաց իշխան» Թաթուլը, որը Եղեսիայի կոմսությանը հանձնելով Մարաշը վերադառնում է Կոստանդնուպոլիս (Սմբատ, 1956, էջ 125), բ) բյուզանդական ստորականեր Մանտալի եղբայրները և այլն։

102 Մանկահասակ զահաժառանգի մահվամբ մասին հանգամանորեն խոսում է Վահրամ Բարսեբե (տե՛ս Սմբատ, 1859, էջ 196)։

103 Մ.—Ե. Փաստուհի, Կիլիկիոյ հայկական իշխանապետութիւնը, էջ 98—99։

դարյան պատմագիրներն սկսած Դեաբոլյան պայմանագրի ժամանակներից¹⁰⁴։

Կիլիկիայի հայկական իշխանության փոխհարաբերությունները բարեկամական չէին նաև հյուսիսային հարևանի՝ Դանիշմանյան ամիրության հետ։ Թորոս Ա Ռուբինյանի մահին հաջորդած իրադարձություններին մանրամասնորեն անդրադառնում է Միքայել Ասորին. «Այդ տարի¹⁰⁵ մահացավ Թորոս Հայր, Կիլիկիայի կառավարիչը (gouverneur, détenteur)։ Նրան հաջորդեց իր եղբայր Լևոնը։ Անտիոքի տեր Բոհեմունդը պատերազմի մեջ քաշեց Լևոնին»¹⁰⁶։ Այս իրադարձությունների մասին տեղեկացնում է նաև Վիլհելմ Սուրացին, ըստ որի Բոհեմունդ Անտիոքացին արշավել է Հալեպի տեր Ռոդուանի (Rodoan) դեմ¹⁰⁷, որն, համաձայն լատին պատմագրի, ներխուժել էր Կիլիկիա։ Նույն դեպքերի մասին Միքայել Ասորին շարունակում է. «էմիր Ղազին այդքան հզորանալով (ayant donc ainsi prevalu), հենց այդ ժամանակ իմացավ Թորոսի մահը և ուղարկեց իր զորքերը Կիլիկիա»¹⁰⁸։ Այն պահին, երբ թյուրքերը ներխուժեցին, Բոհեմունդն ու ֆրանկներն էլ ներխուժել էին մի այլ կողմից։ Ֆրանկները ոչինչ չգիտեին թյուրքերի ներկայության մասին, ոչ էլ թյուրքերը՝ ֆրանկների. սակայն երկու կողմերը՝ թյուրքերն ու ֆրանկները թշնամացած էին հայերին։

¹⁰⁴ Մ.—Ե. Քասունի, նշվ. աշխ., էջ 122—123։

¹⁰⁵ Սեկեկյան 1441 թ. համապատասխանում է մեր թվականության 1129/30 թվականին։

¹⁰⁶ M. S., t. III, p. 227.

¹⁰⁷ W. T., t. I, p. 598—599.

¹⁰⁸ Դանիշմանյան ամիրության այս ռազմարշավը պատմագրության մեջ իրավամբ դիտվել է Իկոնիայի սուլթան Մասուդի եղբորը՝ Արապին ապստամբ տալու համար Կիլիկիայի Ռուբինյան իշխանությանը պատժելու համար ձեռնարկված միջոցառում (հմտ. Մ.—Ե. Քասունի, Կիլիկիոյ հայկական իշխանապետությունը, էջ 163—164)։ Երբեք չի մեկնաբանվել հարցի մյուս կողմը. ինչո՞վ էր պայմանավորված Ռոդուանի մասնակցությունը մեզ հետաքրքրող ռազմարշավին։ Կասկած լինել չի կարող, թե սա ինչ որ այլ ռազմարշավ է, քանի որ և Միքայել Ասորու, և Վիլհելմ Սուրացու մոտ ճակատամարտերում սպանվողը Բոհեմունդ թ Անտիոքացին է։

Մտնելով Անավարդայի դաշտը, թյուրքերը տեսան Բոհեմոն-դին մի քանի հեծյալների հետ. նրանք նրան ճանաչեցին և ճակատամարտ պարտադրեցին»¹⁰⁹։ Միքայել Ասորու այս վկայության ամենաուշագրավ հատվածն այն է, որ պատմը-վում է, որ Լեոնը հետապնդել է ոչ թե հաղթանակ տարած Ղազի Դանիշմանյանի զորաջոկատներին, որոնք իրենց հետ տանում էին սպանված Բոհեմոնդ Բ-ի (1126—1130) գլուխը, այլ «Լեոնն էլ իր հերթին զավթեց կիրճերն ու ոչնչացրեց մի խումբ ֆրանկների»¹¹⁰։

Միքայել Ասորու և Վիլհելմ Սուրացու այստեղ քննվող հատվածների բովանդակությունից մեզ թվում է կարելի է կատարել միայն հետևյալ հնարավոր ենթադրությունը, թե՛ Դանիշմանյան ամիրության և թե՛ Հալիպի ամիրության զորքերը ղեկավարում էր Ռոդուանը, իսկ ամիր Ղազին անձամբ չէր մասնակցում 1129/30 թ. կիլիկյան ներխուժմանը, քանի որ այդ ժամանակ պատերազմում էր Հովհաննես Բ Կոմնենոսի բանակի դեմ Գանգրա քաղաքի և Կաստամոն ամրոցի շրջանում¹¹¹։ Վիլհելմ Սուրացին Բոհեմոնդ Բ Անտիոքացու և մահմեդական զորքերի բախման վայրը անվանում է Portus Pallorum (հ. ֆ. Pré des Pailles), իսկ Միքայել Ասորին Ղազի Դանիշմանյանի զորքերի և Անտիոքի իշխանի գլխավորած բանակի առճակատման վայրը՝ Անա-

¹⁰⁹ M. S., t. III, p. 227.

¹¹⁰ Նույն տեղում։

¹¹¹ Նույն տեղում։ Այս դեպքերից առաջ Միքայել Ասորին պատմում է Ղազի Դանիշմանյանի հաջողությունների մասին Կապադոկիայում, որ Ղազին դառնում է թյուրքերի միանձնյա իշխող և ապա՝ Բյուզանդական կայսրության պաշտոնյա Կատանուսը որոշ սեծովյան ամրոցներ է տալիս նրան և անցնում Ղազիի մոտ ժողովրդյան (M. S., t. III, p. 227, հմմտ. նաև F. Chalandon, Les Comnènes, t. II, p. 80—81)։ Զնայած հայտնի չէ, թե հատկապես Պափլագոնիայի որ շրջանների տերն էր Կատանուսը, այնուամենայնիվ հասկանալի է, որ այդ գրավումները հարվածում էին Բյուզանդական կայսրության կենսական շահերին։ Դրա ամենավաղ վկայու-թյունը Հովհաննես Բ Կոմնենոսի ԺԲ դարի 30-ական թթ. մղած պատե-րազմներն են տիրանալու համար մերձսեծովյան շրջաններին և հատկապես Կաստամոն ամրոցին և Գանգրա քաղաքին։

վարդայի դաշտը¹¹²։ Կարելի է ենթադրել նաև, որ Ղազի Դանիշմանյանը ռազմական դաշինք է կնքել Հալեպի տիրոջ՝ Ջանգու հետ և նրանց միացյալ բանակը Ռոդուանի գլխավորությամբ հարձակվել է Անտիոքի դքսության և Դաշտային Կիլիկիայի վրա։

Չնայած մի քանի տարի այս դեպքերից առաջ Ռուբինյան իշխանությունը Թորոս Ա-ի գլխավորությամբ մասնակցում էր Արապի ստեղծած հակադանիշմանյան զինակցությանը (1125—1127), այժմ, երևում է, որ Լևոն Ա Ռուբինյանը Կիլիկիայի նկատմամբ Անտիոքի իշխանության հավանություններին հակահարված տալու միտումով և երկրի դաշտային հատվածը գրավելու մտադրությամբ, հակվում է դեպի Դանիշմանյան ամիրությունը¹¹³։ Եթե այս դեպքերի առիթով վերհիշենք այդ տարիներին Փոքր Ասիայում տիրող քաղաքական կացությունը, երբ Բյուզանդական կայսրությունը

¹¹² M. S., t. III, p. 227.

¹¹³ Ղ. Ալիշանի մոտ (Սիսուան, էջ 50) խառնված է Լևոն Ա Ռուբինյանի գործերի ժամանակագրությունը։ Վերոնկարագրյալ իրադարձությունները թվագրելով 1131 թ., հայագետը գրում է. «ապա, ըստ ոմանց ասելոյ, գծածալ ընդ երիտասարդ Բրնձին Անտիոքայ Բ Պեմունդի՝ միաբանեցաւ ընդ Ջանկի գոռ ամիրայն Հալպայ, հնար խորտակեաց զգործնորա, յորում խոան մարտին սպանեալ և կառափնատեալ բարձաւ ինքն իսկ Բրինձն այն» (նույն տեղում)։ Մեզ թվում է, որ ակնհայտոր հայագետը վկայությունը քաղել է Վիլհելմ Սուրացու երկամիլիոնից, փոխարինելով Հալեպի տեղ Ռոդուանի անունը Մոսուլ-Հալեպի տեղ Ջանգու անունով։ Բացի այդ Ղ. Ալիշանին ծանոթ չի եղել Միքայել Ասորու (այն ժամանակ անհայտ) ժամանակագրության ասորերեն տարբերակի վերոբերյալ վկայությունը, ըստ որի ամիր Ղազին է ջախջախել Բոհեմունդ Բ Անտիոքացու զորաբանակը Կիլիկիայում և սպանել նրան։ Ջանգի և Ղազի անունների այս թվացյալ շփոթը նկատել է Ս. Պատրիկյանը (տե՛ս Հայերը և խաչակիրները, ՀԱ, 1963, էջ 70), սակայն նա էլ 1132/3 թ. իրադարձությունների մասին Սմբատի մոտ պահպանված վկայությունն է նույնացրել վերոհիշյալ դեպքերի հետ։ Մ.—Ն. Քասունին թեև օգտագործում է Անանուն Ասորու, Բար Երեմոսի և Վիլհելմ Սուրացու վկայությունները, այնուամենայնիվ որևէ կերպ չի արձագանքում վերոբերյալ իրադարձություններին այսպես կոչված Հալեպի տեղ Ռոդուանի մասնակցության մասին Վիլհելմ Սուրացու հիշատակությունը (տե՛ս Մ.—Ն. Քասունի, Կիլիկիոյ հայկական իշխանապետությունը, էջ 179—180)։

քուոր ճիգերն էր գործադրում վերսկսելու սեծովյան ափերի գրավումը, ապա՝ ակնհայտ կդառնա, որ Լեոնը իր գործողություններով օգնելով Ղազի Դանիշմանյանին, Բյուզանդական կայսրության այդ տարիների ամենաոխերիմ հակառակորդին, փաստորեն քայլ էր կատարում Բյուզանդական կայսրության ստորակայի կարգավիճակից դուրս գալու և Դանիշմանյան ամիրության կողմը անցնելու համար¹¹⁴։ Հարց է առաջանում. արդյոք Անտիոքի իշխան Բոհեմունդ Բ-ը չէ՞ր համաձայնեցրել իր գործողությունները Բյուզանդական կայսրության հետ։

Անտիոքի երիտասարդ իշխանի անհեռատես գործողությունները և նրա մահը (1129/30) բացասական հետևանքներ ունեցան Անտիոքի խաչակրաց իշխանության հետագա պատմության վրա. հիշյալ բախման հետևանքով քաղաքը կորցրեց իր իշխանին և մինչև 1136 թ. ենթարկվելով մերթ մրուսաղեմի թագավորներ Բալդուին (Պաղտին) Բ-ի¹¹⁵, ապա (1131 թ. հետո)՝ Ֆուլք Անժուացու, երբեմն էլ Եգիսիայի կոմսի՝ Զոսլին Բ-ի իշխանությանը, զրկվեց ինքնուրույն գործելու հնարավորությունից¹¹⁶։ Իշխանության լծակները իր

¹¹⁴ Հովհաննես Բ Կոմենենոսի առաջին կրիկյան ռազմարշավի ժամանակակից Միքայել Իտալիկոսը իր «Ներբրոդյանում», ուր փառաբանում է այս կայսեր 1133—1139 թթ. Հյուսիսային Ասորիքում և Կիլիկիայում կատարած մեծագործությունները, ուղղակիորեն վկայում է, որ Լեոն Ա Ռուբինյանը մերժելով բյուզանդական գերակայությունը իրեն թագավոր է օծել (Հ. Մ. Բարբիկյան, Միքայել Իտալիկոսի «Ներբրոդյանը» և Կիլիկիայի Հայոց առաջին թագավորի խնդիրը, ՊՐՀ, 1984, № 4, էջ 218)։ Միքայել Իտալիկոսի մոտ ակնարկ իսկ չկա հայ-դանիշմանյան դաշինքի մասին։ Բյուզանդական մատենագիրը մտահոգված է միայն մեկ հանգամանքով, թե երբ վերապես ողջ արևելքը կենթարկվի կայսերական ուժին։

¹¹⁵ R. Grousset, Histoire des Croisades, t. I, p. 675.

¹¹⁶ Հետաքրքիր է այն պարագան, որ Երուսաղեմի թագավոր Բալդուին Բ-ը, իշխանուհի Ալիսի հայրը, ստիպված է լինում միջամտել Անտիոքի ներքին գործերին, իր վրա վերցնել անշտափաճա իշխանազուտը Կոստանցի խնամակալությունը, և Անտիոքի խաչակիր իշխանության կառավարումը հանձնում է քաղաքի երեցներին (Մ.—Ն. Քասունի, Կիլիկիոյ հայկական իշխանապետությունը, էջ 181, W. T., t. I, p. 599—600, 613—614, R. Grousset, Histoire des Croisades, t. II, p. 9—13)։

ձեռքն առած Բոհեմունդ Բ Անտիոքացու այրի Ալիսը փորձեց օգտագործել ամուսնու մահից հետո ստեղծված իրադրությանը և ինքնիշխան դառնալ¹¹⁷, նույնիսկ քաղաք հրավիրեց Մոսուլի և Հալեպի աթաբեկ Զանգուն¹¹⁸, սակայն Նրուսաղեմի թագավորը և Նդեսիայի կոմսը կարողացան կանխել Մերձավոր Արևելքի խաչակրաց իշխանությունների գլխին կախված աղետը ու իրենց զորքերն ավելի շուտ մտցրեցին Անտիոք։ Նրանց միջամտության շնորհիվ Անտիոքի դքսության ժառանգորդուհի հուշակվեց Բոհեմունդ Բ-ի անչափահաս դուստրը, Նրուսաղեմի թագավորի և Նդեսիայի կոմսի խնամակալության ներքո¹¹⁹։

Ինչպես վերևում տեսանք, Բոհեմունդ Բ Անտիոքացու մահվան իրադարձությունից մեկ տարի անց, 1130/1 թ., ըստ Միքայել Ասորու տեղեկության, Դանիշմանյան Ղազին կրոկին արշավում է դեպի Կիլիկյան հայկական իշխանություն։ Այս անգամ Ղազին նպատակադրվել էր խափանել Բյուզանդական կայսրության հետ Ռուբինյան իշխանության համատեղ գործողությունները, հակաբյուզանդական և հակալատին դաշինքի մեջ ներգրավել Լևոն Ա Ռուբինյանին. «Լևոնը հնթարկվեց. նա երդվեց այլևս չմտնել, ոչ էլ մարդիկ ուղարկել ամիր Ղազու երկիրը և ամեն տարի հարկ տալ Ղազին»¹²⁰, Չնայած որ ասորի պատմիչը այնուհետև ավելացնում է «Լևոնը խաբեց և ոչինչ չտվեց»¹²¹, այնուամենայնիվ այս հաշտությունը բավական լուրջ դաշինք էր ընդդեմ Դա-

¹¹⁷ Ալիսը 1129—1136 թթ. մի քանի անգամ փորձեց իշխանության գլուխ տնցնել Անտիոքում։ Այդ դեպքերին անդրադարձել են հայագիտական գրականության մեջ Ս. Պապիկյանը (ՀԱ, 1963, էջ 70—72, 74, 77—78) և Մ.—Ն. Քասունին։ Այդ մասին տե՛ս նաև R. Grousset, Histoire des Croisades, t. I, p. 671—678; t. II, p. 9—13.

¹¹⁸ Այդ մասին տեղեկացնում են ոչ միայն մուսուլմանական պատմագիրները (N. Elisséeff, Nur ad-Din, t. II, p. 343), այլ նաև Վիլհելմ Մուրացին (W. T., t. I, p. 612—613, հմմտ. R. Grousset, Histoire des Croisades, t. II, p. 9—13).

¹¹⁹ Տե՛ս R. Grousset, Histoire des Croisades, t. II, p. 13.

¹²⁰ M. S., t. III, p. 230.

¹²¹ Նույն տեղում։

նիշմանյան ամիրութեան հետ պատերազմական գործողութիւնների մեջ գտնվող Բյուզանդական կայսրութեան: Այդ մասին է վկայում իրադարձութիւնների հետագա ընթացքը: Կիլիկիայի հայկական իշխանութիւնը դրանով ազդարարում էր, որ այլևս Հովհաննէս Բ-ի դաշնակիցը չէ և դուրս է գալիս Բյուզանդական կայսրութեան ստորակայի կարգավիճակից: Ինչպես վերևում տեսանք, նման հետևութեան ապացույց է նաև Բյուզանդական կայսրութեան դեմ գործող խումբավորման հետ դաշնակցելու պարագան, այն փաստը, որ Լևոն Ա-ը Դաշտային Կիլիկիայում տարածքներ է շնորհում Հովհաննէս Բ-ի դեմ ապստամբած, և կայսրութիւնը լքած Իսահակ Կոմնենոսին: Սակայն շուտով, մեզ անհայտ պատճառներով, Լևոն Ա Ռուբինյանը դադարում է հովանավորել Իսահակին և նա փախչում է Իկոնիայի սուլթան Մասուդի մոտ¹²²: Չնայած այս դիպվածին, պետք է մտածել, որ Լևոնը շարունակում էր մնալ հակաբյուզանդական խմբակցութեան մեջ: Մեր այս ենթադրութիւնը հաստատող վկայութիւն է բերում Միքայել Ասորին, Ժամանակագրութեան հետագա շարադրանքում. «Հույների արքան իր կողմից շարացած դուրս եկավ թյուրքերի և հայերի դեմ»¹²³:

Լևոն Ա Ռուբինյանը 1132 թ. փորձում է օգտվել դանիշմանյան Ղազիի հետ կնքած հաշտութեան պայմանագրից և ներխուժում է Դաշտային Կիլիկիա: Ժամանակագիր Սամուել Անեցին և տարեգիր Սմբատ Սպարապետը գիտեն այդ դեպքերը, սակայն հակասում են միմյանց ժամանակագրութեան խնդրում: Սամուելը մեզ հետաքրքրող իրադարձութիւնը թրվագրում է քրիստոնեական ՌՃԼԳ (1133 թ.) և Հայոց ՇՀԹ (1130 թ. դեկտեմբեր 17—1131 թ. դեկտեմբերի 16) թվա-

¹²² Նույն տեղում, էջ 230—231: Այլ կերպ է այս իրադարձութիւնը մեկնարկում Գ. Միքայելյանը: Բերելով Միքայել Ասորու տեղեկութիւնը, նա եզրակացնում է, որ «Լևոնը 1132 թ. խլից հույներից այն ամենը, ինչին նրանք տիրում էին Կիլիկիայում, այդ թվում Մամեստիան և Ադանան, որոնք դրանից ոչ շատ առաջ գտնվում էին նրա իշխանութեան ներքո և հանձնվել էին Իսահակի որդուն» (տե՛ս Գ. Գ. Микаелян, ИСТОРИЯ..., с. 100):

¹²³ M. S., t. III, p. 232.

կաններով. «էառ Լեոն զքաղաքսն Կիլիկիոյ զՄսիս, զԱտանայ և զՏարսոնս և քանզի տէր ոչ գոյր Անտիոքայ՝ յարեան ֆռանկք ի վերայ նորա անձնադիր լինելով տապալեցին ղերկիր»¹²⁴: Սմբատի երկի համառոտ-խմբագրությունները որոշ կրճատումներով և տեղ-տեղ հավելումներով կրկնում են ընդարձակին. «Ի թուին ՇՁԱ (1132 թ. ղեկտեմբերի 17—1133 թ. ղեկտեմբերի 15) Լեոն որդի Կոստանդեայ էառ զքաղաքսն Կիլիկիցոց զՄսիս, զԱտանա, զՏարսուս. և յարեան ազգն ֆռանկաց ի վերայ նորա. չարաբարութն այնոքիկ անձնընտիր լինելով տապալեցին ղերկիր»¹²⁵:

Այս ղեպքերի թվագրման խնդրում մենք հակված ենք ընդունելու Սմբատ Սպարապետի առաջարկած 1132 թ., որովհետև ենթադրում ենք, թե այս իրադարձությունները կապված են Իսահակ Կոմնենոսին Կիլիկիայից վտարելու անցուդարձերի և Կիլիկիայի հայկական պետությունը ինքնանկախ հայտարարելու փաստի հետ: Սամուելը և Սմբատը թեև չեն հիշատակում թե որ պետական միավորումներից գրավվեցին վերոհիշյալ քաղաքները, այնուամենայնիվ նշում են, որ Լեոնը դրանից անմիջապես հետո բախվել է ֆրանկների հետ: Սամուելը հակված է Կիլիկիայի հայկական իշխանությունների վերոհիշյալ բախումը կապել Անտիոքի լատինների հետ, որոնք այդ ժամանակ իշխան չունեին: Միքայել Ասորին խոսում է միայն Մոպսուեստիա (Մսիս) և Ադանա քաղաքները Իսահակ Կոմնենոսից ետ վերցնելու մասին¹²⁶:

Վերևում մեջբերված վկայությունները կարելի է հասկանալ այսպես. Լեոն Ա Ռուբինյանը Իսահակ Կոմնենոսից խլում է Մսիս և Ադանա քաղաքները, իսկ Տարսոնը գրավում է Անտիոքի լատին իշխանությունից: Չհանդուրժելով Ռու-

¹²⁴ Սամուել Անեցի, էջ 129 (այս հատվածը, անշուշտ, հետսամուտ է):

¹²⁵ Սմբատ, 1956, էջ 159: Սմբատ Դուռնատարի (Սպարապետի) երկի համառոտ խմբագրությունը ըստ փարիզյան (1859, էջ 92—93) և Մոսկովյան (1856, էջ 79) հրատարակությունների, ունի հետևյալ տեսքը. «Ի թուին ՇՁԱ պարոն Լեոն էառ զքաղաքսն Կիլիկիցոց՝ զՏարսոն և զԱտանա և զՄսիս. և յարեան ազգն ֆռանկաց ի վերայ նորա. և անձնընտիր լինելով՝ տապալեցին ղերկիրն»:

¹²⁶ M. S., t. III, p. 231.

բինյան իշխանության հզորացումը Դաշտային Կիլիկիայում, Անտիոքի և Նրուսաղեմի (Նրուսաղեմի թագավորը Անտիոքի իշխանադատեր խնամակալն էր) իշխանությունների միացյալ զորքերը ներխուժում են Լևոն Ա-ի տարածքները և իրենց զոհաբերելով, կործանում, քարուքանդ են անում երկիրը (Դաշտային Կիլիկիայի շրջանը)։ «անձնադիր լինելով տապալեցին զերկիր»։

Սրանից հետո ավելի են սրվում Լևոն Ա Ռուբինյանի փոխհարաբերությունները Անտիոքի լատինական իշխանության հետ։ Սամուել Անեցին վերոբերյալ հատվածից հետո գրում է. «Եւ ի ՇՁ (1131/2) ամին էառ Լևոն զքարն Սարւանդի և եղև խռովութիւն ի մէջ Ֆռանկին և Լևոնի։ Իսկ Լևոն և իւր քուրորդին եղեն ի մի կողմն, և թագաւորն և զօրքն Անտիոքայ ի մի կողմն, և աւերեցին զաշխարհն Կիլիկիոյ. և զկնի նոցա անօրէն ազգն Իսմայէլի եկին և գերեցին զազգն քրիստոնէից անհամար բազմութեամբ և կրկին աւերեցաւ աշխարհն Կիլիկիոյ»¹²⁷։ Այս նույն վկայությունը Սմբատի և՛ ընդարձակ, և՛ համառոտ խմբագրությունները թվագրում են ՇՁԴ (1135 փետրվարի 16—1136 թ. փետրվարի 15) թվականով¹²⁸։ Մենք հակված ենք այս անցուդարձերը թվագրել 1133/4 թվականով։ Սամուել Անեցու ժամանակագրությունը և Սմբատի Տարեգրության ընդարձակ և համառոտ խմբագրությունների զուգադրումից հայտնի է դառնում, որ Լևոնը, գործելով Անտիոքի լատինական իշխանության դեմ, կա-

¹²⁷ Սամուել Անեցի, էջ 129։

¹²⁸ «Ի թուին ՇՁԴ էառ Լևոն որդի Ռովբինի (պարոն Լևոն էառ) զբերդն Սարւանդաւ (զՍարուանդիքարն), և եղև խռովութիւն մեծ ի մէջ Լեւոնի և Ֆռանկին։ Եւ եղև Լևոն (պարոն Լևոն) և իւր քուրորդին (քնորդին) մի (ի մի) կողմ (կողմն), և թագաւորն և Անտիոքու հեծեալն (և թագաւորն Նրուսաղէմի եւ Անտիոքայ) մի կողմ (ի մի կողմն), և անօրէնք ալլ զկնի նոցա (ՉԻՔ. և ...նոցա), և աւերեցին զաշխարհս (զերկիրս Կիլիկեցոց), և գերեցին զքրիստոնեայքն անհամար բազմութեամբ (և ազգն թուրքին զկնի նոցա գերեաց զազգն քրիստոնէից անհամար և շատ)»։ Հմմտ. Սմբատ, 1956, էջ 159—160։ Փակագծում տրված են Սմբատի Տարեգրության համառոտ խմբագրության տարբերակները (հմմտ. Սմբատ, 1856, էջ 79—80, էջ 93)։

բողանում է նրանից խլել Սարվանդիքար ամրոցը: Մեր ուսումնասիրության համար ուշագրավ է այն պարագան, որ երբ Երուսաղեմի թագավորը և Անտիոքի հեծելազորը ներխուժում են Կիլիկիա, Լևոնին դաշնակցում է նրա քրոջ որդին՝ Եղեսիայի կոմս Զոսլին Բ-ը (1131—1150): Կիլիկիայի Ռուբինյան իշխանության և Եղեսիայի կոմսության դաշնակցային փոխհարաբերությունները նկատելի են դեռևս Զոսլին Ա-ի իշխանության ժամանակաշրջանից, երբ վերջինս, ըստ Անանուն Ասորու, փորձում է 1131 թ. խոչընդոտել Ղազի Դանիշմանյանին ներխուժել Ռուբինյանների տարածքները¹²⁹: Այնուամենայնիվ Կիլիկիայի հայկական իշխանապետության և Եղեսիայի կոմսության միացյալ զործողությունները չեն կարողանում արգելել Երուսաղեմի թագավոր Ֆուլք Անժուացուն (1131—1143) ավերել Կիլիկիան: Այս դեպքերին, ինչպես տեղեկացնում են սկզբնաղբյուրները, հաջորդում է թյուրքերի ներխուժումը դեպի Կիլիկիա, որոնք գերեվարում են անհամար քանակությամբ քրիստոնյաների և կրկին ավաբառությունների են ենթարկում երկիրը¹³⁰:

Ահա հենց այս պահից էլ սկսվում է Վասիլի՝ Գրիգոր Գ կաթողիկոսի եղբոր և Կարկառի նախկին տեղի Միքայել Հայի՝ Կոստանդին որդու միջև պայքարը Կարկառ ամրոցի համար: Միքայել Ասորին այդ իրադարձությունների մասին պատմում է. «1447 (1135/6 թ.) հայերը և ֆրանկները սկսեցին պատերազմել: Բալաբի ժամանակ Միքայել Հայը դուրս էր եկել Գարգարի ամրոցից և նրան էր թողել այն (Գարգարը—Ա. Բ.): Բալաբի մահից հետո նա (Միքայելը—Ա. Բ.) այն կրկին վերագրավեց և այնտեղ հաստատվեց¹³¹: Այն ժամանակ Սիբաբերեկի մարդիկ¹³² (les gens de Sibaberék)

¹²⁹ Անանուն Ասորի, էջ 75:

¹³⁰ Մեզ համար անհայտ է, թե որ պետական միավորման զորքերին է նկատի ունեն պատմագիրները: Սակայն ամենայն հավանականությամբ խոսքը վերաբերում է Դանիշմանյաններին:

¹³¹ Այս դեպքերի մասին տե՛ս Մատթեոս, էջ 357—359, հմմտ. նաև Սմբատ, 1956, էջ 155:

¹³² Սիբաբերեկը կոչվում է նաև Սամկատ կամ Սահուկատ, եպիս-

պատերազմի մեջ մտան նրա դեմ. նա ավարառեց նրանց գյուղերը, իսկ նրանք՝ վերջինիս (Միքայելի գյուղերը—Ա. Բ.): Մի պահ թյուրքերը նրան հետապնդեցին մինչև Ցիցոնայի (Zizona)¹³³ մոտակայքը, Եփրատի ափերի վրա. նրանք (թյուրքերը) նրան (Միքայելին—Ա. Բ.) շրջապատեցին բոլոր կողմերից, և նա չկարողացավ փրկվել: Այն ժամանակ նա մի բարձր ժայռից նետվեց գետը, ծածկված իր զրահով և վահանն էլ ձեռքին: Նա սուզվեց մինչև ջրի հատակը, ապա դուրս եկավ և թաքնվեց մի ծանծաղուտում, որն այնտեղ էր գտնվում: Նա շմահացավ: Ապա նա տվեց Գարգարը Ջոսլինին և նրանից ստացավ Սոֆարոսը (Sopharos)¹³⁴: Ջոսլինը վաճառեց Գարգարը 500 դինարով Վասիլին, հայերի կաթողիկոսի եղբորը: Դրանից հետո Միքայելը փոշմանեց և մտածեց վերադրավել այդ քաղաքը: Քանի որ Ջոսլինը դրան չհամաձայնեց, նա (Միքայելը—Ա. Բ.) հավաքեց մի բանակ, ներխուժեց և ավարառեց Քեսունի երկիրը: Ֆրանկները նրա դեմ ելան և նա հանկարծակի սպանվեց: Գարգարի տեղ Վասիլը՝ Ֆրանկների կողմից հեռացվելով, գնաց գտնելու Լևոն Հային, որը Կիլիկիայում էր և դարձավ նրա փեսան: Նա միավորեց հայերին և եկավ հարձակվելու Ֆրանկների վրա, որոնք Փարզամանում էին (Pharzaman)¹³⁵: Այնտեղ բազմաթիվ հայեր սպանվեցին: Այն ժամանակ թյուրքերը տեսնելով, որ հայերը և Ֆրանկները իրար հետ պատերազմում են, ուղարկեցին Աֆշին անունով մի դաժան մարդու, որը ավարառեց Քեսունի շրջանը. տեսնելով, որ ոչ ոք իրենց դեմ չեկավ, նրանք առաջացան ավարառելով մինչև Անտիոք»¹³⁶: Այնուհետև Միքայել Ասորին պատմում է, որ

կոպտսանիստ քաղաք է Ամիդ և Սամոսատ քաղաքների միջև, այսօր՝ Սուվեբիկ (հմմտ. M. S., t. I, p. 68+).

¹³³ Քաղաքը թեև ըստ աղբյուրի տեղադրվում է Եփրատի ափին (sur les rives de l'Euphrate), սակայն տեղադրությունը մեզ անհայտ է:

¹³⁴ Ամրոց Սամոսատի շրջանում (M. S., t. III, p. 69+):

¹³⁵ Տեղադրվում է Եփրատյան մարզում, Ռաբանի մոտ (M. S., t. I, p. 58+):

¹³⁶ M. S., t. III, p. 244—245.

թյուրքերը կրկին ներխուժում են Հյուսիսային Ասորիքի լատինական իշխանությունների սահմանները և հասնում մինչև Լաոդիկե, սակայն ուտելով Որոնտ գետի ձուկը, շատերը հանկարծամահ են լինում և նույնիսկ գերիներին թողնելով փախչում են: Այս դեպքերի մասին այլուստ տեղեկություններ չեն պահպանվել: Միայն հայկական սկզբնաղբյուրներն են, որ գալիս են փոքր ի շատե հաստատելու Միքայել Ասորու տեղեկությունները: Մեզ հետաքրքրող իրադարձություններին անդրադարձել են Սամուել Անեցին և Սմբատ Սպարապետը: Պետք է այստեղ նշել, որ Սմբատի երկի համառոտ խմբագրությունը և Սամուել Անեցու ժամանակագրության ձեռագրերից մեկը¹³⁷ գրեթե նույն ձևով են ավանդում մեզ հետաքրքրող իրադարձությունը¹³⁸, իսկ Սմբատի ընդարձակ խմբագրությունը հակասում է նրանց¹³⁹:

Ինչով են նույնանում Միքայել Ասորու և հայ ժամանակագիրների վկայությունները. փորձենք որոշել այդ իրադարձությունների տեղն ու դերը Կիլիկիայի Ռուբինյան իշխանության պատմության համար: 1133/4 թ. իրադարձությունների մասին խոսելիս մենք տեսանք, որ Լևոնը Նդեսիայի կոմսի հետ միասին դաշնակցում էր ընդդեմ Երուսաղեմի թագավորի և Անտիոքի լատին իշխանության: Չնայած որ Նդեսիայի կոմս Զոսլին Բ-ը Լևոնի քրոջ որդին էր, նրա հետ Ռուբինյանների դաշինքը հաստատում չէր:

137 Սամուել Անեցու Ա. Տեր-Միքելյանի կազմած բնագրում Գ նիշով օգտագործված ձեռագիրը համապատասխանում է Երևանի Մաշտոցի անվան Մատենադարանի 1486 մատյանին (հին համարը՝ 1703):

138 «Ի թուին ՇՁԵ (1136 փետրվարի 16—1137 փետրվարի 14) պարոն Լևոն իսնդարեաց Պաղտին՝ տէրն Մարաշայ (Սմբատ, 1856, էջ 80, 1859, էջ 93): Սամուելի ժամանակագրության ՄՄ 1486 ձեռագրում չի պահպանվել իրադարձության թվականը (Սամուել, էջ 128):

139 Սմբատի Տարեգրության ընդարձակ խմբագրությունը այս դեպքերի մասին գրում է. «Ի թուին ՇՁԵ տէրն Մարաշայ Պաղտինն իսնդարեաց զԼևոն որդին Ռուբինայ...» (Սմբատ, 1956, էջ 160): Մեր կարծիքով, Սմբատի Տարեգրության ընդարձակ խմբագրության մեջ, շփոթմամբ Լևոնի արածք վերագրվել է Պաղտինին: Հակառակ կարծիքին է Ս.—Ե. Քասունին (Կիլիկիոյ հայկական իշխանապետությունը, էջ 198):

1135 թ.¹⁴⁰ Կարկառի տեր Վասիլը (Գրիգոր Գ Պահլավունի կաթողիկոսի եղբայրը) Եդեսիայի կոմսոթյունից 500 դինարով գնում է Կարկառ (Գարգար) ամրոցը, սակայն դրա նախկին տերը՝ Միքայել Հայը, փորձում է զենքով տիրանալ ժամանակին իրեն պատկանած ամրոցին և ավարառում է Քեսունի շրջանը։ Ֆրանկները (այստեղ պետք է հասկանալ միայն Անտիոքի դքսոթյան զորքը) պատերազմում են Միքայելի դեմ և սպանում նրան։ Իր տիրույթներից վտարվում է նաև Վասիլը և հեռանալով, դաշինք է կնքում Կիլիկիայի իշխան Լևոնի հետ, ու դառնում է նրա փեսան¹⁴¹։ Այդ ընթացքում ֆրանկները Մարաշի և Քեսունի իշխանությունը հանձնում են Պաղտին Մարաշացուն, որի մասին մինչ այդ որևէ վկայություն անհնար է գտնել միջնադարյան սկզբնաղբյուրներում¹⁴²։ Միացյալ հայկական ռազմական ուժերը հարձակվում են Փարզամոնի մոտ բանակ դրած լատին բանակի վրա։ Հայերը մեծ կորուստներ են ունենում։ Օգտվելով հայերի և լատինների ռազմական բախումից, թյուրքերը ներխուժում են Քեսունի շրջանը և ավարառելով հասնում են մինչև Անտիոք։ Կարելի է ենթադրել, որ թյուրքերի կողմից ուղարկված Աֆշինը¹⁴³ կամ Դանիշմանյան մելիք Մուհամե-

¹⁴⁰ Թվականը մենք ենք վերականգնում։

¹⁴¹ Գրիգոր Գ կաթողիկոսի եղբոր՝ Վասիլի հետ կնքված այս դաշինքը պետք է դիտել որպես փոխհամաձայնություն Սուլթան (Տյուրքի գավառ) հաստատված հայոց կաթողիկոսարանի և Ռուբինյան իշխանության միջև։

¹⁴² Պաղտին Մարաշացու գործունեությունը մասնակի հետազոտության չի ենթարկվել խաչակիրների պատմությամբ զբաղվող հետազոտությունների կողմից։ Այս իրադարձության մասին (R. Grousset, Histoire des Croisades, t. II, p. 52)։

¹⁴³ Կլոդ Կահենի աշխատանքում խոսվում է այս Աֆշինի մասին, սակայն այստեղ էլ չի տսվում, թե նա որ թյուրքական պետական միավորման անունից է գործել։ L'encouragement est trop beau pour les Turcs; le même Aschin que vient d'illustrer le raid de Lattakié piller la plaine de Kaisoun, où peu après lui succède une armée dânicmende; quant à Gargar, les Francs la gardèrent, mais ne purent empêcher Dâoud de Hiçn Kaifâ et Khartpert d'occuper Bâbalod* (Cl. Cahen, La Syrie, p. 356)։

դի, կամ էլ Հալեպի և Մոսուլի տեր Զանգու զորավարներից մեկն էր: Այս առումով ուշագրավ է Միքայել Ասորու այն վկայությունը, որ այդ ժամանակ Դանիշմանյան ամիրությունը Բաղդատի խալիֆից և Խորասանի սուլթանից թագավորության (մելիքության) առանձնանշաններ էր ստացել, քրիստոնյաների դեմ մղած սուրբ պատերազմը (ջահադ) դեկավարելու համար: Մեր ենթադրությունը, թե վերևում հիշատակված Աֆշինը Դանիշմանյան զորավար է, ավելի հավանական է դառնում, երբ նկատի ենք ունենում 1136/7 թ. Գրիգոր Երեցի Տարեգրության մեջ իրադարձությունների նկարագրությունը. «Յամա շրջագայութեան տումարիս Հայոց ՇՁԵ (1136 թ. փետրվարի 16—1137 թ. փետրվարի 14) եկն Մահմատ սուլտանն¹⁴⁴, որդի Ամր-Խաղէին՝ որդույ Դանիշմանին. սա եկեալ բազում զօրօք յաշխարհն Մարաշայ և եկեալ իջաւ ի վերայ Քեսուն քաղաքի և այրեաց զշէնս գեղիցն և վանորէիցն ի ժամանակս կթոց այգեստանացն. և նստեալ աւուրս վեց ի վերայ քաղաքին, ոչ պատնէշ կանգնեալ կամ մեքենայս, և ոչ նետածիդ եղեալ, այլ լռեկայն նստեալ, հատանելով զջուր գետոյն և կոտորելով զբուրաստանսն՝ այսր անդր ասպատակ ունելով և զառ և զաւար յինքեանս կուտելով»¹⁴⁵: Այդ հարձակման սարսափից քաղաքացիները նույնիսկ թողնում են «զարտաքին պարիսպն», սակայն թըշնամին «ոչ ետ հրաման զօրացն պատերազմաւ զքաղաքն (առնու—Ա. Բ.), այլ արդ ի յաւուր ուրբաթու, որ էր օր շարշարանաց փրկչին մերոյ, եղև ազատութիւն քաղաքին Քեսուն»¹⁴⁶: Մուհամեդ Դանիշմանյանը այրում է Կարմիր

Պարզ երևում է, որ Կուզ Կահենը Աֆշինի և Դանիշմանյանների միջև որևէ կապ չի տեսնում: Հնարավոր է կատարել երեք ենթադրություն. ա) Աֆշինը Դանիշմանյան զորավար է, բ) Մոսուլ-Հալեպի ամարեկության զորավար է, գ) Աֆշինը Ամիդի կամ Մարդինի Արտուքյան ամիրայության զորավարներից է:

144 Գրիգոր Երեցը սուլթան է կոչում Դանիշմանյան ամիր Մուհամեդին (1134—1142): Դանիշմանյան ամիրությունը սուլթանի տարբերանշաններ է ստացել դեռևս Ղազու կենդանության օրօք: Այդ մասին տեղեկացնում է Միքայել Ասորին (M. S., t. III, p. 237):

145 Մատթեոս Ռոմայեցի, էջ 367:

146 Նույն տեղում, էջ 368:

վանքը. «զխրճիթս միանձանց և մանրեալ զնշանս տէրու-
նական քարանց. և փայտից, գերի վարեալ զերկաթեղէնս և
զպղնձեղէնս, ի յերկիր կործանեալ զսեղան սրբութեան հացի՝
փշրեաց և զդուռն զեղեցկահիւս յօրինուածոյ և զայլն ընդ
ինքն բարձեալ տանելով յաշխարհն իւրեանց ի տես հարճից
և ռամկաց իբրեւ զԲաբելացին զայն»¹⁴⁷: Պատմիչը բացատ-
րում է նաև այս շուտափույթ փախստյան պատճառը. «Եւ
Մահմուտն զնաց փութանակի յաւուր ուրբաթու, որպէս ասա-
ցաք, քանզի համբաւ եհաս ի լսելիս նորա յաղագս թագա-
ւորին Հոռոմոց, թէ դիմեալ գայ յօգնութիւն պաշարեալ քա-
ղաքին Քեսնոյ՝ մերոյ իշխանին Պաղտունին կոչեցելոյ, մաղ-
թելով առ ոտս նորա, զի յաւուրն յայնոսիկ մերձ էր թագա-
ւորն Յունաց յԱնտիոք՝ աւարելով զՏաճկաստան և բարձեալ
էր զիշխանութիւն մերոյ իշխանին Լեոն կոչեցելոյ, և զքա-
ղաքս և զբերդիս ամուրս յինքն գրաւեալ և զնա առեալ տա-
նէր յաշխարհն Յունաց յայնկոյս ծովուն ի սահմանս Ասիաց-
ոց աշխարհին»¹⁴⁸:

1136 թ., մինչև բյուզանդացիների դեպի Կիլիկիա և Հյուսիսային Ասորիք կատարած ռազմարշավը, Անտիոքի լատինները կարողանում են խաթուկթյամբ գերել Լեոն Ա Ռուբինյանին: Այս իրադարձությունը Սմբատ Սպարապետի Տարեգրության ընդարձակ խմբագրությունը թվագրում է Քեսունի և Մարաշի տէր Պաղտինի դեմ Լեոն Ա Ռուբինյանի գործողություններից երեք ամիս հետո. «...յետ Գ ամսոյ, տէրն Անտիոքայ Պեմունդն կալաւ զԼեոն»¹⁴⁹: Այս դիպվածը առիթ է դառնում, որ Կիլիկիայում գլուխ բարձրացնեն կենտրոնախույս ուժերը. «Եւ յարեան որդիքն Լեոնի միմեանց

147 Նույն տեղում, էջ 368:

148 Նույն տեղում, էջ 358—369:

149 Սմբատ, 1956, էջ 160: Անշուշտ սխալվում են Սմբատի Տարեգրության համառոտ խմբագրությունը և Սամուել Անեցու Ժամանակագրությունը «յետ Գ ամսոյ»-ի փոխարեն զնելով «յետ երեք տարւոյ» (Սմբատ, 1956, էջ 80, 1859, էջ 98) կամ «յետ երեց ամաց» (Սամուել, էջ 128): Այս վերջին բնագրում տրվում են նաև այլ ընթերցումներ Անտիոքի իշխանի անվան համար, ըստ Սամուելի՝ «Պետեկինն», իսկ ըստ Սմբատի Տարեգրության համառոտ խմբագրության. «որդի Պեմեդին Պայմունդն» (Սմբատ, 1859), «որդի Պեմեդին Պեդեկին» (Սմբատ, 1856, էջ 80):

հակառակ», որից հետո Կիլիկիայի պատմիչը ափսոսանքով է գրում. «և կալեալ զհանճարեղ եղբայրն (sic) Կոստանդին՝ խաւարեցոյց զաշն»¹⁵⁰։ Այս ներքաղաքական պայքարը ամենայն հավանականութեամբ տեղի էր ունենում իշխանութիւնը օրինական զավակների ձեռքում պահելու համար և ջլատում էր առանց այն էլ արտաքին պատերազմներից թուլացած Կիլիկիան իշխանութիւնը։ Այս փաստերը խոսում են այն մասին, որ Բյուզանդական կայսրութիւնը, վերջապես, հասել էր իր նպատակին, Կիլիկիայի հայկական իշխանութիւնը արդեն անզոր էր դիմագրավել կայսերական բանակների ներխուժմանը։

Բյուզանդական կայսրութիւնը, ինչպես կարելի է ենթադրել սկզբնաղբյուրների հաղորդած տեղեկութիւններից, ուշի ուշով հետևում էր Կիլիկիայի հայկական իշխանութեան ներսում և նրա հարևանների միջև բորբոքված քաղաքական պայքարին, և բացառված չէ, որ նաև գործուն միջամտութիւն էր ցոյց տալիս։ Կիլիկիայի հայկական և Անտիոքի լատին իշխանութիւնները միմյանց դեմ հանելով՝ Բյուզանդիան, իրոք, հասել էր իր նպատակին։ Կիլիկիայի հայկական իշխանութիւնը 1134—1136 թթ. պատերազմների հետևան-

150 Սմբատ, 1956, էջ 160։ Սմբատի համառոտված Տարեգրության բնագրում այս իրադարձության նկարագրութիւնն փոքր-ինչ այլ տեսք ունի. «Եւ որդիքն Լեոնի յարեան միմեանց հակառակ, և կալեալ զեղբայրն (իւրեանց) Կոստանդին՝ հանին զաշն» (Սմբատ, 1856, էջ 80, 1859, էջ 93)։ Սամուել Անեցու մոտ այս վկայութիւնը համեմատ է մի շափազանց կարևոր մանրամասնով. «Իսկ որդիքն Լեոնի յարեան հակառակ միմեանց, և կալեալ զհարճեարայրն իւրեանց զԿոստանդին՝ խաւարեցոցին զաշն» (Սամուել, էջ 128—129)։ Հիշատակված Կոստանդինը, ամենայն հավանականութեամբ, Լեոն Ա Ռուբինյանի հարճածին զավակն է, որովհետև Սմբատի Տարեգրության համառոտ խմբագրութիւնները նրա անունը տալիս են՝ շնչելով հարճածին լինելու հանգամանքը (հմտ., Սմբատ, 1856, էջ 80, 1859, էջ 98), իսկ Վահրամ Բաբունին, ընդհանրապես չի հիշատակում նրան, երբ թվարկում է Լեոնի որդիներին. «նախ զԹորոսն՝ մեծըն կոչեալ՝ և զՍտեֆանէն պօականդեալ, լատպ զՄիհհն յառաջացեալ՝ և զՌուբէնն՝ զհետ եղեալ», (Վահրամ Բաբունի, Ոտանատը, 1859, էջ 197)։ Հետևաբար, Սմբատի ընդարձակ խմբագրութեան մէջ առկա «զհանճարեղ եղբայրն» ընթերցումը պետք է փոխարինել «զհարճեղբայրն» բառով։

քով կորցրել էր ռազմական հզորությունը, ևսոն Ա Ռուբին-
յանի գերեվարությունից հետո սկսված ներքին պայքարը
արյունաքամ էր արել ու բզկտել երկիրը: Չնայած Կիլիկիայի
նկատմամբ Անտիոքի լատին իշխանության ժամանակավոր
հաջողություններին, Հյուսիսային Ասորիքի խաչակրաց այս
իշխանությունն էլ էր ստիպված եղել այդ տարիների ընթաց-
քում հանդես գալու մի քանի ճակատով:

ա) Անտիոքի լատինական իշխանությունը 1130 թ. կորց-
նելով իր իշխանին երկար ժամանակ, մինչև 1136 թ. զբաղ-
ված էր ներքին զահակալական պատերազմներով¹⁵¹:

բ) Անտիոքի լատինական իշխանության համար ծանր
վիճակ էր ստեղծվել արևելյան սահմանների մոտ: 1128 թ.
Հալեպն իր իշխանության ներքո էր առել Մոսսուլի աթարեկ
Ջանգին, որը հաճախակի քրիստոնյաների դեմ սրբազան
պատերազմ էր հայտարարում և ժամանակ առ ժամանակ
ավարառությունների ենթարկում Եդեսիայի և Անտիոքի լա-
տին իշխանությունների տարածքները¹⁵²:

գ) Հյուսիս-եփրատյան մարզում, ուր 1135/6 թ. փոր-
ձում էր հաստատվել Անտիոքի իշխանությունը, Ռայմոնդ
Պուլատիեի և Պաղտին Մարաշացու ծրագրերը բախվում էին
Դանիշմանյան ամիրության արտաքին-քաղաքական շահերի
հետ: Այդ էր պատճառը, որ Դանիշմանյան ամիրությունը
հաճախակի ավարառիչ արշավանքներ էր կազմակերպում
դեպի նշված տարածքները¹⁵³:

դ) Անտիոքի լատին իշխանությունը փորձում էր իր
գերիշխանությունը վերահաստատել Գաշտային Կիլիկիայի
վրա, որտեղ նրա արտաքին-քաղաքական ծրագրերը բախ-
վում էին Կիլիկիայի հայկական իշխանության կենսական
շահերի հետ¹⁵⁴:

¹⁵¹ R. Grousset, Histoire des Croisades, t. II, p. 9—13, 15—18, 33—50.

¹⁵² N. Elisséeff, Nur ad-dîn, t. II, p. 339—361.

¹⁵³ Տե՛ս Մատթոս, էջ 367—369.

¹⁵⁴ Հմմտ. նաև Մ.—Ն. Քասունի, Կիլիկիոյ հայկական իշխանապե-
տությունը, էջ 195—199, 200—202:

ե) Հյուսիս-Ծփրատյան մարզում (Մարաշի և Քեսունի շրջաններ) Անտիոքի լատինական իշխանության շահերը բախվում էին նաև Եղեսիայի կոմսության հետ, քանի որ այդ տարածաշրջանի իշխանությունների գերակա տերը դիտվում էր Եղեսիայի իշխանը։ Կիլիկիայի հայկական իշխանությունը ևս այդ խնդրում պաշտպանում էր այդտեղ հաստատված Վասիլի և Եղեսիայի կոմսության շահերը ի հակակշիռ Անտիոքի լատին իշխանության¹⁵⁵։ Եղեսիայի և Անտիոքի լատին իշխանությունների միջև ծավալված քաղաքական պայքարը Հյուսիս-Ծփրատյան տարածքների համար շարունակվում է մինչև Եղեսիայի առումը Զանգու կողմից, և նույնիսկ դրանից հետո (մինչև 1147 թ.)¹⁵⁶։

Հյուսիսային Ասորիքում և Կիլիկիայում ստեղծված խառնաշփոթ իրադրությունը իր զավթողական նպատակների իրագործման համար փորձեց օգտագործել Բյուզանդական կայսրությունը։ Հովհաննես Բ Կոմնենոս կայսրը ռազմարշավ ձեռնարկեց դեպի Կիլիկիա և Անտիոք։ Այդ ռազմարշավի հաջողության, համար Բյուզանդական կայսրությունը կենտրոնացրել էր իր ողջ ուժերը. Հովհաննես Բ կայսրը իր հետ արևելք էր բերում գրեթե ողջ արքունիքը (վախենալով իր բացակայության շրջանում որևէ խռովությունից), հսկայական քանակությամբ ռազմական ուժեր, այդ թվում նաև վարձկան զորաշոկատներ։

Հովհաննես Բ-ի ռազմարշավով հարցականի տակ դրվեց և՛ Կիլիկիայի, և՛ Անտիոքի իշխանությունների անկախ գոյությունը։ Եթե մինչ այդ Անտիոքի լատինական իշխանությունը ուղղակիորեն իր վրա չէր զգացել Բյուզանդական կայսրության ռազմական ճնշումը և իր իշխանության ամենաոխերիմ հակառակորդներ էր համարում Մոսուլի և Հալեպի աթաբեկ Զանգուն, Դանիշմանյան ամիրությունը, ապա՝ երբ Բյուզանդական բանակները ոչ թե հեռվից էին սպառնում, այլ

¹⁵⁵ Տե՛ս R. Grousset, Histoire des Croisades, t. II, p. 51—53:

¹⁵⁶ Տե՛ս R. Grousset, Histoire des Croisades, t. II, p. 199—201:

հասել էին իշխանության սահմաններին, Անտիոքի և Եդեսիայի լատին իշխանությունները մեծ զգուշավորություն էին հանդես բերում և փորձում էին շահել կայսեր վստահությունը, շմոռանալով նրա դեմ պայքարում դաշնակիցների վաստակել։ Անտիոքի իշխան Ռայմոնդ Պուատիեն և ընդհանրապես արեւելքի լատին իշխանությունները շատ լավ էին հասկանում, որ բյուզանդական ռազմարշավը իր սուր ծայրով ուղղված է Անտիոքի լատինական իշխանության դեմ, և որ իրենք՝ միայնակ անգոր կլինեն դիմագրավել Հովհաննես Բ Կոմնենոսի բանակներին։ Հույները իրենց հույսը դրել էին Կիլիկիայի հայկական իշխանության և Անտիոքի բախման հետևանքների և հայ-լատին թշնամական փոխհարաբերությունների վրա։ Այդ հանգամանքը ընդգծում է բյուզանդական պատմիչ Հովհաննես Կիննամոսը. «(Անտիոքի լատինները—Ա. Բ.) տեսնելով, որ չեն կարող դիմադրել բյուզանդական զորքին, հարմար նկատեցին իրենց կողմը գրավել նաև Լևոնին» (ὅν αὖ ἀπομάχου· γὰρ μὴν ἐαυτοὺς τῷ Ῥωμαίων εἰδότες στρατιᾷ δεῖν ἐγγασσεν καὶ Λεβώνην σφίσιν ἐπιστήσασθαι)։¹⁵⁷

Բյուզանդիայի և խաչակրաց պետությունների պատմության ուսումնասիրողները բաղմիցս անդրադարձել են Հովհաննես Բ Կոմնենոսի 1136—1138 թթ. Կիլիկիա-Հյուսիս-ասորիքյան ռազմարշավին¹⁵⁸, սակայն Կիլիկիայի քաղաքական պատմության ուսումնասիրողները բավական թուուցիկ են անդրադառնում Կիլիկիայի հայկական պետության համար այդքան ճակատագրական նշանակություն ունեցող իրադարձություններին¹⁵⁹։

¹⁵⁷ I, C., p. 16.

¹⁵⁸ Այդ աշխատություններից ամենակարևորներն են R. Grousset, Histoire des Croisades, t. II, p. 86—123; Cl. Cahen, La Syrie, p. 357—364.

¹⁵⁹ Մ. Չամչյան, Պատմություն Հայոց, հ. 3, էջ 58—61, Ղ. Ալիշան, Սիսուան, էջ 51—52, Մ.—Ն. Քասունի, Կիլիկիոյ հայկական իշխանապետությունը, էջ 204—212; Г. Г. Микаелян, История Киликийского армянского государства, с. 103—106.

3. ԿԻԼԻԿԻԱՅԻ ԳՐԱՎՈՒՄԸ ԲՅՈՒՋԱՆԴԻԱՅԻ ԿՈՂՄԻՑ. ՀՈՎՀԱՆՆԵՍ Բ
ԿՈՄՆԵՆՈՍԻ ԱՌԱՋԻՆ (1136—1138) ԵՎ ԵՐԿՐՈՐԴ (1142—1143)
ՌԱԶՄԱՐԵԱՎՆԵՐԸ ԴԵՊԻ ԿԻԼԻԿԻԱ

Հովհաննես Բ Կոմնենոսի արևելյան քաղաքականության միջոցառումների մեջ առանձնանում են Բյուզանդական բանակի առաջին և երկրորդ ռազմարշավները դեպի Կիլիկիա և Հյուսիսսային Ասորիք։ Այդ ռազմական գործողությունները նշանակալիորեն փոխեցին տարածքի քաղաքական քարտեզը և բարձրացրեցին կայսրության միջազգային հեղինակությունը Մերձավոր Արևելքի քաղաքական շրջաններում։ Այնուամենայնիվ, Կիլիկիայի վրայով անցած երկու ռազմարշավներից իր արդյունքներով առանձնանում է առաջինը։ Եթե բյուզանդական ռազմարշավի ընթացքում կայսրությունը նվաճեց Կիլիկիայի ողջ տարածքը և ստիպեց իր գերակայությունը ճանաչել Անտիոքի և Եգեսիայի լատինական իշխանություններին, ապա՝ երկրորդ ռազմարշավը ավելի համեստ քաղաքական արդյունքներ ունեցավ, կայսրությունը կրկին վավերացրեց առաջին ռազմարշավի ընթացքում իր ձեռքբերումները։

Բյուզանդական կայսրության 1136—1138 թթ. ռազմարշավը դեպի Կիլիկիա և Հյուսիսսային Ասորիք ԺԲ դարի առաջին կեսի բյուզանդական բանակի ամենամեծ միջոցառումն է Փոքր Ասիայում և Մերձավոր Արևելքում ու մեծ նշանակություն ունեցավ կայսրության, հետագա, արևելյան քաղաքականության կուրսի մշակման համար։

Հովհաննես Բ Կոմնենոսի կիլիկյան և հյուսիսասորիքյան առաջին ռազմարշավը զբաղեցրել է Բյուզանդիայի, արևելքի լատինական և մուսուլմանական պետությունների և Կիլիկիայի հայկական իշխանության պատմության հետազոտողների ուշադրությունը¹⁶⁰։ Այդ ռազմարշավի հետ կապված

160 Հովհաննես Բ Կոմնենոսի Կիլիկիա-Հյուսիսասորիքյան առաջին ռազմարշավի մասին տե՛ս F. Chalandon, *Les Comnènes*, t. II, p. 128—154; R. Grousset, *Histoire des Croisades*, t. II, p. 83—123; P. Lamma, *La spedizione di Giovanni Comneno in Cilicia ed in Siria in un Panegirico Inedito di Michele Italico*, Estratto dal vol. IV Serie V

բազմաթիվ խնդիրներ աղբյուրների սակավության և հակասականության պատճառով իրենց լուսաբանումը չեն ստացել: Պետք է նշել նաև, որ ուսումնասիրողներից բյուզանդագետ Հր. Բարթիկյանն է միայն փորձել քննել այդ ռազմարշավի հետ կապված խնդիրները Կիլիկիայի հայկական իշխանության քաղաքական շահերի տեսանկյունից¹⁶¹: Յայտարարելով, որ ռազմարշավի հետ կապված խնդիրները բավական կնճռոտ են թեկուզ այն պատճառով, որ պահպանված բազմաթիվ միջնադարյան սկզբնաղբյուրներից յուրաքանչյուրը մեզ հետաքրքրող դեպքերը դիտում է սեփական պատմագիտական ավանդույթների տեսանկյունից և միայն սկզբնաղբյուրների համեմատական ուսումնասիրությունը կարող է նոր լույս սփռել ռազմարշավի դեռևս չլուսաբանված դրվագների վրա:

Բյուզանդական պատմիչներ Հովհաննես Կիննամոսը և Նիկետաս Խոնիատեսը Հովհաննես Բ Կոմենենոսի Կիլիկյան ռազմարշավի առիթ են համարում այն, որ Լևոն Ա Ռուբինյանը գրավելով կայսրությանը պատկանող բազմաթիվ իսավրական քաղաքներ, փորձել էր տիրել նաև Սելևկիային¹⁶²: Հովհաննես Կիննամոսը նշում է մեկ առիթ ևս, որը չի ավանդում Նիկետաս Խոնիատեսը. «(Նրբ) Բաիմունդը (Բոհեմունդ Անտիոքացին — Ա. Բ.), որն Անտիոքցիներին էր իշխում, մահացավ, երկրի ավազները (πρὸς χοῦτε;) կայսեր մոտ ուղարկվածների միջոցով հայտնեցին, որ եթե (նա) կամենա (իր) որդիներից կրտսերին՝ Մանուելին պսակել Բաիմունդի դստեր (հետ), անհապաղ, ամուսնությունից հետո Անտիոքցիները նրա իշխանության տակ կանցնեն: Սակայն (կայ-

delle Memorie della Accademia delle Scienze di Bologna. Classe di Scienze Morali, Bologna, 1952, p. 3—28; Г. Г. Микаелян, История Киликийского армянского государства, с. 103—123.

161 Հր. Բարթիկյան, Միքայել Իսալիկոսի «Ներքողյանը» և Կիլիկիայի հայոց առաջին թագավորի խնդիրը, ՊՐՀ, 1984, № 4, էջ 216—220:

162 Լ. Շ., p. 16; Ն. Շ., p. 21: Այս ռազմարշավը հայերին պատժելու գործողություն են դիտում նաև Միքայել Ասորին և ԺԳ դարի Անանուն ասորի ժամանակագիրը (M. S., t. III, p. 245; Անանուն Ասորի, Ժամանակագրություն, էջ 98):

սրբ) դեռ չէր հասցրել մտնել Կիլիկիա և (Անտիոքցիները) փոխելով մտադրությունը բարեկամների և դաշնակիցների փոխարեն դարձան նրա թշնամիները»¹⁶³, Միքայել Խալիկոսը Կիլիկիայի դեմ Հովհաննես Բ Կոմնենոսի ռազմարշավի պատճառ է համարում այն, որ Վևոն Ա Ռուբինյանը մերժել էր Բյուզանդական կայսրության գերակայությունը և իրեն թագավոր էր հռչակել¹⁶⁴:

Հովհաննես Բ Կոմնենոսի հյուսիսասորիքյան ռազմարշավի այլ պատճառ և առիթ է մատնանշում արաբ պատմիչ Իբն ալ-Ասիրը, ամբողջությամբ այդ միջոցառումը կապելով Հյուսիսային Ասորիքում խաչակրաց իշխանությունների դեմ աթաբեկ Ջանգիի գործողությունների հետ. «...Ֆրանկները Կոստանդնուպոլսի (Կուսթանթինիյա) թագաւորին լուր ուղարկեցին՝ օգնություն կանչելով և հիշեցնելով, թե ինչ էր արել Ջանգին: Նրանք համոզում էին նրան օգնության հասնել այս երկրին, քանի դեռ ուրիշները չէին տիրել և դեռ ավելորդ չէր նրա գալը»¹⁶⁵: Բյուզանդական ռազմարշավի առիթի և պատճառների մասին լատին պատմիչներն ու Վիլհելմ Սուրացին ոչինչ չեն հաղորդում: Ուրեմն՝ Հովհաննես Բ Կոմնենոսի առաջին Կիլիկիա-հյուսիսասորիքյան ռազմարշավը ԺԲ—ԺԳ դդ. բյուզանդական և ասորի մատենագիրներն ներկայացնում են որպես պատժիչ արշավանք, որն առաջին հերթին ուղղված է եղել Կիլիկիայի հայկական իշխանության, ապա նաև՝ Անտիոքի լատինական դքսության դեմ, իսկ ԺԳ դարի արաբ ժամանակագիր Իբն ալ-Ասիրը այդ միջոցառումը դիտում է որպես մի գործողություն, որն ուղղված էր Հալեպի և Մոսուլի աթաբեկ Ջանգու նկրտումների դեմ: Վերընթաց շարադրանքից ելնելով կարող ենք ենթադրել, որ ռազմարշավի հիմնական նպատակն էր Բյուզանդական կայսրությանը ենթարկել Ատալիայից Տրիպոլի

¹⁶³ I. C., p. 16:

¹⁶⁴ F. Fusco, Il panegirico di Michele Italico per Giovanni Comneno. — Επιστηρί: Ἐταιρείαις Βυζαντινῶν Σπουδῶν, τόμος ΔΣ', Ἀθήναι: 1969—70, σ. 154 Հր. Գաբրիկյան, Միքայել Խալիկոսի «Ներբողանք», էջ 218, 221:

¹⁶⁵ Իբն ալ-Ասիր, էջ 249:

միջերկրածովյան առափնյա հատվածը, այդ ճանապարհին վերացնել Փոքր Ասիայի հարավ-արևելյան ելուտում ձևավորված Կիլիկիայի հնչյակական իշխանությունը, որը զենք էր քարձրացրել Բյուզանդական կայսրության դեմ, դաշնակցել էր արևելքում Բյուզանդական կայսրության ամենալուրջ հակառակորդներից մեկի՝ Դանիշմանյան ամիրության հետ:

Հովհաննես Բ Կոմնենոսի Կիլիկիա-հյուսիսասորիքյան առաջին ռազմարշավի պատմագրությանը հուզող կնճռոտ հարցերի թվում ուսումնասիրության կարոտ է ռազմարշավի սկսման տարեթվի որոշումը: Հայտնի է, որ ԺԹ դարի վերջին և Ի դարի սկզբին բյուզանդագիտական գրականության մեջ արմատացել է այն դրույթը, որ Հովհաննես Բ Կոմնենոսի առաջին ռազմարշավը դեպի Կիլիկիա սկսվել է 1137 թ.¹⁶⁶:

Առաջինը բյուզանդագետ էդուարդ Կուրցն էր, որ նորահայտ փաստերով փորձեց Հովհաննես Բ Կոմնենոսի Կիլիկիա-հյուսիսասորիքյան առաջին ռազմարշավի սկսման թվականը 1137 թ. փոխադրել 1135 թ., հիմնվելով Կ. Պոլսի Պանտոկրատորի վանքի «Մահմանքում» (τοπικά) պահպանված մահացածների ցուցակի հաղորդած տեղեկությունների վրա: Այդ փաստաթուղթը գրվել է 1136 թ. հոկտեմբերից ոչ ուշ¹⁶⁷: Այս վավերագրում նիկեփորոս Վրիենոսը՝ Աննա Կոմնենեի ամուսինը, հիշատակվում է մահացածների շարքում: Գիտությունը հայտնի է նաև, որ Աննա Կոմնենեն, չհիշատակելով տարեթիվը, ակնարկում է իր ամուսին նիկեփորոս Վրիենոսի մասնակցությունը Հովհաննես Բ Կոմնենոսի առաջին ռազմարշավին: Մահամերձ նիկեփորոսին ստիպված են լինում Կիլիկիայից ետ ուղարկել Կոստանդնուպոլիս. «Այն ժամանակ (նա) ծանր հիվանդ վիճակում (գնաց) պատերազմելու

¹⁶⁶ H. Gelzer, Abriss der byzantinischen Kaisergeschichte.—In: K. Krumbacher, Geschichte..., S. 1022; G. Ostrogorsky, Geschichte..., S. 313; St. Runciman, A history of the Crusades, v. II, p. 211, История Византии, т. II, с. 321.

¹⁶⁷ А. Дмитриевский, Описание литургических рукописей хранящихся в библиотеке православного Востока. Т. I, Топіка ч. I. Памятники патриарших уставов и ктиторские монастырские титиконы, т. I, Киев, 1895, с. 662.

Ասորիքում և Կիլիկիայում, ապա Ասորիքը (նրան) հյուժ-ված վերադարձրեց, կիլիկեցիները՝ Պամփյուլացիներին, Պամփյուլացիները՝ Լիզիացիներին, Լիզիան՝ Բյութանիային, և Բյութանիան՝ կայսրական քաղաքին և մեզ: Արդեն ներքին, օրգանները բազմաթիվ տանջանքներից ուռել էին»¹⁶⁸,

Հիմնվելով Պանտոկրատորի վանքի սահմանքի և Աննա Կոմնենեի երկի վերոբերյալ տեղեկությունների վրա է. Կուրցը եզրակացնում է. «Քանի որ այս երկընտրանքը անհնար է լուծել այլ կերպ, մենք հրաժարվում ենք ընդունված թվագրումից, զնում ենք Ասորիքյան ռազմարշավը ավելի վաղ և տեղափոխում ենք Վրիենոսի մահը, որը տեղի է ունեցել, շուտով, ռազմարշավը սկսվելուց հետո, 1136 թ. առաջին կեսին»¹⁶⁹, Ապա՝ գերմանացի բյուզանդագետը, որն էլ այլ վկայությամբ չհիմնավորելով, Հովհաննես Բ Կոմնենոսի առաջին Կիլիկիա-հյուսիսասորիքյան ռազմարշավի սկիզբը թվագրում է 1135 թ.¹⁷⁰, Հետագայում ևս, Ա. Պ. Կաթանը և Պ. Գոտիեն հետևելով է. Կուրցին և հիմնվելով Պանտոկրատորի վանքի «Սահմանքի» հաղորդած վկայության վրա, Հովհաննես Բ-ի Կիլիկիա-հյուսիսասորիքյան առաջին ռազմարշավի սկիզբը թվագրում են 1136 թ. սկզբից մինչև հոկտեմբեր ամիսը ընկած ժամանակամիջոցով¹⁷¹: Կոմնենոսների դարաշրջանի սկզբնադրյուններին քաջատեղյակ Ֆ. Շալանդոնը, որը խորամուխ է եղել նաև մեզ հետաքրքրող ռազմարշավի խնդիրների քննարկմանը, չափազանց զգուշորեն ռազմարշավը թվագրել է 1136 թ. վերջով և 1137 թ. սկզբ-

¹⁶⁸ Ἡ ἀνὰ τῆς Κομνηνῆς πορφυρογεννήτου καίσαριδος Ἀλεξίας, PG. t. 131, p. 85.

¹⁶⁹ Ed. Kurtz, Unedierte Texte aus der Zeit Kaisers Johannes — BZ, Bd. 7, (1907). S. 85.

¹⁷⁰ Նույն տեղում:

¹⁷¹ Sk' u P. Gautier, L' obituaire du typicon du Pantokrator. — REB, v. 27, p. 251—252; A. П. Каздан, Еще раз о Киннаме и Никите Хоннате, BS, XXIV /1, 1963, с. 14—16; Анна Комнина, Алексиада. — Вступительная статья, перевод, комментарий Я. Н. Любарского. — М., 1965, с. 439—440, прим. 19:

քով¹⁷²։ Այնուամենայնիվ Ֆ. Շալանդոնի մանրակրկիտ ուսումնասիրությունից հետո հրապարակ ելած Բյուզանդական պատմության հեղինակավոր ձեռնարկներում և խաչակրաց արշավանքներին նվիրված ուսումնասիրություններում Հովհաննես Բ-ի Կիլիկիա-Հյուսիսասորիքյան առաջին ռազմարշավի սկիզբը թվագրում է ավելի հաճախ 1137 թ.¹⁷³։ Պետք է ավելացնել, որ մեզ հետաքրքրող ռազմարշավի թվագրման գործը բարդացնում են նաև պահպանված բազմաթիվ և բազմաչեզու սկզբնաղբյուրները, որոնցից յուրաքանչյուրը մեզ հետաքրքրող դեպքերի մասին խոսում է, առաջին հերթին նկատի ունենալով իր կողմից ներկայացվող պետական միավորման կամ տարածքի քաղաքական շահերը։

Բյուզանդական մատենագիրներ Հովհաննես Կիննամոսը, Նիկեոսա Խոնիատեսը, Թեոդորոս Պրոդրոմոսը, Միքայել Խտալիկոսը, Նիկեֆոր Բասիլիակեսը և Հովհաննես Բ-ի Անանուն գովերգիչը թեև հանգամանորեն պատմում են Կիլիկիայում և Հյուսիսային Ասորիքում տեղի ունեցող ռազմական գործողությունների մասին, սակայն ճշգրիտ ժամանակագրական տեղեկություններ չեն հաղորդում ռազմարշավի սկսման տարեթվի վերաբերյալ։ Կիննամոսը և Խոնիատեսը մեզ հետաքրքրող իրադարձությունների մասին պատմում են Հովհաննես Բ-ի՝ Դանիշմանյան ամիր Մուհամեդի դեմ ձեռնարկած ռազմարշավից անմիջապես հետո¹⁷⁴։

1134 թ. իրադարձությունների մասին խոսելիս, Միքայել Ասորին հաղորդում է, որ Մուհամեդը սրբազան պատերազմ մղելու համար ստացել է մելիքի տիտղոս և զինանշան-

¹⁷² F. Chalandon, Les Comnènes, t. II, p. 112.

¹⁷³ G. Ostrogorsky, Geschichte, S. 313; St. Runcimen, A history of the Crusades, v. II, p. 211; История Византии, т. II, с. 321.

¹⁷⁴ Հովհաննես Կիննամոսը կատարմուն ամրացի շուրջը բյուզանդական զորքերի և Դանիշմանյան ամիրության պատերազմների մասին պատմելուց անմիջապես հետո գրում է. Τὸ δ' ἐντεῖθεν τὰ τῶν Ἰσαυρικῶν πολέμων ἀρχήν Ἰωαννίσις εὐρατο" (I. C., p. 16).

Նիկեոսա Խոնիատեսի մոտ ևս Դանիշմանյան ամիրության դեմ պատերազմներին հաղորդում են կիլիկյան ռազմարշավի դեպքերը. «Τὸ δ' ἀπὸ τοῦδε στρατείας κατὰ τῆς Κιλικίας ἐκέρυξε...» (N. Ch., p. 21).

ենք¹⁷⁵, Նույն տարվա նոյեմբերին (tesrin 1er), ըստ Միքայել Ասորու, Իկոնիայի սուլթան Մասուդը վախեցնում է Մուհամեդին բյուզանդական կայսեր նոր գալուստի մասին լուրեր տարածելով և Մուհամեդը իսկույն մեկնում է¹⁷⁶։ Ենթադրում ենք, բյուզանդական զորքերին ընդառաջ, Հովհաննես Կիննամոսը նախքան Կիլիկյան ռազմարշավը տեղի ունեցած Գանգրայի և Կաստամունի նվաճման համար պայքարը բյուզանդական զորքերի կողմից թվագրում է ձմռան ամիսներով¹⁷⁷։ Այս վկայությունը զուգադրելով Միքայել Ասորու տեղեկությանը, կարող ենք Մուհամեդ Դանիշմանյանի դեմ բյուզանդական ռազմարշավը (Պափլագոնիա և Արմենիակոն բանակաթիւմերի տարածքներում) թվագրել 1134—1135 թթ. ձմռան ամիսներով։ Պակաս հետաքրքիր չէ նաև այն հանգամանքը, թե ինչու այդքան կարճ տևեցին ռազմական գործողությունները Դանիշմանյան ամիրության և Բյուզանդական կայսրության միջև։ Ուշադրությամբ հետևելով Նիկեոսա հոսիատեսի և Հովհաննես Կիննամոսի հաղորդած տեղեկություններին պետք է ընդգծել, որ Հովհաննես Բ Կոմնենոսը ռազմական գործողություններում չկարողացավ հասնել մեծ հաջողությունների¹⁷⁸։ Ե՛վ Կաստամուն ամրոցը, և՛ Գանգրա քաղաքը նա կարողացավ գրավել միայն համաձայնագրով (ὁμολογία)¹⁷⁹։ Այնուամենայնիվ բյուզանդագիտության կողմից Մուհամեդ Դանիշմանյանի դեմ ուղղված այս ռազմարշավը անվանվում է «հաղթական»¹⁸⁰։ Դանիշմանյան ամիրության և Բյուզանդական կայսրության միջև շուտափույթ հաշտության համաձայնագրեր կնքելու գործում նշանակալի տեղ

¹⁷⁵ M. S., t. III, p. 237.

¹⁷⁶ Նույն տեղում, էջ 237.

¹⁷⁷ Հովհաննես Կիննամոսը գրում է. «ἐνθα Ῥωμαῖοις πάλιν τινὰ διατρίβουσι χρόνον, ἐπειδὴ μὴ εἶχον ὅθεν χερσίνους ἐσχαλίσονται τὰ ἐπιτηδεύματα, ἐυνέβαινεν ἤδη λιμὸν πιεῖσθαι» (I. C., p. 15).

¹⁷⁸ Այս եզրակացությանը կարելի է հանգել ընթերցելով Հովհաննես Կիննամոսի և Նիկեոսա հոսիատեսի Պատմությունների հետևյալ հատվածները (տե՛ս I. C., p. 14—15; N. Ch., p. 19—21).

¹⁷⁹ Տե՛ս I. C., p. 15.

¹⁸⁰ F. Chalandon, Les Comnènes, t. II, p. 91.

պետք է հատկացնել Դանիշմանյան ամիրության ներսում ծայր առած երկպառակտչական պատերազմներին, որոնց մասին Միքայել Ասորին գրում է. «Մուհամեդի երկու եղբայրները՝ Յագանը (Yagan) և Դուլահը (Daulah), ապստամբեցին նրա դեմ: Յագանը սպանվեց, իսկ Դուլահը ավարառեց Մելիտենի շրջանը»¹⁸¹: Միայն այդպիսի ներքին երկպառակտություններով կարելի է բացատրել Գանգրայի և Կաստամոնի առումը բյուզանդական զորքերի կողմից, և նաև Հովհաննես Կիննամոսի այն տեղեկությունը, թե դանիշմանյան թյուրքերը, որոնք գերի էին ընկել կամ պաշտպանում էին նշված ամրոցները, դերադասեցին ստրկությունը ազատությունից ու ծառայության մտնելով կայսեր մոտ, հզորացրեցին բյուզանդական բանակը¹⁸²: Դանիշմանյան ամիրության ներսում սկսված կենտրոնախույս ուժերի դեմ ներքին պայքարը միայն նպաստեց Կիլիկիայում բյուզանդական զորքերի ծավալած հաջող ռազմական գործողություններին:

Ինչպես ցույց տվեցինք վերընթաց շարադրանքում, Գանգրայի և Կաստամոնի դեմ ուղղված ռազմարշավից հետո (1134—1135 թ. ձմեռ), ըստ բյուզանդական պատմիչների սկսվում է Հովհաննես Բ-ի Կիլիկիա-հյուսիսասորիքյան առաջին արշավանքը: ԺԳ դարի հեղինակ Անանուն Ասորի ժամանակագիրը մեր ձեռքի տակ եղած միակ սկզբնաղբյուրն է, որը հաստատում է էդուարդ Կուրցի ենթադրությունը և բյուզանդական զորքերի Կոստանդնուպոլսից դուրս գալը թրվագրում է սելևկյան 1446 թվականով (1134 թ. հոկտեմբերի 1—1135 թ. սեպտեմբերի 30). «Այդ ժամանակ, 1446 (1135) թվականին, հունաց կայսրը, որ Հովհաննեսն էր, նախանձախնդրությունից դրդված որոշեց արշավել դեպի Ասորիք»¹⁸³:

Վիլհելմ Սուրացին Հովհաննես Բ Կոմնենոսի հյուսիսասորիքյան ռազմարշավի մասին խոսում է, ավարտելով

¹⁸¹ M. S., t. III, p. 238:

¹⁸² I. C., p. 15:

¹⁸³ Անանուն Նքեսացի, Ժամանակագրություն, Երևան, 1982, էջ 79:

Ռայմոնդ Պուատիեին Անտիոքի իշխան օծելու արարողության մասին պատմությունը¹⁸⁴,

Կիլիկյան ռազմարշավի պատճառների մասին շարադրանքում այս վերջին իրադարձությանը անդրադառնում է նաև բյուզանդական պատմիչ Հովհաննես Կիննամոսը։ Նա տեղեկացնում է, որ Բոհեմունդ (Βαϊμούνδος) Անտիոքացու մահից հետո Անտիոքի սովագները բանակցություններ էին վարում Հովհաննես Բ Կոմնենոսի հետ, վերջինիս կրտսեր որդի Մանուելի և Բոհեմունդի դստեր ամուսնության հարցի շուրջ, հրավիրելով կայսրին Անտիոք։ Սակայն, ըստ Կիննամոսի, բյուզանդական զորքերը դեռ չէին հասցրել մտնել Կիլիկիա, երբ Անտիոքացիները թշնամական դիրք գրավեցին Բյուզանդական կայսրության նկատմամբ¹⁸⁵։ Հովհաննես Կիննամոսը նաև հայտնում է. «Տեսնելով, որ իրենք չեն կարող առճակատել հռոմեական զորքին, հարմար նկատեցին Լևոնին ևս իրենց կողմը գրավել։ Այնպես որ այդ մարդուն դուրս բերելով բանտից, ուր նա պատերազմում գերվելով պահվում էր հսկողության տակ, նրանից հրդում առան, որ կլինի բարեկամ և զինակից ընդդեմ կայսեր, սիրալիրությամբ ազատ արձակեցին»¹⁸⁶։

Անանուն Ասորի ժամանակագիրը ևս Լևոն Ռուբինյանի և Ռայմոնդ Պուատիեի ռազմական բախումը կապում է Հովհաննես Բ Կոմնենոսի Կիլիկիա-Հյուսիսասորիքյան առաջին ռազմարշավի ժամանակի հետ. «Պուտվինը (Ռայմոնդ Պուատիե—Ա. Բ.) նրան (Լևոն Ա Ռուբինյանին—Ա. Բ.) շրջափակեց բերեց Անտիոք։ Եվ մինչդեռ նա բանտարկված էր

184 W. T., p. 796:

185 I. C., p. 16: Իբն ալ-Ասիրը ևս տեղեկացնում է, որ բյուզանդական զորքերին Հյուսիսային Ասորիք էին հրավիրել արևելքի լատինները. «Ֆրանկները Կոստանդնուպոլսի (Կոսթանթինյա) թագավորին լուր ուղարկեցին՝ օգնության կանչելով և հիշեցնելով, թե ինչ էր արել Չանզին։ Նրանք համոզում էին նրան օգնության հասնել այս երկրին, քանի դեռ ուրիշները չէին տիրել և դեռ ավելորդ չէր նրա գալը» (Իբն ալ-Ասիր, էջ 249)։

186 I. C., p. 16:

Անտիոքում, հունական զորքերը հասան մինչև Կիլիկիո զորաները»¹⁸⁷,

Անանուն Ասորին և Իրն ալ-Ասիրը հաղորդում են, որ Հովհաննես Բ Կոմնենոսը Կիլիկիայի սահմաններին է հասել ցամաքային ճանապարհով, սակայն ռազմարշավի պարենը, բեռներն ու զինամթերքը բերվել են ծովային ճանապարհով, նավատորմիդի օգնությամբ¹⁸⁸,

Հովհաննես Կոմնենոսը Կիլիկիա և Հյուսիսային Ասորիք էր արշավում մի զորաբանակով, որն իր նշանակալի մասով համալրված էր Բալկաններում և Փոքր Ասիայում զորագրված վարձկաններով¹⁸⁹,

Ամենայն հավանականությամբ, արդեն 1136 թ. սկզբին բյուզանդական զորքերը, - որոնց հրավիրել էին Անտիոքի ավագները, արդեն գտնվում էին Ատալիայում և ընդհուպ մոտեցել էին Կիլիկյան հայկական իշխանության սահմաններին¹⁹⁰,

ԺԳ դարի արար և ասորի ժամանակագիրների տեղեկություները միմյանց լրացնելով բյուզանդական ռազմարշավը ներկայացնում են որպես մի միջոցառում, որի ընթացքում Հովհաննես Բ Կոմնենոսը զուգակցել էր ցամաքային և ծովային բանակների գործողությունները¹⁹¹։ Իհարկե անտրամաբանական է և չի կարելի հավատ ընծայել Անանուն Ասորու՝ Հովհաննես Բ Կոմնենոսի Կիլիկիա բերած 400000 զին-

187 Անանուն Եղեսացի, էջ 80:

188 Անանուն Եղեսացի, էջ 79, Իբն ալ-Ասիր, էջ 249, F. Chalandon, Les Comnènes, t. II, p. 113.

189 Անանուն Ասորին բյուզանդական բանակի կազմի մասին խոսելիս գրում է. «...ալամսն և հունգար ֆրանկներից մոտ չորսհարյուր հազարանոց զորք հավաքելով...» (Անանուն Եղեսացի, էջ 79): Բյուզանդական բանակը, ինչպես վերևում նշվեց, համալրվել էր նաև Դանիշմանյան ամիրությանը հպատակ թյուրք-սելջուկյան զորամիավորումներով (տե՛ս F. Chalandon, Les Comnènes, t. II, p. 113):

190 Իրն ալ-Ասիրը սխալվում է, վերագրելով Հովհաննես Կոմնենոսին Նիկիայի նվաճումը (այս մասին տե՛ս F. Chalandon, Les Comnènes, t. II, p. 115): Ֆրանսիացի բյուզանդագետի կարծիքով, այստեղ խոսքը վերաբերում է Սելևկիային:

191 Իբն ալ-Ասիր, էջ 249, Անանուն Եղեսացի, էջ 79:

վորից բաղկացած բանակի մասին վկայությունը¹⁹², Ասորական աղբյուրի այս տեղեկությունը խոսում է միայն բյուզանդական բանակի բազմաբանակության մասին: Բյուզանդական բանակի կազմում կոպում էին եվրոպական ժողովուրդների ներկայացուցիչներ (գերմանացիներ և հունգարներ)¹⁹³, փոքրասիական թյուրքեր¹⁹⁴: Չնայած սկզբնաղբյուրները որևէ վկայություն չեն հաղորդում, այնուամենայնիվ սխալված չենք լինի, եթե ենթադրենք, որ Կիլիկիա մտնելիս, ամենայն հավանականությամբ, Հովհաննես Բ Կոմնենոսի բանակներին են միացել նաև լամբրոնի և Պապեռոնի Հեթումյանները և Կիլիկիայի արևմտյան մասում հաստատված բյուզանդամետ հայկական իշխանական տները, որոնք ճանաչում էին Բյուզանդական կայսրության գերակայությունը և թրշնամարար հետևում Ռուբինյանների հայկական իշխանության հզորացմանը:

1136 թ. աշնան սկզբին բյուզանդական զորքերը ներխուժում են Կիլիկիա: Այս մասին ուղղակի վկայության ենք հանդիպում Մատթեոս Ուռհայեցու ժամանակագրության շարունակության՝ Անանուն Քեսունցուն պատկանող հատվածում, ՇՁԵ (1136 թ. փետրվարի 16—1137 թ. փետրվարի 14) թվականի իրադարձությունների նկարագրությունների մեջ: Մեզ հետաքրքրող մասում պատմվում է Մուհամեդ Դանիշմանյանի Մարաշ և Քեսուն քաղաքների վրա կատարած կողոպտչական արշավանքի մասին: Ժամանակագիրը թվագրում է իրադարձությունը. «Ի ժամանակս կթոց այգեստանեացն», հետևապես դեպքը տեղի է ունեցել 1136 թ. աշնանը: Դանիշմանյան ամիրա Մուհամեդը վեց օր Քեսունը շրջապատելուց և մերձակա շրջանները ավարառելուց հետո, ինչպես գրում է ժամանակագիրը. «զնաց փութանակի յաւուր ուրբաթու, որպէս թսացաք, քանզի համբաւ եհաս ի լսելիս նորա յաղագս թաղաւորին Հոռոմոց, թէ դիմեալ դայ յօգնութիւն պաշարեալ քաղաքին Քեսնոյ ...»¹⁹⁵:

¹⁹² Անանուն Եղեացի, էջ 79:

¹⁹³ Նույն տեղում:

¹⁹⁴ F. Caatendon, Les Comnènes. t. II, p. 113.

¹⁹⁵ Մատթեոս Ուռհայեցի, էջ 367—378:

Այսպիսով՝ 1136 թ. աշնան սկզբին Հովհաննես Բ Կոմ-
նենոսը իր բազմազգ և բազմաքանակ բանակով ներխուժեց
էր Կիլիկիայի սահմանները և բանակ էր դրել երկրի դաշ-
տային հատվածում. «մերձ էր թագաւորն Յունաց յԱնտիոք՝
աւարելով զՏաճկաստան և բարձեալ էր զիշխանութիւն մե-
րոյ իշխանին Լեոն կոչեցելոյ...»¹⁹⁶։ Սակայն Ֆ. Շալանդո-
նը, որը ևս Հովհաննես Բ Կոմենենոսի կիլիկյան առաջին
ռազմարշավը թվագրելիս հիմնվում է Անանուն Քեսունցոս
գրչին պատկանող այս վկայության վրա, անուշադիր է եղել։
Ֆրանսիացի բյուզանդագետը հաշվի չի առել մատենագրի
օգտագործած հայկական թվականը (ՇՁԵ), ապա տեղի տա-
լով բյուզանդագիտության մեջ տարածում գտած տեսակե-
տին, եկել է հետևյալ եզրակացության. «...1136 թ. վերջի
ամիսներին բյուզանդական բանակը բռնեց Կիլիկիայի ճա-
նապարհը, որտեղ նա հասավ ապրիլին, քանի որ Ղազու որ-
դին դադարեցնում է Քեսունի պաշարումը Սուրբ Ուրբաթ օրը,
ապրիլի 9-ին, երբ իմացավ, որ բյուզանդական բանակը
մոտենում է»¹⁹⁷։ Նման եզրակացության հանգելու խնդրում
Ֆ. Շալանդոնին շփոթության մեջ է դրել Անանուն Քեսուն-
ցու հաղորդած հետևյալ վկայությունը. «...արդ ի յաւուր
ուրբաթու, որ էր օր շարշարանաց փրկչին մերոյ, եղև ազա-
տութիւն քաղաքին Քեսնու...»¹⁹⁸։ Սակայն, ինչպես վերևում
տեսանք, մեզ հետաքրքրող այս ուրբաթը չէր կարող լինել
ապրիլ ամսին, և որեւէ կապ ունենալ շարշարանաց ուրբաթի
(կամ Ավագ Ուրբաթի)՝ մեծ Զատիկին նախորդող Ուրբաթի,
քրիստոնեական տոնի հետ, քանի որ Անանուն Քեսունցին
շեշտում է, որ Մուհամեդ Դանիշմանյանի կողոպտչական
արշավանքը դեպի Քեսուն տեղի է ունեցել այգեկոթի ժա-
մանակ։ Մեր կարծիքով մատենագիրը միայն համեմատում
է Քրիստոսի շարշարանաց ուրբաթը այս ուրբաթի հետ, որի

196 Մատթեոս Ումայեցի, էջ 368—369։

197 F. Chalandon, Les Comnènes, t. II, p. 112.

198 Մատթեոս Ումայեցի, էջ 368։

ժամանակ շարշարանքի և տանջանքի է ենթարկվել Քեսունի և նրա մերձակա շրջանների բնակչությունը¹⁹⁹:

Մյուս հայկական սկզբնաղբյուրը, ուր մեզ հետաքրքրող իրադարձությունը՝ Հովհաննես Բ Կոմնենոսի կիլիկյան ռազմարշավը, թվագրվում է Հայոց ՇՁԵ (1136 թ. փետրվարի 16—1137 թ. փետրվարի 14) թվականով, Սմբատ Սպարապետի անունով հայտնի «Տարեգրքի» ընդարձակ և համառոտ խմբագրություններն են²⁰⁰:

Արաբ պատմիչ Իբն ալ-Ասիրը Բյուզանդական կայսրության ռազմական գործողությունները Փոքր Ասիայում և Հյուսիսային Ասորիքում թվագրում է հիշրայի 531 (1136 թ. սեպտեմբերի 29—1137 թ. սեպտեմբերի 18) թվականով²⁰¹: Պետք է այստեղ նկատի ունենալ այն հանգամանքը, որ Իբն ալ-Ասիրի երկի այս հատվածում իրադարձությունների կենտրոնում գտնվում է Հալեպի աթաբեկությունը, և նրա հետ բյուզանդական ռազմական գործողություններն են, որ առաջին հերթին փորձում է նկարագրել պատմիչը:

Այսպիսով, Մուհամեդ Դանիշմանյանի կողոպտչական արշավանքը դեպի Մարաշ և Քեսուն պետք է թվագրել ոչ ոչ քան 1136 թ. սեպտեմբեր-հոկտեմբեր ամիսներով: Հետևապես, արդեն այդ ամիսներին բյուզանդական բանակը Հովհաննես Բ Կոմնենոսի գլխավորությամբ կարողացել էր տիրել Դաշտային Կիլիկիայի մեծագույն մասին:

Քիչ ավելի վաղ, 1136 թ. ամռան ամիսներով պետք է թվագրել Զոսին Բ-ի և Ռայմոնդ Պուատիեի այցը Հովհաննես Բ Կոմնենոսին, որը հասնելով «Կիլիկիոյ դռներին»²⁰²,

199 Նույն տեղում, էջ 368:

200 Սմբատ, 1956, էջ 160, Սմբատ, 1856, էջ 80, Սմբատ, 1859, էջ 93:

201 Իբն ալ-Ասիր, էջ 249: Այդ նույն թվականն է մատնանշում նաև ալ-Ջաուզին (տե՛ս RHC, hist. or., t. III, p. 570).

202 Հովհաննես Բ Կոմնենոսի մուտքը Կիլիկիա, «Կիլիկիոյ դռներով» հաստատում է նաև Նիկիտաս Խոնիատեսը. «καὶ τὰ ἐφῶδα ἴκανα πρὸς χρόνιαν ἐκδημίαν ἐνθήμερος ταῖς Κιλικίαις πόλεις ἐφίσταται» (N. Ch., p. 21): Մեր այս պնդումը հակադրվում է Ֆ. Շալանդոսի ենթադրությանը,

պատգամավորներ ուղարկեց Ֆրանկների մօտ և հաղորդեց. «Ով հնազանդվում է ինձ և բարի կամենում, թող վեր կենա դա՝ ինձ պատիվ տալու»²⁰³, Ըստ Անանուն Եղեսացու, Եղեսիայի և Անտիոքի տերերը Բյուզանդիայի կայսրին հանդիպում են «Տարսոնից վեր»²⁰⁴, Միայն այս դիվանագիտական այցելությունից հետո է, որ Հովհաննես Բ Կոմնենոսը ձեռնամուխ է լինում Կիլիկիայի նվաճմանը: Աղբյուրների կրցկրտուր շարադրանքից դժվար է կոահել, թե Հովհաննես Բ Կոմնենոսը ինչ հերթականությամբ է տիրել Դաշտային Կիլիկիայի քաղաքներին²⁰⁵, ո՞ր պետական միավորներից է գրավել դրանք²⁰⁶: 1136 թ. աշունը և 1137 թ. առաջին կեսը Հովհաննես Կոմնենոսը նվիրում է Դաշտային Կիլիկիայի նրվաճմանը, որը շնայած այդ տարածքների տիրոջ՝ Լևոն Ռուբինյանի բացակայությանը, քիչ մտահոգություններ չպատճառեց բյուզանդական բանակին:

Կիլիկիայի բյուզանդական նվաճման մասին մանրամասն տեղեկությունների համար մենք պարտական ենք բյուզանդական, ասորական, արաբալեզու մատենագիրներին և հաջտարեգիր Գրիգոր Երեցին:

Ըստ Անանուն Եղեսացու, Եղեսիայի և Անտիոքի իշխանների վերադարձից հետո. «Հունաց կայսրը գրավեց Տարսոնը, Մսիսը և Ադանան, պաշարեց ու գրոհով նվաճեց նաև

որը հետևյալ ճանապարհն է մատնանշում, հենվելով Հովհաննես Բ Կոմնենոսի Կիլիկյան երկրորդ ռազմարշավի ուղերթի սկզբնաղբյուրների հաղորդած վկայությունների վրա՝ Ատալիա-Սելեկիա-Համոս-Կիլիկյան դաշտավայր (հմմտ. F. Chalandon, Les Comrènes, t. II, p. 113):

203 Անանուն Եղեսացի, էջ 80:

204 Նույն տեղում, էջ 80:

205 Ըստ Հովհաննես Կիննամոսի՝ Հովհաննես Բ Կոմնենոսը սկզբում գրավել է Մոպսուեստիան (Մսիս), ապա՝ Տարսոնը և Ադանան, երկար ժամանակ պաշարել և ապա գրավել է Անավարդան, որից հետո շրջապատել է Վահկան, սակայն կիսատ թողնելով պաշարումը, արշավել է դեպի Անտիոք (I. C., p. 16):

206 Անանուն Եղեսացին հաղորդում է, որ Ադանան գրավվել է լատիններից. «Նրանք (Ադանայի բնակիչները — Ա. Բ.) ուրախացան, թե հնազանդվելով հույներին՝ վերջապես հանգիստ գտան և ազատվեցին Ֆրանկների զոռն հարկերից» (հմմտ. Անանուն Եղեսացի, էջ 81):

Անարզաբան»²⁰⁷, Իբն ալ-Ասիրը ևս գիտե Ադանայի և Մամեստիայի գրավման մասին, սակայն նույնպես շեշտում է, որ Անավարզան Հովհաննես Բ-ը «պաշարեց և բռնի ուժով գրավեց»²⁰⁸, Նիկեոսյան խոսիատեսը և Հովհաննես Կիննամոսը ևս տեղյակ են Տարսոնի և Ադանայի առանց պատերազմի նվաճմանը (ἀμαχεί παρείλιον Ἀδάνης ἐπέβη καὶ χράτεϊ τῆς Ταρσοῦ)²⁰⁹, սակայն հետագա շարադրանքում հակադրվում են միմյանց²¹⁰:

Բյուզանդական զորքերի կողմից Տարսոնի, Մոպսուեստիայի և Ադանայի գրավումը հեշտացնող հանգամանքները բազմաթիվ են, նշենք դրանցից մի քանիսը.

ա) Նշված քաղաքներին Ռուբինյանները տեր էին դարձել ժ. դարի 30-ական թվականներին, երբ արդեն հասցրել էին ամրապնդել իրենց իշխանությունը Լեոնային Կիլիկիայում:

բ) Այդ քաղաքները դեռևս ամբողջովին չէին կապվել Կիլիկյան իշխանության տնտեսության և վարչական ապարատի հետ: Նման ենթադրության լավագույն ապացույց է այդ քաղաքներից երկուսի՝ Մոպսուեստիայի և Ադանայի հանձնումը Բյուզանդական կայսրության ներքին օպոզիցիայի ղեկավար Իսահակ Կոմնենոսին՝ դեռևս 1132 թ.:

գ) Հարկ է նաև ավելացնել, որ նշված քաղաքները, ըստ Սմբատ Սպարապետի Տարեւորության ընդարձակ և համառոտ խմբագրությունների, 1136 թ. հանձնվել էին որպես ռազմատուգանք Անտիոքի լատին իշխանության տնօրինությանը²¹¹:

207 Անանուն Եղեացի, էջ 80: Առաջին երեք քաղաքների նվաճումը համաստում է նաև Միքայել Ասորին, սակայն տարօրինակ կերպով ոչինչ չի հաղորդում Անարզաբայի նվաճման մասին (տե՛ս M. S., t. III, p. 245):

208 Իբն ալ-Ասիր, էջ 249: Պետք է այստեղ հատուկ նշել, որ Հովհաննես Կիննամոսը, ինչպես Միքայել Ասորին, Անանուն Եղեացին և Իբն ալ-Ասիրը, հիշատակում է նաև Մոպսուեստիայի (Մոսի) նվաճումը:

209 N. Ch., p. 21: Իհարկե, Կիննամոսը խոսելով այս երկու քաղաքների նվաճման մասին, արձանագրում է սոսկ այդ փաստը (I. C., p. 16):

210 I. C., p. 15; N. Ch., p. 21:

211 Բնագրում հիշատակվում է. «...զՄոսիս, զԱտանա, զՍարվանդի

Հետևելով դեպքերի ժամանակագրական հաջորդականությանը, Հովհաննես Կիննամոսը նշված երեք քաղաքների գրավումը արձանագրելուց հետո անցնում է Անավարզայի պաշարման նկարագրությանը²¹²։ Գրիգոր Երեցը շափազանց ճշգրիտ է թվագրում քաղաքի շրջապատման և գրավման ժամանակը. «Քանզի ի բարձրանալ թուականութեանս Հայոց յամս ՇՁԶ (1137 թ. փետրվարի 15—1138 թ. փետրվարի 14) նոյն թագաւորս Հոռոմոց որդի Ալէքսին, որում անուն էր Պետպեոթէն, եկն մեծ խռովութեամբ ի քաղաքն Անաւարզաւ։ Եւ էր յաւուրսն ամառնային՝ յամիսն յուլիսոյ. և խսարեաց զքաղաքն աւուրս երեսուն և հինգ (Երուս. տպ.՝ եօթն) և նեղեաց բաբանովն...»²¹³։ Հետևաբար, Անավարզայի շրջապատումը սկսվել է 1137 թ. հուլիս ամսին և շարունակվել է մինչև օգոստոսի վերջը (զուցե նաև սեպտեմբեր ամիսը)։ Դժվար չէ նաև ենթադրել, թե ինչու է պաշտպանությունը հատկապես ավելի ուժեղ եղել Անավարզայում։ Ժամանակակիցների հաղորդած տեղեկություններից կարելի է կռահել, որ այս ամրոց-քաղաքը եղել է Կիլիկիայի հայկական իշխանության քաղաքական և հոգևոր ամենակարևոր կենտրոններից մեկը, քանի որ, ըստ մի շարք սկզբնաղբյուրների, հենց այստեղ է կալանավորում Հովհաննես Բ Կոմնենոսը Լևոն Ա-ի որդիներին և կնոջը²¹⁴։

Անավարզայի գրավման մասին պատմող դրվագում հետաքրքիր վկայություն է պահպանել Նիկեոսյան խոնիատեսը։ Ըստ նրա, Հովհաննես Բ Կոմնենոսը այդ ամրոց-քաղաքի

Քարեն (տե՛ս Սմբատ, 1956, էջ 160, Սմբատ, 1859, էջ 99)։ Սմբատի այս վկայությունը Ադանայի մասին հաստատում է նաև Անանուն Եղե-սացին (էջ 81)։

²¹² J. C., p. 16, 17—18։

²¹³ Մատթեոս Ուռեայեցի, էջ 369։

²¹⁴ Գրիգոր Երեցի շարադրանքում նրանց հետ միաժամանակ կալանավորվել է նաև Լևոն Ա Ռուրիկյանը (տե՛ս Մատթեոս Ուռեայեցի, էջ 369), այնուամենայնիվ մենք հակված ենք ավելի շատ հավատ ընծայելու այս խնդրում Սմբատի (ընդարձակ և համառոտ) և Անանուն Եղեսացու վկայություններին, որոնց մասին, ավելի մանրամասն, տե՛ս հետագա շարադրանքում։

դեմ է ուղարկել Գանգրայի տակ իր կողմն անցած դանիշ-մանյան զորքերին իմանալու համար նրանց նկատմամբ (հայերի)՝ վերաբերմունքը²¹⁵։ Այս հատվածից ակնհայտորեն երևում է, որ բյուզանդական կայսրը վստահ չի եղել Գանգրայի տակ իր կողմն անցած Դանիշմանյան ամիրոսթյան զորքերի նվիրվածությանը և վախեցել է, թե նրանք կրկին իր դեմ ճակատ կստեղծեն, դաշնակցելով հայերի հետ։ Սակայն և՛ դանիշմանյան վարձկանների, և՛ ընդհանրապես բյուզանդական բանակի նկատմամբ Անավարդան պաշտպանող հայերի վերաբերմունքը թշնամական էր։ Քաղաքի պաշտպանները մի քանի անգամ հտ են մղում թշնամու գրոհները, կարողանում են ոչնչացնել բյուզանդական քարանետ մեքենաները և անգործության են մատնում կայսեր զորքերին²¹⁶։

Անավարդայի հերոսական պաշտպանությունը իրենց շարադրանքում անդրադարձել և հետաքրքիր նկարագրություններ են թողել բյուզանդական պատմիչներ Նիկետաս Խոնիատեսը և Հովհաննես Կիննամոսը։ Ինչպես վերևում տեսանք, Անավարդա քաղաք-ամրոցը բյուզանդական շրջապատմանը դիմացել է 35 (37°) օր²¹⁷։

Ավելի համառ և երկարատև էր Վահկա ամրոցի պաշտպանությունը, որը սկսվել էր Անավարդայի գրավումից անմիջապես հետո²¹⁸։ Վահկայի պաշարման ժամանակամիջոցում կայսրը կարողացավ տիրել Թիլ Համտուն ամրոցին և վերջինիս բնակիչներին բռնի բնակեցրեց Կիպրոս կղզում²¹⁹,

²¹⁵ «Βασίλειος μὲν οὖν μέρος τῆς αὐτοῦ στρατιᾶς προπέμπομεν εἰς αὐτήν, καὶ τοῦτο περικοίς κατεileγμένον τέλεισιν, ὧν ἡδμοίρησε πρότερον, τὴν Γάγγραν παραστηράμενος, πείραν λαβεῖν ἐντεῦθεν τῆς τῶν Ἀρμενίων γνῶμην βουλόμενος καὶ ἀκριβῶς γινῶναι πρὸς οἱ εἰσιν» (N. Ch., p. 25).

²¹⁶ I. C., p. 17; N. Ch., p. 25—27; հմտ., F. Chalandon, Les Comnènes, t. II, p. 115—116; Г. Г. Микаелян, История..., с. 104—105

²¹⁷ Մաքրէա Ոսնայեցի, էջ 369։

²¹⁸ Ի տարբերություն Հովհաննես Կիննամոսի, Նիկետաս Խոնիատեսը Վահկայի պաշարման մասին խոսում է Անավարդայի նվաճումից առաջ (տե՛ս N. Ch., p. 22—25)։

²¹⁹ Իբն ալ-Ասիր, էջ 249։

աշնուհետև գրավեց Ալեքսանդրեթը և վերականգնեց նրա նավահանգիստը²²⁰;

Այս վերջին տեղեկությունները նոր լույս են սփռում Բյուզանդական կայսրության միջերկրածովյան քաղաքականության որոշ նրբերանգների վրա, և ցույց են տալիս, որ կայսրությունը իր առջև նպատակ չէր դրել Կիլիկիայի և Հյուսիսային Ասորիքի բոլոր տարածքների նվաճումը, այլ սահմանափակվում էր միայն ծովամերձ քաղաքների գրավումով և նավահանգիստների ամրապնդմամբ, ինչպես նշել ենք արդեն Դեաբոլի պայմանագրի հետ կապված խնդիրներին անդրադառնալիս:

Կիլիկիայում հիշատակված ստրատեգիական կետերը նրվաճեելուց հետո, Հովհաննես Բ Կոմնենոսը իր զորքերի գլուխն անցած, անցնում է Հյուսիսային Ասորիք և շրջապատում է Անտիոքը, քանի որ նրա իշխանը այդ ժամանակ քաղաքում չէր²²¹: Ռայմոնդ Պուատիեն այդ օրերին օգնության էր գնացել Տրիպոլիսի իշխանին և Երուսաղեմի Թագավորին՝ Ֆուլք Անժուացուն, որոնք պաշտպանում էին Հյուսիսային Ասորիքի Բարին ամրոցը աթաբեկ Զանգու հարձակումներից²²²: Բյուզանդական ռազմական ճնշումից ահաբեկված Ռայմոնդ Պուատիեն ընդունում է իր տարածքների վրա Հովհաննես Բ-ի գերակայությունը և թույլ է տալիս կայսերը մտնել Անտիոք²²³: Միքայել Ասորին հետևյալ հերթականությամբ է նկարագրում Հովհաննես Բ-ի Անտիոքյան ռազմարշավը. «Հուլյների կայսրը ենթարկելով Կիլիկիան, և Լևոնին Կոստանդնուպոլիս

²²⁰ *Ibn al A'tyr*, RHC, hist. or., t. 1, p. 424.

²²¹ Այդ իրադարձությունների մասին ավելի մանրամասն տե՛ս R. Grousset, *Histoire...*, t. II, p. 91—97; S. D. Gottlein, A Letter from Seleucia (Syria). *Speculum*, 1964, 39, № 2, p. 300 (հղումը ըստ Ի. Պ. Մեղվեզեի):

²²² F. Chalandon, *Les Comnènes*, t. II, p. 138—131: Այս մասին խոսում են նաև բյուզանդական սկզբնաղբյուրները (*I. C.*, p. 18): Այդ ամրոցը Հովհաննես Կիննամոսը անվանում է Μοντάφρας (նույն տեղում, էջ 18): Ռ. Գրուսեն այդ ամրոցը անվանում է Montferrand — Ba'rin (R. Grousset, *Histoire...*, t. II, p. 91).

²²³ R. Grousset, *Histoire...*, t. II, p. 94—97.

աղարկելուց հետո, հարձակվեց Անտիոքի վրա: Քանի դեռ նա այն չէր կարողացել գրավել, Զոսլինը եկավ նրան զբաղեցնելու և նրանք խաղաղությամբ կնքեցին պայմանով, որ երբ կայսրը գրավի Ասորիքի շրջանը, այսինքն Հալեպը և մնացածը, նա դրանք հանձնի ֆրանկներին և ֆրանկները նրան տան Անտիոքը, ինչպես որ նրանք խոստացել էին նրա հայր Ալեքսին»²²⁴:

Միթայել Ասորու և Անանուն Եղեսացու ժամանակագրությաններից պարզորոշ երևում է, որ Բյուզանդական կայսրությանը 1136—1138 թթ. ռազմարշավով փորձում է կենսագործել Դեաբոլյան պայմանագրի Կիլիկիային և Հյուսիսային Ասորիքին վերաբերող հոգվածները²²⁵:

1137 թ. սեպտեմբերին Հովհաննես Բ Կոմնենոսը Հյուսիսային Ասորիքից կրկին վերադառնում է Կիլիկիա²²⁶, ուր պետք է շարունակեր Վահկայի պաշարումը և նվաճեր Լեոնային Կիլիկիան: Անտիոք-Կիլիկիա ճանապարհին կայսրը դեսպանագնացներ է առաքում աթաբեկ Զանգուն²²⁷: Հովհաննես Բ Կոմնենոսի Կիլիկիա վերադառնալու անցուղարձերի մասին հետաքրքիր տեղեկություններ է հաղորդում Անանուն Եղեսացին. «Մինչ կայսրը բանակ էր դրել Անտիոքի հարթավայրում, և ֆրանկները ձեականորեն՝ առանց ուղղամտության համագործակցում էին նրա հետ, հանկարծ Ադանա քաղաքից ցավալի գույժ ստացվեց՝ նրան (Ադանա քաղաքին—Ա. Բ.) հասած դառնագույն փորձանքի մասին»²²⁸: Ըստ Անանուն Եղեսացու, Հովհաննես Բ Կոմնենոսի Կիլիկիա վերադարձի պատճառը թյուրքերի կողմից Ադանայի պաշարումն էր: Այս իրադարձությունը չի արձանագրվել ժամանակակից

²²⁴ M. S., t. III, p. 245.

²²⁵ Անտիոքի պաշարման և Հովհաննես Բ-ի ու Ռայմոնդ Պուատիեի հարաբերությունների մասին տե՛ս Անանուն Եղեսացի, էջ 80—81, Խընալ-Ասիք, էջ 249, F. Chalandon, Les Comnènes, t. II, p. 129—133; R. Grousset, Histoire, t. II, p. 88—99.

²²⁶ Այս մասին տե՛ս R. Grousset, Histoire, t. II, p. 98—99.

²²⁷ Տե՛ս նույն տեղում, էջ 99:

²²⁸ Անանուն Եղեսացի, էջ 81:

պատմագրության կողմից, սակայն այդպիսի հարձակում ըստ պատելի էր ու մեր կարծիքով նման հարված կարող էին հասցընել Իկոնիայի սուլթանության կամ Դանիշմանյան ամիրության զորքերը: Այդ հարձակումը պետք է ունենար լուկ ստրատեգիական նշանակություն, քանի որ Իկոնիայի սուլթանությունը նման քայլով փակում էր բյուզանդական զորքերի հետդարձ ուղին: Այդ է պատճառը, որ վախեցած Հովհաննես Բ Կոմնենոսը կիսատ է թողնում անտիոքիների հետ բանակցությունները և շտապում է Ադանային օգնության: Այս դեպքերի լույսի տակ կարելի է նորովի լուսաբանել աթաբեկ Զանգու հետ Հովհաննես Բ Կոմնենոսի բանակցությունների մասին տեղեկությունները²²⁹:

1137—1138 թթ. աշնանը և ձմռանը Հովհաննես Բ Կոմնենոսը, սկզբնաղբյուրների վկայությամբ, զբաղվել է Լեոնային Կիլիկիայի ամրոցների նվաճմամբ: Բյուզանդական պատմիչներն այդ ռազմական գործողությունների մեջ կարևոր տեղ են հատկացնում Վահկա ամրոցի պաշարման և գրավման պատմությանը: Հովհաննես Կիննամոսը Վահկան անվանում է *χρησφύγετον*, այսինքն՝ ապաստարան²³⁰, հավանաբար, նկատի ունենալով այն հանգամանքը, որ այնտեղ էին հավաքվել Կիլիկիայի հայկական իշխանության դեռևս զենքը վայր չդրած զորքերն ու մոտակա բնակավայրերի բնակչությունը: Վահկա էր տեղափոխվել պետության գանձարանը, այնտեղ էին ապաստանել թագավորական ընտանիքի դեռևս չբանտարկված մի շարք անդամներ: Հովհաննես Կիննամոսը էպիկական շնչով նկարագրում է Կոստանդին անունով զինվորի քաջագործությունները, որը բացառիկ համառություն է ցուցաբերել ամրոցի պաշարման ժամանակ, սակայն վերջիվերջո գերվել է բյուզանդական իշխանությունների կողմից²³¹: Կիլիկիայի իշխան Լեոնը հասկանալով հետագա դիմադրության անհուսալիությունը, հանձնվել է բյուզանդա-

²²⁹ F. Chalandon, *Les Comnènes*, t. II, p. 133--134.

²³⁰ I. C., p. 18:

²³¹ I. C., p. 18—20.

կան իշխանություններին. «առեալ զկին և զորդիսն և զղրստերսն և լեռնի, և ինքն և լեռն եկն առ Թագաւորն, առաքեաց զնա կապանօք ի Կոստանդինուպօլիս, և զընտանիս նորա ընդ նմա, և զպատկերն Աստուածածնին այլ տարան»²³², 1138 թ. դարնանը Կիլիկիան Ռուբինյան իշխանության ողջ տարածքը փաստորեն վերջնականապես գրավվեց բյուզանդական բանակի կողմից: Սկզբնաղբյուրները հիշատակում են 1136—1138 թթ. Մսիսի, Ադանայի, Անավարզայի, Սարվանդիքարի, Վահկայի, Կապանի, Բագրասի, Ամայքի, Յախուտի նվաճման մասին²³³:

1138 թ. դարնանը բյուզանդական բանակը, ավարտելով Կիլիկիայի նվաճումը, կրկին իր գործողությունները ծավալում է Հյուսիսային Ասորիքում: Այդ իրադարձություններին մանրամասնորեն անդրադարձել են բյուզանդագետները և խաչակրաց ու մուսուլմանական արևելքի պատմաբանները²³⁴, ուստի մեզ մնում է միայն ավելացնել, որ հայկական սկզբնաղբյուրները շեշտում են Հովհաննես Բ Կոմնենոսի Կիլիկիա-Հյուսիսասորիքյան առաջին ռազմարշավի անարդյունավետութունը, կայսեր մասին գրելով. «ոչ ինչ արութիւն եցոյց»²³⁵:

Հովհաննես Բ Կոմնենոսի ձեռնարկած Կիլիկիա-Հյուսիսասորիքյան առաջին ռազմարշավը տևեց երեք տարի (1136—1138)²³⁶, Կիլիկիա-Հյուսիսասորիքյան ռազմարշավին այնքան մեծ ուշադրություն էր հատկացվում կայսրության արևելյան քաղաքականության մեջ, որ. «Հռոմաց կայսրը արշավանքի

²³² Սմբատ, 1956, էջ 160, հմմտ., նաև Անանուհ Եղիսացի, էջ 80: Վահկայի պաշտպանության Հովհաննես Կիննամոսի նկարագրությունից կարելի է ենթադրել, որ և՛ոմը գերի է հանձնվել նախքան այդ ամրոցի առումը:

²³³ Սմբատ, 1956, էջ 160, Սմբատ, 1859, էջ 93, Դ. Դ. Микаелян, История..., с. 104—106:

²³⁴ F. Chalandon, Les Comnènes, t. II, p. 134—150; R. Grousset, Histoire..., t. II, p. 100—123.

²³⁵ Սմբատ, 1956, էջ 161, F. Chalandon, Les Comnènes, t. II, p. 150.

²³⁶ А. П. Каздан, Еще раз о Киннаме и Никите Хониате, BS, t. XXIV, p. 18.

էր ելել ահռելի զորքով ու անսպառ դանձերով, իր շորս որդիներին, եղբայրներին, փեսաներին և ողջ շքախմբի հետ միասին։ Նա (Հովհաննես Բ Կոմնենոսը—Ա. Բ.) ուխտել էր մինչև կյանքի վերջը ետ շղառնալ իր զորքերին, կեսարներին, սեբաստոսներին, պատրիկներին և մյուս մեծամեծների հետ, քանի դեռ խոշոր հաղթանակ չի տարել²³⁷։ Այս վկայությունը եւբելի է դիտել երկու տեսանկյունից.

ա) Հովհաննես Բ Կոմնենոսը իր հետ արեւելք էր բերել բոլոր նրանց, ովքեր կարող էին հավակնել գահին և մայրաքաղաքում մնալով կարող էին իշխանությունը տիրանալու փորձեր կատարել։ Այդ մասին է խոսում Աննա Կոմնենեի ամուսնու՝ Նիկեփոր Վրիենոսին հիվանդ վիճակում ռազմարշավին մասնակից դարձնելու միտքը²³⁸։

բ) Կիլիկիա-հյուսիսասորիքյան ռազմարշավին մասնակցում էր բյուզանդական արքունիքի, զինվորական և քաղաքական պաշտոնեությունների ծաղիկը, որը կարող էր օգտակար լինել Հովհաննես Բ Կոմնենոսին ռազմական գործողություններ վարելիս։

Բյուզանդական կայսրության համար ռազմարշավի արդյունքները շոշափելի էին։ Բյուզանդական բանակի հաջողությունների մեջ պետք է նշել Կիլիկիայի ողջ տարածքի նվաճումը, Ռուբինյան իշխանության վերացումը, Նդեսիայի և Անտիոքի լատին իշխանությունների հպատակեցումը։ Սրանք կարևոր ձեռքբերումներ էին և դրանց արդյունքն այն եղավ, որ մինչև 1148 թ. Բյուզանդական կայսրությունը Կիլիկիայի գրեթե ողջ տարածքի միակ տերն էր, իսկ դրանից հետո մինչև 1152 թ. Կիլիկիայի բյուզանդական կառավարիչները իրենց իշխանությունը զուգորդում էին Ռուբինյանների վերահաստատած իշխանության հետ։ Իհարկե 1152 թ. հետո իրադրությունը փոխվեց, սակայն մինչև ԺԲ դարի 70-ական թթ. Բյուզանդական կայսրությունը ղեկավարիչներ էր նշանակում Կիլիկիայում և կարողանում էր միջամտել երկրամասի ներքին գործերին։

²³⁷ Անանուն եղեսացի, էջ 80.

²³⁸ Анна Комнина, Алексиада, с. 55.

Հովհաննես Բ Կոմնենոսի իշխանության վերջին տարիներին ճգնաժամային վիճակ է ստեղծվում Բյուզանդական կայսրության արևելյան քաղաքականության գրեթե բոլոր օղակներում, հատկապես Փոքր Ասիայի երկու կարևորագույն շրջաններում.

ա) Հյուսիսային ծովափնյա մարզերում, որտեղից կայսրությունը շնայած 20—30-ական թվականներին վարած երկարատև պատերազմներին չկարողացավ դուրս մղել Դանիշմանյան ամիրությանը,

բ) Կիլիկիայի ու Հյուսիսային Ասորիքի այն շրջաններում, ուր 1136—1138 թթ. ռազմարշավի տարիներին Բյուզանդական կայսրությունը կարողացել էր տարածքային նվաճումներ կատարել²³⁹: Առաջին դեպքում Բյուզանդական կայսրության հիմնական հակառակորդներն էին Դանիշմանյան ամիրությունը և Իկոնիայի սուլթանությունը, երկրորդում՝ Անտիոքի լատինական իշխանությունը և Հալեպ-Մոսուլի ամիրությունը:

Բյուզանդական կայսրության մնացած փոքրասիական մարզերն էլ գտնվում էին գրեթե անպաշտպան վիճակում, պետք է ենթադրել, որ ԺԱ դարի առաջին կեսի հետ համեմատած այստեղ մեծ չափերով պակասել էր բնակչությունը²⁴⁰: Իկոնիայի սուլթանության և Բյուզանդական կայսրության սահմանները ճշտորեն որոշված չէին և այդ էր պատճառը, որ քոչվոր թյուրքերը իրենց ասպատակություններով երբեմն խախտում էին դրանք, իսկ երբեմն էլ՝ թալանում և ավարառությունների ենթարկում Բյուզանդական կայսրության տիրապետության ներքո գտնվող շրջանները: Արտաքին և ներքին քաղաքական գրեթե բոլոր հնարավոր լծակները բործի դրած երկիրը անզոր էր պայքարելու արտաքին թշնամիների նկյտումների դեմ:

Կենտրոնական իշխանության հետ անբավարար տնտեսական և քաղաքական կապի հետևանքով Բյուզանդական

²³⁹ F. Chalandon, Les Comnènes, t. II, p. 175—185.

²⁴⁰ Sp. Vryonis, The Decline..., p. 119.

կայսրությունը արևելքում զրկվել էր Տրապիզոնի շրջանից (հին Խալդիա բանակաթեմ)։ Չնայած 1136—1138 թթ. երկարատև և ծանր պատերազմներում ձեռքբերումներ էր կատարել Կիլիկիայում, սակայն այնքան ուժ չունեի, որ կարողանար պաշպանել այդ նվաճումները։ Անտիոքի լատինական իշխանությունը, որը 1136—1138 թթ. ռազմարշավի ժամանակ ստորակայի երդում էր տվել Հովհաննես Բ Կոմնենոսին, կայսրական զորքերի հեռանալուց հետո, մերժում էր բյուզանդական գերակայությունը և պահանջում էր Դաշտային Կիլիկիայի որոշ տարածքներ²⁴¹։ Նման իրավիճակում, երբ կենտրոնական իշխանությունը զորու չէր վերահսկելու ծայրամասային տարածքների կառավարմանը, բյուզանդական կայսրությանը մնում էր ստեղծել մի այնպիսի ռազմավարական համակարգ, որի զորավար-կառավարիչները յուրաքանչյուր տարի ընտրվեին կայսեր կողմից, ունենալով իրենց վստահված տարածքներում արտաքին և ներքին զործերը վարելու որոշակի անկախություն։ Նման վարչական բարեփոխությունները օժանդակելու էին կայսրության ներքին և արտաքին ձեռնարկումներին։

Փոքր Ասիայում որոշակի տարածքի վրա նման քաղաքական-վարչական միավոր ստեղծելու գաղափարը բյուզանդական պատմիչ Հովհաննես Կիննամոսը վերագրում է Հովհաննես Բ Կոմնենոսին²⁴²։

1137 թ. Կիլիկիան նվաճելուց հետո Բյուզանդական կայսրությունը կանգնեց նոր դժվարության առաջ։ Իկոնիայի սուլթանությունը և Դանիշմանյան ամիրությունը չէին կարող հանդուրժել Կիլիկիայի անցումը Բյուզանդական կայսրության տիրապետության ներքո և սկսեցին ոտնձգություններ կատարել Կիլիկիայի տարածքի նկատմամբ։ Եթե մինչև 1141 թ. Բյուզանդական կայսրության ամենավտանգավոր թշնամին

²⁴¹ F. Chalandon, Les Comnènes, t. II, p. 184; R. Grousset, Histoire, t. II, p. 145—146.

²⁴² κατὰ τοὺς ἔχον τὴν Κιλικίαν καὶ Ἀντιοχείαν ξὺν Ἀτάλῃ καὶ Κόμνῳ εἰς κλήρον ἀποδώσεσθαι τῷ Μανουίλ (I. C., p. 23; հմտ. F. Chalandon, Les Comnènes, t. II, p. 184—185).

արևելքում Դանիշմանյան ամիրությունն էր, ապա դրանից հետո Դանիշմանյան ամիրությունը ներքին երկպառակտչական պատերազմների հետևանքով սկսում է քայքայվել²⁴³։ Կիլիկիան նվաճելուց հետո նոր ճեղքվածքներ են առաջանում Իկոնիայի սուլթանության և Բյուզանդական կայսրության դիվանագիտական փոխհարաբերություններում։

Դեռ Հովհաննես Բ Կոմնենոսը չէր հեռացել Կիլիկիայից, միայն գորաբանակով մոտեցել էր Անտիոքին, երբ Իկոնիայի սուլթան Մասուդը (°) 1137 թ. ներխուժեց Կիլիկիա և գրավեց Ադանան²⁴⁴։ Սա ճկուն տակտիկական քայլ էր և թիկունքից հասցված նախազգուշական հարված՝ Անտիոքի դաշտում գտնվող բյուզանդական բանակին, որի համար փակվում էր ետդարձի ցամաքային ճանապարհը։ Բյուզանդական կայսրը ստիպված էր վերադառնալ Կիլիկիա և կրկին նվաճել Ադանան²⁴⁵։ Սակայն դրությունը նորից բարդացավ, երբ Հովհաննես Բ Կոմնենոսը 1138 թ. մեկնեց Կոստանդնուպոլիս։ Սմրատի Տարեգրության համառոտ և ընդարձակ տարբերակներում կարդում ենք. «Ի թուին ՇՁէ (1138/9) եկն Ահմէտ մելքն և էառ զԼեոնի տեղիքն ի Հոռոմէն, զՎահկայն, զԿապանն և զայլսն»²⁴⁶։ Նույն իրադարձությունը վկայող տեղեկության հանդիպում ենք նաև Միքայել Ասորու մոտ. «1450 (1138/9) Մելքի Մուհամեդը միավորեց իր զորքերը և մտավ Կիլիկիայի շրջանը։ Նա հույներից գրավեց երկու ամրոց. մեկը՝ Վահկան և մյուսը՝ Կապուբերդը»²⁴⁷։ Սակայն սրանով չի բավարարվում Դանիշմանյան իշխողը և վերադառնալով Սև ծովի ափերը ներխուժում է «Կասիանուսի երկիրը», «ավարառեց և գերեց ամբողջ բնակչությանը, որոնց վա-

²⁴³ F. Chalandon, Les Comnènes, t. Ier, p. 212—216.

²⁴⁴ Անանուս Նոնացի, էջ 81.

²⁴⁵ Անանուս Նոնացի, էջ 82.

²⁴⁶ Սմբատ, 1953, էջ 161։ Վերահիշյալ տեղանուններին Սմրատի Տարեգրության համառոտ խմբագրությունը ավելացնում է նաև «Կարմիր լեռոն» տեղանունը (հմտ.՝ Սմբատ, 1859, էջ 94)։

²⁴⁷ M. S., t. III, p. 248.

ճառեց որպէս ստրուկներ»²⁴⁸։ Մուհամեդ Դանիշմանյանի այս գործողութիւնները կրկին թուլացնում են Բյուզանդական կայսրութեան քաղաքական դիրքերը Փոքր Ասիայի հյուսիսում և հարավում։ Այդ մասին վկայում է նաև Սմբատի Տարեգրութեան համառոտ խմբագրութիւնը. «Ի թուին 728» (1140/1) եւ Պերփեռօթէնն ի վերին կողմն Պոնտոսի եւ Գամրաց. և բնակիչք Տօրոսի ի նա ապաստան եղեն եւ մոտեցին ի Թուրքէն. եւ յորժամ գնաց թագաւորն՝ մնացին ցիր եւ ցան, և եղեն փախստական. և մնաց երկիրն լեռնի աւեր»²⁴⁹։ Այս տողերից կարելի է ենթադրել, որ կայսրութիւնը նվաճելով Կիլիկիան, հույս ուներ արցանի մեջ առնել Դանիշմանյան ամիրութեանը։ Մուհամեդ Դանիշմանյանի բացահայտ թշնամական դիրքը Կիլիկիայում Բյուզանդական կայսրութեան տիրապետութիւնը վերահաստատելու վերաբերմամբ՝ կարելի է բացատրել այս շափազանց կարևոր հանգամանքով։

Բյուզանդական կայսրութիւնը ևս չէր ցանկանում նահանջել՝ Կիլիկիայում նվաճված դիրքերից։ 1142—1143 թթ. Հովհաննէս Բ Կոմնենոսը նոր ռազմարշավ է ձեռնարկում դեպի Հյուսիսային Ասորիք և Կիլիկիա։

Կիլիկիա-Հյուսիսասորիքյան երկրորդ ռազմարշավի ծրագրերի մասին խոսելիս Հովհաննէս Կոմնենոսը տեղեկացնում է, որ բյուզանդական կայսրը մշակել էր մի ծրագիր, ըստ որի մտադիր էր. «Կիլիկիան և Անտիոքը Ատալիայի և Կիպրոսի հետ միասին ժառանգութիւն թողնել Մանուէլին»²⁵⁰։

1142—1143 թթ. Հովհաննէս Բ Կոմնենոսը հսկայական բանակով կրկին հայտնվեց Կիլիկիայում²⁵¹, սակայն այս երկրորդ ռազմարշավը ոչ մի էական փոփոխութիւն չմտցրեց Կիլիկիայի և Հյուսիսային Ասորիքի քաղաքական իրավիճա-

²⁴⁸ M. S., t. III, p. 248.

²⁴⁹ Սմբատ, 1859, էջ 94.

²⁵⁰ I, C., p. 23; հմտ. F. Chalandon, Les Comnènes, t. II, p. 184—185.

²⁵¹ Հովհաննէս Բ Կոմնենոսի Կիլիկիան երկրորդ ռազմարշավի մասին տե՛ս F. Chalandon, Les Comnènes, t. II, p. 183—193.

կի մեջ²⁵² 1143 թ. ապրիլին Հովհաննես Բ Կոմնենոսը վախճանվեց Կիլիկիայում, իսկ կայսերական գահը ժառանգած Մանուել Կոմնենոսը ստիպված էր շուտափույթ վերադառնալ մայրաքաղաք, ապահովելու գահի խաղաղ անցումը իրեն։

Եթե փորձենք պարբերացնել Հովհաննես Բ Կոմնենոսի արևելյան քաղաքականության ժամանակագրությունը նկատի ունենալով նաև կայսրության առաջնահերթ խնդիրները, կըստանանք հետևյալ պատկերը.

ա) 1118—1130 թթ. Բյուզանդական կայսրությունը Փոքր Ասիայում շարունակելով Ալեքս Ա Կոմնենոսի քաղաքական կուրսը, փորձում էր իր տիրապետությունը վերականգնել Օպսիկիոն, Թրակեսիոն և Կիբերայոտոն նախկին բանակաթեմերի տարածքում։ Հովհաննես Բ Կոմնենոսի հիմնական հակառակորդը Փոքր Ասիայում Իկոնիայի սուլթանությունն էր։

բ) 1130—1136 թթ. Բյուզանդական կայսրությունը ռազմական գործողություններ է ծավալում Պափլագոնիա և Արմենիակոն նախկին բանակաթեմերի տարածքում։ Կայսրության հիմնական հակառակորդն է դառնում Դանիշմանյան ամիրությունը։

գ) 1136—1143 թթ. Բյուզանդական կայսրությունը իր առջև նպատակ է դրել վերագրավելու և իր տիրապետության տակ ներգրավելու Սեւեկիան, Կիլիկիան և Հյուսիսային Ասորիքը։

Ինչպես տեսնում ենք բյուզանդական քաղաքականության անցումները այս կամ այն նպատակի իրականացմանը մշակվել է երկարատև քաղաքական պայքարի ընթացքում և յուրաքանչյուր փուլը կազմում է նախորդի (կամ հաջորդի) օրգանական շարունակությունը (կամ սկիզբը)։

²⁵² Չափազանց հետաքրքիր և արժեքավոր է այն վկայությունը, որ Հովհաննես Բ Կոմնենոսի Կիլիկյան երկրորդ ռազմարշավի ժամանակ (1142 թ. սեպտեմբեր), որպես Զենովայի հանրապետության դեսպաններ կայսերն են ներկայացել Օրբասո դելա Տորեն և Դուզլիգելմո դելա Բարկան Հյուսիսային Ասորիքում։

4. ՄԱՆՈՒՆԵԼ Ա ԿՈՄՆԵՆՈՍԻ ԱՐԵՎԵԼՅԱՆ ՔԱՂԱՔԱԿԱՆՈՒԹՅՈՒՆԸ
ԵՎ ԿԻԼԻԿԻԱՆ

Հովհաննես Բ Կոմնենոսի արևելյան քաղաքականությանը բնորոշ բազմաթիվ գործոններ կենսունակ մնացին նրա որդու՝ Մանուել Ա-ի (1143—1180) իշխանության տարիներին: Չնայած նրա կառավարության շրջանում ուժերի հարաբերակցությունը Փոքր Ասիայում²⁵³, Հյուսիսային Ասորիքում²⁵⁴, Իտալիայում²⁵⁵ և Բալկաններում²⁵⁶, փոխվել էր ի վնաս Բյուզանդական կայսրության, այնուամենայնիվ, Մանուել Ա Կոմնենոսը չէր զաղարում լարել պետության վերջին ուժերը և շարունակում էր մեծ ճիգերի գնով Բյուզանդական կայսրությունից կախման մեջ պահել Կիլիկիան և նրան հարակից հյուսիսասորիքյան շրջանները: Այդ երկրամասի նրկատմամբ Մանուել Ա-ի հավակնությունների բացահայտման ճանապարհին հարկադրված ենք մեկ անգամ ևս անդրադառնալ Բյուզանդիայի արևելյան քաղաքականությանը, այս անգամ ԺԲ դարի 40—70-ական թվականներին²⁵⁷:

Ինչպես արդեն նկատել են ուսումնասիրողները, Մանուել

²⁵³ Դանիշմանյան ամիրությունը Մուհամեդի մահից հետո (1141 թ.) մասնատվել էր: Իկոնիայի սուլթանությունը օգտագործելով Մուհամեդի ժառանգների միջև բորբոքված երկպառակտյական պատերազմները, նշանակալի տարածքային նվաճումներ կատարեց նրանց հաշվին և զարմով Փոքր Ասիայում Բյուզանդիայի միակ հարևանը. (F. Chalandon, Les Comnènes, t. II, p. 242—258),

²⁵⁴ Cl. Cahen, La Syrie du Nord, p. 338—409.

²⁵⁵ F. Chalandon, Les Comnènes, t. II, p. 258—267.

²⁵⁶ F. Chalandon, Les Comnènes, t. II, p. 270—277.

²⁵⁷ Մանուել Ա Կոմնենոսի արևելյան քաղաքականության բազմակողմանի ուսումնասիրությունը անդրադարձել են բյուզանդագետները, սակայն ավելի մանրամասն այդ հարցերը քննարկվել են հետևյալ աշխատություններում. F. Chalandon, Les Comnènes, t. II, p. 239—258; 278—315; Փ. И. Успенский, История Византийской империи, М., 1948, т. III, с. 213—216, 272—293; նույնի, Восточная политика Мануила Комнина: турки-сельджуки и христианские государства Сирии и Палестины, Сообщения Российского Палестинского общества, т. XXIX, 1926.

Այս Կոմենենոսի իշխանության տարիներին Բյուզանդական կայսրությունը և՛ արևմուտքում, և՛ արևելքում վարում էր բավական բարդ և հակասական արտաքին քաղաքականություն²⁵⁸։ Ընդհանրապես ուսումնասիրված չեն այդ քաղաքականության սոցիալ-տնտեսական հիմքերը. ցավում ենք, որ մենք էլ այդօրինակ հարցերը մեր ուսումնասիրության շրջանակներից դուրս պիտի դնենք։ Միայն նշենք, որ մինչև այժմ 1204 թ. Բյուզանդիայի անկման պատճառները ուսումնասիրող գիտնականները ելակետային են համարում 1180—1204 թթ. Բյուզանդական կայսրության մեջ կատարվող տեղաշարժերը²⁵⁹, իսկ այն որակական փոփոխությունները, որոնք կատարվում էին Հովհաննես Բ և Մանուել Ա Կոմենենոսների իշխանության տարիներին երկրի և՛ ներքին, և՛ արտաքին քաղաքականության ասպարեզում ներկայացվում են չափազանց թուղթիկ և միայն ժամանակագրական հաջորդականությամբ են կապվում ԺԲ դարի վերջի և ԺԳ դարսկզբի Բյուզանդական կայսրության համար ողբերգական վախճան ունեցող իրադարձությունների հետ։

Իհարկե, վերոհիշյալ ժամանակաշրջանի պատմությունը շարադրող պատմաբանը որպես կանոն իր ձեռքի տակ ունի աղբյուրներ, ուր խոսվում են Հովհաննես Բ և Մանուել Ա Կոմենենոս կայսրերի հաղթական ռազմարշավների մասին։ Ըստ նրանց կարծես թե երկիրը ամբողջովին հաղթահարել է ԺԱ դարի երկրորդ կեսի լճացման ժանր հետևանքները և հաղթական վերելք է ապրում։ Այնուամենայնիվ, նշված ռազմարշավներից և ոչ մեկը վերջնական հաղթանակ չբերեց երկրին, չնայած նրան, որ բյուզանդական մատենագիրներ, Միքայել Իտալիկոսը, Թեոդորոս Պրոդրոմոսը և Հովհաննես

²⁵⁸ Այդ հանգամանքը նշել են վերոհիշյալ հարցերին անդրադարձաբերող հետազոտողները, տե՛ս Փ. И. Успенский, История византийской империи, т. III, М.—Л., 1948, с. 227—253, 272—291.

²⁵⁹ К. Н. Юзбашян, Классовая борьба в Византии в 1180—1204 гг. и четвертый крестовый поход. Ереван, 1957, с. 11—48.

Այննամոսը փաստորեն գովերգում են բյուզանդական զենքի հաղորդությունները²⁶⁰,

Մեզ հայտնի սկզբնաղբյուրների սակավության, հակասականության, իսկ որոշ երկերի էլ միտումնավորության հետևանքով դժվար է որոշել Մանուել Ա Կոմնենոսի արևելյան (նաև արևմտյան) քաղաքականության բոլոր շարժիչ գործոնները, իսկ բացատրել դրանք կարելի է միայն երկրի ներքին գործերի անմխիթար վիճակով²⁶¹, այն կործանարար ազդակների ի հայտ գալով, որոնք վերջիվերջո հասցրեցին 1204 թ. Կոստանդնուպոլսի գրավմանը և Բյուզանդական կայսրության վաթսուամյա բաժանմանը: Այդ վիճակի ողջ հակասականությունը կծու հումորով է ներկայացնում Նիկեոսա Խոնիատեսը: Բյուզանդական պատմիչը այդ լույսի տակ է դիտում Մանուել Ա Կոմնենոսի ողջ գործունեությունը²⁶²: Այդ

260 S⁶ PG, t. 133, p. 1352—1395, Հ. Մ. Բարբիկյան, Միջայել Իտալիկոսի «Ներբողեանը», ՊԲՀ, 1984, № 4, էջ 220—229, I. C., 16—22.

261 Բյուզանդական կայսրության ֆինանսական գործերի անմխիթար վիճակի մասին ուղղակի վկայություններ է հաղորդում Նիկեոսա Խոնիատեսը (N. Ch., p. 54—58):

262 Բյուզանդական պատմիչը երբեմն սպանիչ հումորով է ներկայացնում Մանուել Ա-ի ռազմարշավները: Նման հումորի առկայությունը Նիկեոսա Խոնիատեսի մոտ նկատելի է նաև օրթոդոքս և կաթոլիկ եկեղեցիների փոխհարաբերությունների պատմարան ն. Գրոսսուս: Սակայն գիտնականը կարծում է, թե Նիկեոսա միայն Մանուելի և լատինների հարաբերությունների առիթով է դիմում նման արտահայտչաձևին (տե՛ս Н. Гроссу, Отношения византийских императоров Иоваина II (1118—1143) и Мануила I (1143—1180) Компинов к вопросу об унии с западом. Оттиск из журнала: «Труды Киевской духовной академии», 1912, с. 15):

Ընդհանրապես Մանուել Ա Կոմնենոսի ողջ քաղաքականության նկատմամբ Նիկեոսա Խոնիատեսի բացասական վերաբերմունքի բնորոշ արտահայտություն է «Մանուելի պատմության» երրորդ գրքի սկիզբը. «Այսպիսի վախճան ունեցավ Մանուել կայսեր պատերազմը Միլիցիայում և Կալարրիայում. մի կողմից այն փայլուն (եղավ) և այնտեղ հսկայական ծախսեր կատարվեցին, մյուս կողմից օգտակար արդյունքի չհասցվեց և հետագա ինքնակալների համար հոգ չտարվեց» (N. Ch., p. 100):

Նիկեոսա Խոնիատեսի երկում Մանուել Ա-ի քաղաքականության նման զնահատականները առիթ են տվել Ֆ. Շալանդոսին խոսելու պատ-

իսկ պատճառով Մանուել Կոմնենոսի հաղթական ռազմարշավները պետք է դիտել որպես կայսրության արտաքին քաղաքական վարկը պահպանելու վերջին ճիգ:

Բյուզանդական արտաքին քաղաքականությունը մշակող հիմնարկությունները Մանուել Ա-ի կառավարության տարիներին պետք է հաշվի առնեին Իկոնիայի սուլթանության հզորացումը և Մուհամեդ Դանիշմանյանի մահից հետո ամիրության տարածքի մասնատումը: Չնայած Մանուել Ա Կոմնենոսը շարունակում էր իրար դեմ հանել Իկոնիայի սուլթանությանը և Դանիշմանյան ամիրությանը²⁶³, սակայն այդ քաղաքական կուրսի մեջ կայսրը կատարել էր մի էական սրբազրուժ: Նկատելի է Բյուզանդական կայսրության ակընհայտ միտումը ավելի հաճախ կանգնել Դանիշմանյան ամիրների և Իկոնիան մասնատող ներքին ուժերի թիկունքում՝ ընդդեմ հզորացող սուլթանության²⁶⁴: Ղլիճ Արսլանի և Յակուբ Արսլանի հակամարտության մասին նիկեոսա խոնիատեսը բացահայտորեն գրում է. «Նրանց միջև շար գիտավորություն կար ոչ թե գաղտնի և ծածուկ, այլ հայտնի թագավորին և նրանց կողմից բացահայտ: (Կայսրը) ցանկանալով երկուսին էլ կործանել, ձգտում էր ոչ միայն բանսարկությամբ միմեանց դեմ

միջի միտումնավորության մասին (տե՛ս F. Chalandon, Les Comnènes, t. II, p. XXXIII): Մանուել Ա Կոմնենոսին վերաբերող ղեպերի նկարագրության մեջ նիկեոսա խոնիատեսի կողմից քննադատական վերաբերմունք ցույց տալու մասին տե՛ս նաև A. П. Каждан, Еще раз о Киннаме и Никите Хониате, BS, t. XXIV/1 с. 25, 28—29; H. Hunger, Die Hochschsprachliche Literatur..., B. I, S. 435:

²⁶³ Մանուելի արտաքին քաղաքականության գրաժանիր որ տիրես իզդրուճք՝ մասին տե՛ս F. Chalandon, Les Comnènes, t. II, p. 208:

²⁶⁴ Մանուել Ա Կոմնենոսի իշխանության տարիներին Բյուզանդական կայսրությանը հաջողվեց միայն երկու անգամ բացահայտ դաշինք հաստատել Իկոնիայի սուլթանության հետ: Առաջին անգամ նման համաձայնության կարիք առաջացավ երկրորդ խաչակրաց արշավանքի նախօրեին (այդ մասին տե՛ս F. Chalandon, Les Comnènes, p. 257): Երկրորդ բարեկամական պայմանագիրը այս երկու տերությունների միջև կնքվեց 1161 թ., երբ Դանիշմանյան ամիրության հզորացումից վախեցած Ղլիճ Արսլանը ժամանեց Կոստանդնուպոլիս (այդ մասին տե՛ս F. Chalandon, Les Comnènes, t. II, p. 464—466):

լարել և բաժանել, այլև դինելով ինչպես կարգն է՝ միմեանց դեմ հանել, որպեսզի ինքը հանգստության մեջ լինելով հըրճվի նրանց՝ այլազգիներին և ամբարիշտներին, հասած աղետներով: Եվ մեկը մյուսի ետևից ուղարկելով գաղտնի դեսպաններ նրանց մղում էր միմեանց դեմ պատերազմի: Սակայն, ականհայտորեն հակված էր դեպի Յակուբասանը ...»²⁶⁵:

Նման «հեռատես» քաղաքականության մը Մանուել Ա. Կոմնենոսը ղարողացավ կանգնեցնել Ղլիճ Արսլանի օրավուր հզորացումը և 1176 թ. սեպտեմբերին Իկոնիայի սուլթանության հետ դիվանագիտական խաղը լիկատար ջախջախման ենթարկվեց Միրիոկեֆալեի մոտ տեղի ունեցած ճակատամարտում²⁶⁶:

Կիլիկիայում և Հյուսիսային Ասորիքում կոնկրետ քաղաքական նպատակներ հետապնդող Բյուզանդական կայսրությանը այլևս չէր կարող հաշվի չնստել Հալեպի և Մոսուլի աթարեկության հետ, որի տիրակալ Զանգին 1144 թ. նշվածեց Հյուսիսային Ասորիքի տնտեսական փոխհարաբերությունների համար հանգուցակետային նշանակություն ունեցող Եդեսիա քաղաքը, ուղղակիորեն հարվածելով Բյուզանդական կայսրության արևելյան քաղաքականության ծրագրերին, որոնց համաձայն նախատեսվում էր տարածքներ զավթել Եփրատի արևմտյան ափին և ստեղծել միջերկրածովյան ազդեցության գոտի²⁶⁷: Այս նույն տարածքներում հաստատվելու փորձեր էին կատարում նաև Իկոնիայի սուլթանությունը, Դանիշմանյան ամիրությունը և Ամիդի Արտուքյանները²⁶⁸: Կիլիկիայում և Հյուսիսային Ասորիքում Բյուզանդական կայսրության քաղաքականության իրագործման գործում նկատառելի էր նաև Անտիոքի իշխանության, Եդեսիայի

²⁶⁵ N. Ch., p. 117—118:

²⁶⁶ Այս ճակատամարտը ըստ Ն. Լամբրոնացու տեղի է ունեցել «մերձ իկոնիոն, ի տեղուքն՝ որ կոչի Մելիտենի» (Ք. Ը., 1871, էջ 168, հմմտ. նաև Սմրատ, 1956, էջ 193):

²⁶⁷ N. Elisséeff, Nur ad-Din, t. II, p. 380—381.

²⁶⁸ Cl. Cahen, La Syrie du Nord, p. 372—373; 384—389; N. Elisséeff, Nur ad-Din, t. II, p. 448—452.

կոմսութեան և Երուսաղեմի լատին թագավորության դերը, իսկ ԺԲ դարի 50-ական թվականներից Փոքր Ասիայի և Հյուսիսային Ասորիքում ծավալված պայքարի մեջ է մտնում նաև Կիլիկիայի Ռուբինյան իշխանությունը:

Նաչապետաց պետությունների, հատկապես Անտիոքի իշխանության և Երուսաղեմի թագավորության նկատմամբ Բյուզանդական կայսրության հարձակողական տակտիկան, որը գործի էր դրվել Հովհաննես Բ Կոմնենոսի Կիլիկիա-Հյուսիս-ասորիքյան առաջին ռազմարշավի օրերին և շարունակվում էր Մանուել Ա Կոմնենոսի կառավարման սկզբում, կամաց-կամաց վերածվեց մերձեցման միջոցով Անտիոքը և Երուսաղեմը Բյուզանդական կայսրությանը հպատակեցնելու ծրագրի: Նման ծրագրի գոյության մասին է վկայում այն փաստը, որ 1157/8 թ. Երուսաղեմի թագավոր Բաղդուին Գ-ն ամուսնացավ բյուզանդական արքայատոհմիկ իշխանուհիներից մեկի հետ, իսկ 1161 թ. Մանուել Ա Կոմնենոսը կնության առավ Ռայմոնդ Պուատիեի ավագ դստերը²⁶⁹, ինչպես տեսանք վերևում, նմանօրինակ ծրագրեր կազմվում էին նաև նա-

269 Ամուսնության միջոցով Անտիոքը և նախկին Եգիպտայի կոմսության մերձփրատյան տարածքները Բյուզանդական կայսրությանը միավորելու ծրագիրը Մանուել Ա Կոմնենոսը փորձեց իրագործել դեռ 1151—1152 թվականներին:

1149 թ. Ինարի ճակատամարտում զոհվեց Անտիոքի իշխան Ռայմոնդ Պուատիեն, թափուր թողնելով իշխանական գահը, իսկ մի քանի տարի անց (1151 թ.), գերի ընկավ Եգիպտայի իշխան Զուլին Բ-ը: Այս տարիներին Կիլիկիայում կրկին գլուխ բարձրացրեց հակաբյուզանդական շարժումը, որը զլխավորում էր Թորոս Բ Ռուբինյանը: Այդ տարիներին թեև Բյուզանդական կայսրությունը պատերազմում էր Սիցիլիայի նորմանների և հունգարների դեմ, այնուամենայնիվ, Մանուել Ա Կոմնենոսը կարողացավ զորք հավաքել և Անդրոնիկոս Կոմնենոսի գլխավորությամբ ուղարկել Կիլիկիա, պայքարելու Թորոս Ռուբինյանի զլխավորած իշխանության դեմ: Անդրոնիկոսի հետ Կիլիկիա է գալիս նաև նորմանական ծագում ունեցող Մանուել Ա-ի փեսա Հովհաննես Կեսարը, որի կինը մահացել էր: Կայսրը նրան Անտիոք էր ուղարկում, որպեսզի ամուսնացնի Ռայմոնդ Պուատիեի այրի Կոստանցայի հետ, սակայն նախատեսված ամուսնությունը ձախողվում է (տե՛ս I. C., p. 122—123; F. Chalandon, Les Comnènes, t. II, p. 426—427; Cl. Cahen, La Syrie du Nord, p. 406):

խորդ կայսրեր Ալեքս Ա-ի և Հովհաննես Բ-ի իշխանության տարիներին, սակայն 1157 և 1161 թթ. բյուզանդական արքունիքի հաջողությունները խոսում են արևելյան քաղաքականության դիվանագիտական ճակատում Մանուիլ Ա Կոմնենոսի նշանակալի հաջողության մասին: Միայն դրանից հետո, ԺԲ դարի 60-ական թթ. բյուզանդական արևելյան քաղաքականության փորձաքար դարձավ Եգիպտոսը, ուր նպատակադրվել էր ներխուժել նաև Հալեպի աթաբեկությունը:

Բյուզանդական կայսրության արևելյան քաղաքականության կարևոր օղակներից էր Կիլիկիայի և Եղեսիայի իշխանության միջև գտնվող մերձեփրատյան մանր իշխանությունների գոտին, ուր դեռևս ուժեղ էր կայսրության ազդեցությունը: Այդ տարածքների նկատմամբ բյուզանդական նվաճողական քաղաքականության ծրագրերը լիակատար չախշախման ենթարկվեցին 1144—1150 թթ., երբ Հալեպի աթաբեկ Զանգին վերացրեց Եղեսիայի կոմսությունը, իրեն ենթարկելով խաչակրաց այդ իշխանության տարածքի նշանակալի մասը: Դրանով անբուժելի հարված հասցվեց Բյուզանդիայի հյուսիսասորիքյան քաղաքականությանը: Բյուզանդական կայսրության համար Եղեսիայի իշխանությունը անփոխարինելի դաշնակից էր Անտիոքի իշխանության ոտնձգությունների դեմ մղվող պայքարում: Դրանով կարելի է բացատրել այն փաստը, որ Եղեսիայի կոմս Զոսլինի կին Բեատրիսան, մի շարք սկզբնաղբյուրների վկայությամբ, աթաբեկ Զանգուն կողմից ամուսնու գերեվարությունից հետո Բյուզանդական կայսրությանն է վաճառում Եղեսիայի կոմսության թշնամիների կողմից դեռ չնվաճված տարածքային մնացորդները²⁷⁰:

Բյուզանդական կայսրության արևելյան քաղաքականության ԺԲ դարի 50-ական թվականների կարևոր ձեռնարկումներից է դաշնակիցների հայթայթումը Կիլիկիայի հայկական իշխանության դեմ մղվող պայքարում: 1148 թ. Քորոս Թու-

²⁷⁰ W. T., XVII, 6; F. Chalandon, Les Comnènes, t. II, p. 425: Բյուզանդագետ Ֆ. Շալանդոնը սխալմամբ ենթադրում է, թե այդ դործաբը կառավրվել է 1151 թ. Կիլիկիայի դուքս Քոմասի ղեկավարությամբ (F. Chalandon, Les Comnènes, t. II, p. 425, n. 1):

քինյանի կողմից Կիլիկիան վերանվաճելուց հետո՝ Մանուել Ա Կոմնենոսը մի շարք դիվանագիտական քայլեր ձեռնարկեց այդ երկրամասը կրկին իրեն ենթարկելու համար։ 1154 և 1155 թթ. Մանուել Ա Կոմնենոսը Կիլիկիայի Ռուբինյան իշխանության դեմ էր հրահրում Իկոնիայի սուլթանությանը, իսկ 1154 թ. Անտիոքի իշխանությանը, սակայն ուրիշների ձեռքով կրակից շագանակներ դուրս բերելու բյուզանդական քաղաքականությունը մեծ հաջողություններ չունեցավ։ 1158 թ. Մանուել Ա Կոմնենոսը ստիպված էր անձամբ շեղավազել Կիլիկյան ռազմարշավը։

Բյուզանդական արևելյան քաղաքականությունը ԺԲ դարի 60-ական թվականներին սեեովում է Եգիպտոսի վրա²⁷¹։ Բյուզանդական կայսրությունը փորձում է արկածախնդրական ռազմարշավի միջոցով վերականգնել կայսրության հեղինակությունը միջազգային ասպարեզում։ Այս անգամ էլ, հետավոր Նեղոսի հովտում, ուր բախվում էին Հալեպ-Մոսուլի աթաբեկության, Երուսաղեմի թագավորության և Բյուզանդական կայսրության շահերը, մի նոր պարտություն է կրում երկրի արևելյան քաղաքականությունը։

Բյուզանդիայի արտաքին քաղաքականությունը մշակող գործիչները, ինչպես Հովհաննես Բ-ի, այնպես էլ Մանուել Ա Կոմնենոսի կառավարման տարիներին, շարունակում էին հաշվի նստել երկրի ներսում ձևավորված ընդդիմադիր կուսակցության հետ, որի պարագլուխը որպես կանոն դառնում էր կայսրական ընտանիքի անդամներից որևէ մեկը²⁷²։ Հետագայում այս քաղաքական գծի պարագլուխը և շարունակողը դարձավ Մանուելի հորեղբայր Իսահակի որդին՝ Անդրոնիկոս Կոմնենոսը, որի գործունեության ու բնավորության դիպուկ գնահատականը կարելի է գտնել Կ. Մարքսի «Ժամանակագրական գրառումներ» երկում. «Արքայազն և արկածախնդիր, քաջ, ստոր, խորամանկ, երգմնաղանց, ասպետական, արտասովոր

²⁷¹ G. Schlumberger, Campagnes roi Amaury Ier de Jérusalem en Egypte, au XIIe siècle, Paris, 1906, F. Chalandon, Les Comnènes, t. II, p. 535—550.

²⁷² F. Chalandon, Les Comnènes, t. II, p. 215—216.

ուժեղ»²⁷³, Եթե հետեւելու լինենք Անդրոնիկոս Կոմնենոսի կյանքի ուղուն՝ կայսեր հարազատ, կայսրութեան պաշտոնյա, բանտարկյալ, իր երկրի սահմաններից հեռացած հալածյալ²⁷⁴, ներում ստացած հարազատ, կայսր, կերեալ թե որքան երեւում է եղել ԺԲ դարի երկրորդ կեսին Բյուզանդական կայսրութեան քաղաքական կյանքը: Անդրոնիկոսի ձգտումների իրագործման խնդրում փոքր տեղ չեն գրավում ԺԲ դարի Բյուզանդիային սահմանակից Փոքր Ասիայի և Մերձավոր Արեւելքի քաղաքական միավորումները: Անդրոնիկոս Կոմնենոսի կողմից դահի համար մղվող քաղաքական պայքարում հիմնական շեշտը դրվում էր արտաքին ուժերի հովանավորութեան և օգնութեան վրա, ինչպես և ժամանակին իր հայրը՝ Անդրոնիկոսը քաղաքական ապաստան էր ստացել Փոքր Ասիայի և Մերձավոր Արեւելքի բազմաթիւ երկրներում:

Բյուզանդական կայսրութեան և՛ արեւմտյան, և՛ արեւելյան քաղաքականութեան համար մի չափազանց կարևոր օղակի դրութեան փաստը իր մենագրութեան մեջ շեշտում է Ֆ. Շալանդոնը. եթե Ալեքս Ա. և Հովհաննես Բ Կոմնենոսների իշխանութեան տարիներին Բյուզանդական կայսրությունը հաստատուն դաշինք ուներ Գերմանական կայսրութեան հետ, ապա Մանուել Ա.-ը, չնայած իր բոլոր ջանքերին, չկարողացավ շարունակել այդ քաղաքական ավանդույթը, որը կարող էր ապահովել երկրի արեւմտյան սահմանների անձեռնմխելիությունը և ամուր հենարան ու պատենշ դառնալ Սիցիլիայի նորմանական թագավորութեան հավակնությունների դեմ²⁷⁵, Մանուել Ա. Կոմնենոսի իշխանութեան տարիներին երկու կայսրությունների միջև դաշինքի անհնարինությունն էլ դարձավ այն կարևորագույն արտաքին քաղաքական հանգամանքներից մեկը, որի հետևանքով Բյուզանդական կայսրությունը չկա-

²⁷³ Архив Маркса и Энгельса, т. V, с. 191.

²⁷⁴ O. Jurewicz, Andronikos I. Komnenos.—Amsterdam, 1970.

²⁷⁵ F. Chalandon, Les Comnènes, t. II, p. 258.

րողացավ կողմնորոշվել միջազգային իրադրության փոփոխության պայմաններում և անխուսափելի՝ ռազմական ու դիվանագիտական պարտություններ կրեց և՛ արևմուտքում և՛ արևելքում:

* * *

Հովհաննես Բ Կոմնենոսի հանկարծահաս մահը 1143 թ. ապրիլ ամսին Կիլիկիայում²⁷⁶ ստիպեց գահաժառանգ Մանուել Ա Կոմնենոսին, որը մասնակցում էր իր հոր 1142—1143 թ. Կիլիկյան ռազմարշավին, միաժամանակ լուծել երկու կարևոր խնդիր.

Առաջին՝ ապահովել իր գահակալությունը: Այդ գործի համար նա շուտափույթ մայրաքաղաք է ուղարկում Հովհաննես Աքսուխին և Վասիլիոս Ցինցիլուկեսին²⁷⁷:

Երկրորդ՝ կարգավորել Բյուզանդական կայսրության գործերը Կիլիկիայում և Հյուսիսային Ասորիքում²⁷⁸:

Ինչպես վերևում նշեցինք, Մանուել Ա Կոմնենոսի արեւելյան քաղաքականության դրույթները մեզ հետաքրքրող աշխարհագրական սահմաններում և՛ ժամանակագրորեն, և՛ տրամաբանորեն անպայմանորեն բխում են իր նախորդի (Հովհաննես Բ Կոմնենոսի) քաղաքական ձգտումներից և մինչ այդ Փոքր Ասիայում և Հյուսիսային Ասորիքում տեղի ունեցած ռազմական գործողությունների շարունակությունն էին: Բյուզանդիայի արևելյան քաղաքականության հեռահար նպատակների մասին մեր պատկերացումները ամբողջացնում է Հովհաննես Բ-ի, մահվանից առաջ արտասանված ճառը, որը տարբեր խմբագրություններով պահպանվել է Հովհաննես Կիննամոսի և Նիկետաս Խոնիատեսի պատմական երկերում²⁷⁹:

²⁷⁶ Մատթեոս Ուոհայեցի, էջ 371, M. S., t. III, p. 254: Վ. Գրյունելը Հովհաննես Բ Կոմնենոսի մահը թվագրում է 1143 թ. ապրիլի 8-ով (V. Grumel, La Chronologie, Paris, 1958, p. 358):

²⁷⁷ N. Ch., p. 48; F. Chalandon, Les Comnènes, t. II, p. 196.

²⁷⁸ I. C., p. 29.

²⁷⁹ Այս ճառի բովանդակությունից կարելի է ենթադրել, թե ինչպիսի լայն արտաքին քաղաքական ծրագիր էին առաջադրում լուծել Բյուզան-

Ինչպես պատմում է Հովհաննես Կիննամսուր, Մանուել Ա Կոմնենոսը հոր մահից հետո 30 օր մնում է Կիլիկիայում և այնտեղի գործերը ապահով դարձնելուց հետո (*καὶ τὰ Κιλικίαν προήματα ἐν τῷ ἀσφαλεῖ κατεσῆσατο*)²⁸⁰, վերադառնում է մայրաքաղաք։ Կիլիկիայի կամ Անտիոքի գործեր ասելով 1143 թ. համար բյուզանդական երկու պատմիչներն էլ (Կիննամսուր և Նիկետասը)²⁸¹ նկատի ունեն Բյուզանդական կայսրության փոխհարաբերությունները Անտիոքի լատինական իշխանության հետ և քաղաքական պայքարը, որը ծավալվել էր Ռայմոնդ Պուատիեի և Մանուել Ա Կոմնենոսի միջև Դաշտային Կիլիկիան նվաճելու համար։ Այդ մասին ուշագրավ վկայություն է պահպանել Հովհաննես Կիննամսուր. «Անտիոքցիները նախկինում, Հովհաննես կայսեր ժամանակ, սկսել էին արդեն դուրս գալ նրա իշխանության տակից, իսկ այժմ Մանուել կայսրին (դեսպաններ) ուղարկելով պահանջում էին վերադարձնել իրենց երկրի տարածքները (*ὅριον*), որոնք ասում էին, որ իրենց քաղաքին է վերաբերում (պատկանում) և ուժով ու ոչ թե արդարությանմբ (իրավունքով) է այն Հռոմեացիներին պատկանում»²⁸²։ Բյուզանդական պատ-

դական կայսրության արևելյան քաղաքականությանը Կոմնենոս կայսերը։ Նրանց նպատակների մեջ էր մտնում ռազմական գործողությունների ծավալումը Նիքարտի ու Տիգրիսի ափերին, չախչախումը իրենց բոլոր թշնամիների, որոնք կապված էին կիլիկեցիների հետ, կամ միացել էին Ադարի որդիների (նկատի ունի մուսուլմանական պետությունները) հետ։ Բյուզանդական կայսրության նվիրական երազանքն էր զորաբանակով հասնել Պաղեստին (*N. Ch., p. 42—46; I. C., p. 26—28*)։

Այս ճառում բերված կցկտուր ակնարկներից իսկ կարելի է ենթադրել, թե ինչպիսի կարևոր տեղ էր գրավում Կիլիկիան Բյուզանդական կայսրության արևելյան քաղաքականության շրջանակների մեջ։ Նիկետաս Խոնիատեսի և Հովհաննես Կիննամոսի երկերում առկա այս ճառի բնագրի համեմատության արդյունքների մասին տե՛ս *A. П. Каздан, Еще раз о Киннаме и Никите Хоннате*, BS, t. XXIV/1, с. 22—23.

²⁸⁰ *I. C., p. 29*։

²⁸¹ Նիկետաս Խոնիատեսը Կիննամոսի վերորերյալ հատվածի փոխարեն ունի հետևյալ արտահայտությունը. «Անտիոքի (գործերն) էլ ընայած կարճ ժամանակին, կազի բերելով» (*N. Ch., p. 50*)։

²⁸² *I. C., p. 30*։

միշտ պահպանել է նաև Մանուել Ա Կոմնենոսի պատասխանը անտիոքցիներին, ուր կայսրը անուղղակի կերպով կրկին հիշեցնում է Դեաբոլի պայմանագիրը և 1136—1138 թթ. Հովհաննես Բ Կոմնենոսի Կիլիկիա-Հյուսիսասորիքյան առաջին ռազմարշավի ժամանակ Անտիոքի իշխանության վերցրած պարտավորությունները Բյուզանդական կայսրության նկատմամբ և հատկապես շեշտում է. «Եթե արդար է, որ ուրիշներից խլվածը պետք է վերադարձնել նրան, ումից խլվել է, ինչու՞ դուք նախօրոք Անտիոքը չվերադարձրիք Հոռմենացիներին, այլ բռնությամբ և ուժով այն խլեցիք իմ հորից, կամ մերը չէ՞ր նախքան պարսիկների կողմից խլվելը՝ ստրկացվելը, նաև այն, ինչ պահանջում եք վերցնել մեզնից ու՞մն է եղել: Անտիոք քաղաքի՞նը, չէ որ մինչ այդ այն էլ (Անտիոք քաղաքն — Ա. Բ.) մեր իշխանության տակ է եղել: Իսկ եթե դուք ամոթ չեք զգում ինքներդ խախտելով համաձայնագիրը, ինչու՞ եք արդարությունն անտեսելով շրջանցում մեր պահանջները, ապա առավել ևս մենք իրավունք ունենք պատժելու Ձեզ: Սակայն դրա համար դեռ կգա հարմար ժամանակը: Իսկ հիմա հրամայում եմ ձերբազատվել պահանջներից (τῶν προαγχομένων): Քանզի այն, ինչ հորիցս եմ ստացել, պետք է ընդարձակել և ոչ թե փոքրացնել»²⁸³:

Չնայած այստեղ չի հիշատակվում որևէ տարածք, այնուամենայնիվ ակնհայտ է, որ պատմիչն ակնարկում է Դաշտային Կիլիկիայի, գուցե նաև Սփրատյան մարզի (Քեսոն-Մարաշ) որոշ շրջաններ, որոնք Բյուզանդական կայսրությունը խլել էր Անտիոքի իշխանությունից, իսկ վերջինս մի երրորդ տերությունից (նկատի ունի Հյուսիսային Ասորիքի մուսուլմանական պետությունները): Դժվար է նման անուղղակի վկայությունների վրա հիմնվելով դատել Բյուզանդական կայսրության Կիլիկիայում և Հյուսիսային Ասորիքում ունեցած տիրությունների մասին: Նման անորոշությունից հնարավոր չէ խուսափել ԺԲ դարի Բյուզանդական կայսրության հյուսիս-ասորիքյան և կիլիկյան քաղաքականությունը ուսումնասիրելիս:

Դաշտային Կիլիկիայի համար պայքարում Անտիոքի լատին իշխանության և Բյուզանդական կայսրության հետ միասին պայքարում էին ևս երկու թշնամական ուժեր. դրանք Իկոնիայի սուլթանությունն ու Դանիշմանյան ամիրությունն էին, որոնցից առաջինին ահաբեկելու և պայքարից դուրս հանելու համար Մանուել Ա Կոմնենոսը, հաշվի չառնելով սուլթանության սահմանների անձեռնմխելիությունը, 1143 թ. ապրիլին Կոստանդնուպոլիս է վերադառնում նրա տարածքի վրայով: Հավանաբար այս ռազմարշավի նպատակն էր սուլթան Մասուդին ցույց տալ բյուզանդական բանակի հզորությունը, որովհետև, ինչպես պատմում է Հովհաննես Կիննամոսը, այդ տարածքով բյուզանդական բանակի տեղաշարժի մասին կայսրը նախօրոք չէր զգուշացրել Իկոնիայի սուլթանին: Ըստ Կիննամոսի, այս ռազմարշավը չափազանց հաջող ընթացք է ունեցել և թյուրքերը չեն համարձակվել վնասել բյուզանդացիներին²⁸⁴: Սակայն ի տարբերություն Կիննամոսի, փոքր-ինչ այլ է նիկեոսոս Խոնիատեսի կողմից նույն ռազմարշավի նկարագրությունը: Ըստ նրա, այս ռազմարշավի ժամանակ են գերի ընկել Անդրուսիկոս Կոմնենոսը և Թեոդորոս Դասիոտեսը²⁸⁵:

Բյուզանդական կայսրությունը Կիլիկիան պաշտպանելու համար պետք է կենտրոնացրած լիներ բավական մեծ թվով զինված ուժեր, ու, մեր կարծիքով, հենց այդ է պատճառը, որ 1144—1150 թթ. Իկոնիայի սուլթանությունը որևէ փորձ չի կատարում ներխուժելու Կիլիկիա: Այս հարցը մի այլ լուծում էլ կարող է ունենալ. այն է՝ Իկոնիայի սուլթանությունը, շունենալով ռազմական նավատորմ, ստիպված էր բավարարվել Փոքր Ասիայի ցամաքային, ներքին տարածքներով և այդ պատճառով իսկ իր առջև նպատակ չէր դնում գրավել որևէ ծովային քաղաք: Մեր կարծիքով, այս երկու կարևոր դրդապատճառներն էլ հավասարաշափ են ազդել ԺԲ դարի 40-ական թվականների Իկոնիայի սուլթանության վարած կիլիկյան քաղաքականության վրա:

²⁸⁴ J. C. p. 31.

²⁸⁵ N. Ch., p. 50.

Դաշտային Կիլիկիայի համար Անտիոքի լատին իշխանության և Բյուզանդական կայսրության պայքարը շարունակվում է մեկ տարի ևս: 1143 թ. ապրիլին Անտիոքի իշխանության դեսպաններին տրված խոստման համաձայն Մանուել Ա Կոմնենոսը զորքեր է ուղարկում Կիլիկիա: Ի տարբերություն Իկոնիայի սուլթանության, Անտիոքի լատինական իշխանությունը իր արտաքին քաղաքականության հիմնական նպատակներից էր համարում սեփական իշխանության տարածումը մերձակա ժովափնյա քաղաքների վրա և պարբերաբար, մինչև ԺԲ դարի 40-ական թվականները, նրա ձեռքն էին անցնում Կիլիկիայի նավահանգստային քաղաքները, երբեմն էլ ողջ Դաշտային Կիլիկիան: Սակայն նման գրավումները Անտիոքի լատին իշխանության համար տևական չինել չէին կարող, որովհետև դեռևս Բյուզանդական կայսրության ձեռքին էր գտնվում Կիպրոս կղզին, որն իր ստրատեգիական դիրքով գերիշխում էր Միջերկրական ծովի ողջ Հյուսիսարևմելյան ծովափի վրա:

Անտիոքի լատին իշխանության միտումների իրականացմանը խանգարող մի այլ քաղաքական հանգամանք ևս կար: Եդեսիայի և Անտիոքի լատին իշխանությունները միմյանց նկատմամբ թշնամաբար էին տրամադրված: Այս թշնամանքը բացատրվում է Անտիոքի իշխանության գերակայական ձգտումներով Եդեսիայի նկատմամբ և վերջինիս ռազմադիվանագիտական դիմադրությամբ: Չնայած սկզբնաղբյուրները չափազանց քիչ տեղեկություններ են պահպանել, սակայն փորձենք մեզ հասած նյութի վրա հենվելով ստեղծել քաղաքական միտումների այն մոտավոր ցանցը, որը ձևավորվել էր Հյուսիսային Ասորիքում: Եդեսիայի կոմսությունը նկատի ունենալով Բյուզանդական կայսրության և Անտիոքի լատին իշխանության հակամարտությունը, տրամաբանորեն՝ վերջինիս դեմ չհայտարարված պատերազմում, պետք է թե՛ ուղղակիորեն, թե՛ անուղղակիորեն նպաստեր Բյուզանդական արևելյան քաղաքականությանը Հյուսիսային Ասորիքում: Ռայմոնդ Պուատիեն ամեն գնով փորձում էր թուլացնել Եդեսիայի իշխանություն, այդպես ավելի հեշտ էր Անտիոքի իշխա-

նության արտաքին քաղաքականության լծակներինց մեկը դարձնել Եղեսիայի կոմսությունը: Երկու լատին իշխանությունների միջև պայքարի սրությունը ակնհայտ է, երբ հետևում ենք նրանց միջև ծավալված պայքարին Մարաշի իշխանությանը տիրանալու համար: Մինչև 1136—1138 թթ. Բյուզանդական կայսրության առաջին ռազմարշավը դեպի Կիլիկիա և Հյուսիսային Ասորիք կարծես մի պահ Ռայմոնդ Պուատիեն կարողանում է Մարաշում իշխան դարձնել Պաղտինին, որը Անտիոքի իշխանության հետ միասին պատերազմում էր Եղեսիայի կոմսության և Կիլիկիայի Ռուբինյանների դեմ: Սակայն 1137 թ. հետո, Բյուզանդական կայսրության ռազմական ճնշման հետևանքով, Մարաշի և Քեսունի տեր Պաղտինը ստիպված էր ճանաչել Եղեսիայի կոմսության գերակայությունը և այլևս չմասնակցել Անտիոքի լատին իշխանության որևէ արտաքին քաղաքական ձեռնարկին: Միայն 1146 թ. հետո, երբ Զոսլին Բ-ը անհաջող փորձ է կատարում վերագրավելու Զանգուց Եղեսիան և վերջնականապես կորցնում է իր արեւելահեփրատյան գրեթե բոլոր տիրույթները, Մարաշի և Քեսունի հաջորդ իշխան Ռենալդը (Պաղտին Մարաշացու եղբայրը, Զոսլին Բ-ի փեսան) կրկին անցնում է անտիոքյան ժառանգության: Միայն նրա մահից հետո է, որ Եղեսիայի կոմսը փորձում է կրկին վերահաստատվել Մարաշի և Քեսունի իշխանության տարածքում: Զնայած այս իրադարձության ժամանակ էլ Եղեսիայի կոմսությունը շատ էր թույլ, սակայն պետք է հաշվի առնել այն հանգամանքը, որ Անտիոքի իշխանությունը զրկվել էր գահակալ Ռայմոնդ Պուատիեից: ԺԲ դարի 40-ական թթ. Եղեսիայի կոմսության ռազմական-քաղաքական թուլության և այդ իշխանության տարածքում ծայր առած երկպառակտչական պատերազմների բնորոշ արտահայտություն էր Այնթապի համար մղվող պայքարը, որի մասին Գրիգոր Երեցը գրում է. «Ի թուին Հայոց ՇԶԹ (=1140/1 թ.) ոմն զօրական յազգէ Սիրիմահէ խէթ կալեալ ի սրտի իւրում, որում անուն էր Սիմոն, գողացաւ զԱնթափ ի կոմսէն Ռաճայոյ և կալեալ ընդ ձեռամբ ամ մի և ապա՝ միջնորդութեամբ բրնձին Անտիոքու, դարձոյց զԱնթափ ի

կոմսն»²⁸⁶։ Նման վկայությունը ասպացույց է այն բանի, որ Եղեսիայի կոմսը իր տարածքի ներսում, ծայր առած միջավա-
տատիրական վեճերը լուծելիս ստիպված էր դիմել Անտիոքի
իշխանի դատական միջնորդությանը։ Չնայած աղբյուրների
սակավության պատճառով գրեթե անհնար է պարզել հիշա-
տակված երեք ավատատերերի միմյանց նկատմամբ փոխհա-
րաբերությունների բոլոր երանգները, այնուամենայնիվ պարզ
է, որ Անտիոքի իշխանը որոշ գերակայական իրավունքներ
պետք է ունենար Եղեսիայի կոմսության նկատմամբ, լուծե-
լու համար ստորակայի և գերակայի միջև ծագած ավերա-
քային վեճը։

Չնայած վերոհիշյալ խանգարիչ հանգամանքներին, Ան-
տիոքի լատինական իշխանությունը շարունակում էր ոտըն-
ձգություններ կատարել Կիլիկիայի տարածքի նկատմամբ։ Այս
նպատակին հասնելու համար չափազանց հաջող խաղաքարտ
էր Կիլիկիայի Ռուբինյան իշխանության և Բյուզանդական
կայսրության թշնամական փոխհարաբերությունները։ Բյու-
զանդական կայսրության դեմ մղվող պայքարում հայերը
փորձում էին ընդհանուր ճակատ ստեղծել նրա դեմ։ Այդ է
վկայում 1138—1143 թթ. թվագրվող Գրիգոր Գ կաթողիկոսի
և Հռոմի պապ Ինոկենտիոս Բ-ի նամակագրությունը²⁸⁷։ Եվ
քանի դեռ Դաշտային Կիլիկիայում չկար մի այնպիսի քաղա-
քական ուժ, որը հակադրվեր բյուզանդական իշխանությու-
ններին, Անտիոքի իշխանությունը Ռայմոնդ Պուատիեի գլու-
խավորությամբ ոտնձգություններ էր կատարում այդ տա-
րածքների նկատմամբ։

Կայսր հուլիսիանոս հետո, 1144 թ. Մանուել Ա Կոմնե-
նոսը նոր ռազմարշավ է կազմակերպում դեպի Անտիոք։
Կայսրն անձամբ չի մասնակցում այդ ռազմական գործողու-
թյուններին, որովհետև Փոքր Ասիայի հարավ-արևմուտքում
(Մելանդիայի շրջան) պատերազմում էր Իկոնիայի օուլթան

²⁸⁶ Մատթեոս Ումայեցի, էջ 370—371։

²⁸⁷ Ա. Տեր-Միքելյան, Միջին դարերի կաթողիկոսների ձգտումներն
եկեղեցական խաղաղության համար, Արարատ, 1893, էջ 133—139, Մ.
Օրմանյան, Ազգապատում, հ. Ա, §§ 939—940։

Մասուդի դեմ²⁸⁸, Կիլիկյան այս ռազմարշավի մասին խոսող բյուզանդական պատմիչները կրկին գալիս են հաստատելու այն միտքը, որ Բյուզանդական կայսրության և Անտիոքի լատին իշխանության միջև ծագած պատերազմի առարկան և մարտաբեմը Դաշտային Կիլիկիայի քաղաքներն էին: Նիկեոս Խոնիատեսը հետևյալ արտահայտությամբ է ներկայացնում հետաքրքրող ռազմարշավի պատճառը. «Նաև իր պարտքը համարելով վրեժ առնել Անտիոքի իշխան Ռայմոնդից, Կիլիկիայի քաղաքներին կապծից (ἐπιφθορέων), որոնք պատկանում էին Հռոմեացիներին, (Մանուելը) զորք ուղարկեց»²⁸⁹: Մանուել Ա Կոմենենոսի կազմակերպած այս առաջին ռազմարշավը՝ ընդդեմ Անտիոքի լատին իշխանության, նպատակ էր հետապնդում Ռայմոնդ Պուատիեին ցույց տալ բյուզանդական ռազմական ուժի հզորությունը: Արշավանքի ընթացքում զուգակցվում էին ցամաքային և ռազմածովային ուժերի համատեղ գործողությունները: Ըստ բյուզանդական պատմիչների ցամաքային զորքերը ղեկավարում էին Հովհաննես և Անդրոնիկոս Կոնտոստենֆանոսները ու պատերազմական գործին տեղյակ Պրոսպեր, իսկ նավատորմը ղեկավարում էր Դեմետրիոս Վրանասը²⁹⁰: Ցամաքային զորքերը հասնելով Կիլիկիա, վերանվաճում են անտիոքյիների գրաված ամրոցները և ճակատամարտում փախուստի մատնում Ռայմոնդ Պուատիեին²⁹¹: Դժբախտաբար սկզբնաղբյուրներից և ոչ մեկը չի թվարկում այն բնակավայրերը, որոնք այս արշավանքի ընթացքում գրավել էին բյուզանդական զորավարները Անտիոքի լատիններից: Նավատորմիղի հետ ցամաքային ուժերի համագործակցությունը Հյուսիսային Ասորիքում և Կիլիկիայում, ինչպես վերևում նկատվեց, պետք է

²⁸⁸ I. C., p. 32; N. Ch., p. 52; F. Chalandon. Les Comnènes, t II, p. 247—248.

²⁸⁹ N. Ch., p. 52: Հովհաննես Կինեամոսը ևս հավաստիացնում է, որ Բյուզանդական կայսրության և Անտիոքի իշխանության միջև ծագած վեճի առարկան Կիլիկիայի քաղաքներն էին (տե՛ս I. C., p. 33—35):

²⁹⁰ I. C., p. 33; N. Ch., p. 52:

²⁹¹ I. C., p. 33—34:

դիտել Հովհաննես Բ Կոմնենոսի ռազմավարական ավանդե-
րի շարունակություն: Կարելի է միայն ենթադրել, որ ինչպես
նախորդ ռազմարշավների ժամանակ՝ բյուզանդական ցամա-
քային զորքերը կրկին Ատալիա-Սելևկիա-Տարսոն ծովափնյա
ճանապարհով են ներխուժել Դաշտային Կիլիկիա, իսկ նա-
վատորմը՝ ցամաքային զորքերի առաջնաղացման հետ զու-
գահեռ, ընթացել է ծովով, իր հետ բերելով բանակին ան-
հրաժեշտ հանդերձանք ու պարեն: Ի հակադրություն մյուս
ռազմարշավների, ըստ բյուզանդական պատմիչների, ռազ-
մական գործողություններին մասնակցել է նաև նավատորմը,
որը Դեմետրիոս Վրանասի ղեկավարությամբ ամայացրել է
Անտիոքի իշխանության ծովափերը, գերեվարել է մարդ-
կանց²⁹²: Նման գործողություններից հետո, նավատորմը խա-
րխա է ձգում Կիպրոսում²⁹³, իսկ ցամաքային ուժերը Պրո-
սոլիս հրամանատարությամբ հաջողությամբ հասնելով Ան-
տիոք՝ վերադառնում են Կիլիկիա²⁹⁴:

Այս ռազմարշավի ուսումնասիրության տեսանկյունից
էական նշանակություն ունեն երկու խնդիր. առաջին՝ ու՞մ էր
պատկանում այս ռազմարշավից առաջ և հետո Կիլիկիան,
երկրորդ՝ ո՞ր թվականին է տեղի ունեցել այս բախումը:

Նախորդ գլխի շարադրանքում կարողացանք ցույց տալ,
որ 1136—1138 թթ. Հովհաննես Բ Կոմնենոսի Կիլիկիա-հյու-
սիսասորիքյան առաջին ռազմարշավից հետո, 1139 թ. Լեո-
նային Կիլիկիայի մի նշանակալի հատվածին տեղ դարձավ
Մուհամեդ Դանիշմանյանը, իսկ Դաշտային Կիլիկիան մնաց
Բյուզանդական կայսրության հովանավորության ներքո: Այդ
վիճակը կայունացնելու մտահոգությամբ Հովհաննես Բ Կոմ-
նենոսը հանդես եկավ կիլիկյան երկրորդ (1142—1143) ռազմ-
արշավով: Այդ մասին է վկայում նրա մահից հետո Մանուել
Ա Կոմնենոսի ռազմական գործողությունները Կիլիկիայում:

²⁹² Լ. Ը., էջ 35: Այս ռազմարշավի ժամանակ բյուզանդացիները
գերեվարել են նաև Անտիոքի իշխանության պետական, հասույթների հար-
կահավաքին (նույն տեղում).

²⁹³ Լ. Ը., p. 35.

²⁹⁴ Լ. Ը., p. 35.

Նլնելով սկզբնաղբյուրներից կարելի է հավաստել, որ 1143 թ. Կիլիկիայից բյուզանդական զորքերի հեռանալուց հետո Ռայմոնդ Պուատիեն նվաճել էր եթե ոչ ամբողջ Դաշտային Կիլիկիան, ապա՝ գոնե նրա մի նշանակալի մասը: Այդ է պատճառը, որ բյուզանդական պատմիչները Մանուել Ա Կոմնենոսի Կիլիկիա-հյուսիսաստորիքյան առաջին ռազմարշավի մասին (1144) խոսելիս շեշտում են, որ ռազմական գործողությունները Բյուզանդական կայսրության և Անտիոքի լատինական իշխանության միջև տեղի էին ունենում Կիլիկիայում:

Ավելի բարդ է արշավանքը թվագրելու խնդիրը, քանի որ Նիկեառա խոնիատեսը Մանուել Կոմնենոսի առաջին կիլիկյան ռազմարշավի մասին պատմում է Իկոնիայի սուլթան Մասուդի դեմ Բյուզանդական կայսրության ռազմական բախումից առաջ²⁹⁵, իսկ Հովհաննես Կիննամոսը՝ այդ բախումից անմիջապես հետո²⁹⁶: Այս, առաջին հայացքից միմյանց հակասող տեղեկությունները քննելիս Ֆ. Շալանդոնը եկել է այն ճիշտ եզրակացության, որ Իկոնիայի սուլթանության դեմ Մանուելի 1146 թ. ռազմարշավից առաջ 1144 կամ 1145 թ. տեղի է ունեցել ևս մի արշավանք²⁹⁷: Մենք հակված ենք Մեկանգիայի շրջանում բյուզանդական զորքերի գործողությունները ժամանակակից համարել Մանուել Ա Կոմնենոսի կիլիկյան առաջին ռազմարշավին և այդ երկու պատերազմները թվագրել 1144 թվականով: Կիլիկյան այս ռազմարշավը թվագրելու գործը որոշ չափով հեշտացնում է Հովհաննես Կիննամոսի հայտնած տեղեկությունը՝ ըստ որի Անտիոքի իշխան Ռայմոնդ Պուատիեն բյուզանդական ռազմարշավից անմիջապես հետո ստիպված է լինում ժամանել Կոստանդնուպոլիս²⁹⁸: Միքայել Ասորին գիտե այս իրադարձության մասին և Ռայմոնդ Պուատիենի այցը կայսրության մայրաքաղաք

²⁹⁵ N. Ch., p. 52.

²⁹⁶ I. C., p. 38—42.

²⁹⁷ F. Chalandon, Les Comnènes, t. II, p. 248.

²⁹⁸ I. C., p. 35.

Թվագրում է Սելևկյան 1457 թ., որը համապատասխանում է մեր թվականության 1145/6 թ.²⁹⁹։ Տարօրինակ է միայն այն հանգամանքը, որ Միքայել Ասորին ոչինչ չի պատմում Հյուսիսային Ասորիքում և Կիլիկիայում 1144/5 թ. բյուզանդական զորքերի գործողությունների մասին։ Ելնելով Միքայել Ասորու հաղորդած տոմարական վկայությունից Ֆ. Շալանդոնը բյուզանդական ռազմարշավը ընդդեմ Անտիոքի լատին իշխանության թվագրում է 1143—1144 թթ.³⁰⁰, իսկ Ռայմոնդ Պուատիեի ժամանումը Կոստանդնուպոլիս՝ 1145 թ.։ Մենք, ըստ էության, համաձայն ենք Ֆ. Շալանդոնի թվագրման հետ, այնուամենայնիվ, կարծում ենք, որ ավելի ճիշտ կլիներ Մաուել Ա Կոմենենոսի կիլիկյան առաջին ռազմարշավը թվագրել 1144 թ., որովհետև, ըստ սկզբնաղբյուրների, այն կազմակերպվել է կայսեր պաշտոնական օժումից հետո³⁰¹, որը կարող էր տեղի ունենալ 1143 թ. օգոստոսի 20—հոկտեմբերի 1 ժամանակամիջոցում³⁰²։ Պետք է հաշվի առնել նաև այն հանգամանքը, որ բյուզանդական բանակը աշնանը հեռավոր ռազմարշավներ հաղվադեպ էր կազմակերպում։

Ցամաքից և ծովից հասցված այս հզոր հարվածը Անտիոքի իշխանության թիկունքին դժվար կացության մեջ դրեց Ռայմոնդ Պուատիենին այն պահին, երբ Հալեպի և Մոսուլի աթաբեկ Զանգին հարձակում էր ձեռնարկել Եգեսիայի իշխանության վրա։ Բյուզանդական ռազմական ուժերի գործողությունները թույլ չտվեցին Անտիոքի իշխանին Եգեսիայի կոմսի հետ միասնական ճակատով հանդես գալ Զանգու զորքերի դեմ և 1144 թ. դեկտեմբերի 23-ին մուսուլմանները գրավեցին Եգեսիան. «Եւ ի տարեպատն դեկտեմբերի ամսոյ քսան և երեք օրն՝ և օրն երեքշաբթի՝ ի տօնի սրբոյն Ստեփաննոսի Նախավկային, առաւ Ուռհա սրով ի Զանգէ...»³⁰³։

²⁹⁹ M. S., t. III, p. 267.

³⁰⁰ F. Chalandon, Les Comnènes, t. IV, p. 241 n. 2.

³⁰¹ I. C., p. 33.

³⁰² F. Chalandon, Les Comnènes, t. II, p. 199—200.

³⁰³ Մատթեոս Ոսնայեցի, էջ 371։

Հովհաննես Բ Կոմնենոսի մահվանից հետո ուժերի հա-
ջաբերակցությունը փոխվեց գրեթե ողջ Մերձավոր Արևել-
քում և Միքայել Ասորու այն տեղեկությունը, թե. «Հուլյների
թագավորը և ֆրանկների արքան, մելիք Մահմուտը և Դաու-
դը մահացան նույն տարում»³⁰⁴ սոսկ իրադարձությունների
պարզ թվարկություն չէ: Նման ընդհանրացնող դիտողու-
թյունները հատուկ են ժամանակի և՛ ասորական, և՛ հայկա-
կան ժամանակագիրներին³⁰⁵: Ճիշտ է, Գրիգոր Նրեցը չի հի-
շատակում Դաուդի մահը, սակայն առաջին երեքի մասին
խոսելիս, ամեն ինչ բացատրում է նախախնամությամբ. «Եւ
յայսմ ամի նշան երեւեցաւ յերկինս ի կողմն հիւսիսոյ, իբրեւ
աին լուսոյ, յաւազ հինգշաբթւոյ աւուրն և ութ օր միապէս
երեւեցաւ. և զկնի այդ երեք թագաւորքդ փոխեցան»³⁰⁶: Նա-
խախնամության հետ է կապում այս իրադարձությունները
նաև Միքայել Ասորին³⁰⁷:

Սանր հետևանքներ ունեցավ Դանիշմանյան ամիրու-
թյան համար Մուհամեդ մելիքի մահը: Նրա կյանքի վերջին
տարիներին ամիրությունը արդեն բաժանվել էր մի քանի
քաղաքական միավորների: Նրա եղբայրների Յակուբ Արսլա-
նը իշխում էր Սեբաստիայում³⁰⁸, իսկ Յոնոսը (Yaunos)՝ Մա-
սարայում³⁰⁹: Երկպառակտչական երկարատև պայքարի հե-
տևանքով Մուհամեդի մահից հետո ամբողջովին քայքայվեց
երկրի տնտեսությունը և Դանիշմանյանների պետությունը
թուլացավ: Միքայել Ասորին Կապադովկիայում տեղի ունե-
ցող իրադարձությունների մասին գրում է. «1454 թ. կանուն
I ամսի (զեկտեմբեր) 6-ին մահացավ Մելիք Մուհամեդը
Կեսարիայում: Նա կարգադրեց, որ իր որդի Դանունը իշխի

304 M. S., t. III, p. 254, հմմտ. նաև էջ 258:

305 Պատմական իրադարձություններին նման մոտեցում ցուցաբերե-
լու փաստեր կարելի է տեսնել Միքայել Ասորու, Բար Նրբեոսի, Գրիգոր
Նրեցի և Մատթեոս Ուռույեցու ժամանակագրություններում:

306 Մատթեոս Ուռույեցի, էջ 371:

307 M. S., t. III, p. 254:

308 M. S., t. III, p. 253:

309 M. S., t. III, p. 253:

(իր փոխարեն)։ Սակայն նրա կինը եկավ (ամուսնու) եղբոր՝ Յակուբ Արսլանի մոտ և նրա հետ ամուսնացավ, սա իշխում էր Սեբաստիայում, և Դանունը փախավ Սիմնադա (Սամընդավ)»³¹⁰։ Մելիք Մուհամեդի տիրույթների բաժանման խընդրում իր ավանդն է մուծում նաև մյուս եղբայրը՝ Դուլահը (Daulah), որը դաշնակցելով Մասարայի տեր Յոնոսի հետ արշավում է Մելիտենեի վրա³¹¹, սակայն չկարողանալով տիրել քաղաքին, եղբայրները վերադառնում են Արկա։ «Այն ժամանակ մելիք Մուհամեդի կինը ուղարկեց երկու հազար մարդ Մելիտինեն պահպանելու համար։ Սակայն, ովքեր քաղաքում էին կասկածեցին, որ նրանք բերել են իրենց և սեփական երեխաներին իրենց տներից քշելու հրաման, որպեսզի իրենց ուղարկեն Սեբաստիա և գրավեն իրենց տեղը։ այնժամ նրանք չարացան, զինվեցին և հանելով սրերը (սկըսեցին) վազել փողոցներով։ ...Դա պահքի առաջին շաբաթն էր՝ Շեբաթի 17-ը (փետրվար)»³¹²։ Մելիտենեում ծագած այս ապստամբությունը հետաքրքիր դրվագ է Հայկական լեռնաշխարհում, քաղաքային իշխանության դերի ու նշանակության ուսումնասիրության համար։ Ասորի պատմիչը չհիշատակելով քաղաքի կառավարչի անունը տեղի է տալիս մտածելու, որ նա կարող էր թյուրք չլինել։ Ըստ Միքայել Ասորու Մելիտենեի ապստամբությունը ծանր հետևանքներ ունեցավ առաջին հերթին քաղաքի քրիստոնյա բնակչության համար³¹³։ Քաղաքի թյուրք բնակչությունը հավաքվելով միջնաբերդի առաջ պահանջում էր իշխողից քաղաքի բանակիները, որպեսզի ճակատամարտ տան Մուհամեդի կնոջ ուղարկած զորքերին։ Սակայն քաղաքի իշխողը դրանք չի տալիս և ապստամբները կոտրում են Բորիդիյեհյան աշտարակի դարպասը և օգնության կանչում Դուլահին, որը Մելիտենեի մոտ ունեցած անհաջողությունից հետո ապաստանել էր Արկայում, իսկ Մուհամեդի կնոջ ուղարկած զորքերը վերադառնում են Սեբաս-

310 M. S., t. III, p. 253:

311 նույն տեղում, էջ 253:

312 նույն տեղում:

313 նույն տեղում:

տիւ³¹⁴, Այս իրադարձութիւններից քիչ անց, Դուլահը դաշնակցում է իր եղբայր Յակուբ Արսւլանի հետ³¹⁵: Երկկողմանի այս դաշինքի և պայմանավորվածութեան արդյունք պետք է դիտել այն փաստը, որ Դուլահը իր զորքերով շարժվում է դեպի Արլիստան և գրավում է նաև Ջահանի շրջանը³¹⁶: Մինչ այդ իրադարձութիւններին հեռվից հետևող Իկոնիայի սուլթանութիւնը օգտագործում է առիթը և հարձակվում է Յակուբ Արսւլանի տիրույթների վրա³¹⁷: Ինչ խոսք, որ Մասուդին անհանգստացնում էր դանիշմանյան եղբայրների (Յակուբ Ասլան, Դուլահ) դաշինքը, որն իր սուր ծայրով ուղղված էր Իկոնիայի սուլթանութեան դեմ: Եթե անգամ նման մտադրութիւն իսկ չունեին դաշնակցած կողմերը, ապա Մասուդի նման քայլը պետք է բացատրել նրանով, որ Իկոնիայի սուլթանութիւնը իր աբտաքին քաղաքականութեան նպատակներից էր համարում Դանիշմանյան ամիրութեան մասնատումը: Հակված ենք ենթադրել, որ 1142 թ. Մուհամեդի մահից հետո, երբ նրա ժառանգը և եղբայրները պատերազմում էին Դա-

³¹⁴ Նույն տեղում:

³¹⁵ Նույն տեղում, էջ 254:

³¹⁶ M. S., t. III, էջ 254: Այս երկրները Դանիշմանյան ամիրութիւնը նվաճել էր դեռ ամիր Ղազու իշխանութեան տարիներին (1118 թ. = Սելեկյան 1430 թ.) (տե՛ս M. S., t. III, p. 205): 1136 թ. (= սելեկյան 1148) այդ տարածքը գտնվում էր ամիր Մուհամեդի եղբայր՝ Դուլահի ենթակայութեան ներքո: Միքայել Ասորին տեղեկացնում է նաև, որ Մուհամեդ Դանիշմանյանը Դուլահին դուրս է թշում այդ տարածքներից (M. S., t. III, p. 246): Մուհամեդի իշխանութեան տարիներին՝ 1141 թ. (= սելեկյան 1452 թ.), մեզ հետաքրքրող տարածք են ներխուժում խաչակիրները, սակայն դուրս են շարժվում (M. S., t. III, p. 249): Բոլոր փաստերը խոսում են այն մասին, որ մինչև մեկը Մուհամեդի մահը տարածքը պատկանում էր Դանիշմանյան ամիրութեանը: Մուհամեդի մահից հետո այս տարածքի ճակատագրի մասին ուշագրավ տեղեկութիւն է պահպանել Միքայել Ասորու հայերեն խմբագրութիւնը, որն արձանագրելով բյուզանդական կայսեր և Երուսաղեմի թագավորի մահը, ավելացնում է. «Սե ի սոյն ամի մեռաւ Դուլահ ամիրայն՝ տէրն Խարթերդոյ՝ Արթուրի, և առ զիշխանութիւնն Խարաւսանն (Ղարա Արսւան) որդի իւր. և Մասուդն առ զԱրսւթայնս (Միխայել Ասորի, 1871, էջ 418):

³¹⁷ Cl. Caïen, La Syrie du Nord, p. 365.

Նիշմանյան ամիրի թողած տիրույթների բաժանման համար, Իկոնիայի սուլթանը կարողացել էր տիրանալ Զահանի շրջանին: Այսպիսի ենթադրության համար մեր միակ փաստարկըն այն է, որ նվաճումից առաջ Դուլահը զգալով, որ Մասուդի դեմ միայնակ պատերազմելն անհնար է, հաշտության ձեռք է մեկնել իր եղբորը: Չնայած երկու եղբայրների թշնամությանը, նրանք ունեին միայն մեկ լուրջ հակառակորդ, դա Իկոնիայի սուլթանությունն էր: Իրականության հետ հաշվի նստելով էր, որ երկու եղբայրները համաձայնության եկան, և Դուլահը գրավեց Զահանի շրջանը: Այս ռազմական գործողությունը առիթ դարձավ Իկոնիայի սուլթան Մասուդի համար ներխուժելու Յակուբ Արսլանի տիրույթները: Վերջինս «փախչում է լեռները», իսկ սուլթան Մասուդը ամայացնում է Սեբաստիայի շրջանը³¹⁸, Այդ ռազմական գործողություններից հետո Իկոնիայի սուլթանը պահանջում է Դուլահից «իրեն ենթարկվել, (խոստանալով) մեծացնել նրա տիրույթները»³¹⁹: Բանակցությունների համար Դուլահը Մասուդի մոտ է ուղարկում իր կնոջը, որը Իկոնիայի սուլթանի եղբոր դուստրն էր: Սակայն Մասուդը մերժում է նրա խնդրանքը և 1143 թ. հունիսի 17-ին (=1454 թ. հաղիոսանի 17-ին) շրջապատում է Մելիտենեն: Երեք ամիս քաղաքը շրջապատված պահելուց հետո, սեպտեմբերի 14-ին (=1454 թ. էլուլի 14-ին), խաչի տոնի օրը, այրում է քաղաքում մեքենաները և վերադառնում³²⁰, Մելիտենեի երկարատև պաշարումը բավականին ծանր էր անդրադարձել քաղաքի բնակիչների վրա, որովհետև, ըստ Միքայել Ասորու, Դուլահը թալանում էր քաղաքի բնակիչներին, հատկապես աղնվականներին, որոնցից գանձված ապօրինի հարկերով վճարում էր մուսուլման զինվորականությանը: Սուլթանի հեռանալը, ըստ Միքայել Ասորու, «մեծ թեթևություն» բերեց քաղաքացիներին³²¹: Իկոնիայի սուլթանի հեռացումը հասկանալի կդառնա, եթե հիշենք, որ Մանուել Ա

318 M. S., t. III, p. 254.

319 Նույն տեղում:

320 Նույն տեղում:

321 M. S., t. III, p. 254.

Կոմնենոսը 1143—1144 թթ. ռազմական գործողություններ էր վարում Իկոնիայի սուլթանության դեմ Մելանգիայի շրջանում³²²։

Միքայել Ասորին հաջորդ՝ Ժէ գրքի սկզբում կրկին անդրադառնում է վերոհիշյալ դեպքերին։ ԺԲ դարի ասորի Ժամանակագիրը հիշատակելով Հովհաննես Բ Կոմնենոսի մահը և Մանուել Ա-ի իշխանության գլուխ բարձրանալը, Երուսաղեմի թագավոր Ֆուլք Անժուացու մահը և անշափահաս Բալդուին Գ-ի գահակալումը³²³, Հեսնա Զիադի (Խարբերդ)³²⁴ տեղ՝ արտության Դաուդի մահը, շարունակում է իրադարձությունների թվարկումը և նշում է, որ Դաուդի մահից հետո կառավարման ղեկը իր ձեռքն էր վերցրել նրա կրտսեր որդի Ղարա Արսլանը, իսկ ավագը՝ Արսլան-Թողմիշը, ապավինելով Հալեպի աթաբեկ Զանգուն, նրա աջակցությամբ գրավել էր Հանի (Hani) բնակավայրը³²⁵։ Երկրորդ անգամ նույն դեպքերին անդրադարձող Միքայել Ասորին այս հատվածում այլ անցքերի հետ է կապում Մելիտենեի երկրորդ շրջապատումը Իկոնիայի սուլթանի կողմից. «...Մասուդը եկավ և տիրեց Աբլիստանին և Զահանի ողջ երկրին։ Ապա վերադարձավ շրջապատելու Մելիտենեն (Puis il revient mettre le siège devant Mélitène) և իր հետ բերեց Յակուբ Արսլանին, Դաուդի որդուն։ Նա փախել էր նրա (Մասուդի—Ա. Բ.) մոտ, որի համար էլ նա նրան օգնեց (il l'aidâ) Զանգու դեմ, որը շարժվել էր նրա վրա։ Սուլթանը նրան տվեց 20 հազար ձիավոր և նա շարժվեց Զանգու դեմ։ Սա լսելով (Celui-ci ayant entendu parler) իր դեմ ուղարկված սուլթանի զորքերի մասին, հրաժարվեց (իր սլաններից) և հեռացավ իր երկիրը։ Ղարա Արսլանը վերադարձավ տիրույթները, որոնք իրենից խլվել էին։ Սուլթանը երեք ամիս մնաց Մելիտենեի դիմաց, ճակատամարտ չտալով և օգոստոսի կեսերին, Աստվածամոր փոխակերպման (la transmigration de la Mère de Dieu) տո-

³²² F. Chalandon, Les Comnènes, t. II, p. 241.

³²³ M. S., t. III, p. 258.

³²⁴ M. S., t. III, p. 258.

³²⁵ M. S., t. III, p. 258.

նի նախօրյակին, իր զորքերին հրամայեց, որ յուրաքանչ-յուրը (վերցնի) ինչ անհրաժեշտ է համարում տանելու և առավոտյան նրանք հեռացան: Նրանք գերելով տարան ողջ շրջանը»³²⁶:

Միքայել Ասորին պատմում է նաև, որ երբ Մասուդը շրջապատել էր Մելիտենեն, Եղեսիայի կոմս Զոսլին Բ-ը գալիս է Մար Բար Սառմայի վանքը աղոթելու, սակայն Կլավդիայի (Claudia-Կղադիաս)³²⁷ շրջանից փախածներից իմանալով, որ սուլթանի բանակը մեծ է, վերադառնում է շուտափույթ իր երկիրը³²⁸:

Իկոնիայի սուլթանության հզորացումը ի հակակշիռ Դանիշմանյան ամիրության, և տարածքների գրավումը Եղեսիայի իշխանության հյուսիսում (նկատի ունենք Զահանի՝ շրջանի գրավումը Աբլխստան կենտրոնով) Դանիշմանյան ամիրության հաշվին և աթաբեկ Զանգու հզորացումը Եղեսիայի իշխանության հարավում, արևելքում և հյուսիսում, ուր Հալեպի տերը միջոցներ էր ձեռնարկում թուլացնելու Արտուքյանների իշխանությունը Ամիգում և հարբերդում (Հեսնա Զիադ), ստիպեցին Զոսլին Բ-ին դաշնակիցներ փնտրել շրջակա պետական միավորումների շրջանում: Երկրի ներսում Զոսլին Բ-ը Զանգիի հետ բախման ամենավերջին պահին, ցանկանալով շահել հակոբիկ ասորիների համակրանքը, բանակցություններ սկսեց նրանց պատրիարք Աթանաս Ը-ի հետ, և վերադարձրեց նրան Բար Սառմա վանքից կողոպտված իրերը, որի փոխարեն հակոբիկ ասորիների առաջնորդը համաձայնվեց Եղեսիայի եպիսկոպոսությունը (հակոբիկյան) հանձնել Բարսեղ Բար Շումանային³²⁹: Նույն թվականին (1143/4) Զոսլին Բ-ը գնում է նաև Երուսաղեմ ներկայանա-

³²⁶ M. S., t. III, p. 258—259:

³²⁷ Հմմտ. Երեմյան Ս., Հայաստանը ըստ «Աշխարհացոյց»-ի (փորձ VII դարի հայկական քարտեզի վերակազմության ժամանակակից քարտեզագրական հիմքի վրա), Երևան, 1973, էջ 59:

³²⁸ M. S., t. III, p. 259:

³²⁹ M. S., t. III, p. 259—260:

լու նորընծա թագավորին³³⁰, Սակայն Ջոսլինին պետք էին ավելի զորավոր դաշնակիցներ, որովհետև օրավուր հզորացող Մոսուլի և Հալեպի աթաբեկությունը սպառնում էր կույ տալ գրեթե բոլոր կողմերից թշնամական օղակի մեջ գտնվող կոմսությունը: Տրամաբանական է նաև, որ Ջանգիի դեմ պատերազմող հարբերդի Արտուքյանները Հալեպի աթաբեկության դեմ օգնություն պետք է փնտրեին նաև Ջոսլին Բ-ի մոտ: Իրն ալ-Ասիրը Ջանգու կողմից Արտուքյաններին պատկանող Դիար Բաքրի (Ամիդ) շրջապատումը համարում է տակտիկական քայլ. «որպեսզի այն տպավորությունը թողնի, թե ժամանակ չունի նրանց երկիրը (նկատի ունի Նդեսիայի կոմսությունը — Ա. Բ.) արշավելու»³³¹: Միքայել Ասորին պատմում է, որ, երբ Ջանգին հետապնդում էր Հեսնա Ջիադի (հարբերդի — Ա. Բ.) տիրոջը, վերջինս օգնություն է խնդրում Ջոսլինից, որի համար նա փոխարենը տալիս է Բեյթ Բուլա (Բալու)³³² ամրոցը, որպեսզի Նդեսիայի տերը հետագայում ևս օգնի նրան Ջանգիի դեմ պատերազմելիս: Միաժամանակ Ղարա Արսլանը օգնություն էր խնդրել Իկոնիայի սուլթան Մասուդից³³³, Այնուհետև ասորի պատմիչը ավելացնում է. «Ջոսլինը չհասկացավ, որ իր համար երբեք շահավետ չէր կռվել թյուրքերի դեմ թյուրքերի շահերի համար: Նա Ղարա Արսլանին օգնական բանակ ուղարկեց»³³⁴: Աթաբեկ Ջանգին տեղեկանալով, որ Ջոսլին Բ-ը մեկնել է Անտիոք

³³⁰ Նույն տեղում, էջ 259:

³³¹ Իբն ալ-Ասիր, էջ 252:

³³² Ժ.—Բ. Շաբուն նույնացնում է այս երկու տեղանունները (տե՛ս M. S., t. I, p. 15+, 16+): Մեզ ավելի հավանական է թվում Բեյթ Բուլան նույնացնել Բաբուլայի հետ (այժմ Բիրուլ), որը գտնվում է Քեսունի և հարբերդի միջև Նփրատի ափին (տե՛ս Cl. Cahen, La Syrie du Nord, p. 126): Անանուն Ասորու ժամանակագրության մեջ այն կոչվում է «Կարկառի երկրում գտնվող Պեպու բերդ» (Անանուն Ասորի, էջ 87, տե՛ս նաև ծան. 272): Քարտեզագրական հիմքի վրա այդ ամրոցի տեղադրությունը տե՛ս Մ. Հ. Ճեվանիրեյան, Կիլիկիայի հայկական պետությունը (քարտեզ), Հայ ժողովրդի պատմություն, հ. 3:

³³³ M. S., t. III, p. 260:

³³⁴ Նույն տեղում:

1144 թ. նոյեմբերի 28-ին շրջապատում է Եղեսիան³³⁵, Իհարկե Միքայել Ասորու նման բացատրությունը այս իրադարձությունների կապակցությամբ զարմանալիորեն պարզամիտ է, որովհետև Եղեսիայի իշխանությունը գտնվում էր ստրատեգիական նշանակություն ունեցող ճանապարհների հատման հանգուցակետում³³⁶; Այդ էր պատճառը, որ Զանգին իր նրպատակին հասնելու համար հաշտություն է կնքում Արտուրյանների հետ: Վերջիններս նույնպես կողմնակից էին հաշտության, քանի որ. «Ջուլինը չկարողացավ օգնել, ինչպես հույս ունեին»³³⁷; 1144 թ. դեկտեմբերի 23-ին Զանգին տիրացավ Եղեսիային³³⁸: Այստեղ պետք է առանձնացնել Զանգու ազգային քաղաքականության երկու հատկանշական կողմերը: Հալեպի աթաբեկը քաղաքը գրավելուց հետո, հաշվհարդար է տեսնում միայն լատին բնակչության հետ, իսկ մյուս քրիստոնյաներին ձեռք չի տալիս, նույնիսկ վերադարձնում է քաղաքի գրավման ժամանակ նրանցից բռնագրավված ունեցվածքը³³⁹: Սրանից բացի աղբյուրները հաղորդում են, որ Զանգին Եղեսիան բնակեցրել է մեծ քանակությամբ հրեական բնակչությամբ³⁴⁰:

Եղեսիայի անկումից հետո, 1145 թ. հունվարին Զանգին գրավում է Սրուճը, մարտին՝ Պիրը³⁴¹: Այդ նվաճումներից հետո, փաստորեն, վերանում է Եղեսիայի կոմսության իշխանությունը Եփրատի արևելյան ափի տարածքի վրա³⁴²:

Այս դեպքերը իրենց վրա հրավիրեցին քրիստոնյա արևմուտքի և մուսուլմանական արևելքի ուշադրությունը: Արև-

³³⁵ Նույն տեղում: Հմմտ. նաև Խրն ալ-Ասիր, էջ 252:

³³⁶ *Cl. Cahen*, *La Syrie du Nord*, p. 111; *N. Elisséeff*, *Nur ad-Din*, t. II, p. 378—381.

³³⁷ Անանուն Եղեսացի, էջ 88:

³³⁸ Մատթ. Ռաճ., էջ 371: Անանուն Եղեսացին այս դեպքերը թվագրում է դեկտեմբերի 24-ով (էջ 91):

³³⁹ *N. Elisséeff*, *Nur ad-Din*, t. II, p. 382—383.

³⁴⁰ *N. Elisséeff*, *Nur ad-Din*, t. II, p. 383.

³⁴¹ *N. Elisséeff*, *Nur ad-Din*, t. II, p. 380; *Cl. Cahen*, *La Syrie du Nord*, p. 370—371.

³⁴² *Cl. Cahen*, *La Syrie du Nord*, p. 371.

մուտքում ծայր առավ Եդեսիայի փրկության մուուցքով սնվող երկրորդ խաչակրաց արշավանքի գաղափարը: Մի շարք քրիստոնյա ժողովուրդների գրականության մեջ երկեր ստեղծվեցին այդ քաղաքի աղետի մասին, որոնք պատկերում էին Եդեսիայի գերյալ վիճակը, իսկ մուսուլմանական արևելքը փառաբանում էր և տիտղոսներ շնորհում հանդուգն ու տաղանդավոր աթաբեկին³⁴³,

Աթաբեկ Ջանգու երկդիմի քաղաքականությունը քրիստոնեական համայնքների նկատմամբ չարդարացրեց իրեն: 1145 թ. վերջին հայերը ապստամբում են Եդեսիայում և Ջանգին հրամայում է Ալի Քուլուկին հաշվեհարդար տեսնել ապստամբների հետ³⁴⁴: 1146 թ. գարնանը, երբ արդեն վերջնականապես լուծված էր Եդեսիայի իշխանության հարցը, Ջանգին հարձակվում է Արտուքյանների վրա և տարածքային նվաճումներ կատարում³⁴⁵, իսկ Դամասկոսի դեմ ձեռնարկած ռազմարշավի ճանապարհին նա դավադրաբար սպանվում է 1146 թ. դեկտեմբերի 14-ին³⁴⁶: Ջանգու մահը երկպառակտչական պատերազմների ազդանշան դարձավ Հալեպ-Մոսուլի աթաբեկության տարածքի ավատատիրական վերնախավի համար և պետությունը որոշ ժամանակով կորցրեց իր միասնականությունը: Աթաբեկությունը երկու մասի բաժանվեց, որոնցից մեկը՝ Մոսուլ կենտրոնով անցավ նրա մեծ որդու՝ Սայֆ ադ-Դին Ղազու տիրապետության ներքո, իսկ Հալեպը իր շրջակայքով տրվեց Նուր ադ-Դինին³⁴⁷: Ամիդի (Դիար Բաքր) Արտուքյանները վերագրավեցին բոլոր այն տարածքները, որոնք աթաբեկ Ջանգին խլել էր նրանցից: Եվնորը վերագրավեց Բաալբեկը և հպատակեցրեց Հոմսն ու ալ-Ֆազ-

³⁴³ N. Elisséeff, Nur ad-Din. t. II. p. 387—388.

³⁴⁴ Իբրիկի տեղ Ալի Քուլուկին Ջանգին 1144 թ. դեկտեմբերին հանձնել էր Եդեսիայի միջնաբերդը (N. Elisséeff, Nur ad-Din, t. II, p. 380):

³⁴⁵ N. Elisséeff, Nur ad-Din, t. II, p. 383—384.

³⁴⁶ N. Elisséeff, Nur ad-Din, t. II, p. 385—386: Դամասկոսը դաշնակցում էր Երուսաղեմի թագավորությանը: Այդ դաշինքը իր սուր ծայրով ուղղված էր Ջանգու քաղաքականության դեմ:

³⁴⁷ N. Elisséeff, Nur ad-Din, t. II, p. 291—401.

հիսանի տարածքները, իսկ Ռայմոնդ Պուատինեն սկսեց ավարտել Հալեպի և Համահի շրջակայքը³⁴⁸:

Եղեսիան Զանգիի կողմից գրավվելուց հետո, Ռայմոնդ Պուատինեն սկսեց քայլեր ձեռնարկել Հալեպի և Մոսուլի իշխանությունների դեմ զաշնակցություն ստեղծելու համար: Բյուզանդական կայսրությունը նման զաշինքի մեջ ներգրավելու փորձ կարելի է համարել 1145/6 թ. Ռայմոնդ Պուատինի այցը Կոստանդնուպոլիս: Միքայել Ասորին այդ այցի մասին գրում է այն իրադարձությունից հետո, երբ Զանգին, խաղաղություն հաստատելով ֆրանկների հետ, Մոսուլ է ուղարկում իր զորավար Զեն ադ-Դինին ճնշելու համար Մուհամեդ սուլթանի որդի Արփ Արսլանի ապստամբությունը: Ասորի պատմիչը Ռայմոնդ Պուատինի Կոստանդնուպոլիս կատարած այցի մասին տեղեկացնում է. «1457 թ. (= 1145/6) ֆրանկները տեսնելով (իրենց) ամբողջովին թուլացումը, Բեդելին (Ռայմոնդ Պուատին — Ա. Բ.)³⁴⁹ Անտիոքի տերը, զնաց զըտնելու հույների կայսրին՝ Մանուելին, Կոստանդնուպոլսում և նրանից ներողություն խնդրեց (իր գործած) մեղքերի համար, որ կատարել էր նրա հոր նկատմամբ, որովհետև լսել էր, որ վերջինս իր մահվան ժամանակ հրամայել էր իր որդուն վրեժ առնել ֆրանկներից: Իր հպատակությունը ցուցադրելով, նա հարգանքի արժանացավ. նրան ոսկի տրվեց և մեծամեծ նվերներ ու նա վերադարձավ իր քաղաքը խոստում վերցնելով կայսրից, որ նա կգա քրիստոնյաներին օգնության»³⁵⁰: Այս նույն այցելության մասին պատմող Հովհաննես Կիննամուսը Ռայմոնդ Պուատինի Կոստանդնուպոլիս կատարած այցելության պատճառը տեսնում է միայն 1143/4 թ. բյուզանդական զորքերի Անտիոքի իշխանության դեմ ծավալած հաջող ռազմական գործողությունների մեջ. «Այս իրա-

³⁴⁸ Cl. Cahen, La Syrie du Nord, p. 372—373; N. Elisséeff, Nur ad-Din, t. II, p. 393—398.

³⁴⁹ Հայկական, առորական մի շարք սկզբնաղբյուրներում Ռայմոնդ Պուատինեն հաճախակի անվանվում է «որդույ Պետերինին» (Մատթեոս Ռոմայեցի, էջ 372), Bedawi (M. S., t. III, p. 267) և Պուատին (Անանուն Եղեսացի, էջ 104) ձևով:

³⁵⁰ M. S., t. III, p. 267:

դարձությունները (γυμνασια) ստիպեցին Ռայմոնդին ուղե-
վորվել Բյուզանդիոն: Երբ նա հասավ այնտեղ, կայսրը չցան-
կացավ ընդունել ավելի շուտ, քան նա կհարգեր մահացած
կայսեր և հոր հիշատակը, ապա՝ իր ստորական դարձրեց³⁵¹:

Ռայմոնդ Պուատիեի այցը Կոստանդնուպոլիս չհասավ
սպասված նպատակին: 1144—1145 թթ. ռազմական գործո-
ղություններից հետո Մանուել Ա Կոմնենոսը մինչև 1158 թվա-
կանը այլևս ռազմարշավներ չկազմակերպեց դեպի Կիլիկիա
և Անտիոք, պատերազմ չհայտարարեց Հալեպի աթաբեկու-
թյանը: 1145—1147 թթ. Իկոնիայի սուլթանության դեմ մղ-
վող պատերազմներից հետո, բյուզանդական կայսրը 1147 թ.
հաշտության պայմանագիր կնքեց Իկոնիայի սուլթան Մա-
սուդի հետ: Այդ համաձայնագիրը իր սուր ծայրով ուղղված
էր երկրորդ խաչակրաց արշավանքի դեմ³⁵²: Խաչակրաց բա-
նակների անհաջողության մատնվելուց հետո էլ, Բյուզան-
դական կայսրութունը երկար ժամանակ, մինչև 1158 թ.
հեռվից էր հեռնում Կիլիկիայում և Հյուսիսային Ասորիքում
իրադարձությունների դարգացմանը, նույնիսկ ուժեր չէր
կենտրոնացնում Կիլիկիայից վտարելու այնտեղ վերահաս-
տատված Ռուբինյան Թորոս Բ իշխանին:

Անտիոքի իշխանութունը հույսը դնելով Բյուզանդա-
կան կայսրության օգնության վրա փորձում էր արգելակել
Հալեպի աթաբեկության հետագա առաջխաղացումը: Կոս-
տանդնուպոլիս կատարած այցելությունից հետո է միայն, որ
Ռայմոնդ Պուատիեն օգտվելով Հալեպի աթաբեկության ժա-
մանակավոր թուլացումից սկսում է ավարտել Հալեպի և
Հոմսի շրջակայքը: Ավելի վտանգավոր էր նոր աթաբեկ Նուր
ադ-Դինի համար Եդեսիայում ծագած ապստամբութունը,
որը կազմակերպել էին Եդեսիայի Զուլին Բ կոմսը և Պաղտին
Մարաշացին: Նուր ադ-Դինը ճնշեց այդ ապստամբութունը
և սրի քաշեց ապստամբներին: Պաղտին Մարաշացին սպան-
վեց այդ բախտախնդիր ձեռնարկի ժամանակ, իսկ Զուլին

³⁵¹ I. C., p. 35.

³⁵² F. Chalandon, Les Comnènes, t. II, p. 244—247; Cahen Cl. La Syrie du Nord, p. 379—380.

Բ-ը փախավ Սամոսատ³⁵³։ Այս դեպքերից հետո, ինչպես նկատել է Ն. Ելիսեեք, Եղեսիան կորցրեց իր կարևորությունը, իսկ խառանը իր վրա ստանձնեց Զազիրեի շրջանի գլխավոր քաղաքի պարտականությունները³⁵⁴։ Ռայմոնդ Պուատիեի դեմ դուրս եկած Շիրկուհն էլ ետ մղելով Անտիոքի իշխանի հարձակումը, կարողացավ հասնել մինչև Արտահ և Աֆրին³⁵⁵։

1146 թ. իրադարձություններից հետո ուժերի հարաբերակցությունը ամբողջովին փոխվեց Մերձավոր Արևելքում։ Եղեսիայի կոմսությունը վերջնականապես կորցրեց իր տարածքները Եփրատի արևելյան կողմում և դարձավ մի խումբ բնակավայրերի ավատատիրական սեփականության վրա հիմնված մի խզճուկ իշխանություն։ Մահացավ Մարաշի և Քեսունի տեր գործունյա Պաղտին Մարաշացին³⁵⁶։ Լատինական այս իշխանությունը, որը ստեղծվել էր Գոդ Վասիլի (հետագայում Տղա Վասիլի) իշխանության տարածքի վրա 1136 թ.³⁵⁷, քայքայվեց նույնքան արագորեն, որքան հանկարծակի ստեղծվել էր։ Ժիշտ է, այս դեպքերից հետո Մարաշին տեր դարձավ Պաղտինի եղբայր Ռընանդուր (1146—1149), սակայն նրա կարճատև իշխանությունից հետո այդ տարածքները դարձան Եղեսիայի կոմսության, Արտուքյանների, Իկոնիայի և Հալեպի ոտնձգությունների առարկան³⁵⁸։

³⁵³ Cl. Cahen, La Syrie du Nord, p. 373.

³⁵⁴ N. Elisséeff, Nur ad-Din, t. II, էջ 398։ Սկզբնաղբյուրներում նկատվում են Եղեսիայի և խառանի միջև մրցակցության արձագանքները։ խառանը ամեն զեղով փորձում է հարված հասցնել Եղեսիայի տնտեսական և քաղաքական հզորությանը։ Մեզ թվում է, թե այդ մրցակցությունը առևտրական ուղիները սեփականելու միտումներ ունեւր։ Այս լույսի տակ ավելի հասկանալի է դառնում 1144 թ. խառանի տիրող կանչերը ուղղված աթաբեկ Զանգիին, որից հետո Հալեպի աթաբեկը զրավում և ավերում է Եղեսիան։

³⁵⁵ N. Elisséeff, Nur ad-Din, t. II, p. 395.

³⁵⁶ Մաթթոս Ուոհայեցի, էջ 374։ Cahen Cl. La Syrie du Nord, p. 373.

³⁵⁷ Այս դրույթի հետ համաձայն է նաև Բուազը (հմմտ. The Cilician Kingdom of Armenia, p. 10—11)։

³⁵⁸ Cl. Cahen, La Syrie du Nord, p. 335—338.

Իկոնիայի սուլթանությունը այս դեպքերից հետո իր հայացքը ավելի թեքեց դեպի Մարաշ և նրա շրջակայքը, երբ Մանուել Ա Կոմնենոսի հետ հաշտություն կնքեց 1147 թ.։ Այդ պայմանագիրը իր սուր ծայրով ուղղված էր երկրորդ խաչակրաց արշավանքի դեմ³⁵⁹։ Արևմտյան Եվրոպայի տիրակալների ռազմական միջամտությունը Մերձավոր արևելքի գործերին սպասված արդյունքը չտվեց, ավելի վատթարացավ խաչակրաց իշխանությունների քաղաքական վիճակը³⁶⁰։ Խաչակրաց բանակների հեռանալուց անմիջապես հետո, 1149 թ. հունիսին Հալեպի աթաբեկ Նուր ադ-Դինը Ինարի մոտ տեղի ունեցած ճակատամարտում ջախջախեց Անտիոքի իշխանի ղեկավարած կռաւիցիոն բանակը։ Մարտում ընկան կռաւիցիայի ղեկավարներ Ալի բին Վաֆան, Ռընադտ Մարաշացին և Ռայմոնդ Պուատիեն³⁶¹։ Վերջինիս գլուխը, որպես ռազմավար, մատուցվեց Բաղդադի խալիֆին³⁶²։ Ինարի ճակատամարտից հետո Անտիոքի բնակչությունը խուճապի մատնվեց։ Կառավարման ղեկը իր ձեռքը վերցրեց իշխանուհի Կոստանցան, Ռայմոնդ Պուատիենի այրին, Բոհեմունդ Գ Անտիոքացու մայրը³⁶³։ Ինարի ճակատամարտին հաջորդած դեպքերից հետո Հալեպի աթաբեկության սահմանները մեծացան Հարիմի և Ապամեա-Արձղան տարածքում և Օրոնտես գետից դեպի արևելք։ Անտիոքի իշխանությունը զրկվեց իր տարածքների մի նշանակալի մասից³⁶⁴։

³⁵⁹ F. Chalandon, Les Comnènes, t. II, p. 241—247. Cf. Cahen, La Syrie du Nord, p. 379—381.

³⁶⁰ Cf. Cahen, La Syrie du Nord, p. 380—384.

³⁶¹ Այս մասին տե՛ս Գ. Дмитриев, рец. на кн.: М. А. Заборов. Введение в историографию крестовых походов (Латинская хронография XI—XIII веков). М., 1966.—ИФЖ, 1968, № 1, с. 263—264; Գ. Дмитриев, О западных и восточных источниках истории крестовых походов, ИФЖ, 1971, № 3, с. 142—145.

³⁶² Cf. Cahen, La Syrie du Nord, p. 383—384.

³⁶³ Cf. Cahen, La Syrie du Nord, p. 389.

³⁶⁴ Cf. Cahen, La Syrie du Nord, p. 384—385.

Ինարքի ճակատամարտում Ռընադտ Մարաշացու մահը³⁶⁵ պատճառ դարձավ, որ սահմանակից մի շարք տերութիւններ փորձեն թափանցել նրա իշխանութիւն տարածքները։ Ռընադտի աներ Զոսլին Բ-ը, որը կորցրել էր իր արեւելահիւրատւան տիրույթները, փորձեց գրավել Մարաշի և Քեսունի շրջանը։ Սակայն նրա առաջխաղացումը կանգնեցվեց։ Մարաշի դեմ ուղղման գործողութիւններ ծավալեց Իկոնիայի

365 Գրիգոր Երեցի մոտ ևս արձանագրված է այս իրադարձութիւնը՝ սակայն այստեղ բնագրի աղճատվածութիւնը պատմագիտական գրականութիւն մեջ թյուրիմացութիւն տեղի է տվել։ Ահա այդ հատվածը. «Ես ե Վերանալ Թուականութեանս Հայոց ՇՂԸ սպանեալ եղև տէրն Անտիոքոս Բրիենն և անգլուխ եղբայր Պաղտոյնին՝ ըստ ամբարտաւանութեանն իւրեանց ...» (Մատթեոս Ուռնայեցի, էջ 395)։ Այս հատվածը է. Դյուլորիեն թարգմանել է. «En l'année 598 (12 février 1149—11 février 1150) périt le Prince d'Antioch, frère délaissé de Baudouin»։ Սակայն ծանոթագրութիւն մեջ (RHC, hist. arm. t. I, p. 329) թարգմանիչը իրավացիորեն նշել է, որ այս հատվածը թյուրիմացութիւն արդույնք է, քանի որ Ռայմոնդ Պուատիեն Պաղտուին Մարաշացու եղբայրը չէր կարող լինել։ Թարգմանական այս նույն սխալը կրկնել է նաև երկի աշխարհաբար թարգմանութիւն հեղինակ՝ Հ. Բարթիկյանը. «Հայոց 598 թվականի (12 փետրվար 1149—11 փետրվար 1150) սկզբում սպանվեց պրինցը՝ Անտիոքի տերը, Պաղտուինի անխելք եղբայրը՝ իր ամբարտաւանութիւն երեսից ...» (Մատթեոս Ուռնայեցի, Երևան, 1973, էջ 267)։ Մեր կարծիքով, Գրիգոր Երեցը նկատի ունի Ինարքի ճակատամարտը և նրա ժամանակ Ռայմոնդ Պուատիենի և Պաղտուին Մարաշացու եղբայր՝ Ռընադտի մահը։ Եթե գրաբար բնագրում «անգլուխ»-ից հետո բուլթի նշան զնենք և հասկանանք «անգլուխ (եղև)»-եղբայր Պաղտոյնին», բնագիրը ինչ որ շափով հասկանալի կդառնա։ «Հայոց ՇՂԸ թվականի վերջին սպանվեց Անտիոքի իշխանը և գլխատվեց Պաղտինի եղբայրը»։ Այս թարգմանութիւնը ափսիս հավանական է, եթե հիշենք նաև, որ Ռայմոնդ Պուատիենի գլուխը ուղարկվել է Բաղդադի խալիֆին (M. S., t. III, p. 289)։ Այս նույն զեպքերի մասին խոսում է նաև Գրիգոր Մարաշացին։ Սակայն նրա մոտ ևս պարզ չէ, թե ով ու՞մ է պարտութիւն մատենել. «Արդ ի ՇՂԸ թվականիս, յորում մատենեցաւ քրիստոնեութիւնս ի ձեռս Թուրքաց, և Զանգէ որդին (իմա Նուր ադ-Դին), որ էր ի Հալպըստան, զԱնտիոքոյ տէրն և Մարաշոյ» (Գ. Յովսէփեան, Հիշատակարանք, հ. Ա, էջ 359; Յուդակ ձեռագրաց վեներաբլի Մատենադարանի, հ. Բ, էջ 1013)։ Թերված հատվածում ևս կա շարահյուսական անհամաձայնութիւն, այնուամենայնիվ ակնհայտ է, որ խոսքը կրկին վերաբերում է Անտիոքի և Մարաշի իշխանների կորստյանը։

սուլթան Մասուդը, իսկ հյուսիս-արևելքից իշխանության սահմանները ներխուժեց խարբերդի տեր Արտուքյան Ղարա Արսլանը³⁶⁶:

Եփրատյան մարզում կատարված փոփոխությունների մասին հետաքրքիր տեղեկություններ են հաղորդում Գրիգոր Երեցը, Յեսուանց վանքի վանական Գրիգոր Մարաշացին և Ներսես Շնորհալին: Գրիգոր Երեցը նշում է. «... ի սոյն ամի, յորում ոչ ոք փայլէր գլուխ քրիստոնէից, բայց միայն կոմսն Զօսլին»³⁶⁷, որն իր աթոռանիստը տեղափոխել էր Թլպաշար³⁶⁸: Ահա նրա իշխանության վրա էլ հարձակվում է Իկոնիայի սուլթան Մասուդը 1149 թ. «ի տօն սրբոյ խաչին»³⁶⁹ (սեպտեմբեր): Իկոնիայի սուլթանը «ոչ յերկարեալ ի վերայ քաղաքին Մարաշայ՝ էառ զնա, բանգի ոչ գոյին զօրք ի բերդին»³⁷⁰: Ապա Գրիգոր Երեցը և Գրիգոր Մարաշացին հիշատակում են Թլպաշարի ավարառումը Մասուդի կողմից: Գրիգոր Մարաշացին թվարկում է նաև մի շարք տուժած բնակավայրեր. «Ապա զկնի այսորիկ գնաց ի Թլպաշարն և նոյնպես

366 Cf. Cahen, La Syrie du Nord, p. 383.

367 Մատթեոս Ուռնայեցի, էջ 395:

368 Նույն տեղում, էջ 396, Ղ. Ալիշան, Շնորհալի և պարագայ իւր, էջ 220:

369 Մատթեոս Ուռնայեցի, էջ 396:

370 Նույն տեղում: Այս մասին Գրիգոր Մարաշացին գրում է. «Եւ ապա իմաստուն, որ էր Մելիք Իկոնեայ, շարժեցաւ յոռով քաղմութեամբ և եկն ի Մարաշ և պաշարեաց. իսկ զերկիրս այրեաց, բայց դեռ վերջ չէր ի կատարածիս: Եւ յետ այսորիկ զայլ ազգաց պաշարմունս և զաւերն և զկոտորածն աշխարհիս, զոր յառաջն յիշեցի՝ ոչ էր այն տեղի յիշատակարանի, այլ ժամուն տաղնապն: Որ ի Մագը էին՝ զայն միտով խնդրեցին, և զորս խաբելով այրին՝ զայն սրով կոտորեցին: Հետաքրքիր է Գրիգոր Մարաշացու տեղեկությունը, որի համաձայն Մասուդը չի կարողացել գրավել Մարաշի մոտ գտնվող Յեսուանց վանքը. «Եւ յորժամ զՄարաշ առին, խաղաղացաւ երկիրս. իսկ մերք, որ էաք ի Յեսուանցս (անապատի), մնացաք ողորմութեամբն Աստուծոյ, զի թէպէտև ամենայն աւուր գային առ մեզ, սակայն ոչինչ կարացին զամայգիտ լինել՝ վասն ամբոթեան տեղոյն, բայց ոչ էր այսպէս, այլ Աստուծոյ ներել մեզ. իսկ տեղիս հոտեցաւ յարգելմանէն, և դարձեցաք իսկ զքաղաքին հօտն, և զանասնոցն, որ մնաւն ի ծարաւու՝ զայն ասել չէ հնար» (Գ. Յովսէփեան, Յիշատակարանք, էջ 359):

խաբելով առին զբազում տեղիս՝ զորս մի բստ միողէ ասել՝ երկայն լինի ճառաբանիս ՌՊ (1800) մարդ ի Զաղխին սպանին, ՄԾ (250) Աճարն, Յ (300) յԱւելն, ԼԸ (38) ի Խումանոսին, Թ (9) ի Դեղնոյ տանն կրակ ձգեցին՝ տեղեցիքն, իսկ նորայ Վկսան անցուցանել, և այնու բերեն զՀալին՝ կրակով այրեցին ԼԹ (39) տեղի բնդ մեծ և բնդ փոքր, գերեցին զգաւարքս զայս և զայն զշէն և զվաստակ իւրոյ ճարակ ետուն զամենայն»³⁷¹։

Այս դեպքերը երկու հեղինակներն էլ թվագրում են Հայոց ՇՂԸ (=1149—1150) թվականով, սակայն Գրիգոր Երեցը սուրբ Խաչի տոնով (1149 թ. սեպտեմբեր) է թվագրում Մարաշի գրավումը, իսկ Գրիգոր Մարաշացին հայտնում է, թե ինքը գրել է իր հիշատակարանը, երբ Մասուղը վերադարձել է («գնաց ի ձմերոց և յետս»)՝³⁷²։ Մեր գրեցաւ ի նոյն ամիս՝ ի Մարգաց ԻԸ (28) ի Յունուար Ե (5)»։ Ուրեմն Իկոնիայի սուլթան Մասուղը գրավել և ավարառել է Թլպաշարը 1149 թ. աշնանը, իսկ իր տերութւյան սահմաններն է վերադարձել 1150 թ. հունվար ամսի սկզբին և իր հետ տարել է բազմաթիվ գերիներ։ Չնայած Գրիգոր Մարաշացին սկզբում գրում է թե. «զհամար գերութեան ոչ կարացաք ստուգել», սակայն քիչ հետո անդրադառնալով այդ հարցին գրում է. «յետոյ լսեցի թէ ասելի քան ԽՌ (40000) համար գերութեանն, բայց դեռ դառնութեան պատերազմունքս առաջի կայ»³⁷³։

1150 թ. (փետրվար 12—մարտի 13) Իկոնիայի սուլթանութւոյնը նոր ռազմարշավ է կազմակերպում, որն արձա-

371 Այս մասին Գրիգոր Երեցը գրում է. «և ասպատակ արարեալ զերկիրն, որ կողի Թիւ Աւետեաց, որ այժմ ասի Թլպաշար, և յամենայն սահմանս նորա սրոյ ճարակ արարեալ՝ զորս եգիտ յաշխարհին. և բազում այն էր, որ խաղէութեամբ երդնուին յանուն մեծին Աստուծոյ և իշուցանէին յամրոցացն զՔրիստոսեայսն՝ և գերի վարելով զամենեւեան. որ և տէր երկրին՝ Ճօսլինն հանդիպեցաւ ի քաղաքին Թլպաշարայ, ոչ կարացեալ զգէմ ունիլ նորա, դարձոյց անդրէն յերկիր (զերեսս) իւր տանելով զառեալ գերեալսն յաշխարհն Իւրս, (Մատթեոս Ուռայեցի, էջ 396)։

372 Գ. Յովսէփեան, Յիշատակարանք, էջ 359։

373 Գ. Յովսէփեան, Յիշատակարանք, էջ 370։

նազրել են Գրիգոր Մարաշացին և Գրիգոր Երեցը: Գրիգոր Մարաշացին գրում է. «Իսկ ի մուտ նաւասարդիս (1150 թ. փետրվարի 12—մարտի 13) ժողով արար իլիճ Ասլան, նորին որդին թուրքմանն ժողով արար զոր կարաց և զնաց յԱնտաք, և անպատրաստ գտաւ զերկիրն և անաւնական՝ առ և երեք ի Մարաշ անասուն բազում, մարդ ՌՇ (1500) և զտղայքն զորս ի վեց քարտէզ ծախէին և ապա Բ դահեկան, և զայլն տարան»³⁷⁴:

Ի տարբերություն Գրիգոր Մարաշացու, Գրիգոր Երեցը այս ռազմարշավի հրամանատար է համարում Մասուդին: Ըստ նրա, Իկոնիայի սուլթանին է հանձնվել Քեսունը (որի բնակիչները երդում են վերցրել նրանից և նրա որդուց՝ Ղիճ Արսլանից), Պեհեսնին և Ռապանը: Սակայն ըստ Գրիգոր Երեցի անառիկ է գտնվել Թլպաշարը, «Քանզի որդի կոմսին ի քաղաքին էր՝ պինդ ունելով զզօրս հօր իւրոյ»³⁷⁵, Ահա այս արշավանքից հետո է, որ Մասուդը «զառեալ երկիրս ի քրիստոնէից հտ որդեոց իւրոյ, որ էր աթոռակալ սուլթանութեան իւրոյ, և անուն նորա իլիճ-Ասլան»³⁷⁶: Այս արշունոտ անցքերն նկատի ունի պատմիչը երբ գրում է. «Իսկ ի Ո թուականիս Հայոց եկն յերկիրն Ջահանայ ձին կարմիր, յամսեանն նաւասարդի, որ օր քսան երեք էր ամսոյն. ի նմին աւուր յորժամ անդ կարմիր ձին երեկ, յերկիրս քրիստոնէից երեկ ձին սպիտակ և մոխրախառն որպես յանցեալ ամին»³⁷⁷: Ակնհայտ է պատմիչի միտումը. պատմական իրադարձությունը նախախնամության հետ կապելու փորձը:

Մինչև սելեկյան 1461 թ. (1149/50) մի շարք կարևոր փոփոխություններ են կատարվում Եփրատի արևմտյան տարածքների քաղաքական քարտեզի վրա: Եղեսիայի խաչակրաց պետությունը դադարում է գոյություն ունենալուց: Նրա տարածքները միմյանց միջև են բաժանում Իկոնիայի սուլթան

374 Գ. Յովսեփեան, Յիշատակարանք, էջ 360:

375 Մատթէոս Ուռնայեցի, էջ 398:

376 Մատթէոս Ուռնայեցի, էջ 398—399:

377 Մատթէոս Ուռնայեցի, էջ 399:

Մասուդը, Հալեպի աթաբեկ Նուր ադ-Դինը, Խարբերդի տեր Ղարա Արսլանը և Ամիդի (°) տեր Թիմուրթաշը³⁷⁸:

Վերոբերյալ շարադրանքից երևում է, որ 1144 թ. Եդեսիայի գրավումով սկսվեց Եդեսիայի կոմսության աստիճանական քայքայումը, իսկ 1150/1 թ. լատինական այս պետությունը դադարեց գոյություն ունենալուց: Քաղաքական նման փոփոխության հետևանքով Կիլիկիան և՛ հյուսիսից, և՛ արևելքից ընկավ մահմեդական պետությունների շրջապատման մեջ:

1148—1151 թթ. ընթացքում Կիլիկիայում կրկին վերածնվեց Ռուբինյան հայկական իշխանությունը վերականգնելու գաղափարը: Այս անգամ արդեն իրոք հող էր նախապատրաստվել լևոնի որդիների Կիլիկիա վերադառնալու համար: Ռուբինյան իշխանության վերականգնման գործին լծվեց Թորոս Բ-ը և մեծ հաջողությամբ իրականացրեց այն:

³⁷⁸ M. S., t. III, p. 297: Այս շրջանի դեպքերի մասին հետաքրքիր վկայություններ ունի նաև Գրիգոր Երեցը: Սակայն և՛ Միքայել Ասորու, և՛ Գրիգոր Երեցի ու այդ ժամանակաշրջանի մյուս հեղինակների երկերը կազմիք ունեն մանրակրկիտ քննության, որը նեկա աշխատության հետապնդած նպատակներից գուրս է:

**ՌՈՒԲԵԼՅԱՆ ԻՇԽԱՆՈՒԹՅԱՆ ՎԵՐԱՀԱՍՏԱՏՈՒՄԸ
ԵՎ ԲՅՈՒՋԱՆԴԱԿԱՆ ԿԱՌԱՎԱՐԻՉՆԵՐԸ**

**1. ԹՈՐՈՍ Բ-Ը ԵՎ ՌՈՒԲԵԼՅԱՆ ՀԱՐՍՏՈՒԹՅԱՆ
ՎԵՐԱԿԱՆԳՆՈՒՄԸ ԿԻԼԻԿԻԱՅՈՒՄ**

ԺԲ. դարի 40-ական թվականներին Ռուբինյան իշխանության վերահաստատումը Կիլիկիայում այդ ժամանակաշրջանի հայ ժողովրդի պատմության ուշադրավ դրվագներից մեկն է, որի ուսումնասիրությունը արժանի է մասնավոր քննության: Այն նոր պատմափուլ է բաց անում Կիլիկիայում Ռուբինյան հայկական իշխանության պատմության ուսումնասիրության բնագավառում և կապվում է Թորոս Բ իշխանի քաղաքական գործունեության հետ:

Հովհաննես Բ Կոմնենոսի (1118—1143) Կիլիկիա-Հյուսիսասորիքյան առաջին ռազմարշավից (1136—1138) հետո Կիլիկիայում Ռուբինյան հայկական իշխանությունը դադարեց գոյություն ունենալուց¹: Բյուզանդական կայսրը գերի-

¹ Այս ռազմարշավի ընթացքում Ռուբինյան հայկական իշխանության նկատմամբ Բյուզանդիայի վարած քաղաքականության մասին տե՛ս F. Chalandon, *Les Comnènes*, t. II, p. 110—118; R. Grousset, *Histoire des Croisades et du royaume Franc de Jérusalem*, v. II, Paris, 1935, p. 86—88; Cl. Cahen, *La Syrie du Nord*, p. 357—363; St. Runciman, *A History of the Crusades*, v. 2, p. 211—214, *The Cilician Kingdom of Armenia*/Edited by T. S. R. Boase, Edinburg—London, 1978, p. 11—12; Փ. И. Успенский, *История Византийской империи*, т. III, М.—Л., 1948, с. 206; Г. Г. Микаелян, *История Киликийского армянского государства*, с. 103—106. Խ. Չամ-

վարեց Լևոն Ա-ին (1129—1137) և նրա երկու որդիներին՝ Ռուբենին ու Թորոսին։ Մյուս երկու զավակները՝ Ստեփանեն և Մլեհը փրկվեցին գերությունից, որովհետև գտնվում էին իրենց ազգական, Նդեսիայի կոմս Զոսլին Բ-ի (1131—1151) խնամակալության ներքո²։ Այս իրադարձությունից հետո Ռուբինյան իշխանության տիրապետությունը Կիլիկիայում ժամանակավորապես ընդհատվեց։ Որպեսզի մեր պատկերացումները Կիլիկիայի պատմության այս ժամանակահատվածի մասին ավելի ամբողջական լինեն, պետք է ավելաց-

շեան, Պատմության Հայոց, հտ. Գ, Վենետիկ, 1786, էջ 58—61, Ղ. Ալիշան, Սիսուան, էջ 51, Մ. Սրմանեան, Ազգապատում, հտ. Ա, Կոստանդնուպոլիս, 1912, էջ 1363—1365։

2 Մլեհի և Ստեփանեի Նդեսիայում հայտնվելու երկու հնարավոր վարկած կարելի է առաջարկել։

ա) հնարավոր է, որ այս երկու իշխանազունները Նդեսիայում ապաստան էին գտել փախչելով բյուզանդական գերությունից։ Մինչև այժմ այսպես են մտածել այս խնդրին անդրադարձած գրեթե բոլոր պատմաբանները,

բ) երկրորդ հնարավոր վարկածը առաջադրելու համար հիմք ենք ընդունում Սմբատ Սպարապետի մի վկայությունը, ուր ԺԳ դարի պատմիչը խոսելով 1136 թ. Կիլիկիայի իշխանության և Անտիոքի դքսության բախմանը հաջորդած տեղերի մասին, գրում է. «Եւ Պեմունդն (իմա՝ Ռայմոնդ Պուատին—Ա. Բ.) յետ Բ ամսոյ առ զորդիսն Լեւոնի պանդանտ և ԿՌ (60000) դահեկան զին, զՄսիս, զԱտանա, զՍարվանդի քարն; և արծակեաց զԼեւոնի տուն իւրս Սմբատ, 1956, էջ 160, հմմտ. նաև Սմբատ, 1859, էջ 93)։ Վերը նշվածից հայտնի է դառնում, որ Ռայմոնդ Պուատին (1136—1149) Լևոն Ա Ռուբինյանին պարտության մատնելուց և գերեվարելուց հետո, երբ Կիլիկիայում է հայտնվում այս երկու (Անտիոքի և Կիլիկիայի) իշխանությունների համար հավասարաշափ վտանգավոր Հովհաննես Բ Կոմնենոսը (Անանուն Նդեսացի, Ժամանակագրություն, էջ 80)՝ ազատ է արձակում Ռուբինյան իշխանին և փոխարենը պատանդ է վերցնում նրա որդիներին։ Մեր կարծիքով հիշատակված պատանդները չէին կարող լինել Լևոնի ավագ որդիներ Ռուբենը և Թորոսը, որոնք 1137 թ. իրենց ընտղների և քույրերի հետ գերեվարվեցին Կոստանդնուպոլիս, այլ կրտսերները՝ Ստեփանեն և Մլեհը։ Պետք է ենթադրել, որ Լևոն Ա-ի գերեվարությունից հետո, երբ պատմական թատերախմբից դուրս էր եկել Կիլիկիայի Ռուբինյան իշխանությունը, նրանց իր խնամակալության տակ էր վերցրել Նդեսիայի լատինական իշխանության կոմս Զոսլին Բ-ը։

նել նաև, որ սխալ է գիտության մեջ քաղաքացիությունը ըստացած այն կարծիքը, թե ողջ Կիլիկիան 1137 թվականից հետո ամբողջովին մտել է Բյուզանդական կայսրության սահմանների մեջ³։ Հովհաննես Բ Կոմնենոսի Կիլիկյան առաջին խաղվարչավի նկարագրությունից հետո, սելեկյան 1450 (մ. թ. 1138/9) թվականի դեպքերի շարադրանքում Միքայել Ասորին գրում է. «Մեկիք Մուհամմեդը միավորեց իր զորքերը և մտավ Կիլիկիայի շրջանը։ Նա խլեց հույներին երկու ամբողջ՝ մեկը Վահկան էր, մյուսը՝ Կապնաբերդը⁴։ ԺԳ դարի հեղինակ Սմբատ Սպարապետի Տարեգրության և՛ համառոտ,

3 Ժամանակագրական առումով այս կարծիքի ամենավերջին կողմնադիրը Բուազն է (տե՛ս T. S. R. Boase, The History of the Kingdom.—In: The Cilician Kingdom of Armenia, p. 12)։ Հայագիտության մեջ միայն Ղ. Ալիշանն է, որ գիտէ բյուզանդական խաղվարչաց (1136—1138)։ հետո դանիշմանյան թյուրքերի կողմից Լեոնային Կիլիկիա կատարած ներխուժման և այն նվաճելու մասին (տե՛ս Ղ. Ալիշան, Սիսուան, էջ 52)։ Խնդրո առարկա իրադարձությունը վրիպել է Կիլիկիայի հայկական իշխանության պատմության այս ժամանակաշրջանին առդարձած գրեթե բոլոր ուսումնասիրողների ուշադրությունից, միայն արեւելքի խաչակրաց իշխանությունների պատմության մասնագետ Ստ. Ռանսիմենն է արձանագրել այն (տե՛ս St. Runciman, A history of Croisades, t. II, p. 219)։

4 M. S., t. III, p. 248։ Միքայել Ասորու երկի հայերեն թարգմանության մեջ հասած երկու խմբագրություններն էլ ոչինչ չեն հաղորդում այս իրադարձության մասին։ Ոչ մի կասկած չի հարուցում այն փաստը, որ այդ ամբողջները Դանիշմանյան ամիրան խլել է կայսրությունից։ Նշված երկու ամբողջների 1137 թ. բյուզանդական նվաճման փաստը հիշատակում է նաև Հովհաննես Կիննամոսը, «τὸ Βαχὰ τε τὸ Καπνισχέρτι φροόρια παραστησάμενος ὄχουρὰ ὃ μὲν ἐπὶ χώρας ἔμενε» (I. C., p. 20)։ Հնարավոր է, որ գրչագրական սխալ է Καπνισχέρτι գրությունը։ Այդ ժամանակ պետք է հիմք ընդունել Միքայել Ասորու այդ տեղանվան գրությունը (Gabnoupert), որը մոտենում է ամբողջ՝ անվան հայկական արտասանությանը։ Հնարավոր է, Հովհաննես Կիննամոսի մոտ հանդիպող այդ անվանումը սրբագրել Καπνισπερτι (հմմտ. նաև M. S., t. III, p. 248, n. 5, t. IV, p. 622), որը կարելի է դիտել տեղանվան արտասանման տարբերակներից մեկը։

և՛ ընդարձակ տարբերակներում մեզ հետաքրքրող դեպքերի մասին կարդում ենք. «Ի թուին ՇՁԷ (1138/9) եկն Ահմէտ Մելիքն և էառ զԼեւոնի տեղիքն ի Հոռոմէն զՎահկայն, զԿապանն, և զայլսն»⁵։ Միքայել Ասորու և Սմբատ Սպարապետի հաղորդած տեղեկություններից հայտնի է դառնում, որ Հոմահաննես Բ Կոմնենոսի իշխանության տարիներին Կիլիկիայի նվաճումը Բյուզանդիայի կողմից վերջնական չէր։ Հետաքրքիրն այն է, որ Մուհամեդ Դանիշմանյանը գրավում է Ռուբինյան հայկական իշխանության կորիզը հանդիսացող տարածքները՝ Լեոնային Կիլիկիայի ամրոցներով հարուստ մի հատվածը⁶ և դրանով իսկ հարցականի տակ դնում Կիլիկիա-

5 Սմբատ, 1956, էջ 161։ Այստեղ հանդիպող «զայլսն»-ի փոխարեն Սմբատի համառոտ խմբագրությունը ավելացնում է նաև «զԿարմիր լեռոն» (հմտ. Սմբատ, 1856, էջ 81, Սմբատ, 1859, էջ 94)։ Այս վկայությունը քննելիս պետք է նկատի ունենալ, որ Սմբատի մոտ հիշատակվող «Ահմէտ Մելիքն», նույն Դանիշմանյան ամիրա Մուհամեդն է։ Այդ հաստատող ամենադիպուկ վկայությունը վերոբերյալ բնագրում «Մելիք» պատվանունն է, որը Դանիշմանյան ամիրաները ստացել էին Բաղդադի խալիֆից և խորասանի սուլթանից, քրիստոնյաների դեմ ձեռնարկած հաղթական ռազմարշավների համար, Ղազի ամիրայի իշխանության տարիներին (տե՛ս M. S., t. III, p. 237)։ ԺԲ դարի հայկական սկզբնաղբյուրներում Մուհամեդ Դանիշմանյանը երբեմն անվանվում է «Մահմուտ» (հմտ. Մատթեոս Ուռհայեցի, 1898, էջ 368), կամ, «Մահմատ» (նույն տեղում, էջ 369, 370, 371)։ Թվում է, որ Սմբատ Սպարապետի Տարեգրությունից քաղված վերոբերյալ հատվածում, գրչագրական վրիպման հետևանքով, ընկել է Դանիշմանյան ամիրայի անվան առաջին՝ Մ սկզբնատառը։

Սմբատի մեզ հետաքրքրող վկայությունը գիտական շրջանառության մեջ է դրել Ղ. Ալիշանը (Սիսուան, էջ 52, ծան. 3), սակայն չգիտես ինչու անվանի հայագետը համառոտ Սմբատից վերցրած տեղեկությունը վերագրում է Հեթում պատմիչին։ Սմբատ Սպարապետի վկայությունը օգտագործել է նաև Մ. Հ. Ճեմահիրճյանը (Տե՛ս Մ. Հ. Ճեմահիրճյան, Միջնադարյան Կոստադան և Ռուբինյանները, ՊՐՀ, 1981, № 4, էջ 193)։

6 Ուշագրավ է Դանիշմանյան ամիրաների գրաված տարածքների, հատկապես Վահկայի գրավման մասին վկայությունը։ Պետք է նկատել, որ նշված տարածքը Ռուբինյան իշխանների սկզբնական ավատի կորիզն էր կազմում։ Հոմահաննես Բ Կոմնենոսի Կիլիկիա-հյուսիսասորիքյան առաջին ռազմարշավի ժամանակ դրանց գրավումը մեծ դժվարությունների առաջ էր կանգնեցրել բյուզանդական զորքերին (I. C., p. 20; N. Ch., p. 22-25; F. Chalandon, Les Comnènes, t. II. p. 116-117),

յում բյուզանդական նվաճումների գոյությունը: Սակայն Դանիշմանյան ամիրությունը չկարողացավ օգտագործել իր նոր գրավումների ստրատեգիական դիրքը: Մելիք Մուհամեդի կյանքի վերջին տարիներին Դանիշմանյան ամիրությունը հռատվել էր: Մուհամեդի եղբայր Յակուբ Արսլանը իշխում էր Սերաստիայում⁷, իսկ որդին՝ Յոնոսը (Yaunos), Մասարայում⁸: Ամիրության իշխող շրջանների ներդասակարգային հակամարտությունը պատճառ հանդիսացավ, որ պետությունը մասնատող ուժերը գլուխ բարձրացնեն Մելիք Մուհամեդի մահվանից (1142 թ. դեկտեմբերի 6) հետո: Նրա որդի Դհուլ Նուր⁹, որը ժառանգել էր իշխանությունը, հալածվեց Յակուբ Արսլանի կողմից և փախավ Մամնդավ (բնագրում՝ Սիմանդա), Կեսարիան և Մելիտենեն թողնելով Յակուբ Արսլանին¹⁰: Մելիք Մուհամեդի տիրույթների բաժանման խնդրում իր ավանդն է մոծում նաև նրա եղբայր Դուլահը: Դաշնակցելով Յակուբ Արսլանի հետ, նա Դանուռից խլում է Ջահանի շրջանը՝ Ապլիստան կենտրոնով¹¹: Մինչև այս իրադարձությունը դեպքերին հեռվից հետևող Իկոնիայի սուլթանությունը պատճառարանելով այս վերջին գրավման անօրինականությունը հարձակվում է Յակուբ Արսլանի տիրույթների վրա, ապա՝ ծնկի բերում Դուլահին¹²: Այս իրադարձություններից հետո, Լեոնային Կիլիկիայի այն հատվածը (Վահկա և Կապան բերդերի շրջանը), որը գրավել էր Մելիք Մուհամեդը բյուզանդացիներից (չնայած աղբյուրները լուում են այդ մասին) պետք է անցնեի Իկոնիայի սուլթանության տնօրինության տակ, քանի որ Ջահանի շրջանը ԺԲ դարի պատմիչների հաղորդումների համաձայն 1143—1144 թթ. պատկանում էր

7 M. S., t. III, p. 253:

8 Նույն տեղում, 253, տե՛ս նաև, էջ 223, ծան. 16:

9 Դհուլ Նուրը Միքայել Ասորու հայերեն թարգմանության մեջ հիշվում է Տանուն (տե՛ս Մ. Ա., էջ 439, 448 և այլն):

10 M. S., t. III, p. 253:

11 Նույն տեղում, էջ 254: Այս տարածքը Դանիշմանյան ամիրությունը գրավել էր 1118/9 թ. (տե՛ս նույն տեղում, էջ 205):

12 Նույն տեղում, էջ 254:

Իկոնիայի սուլթանությանը¹³, իսկ այդ տարածքը անջրպետում էր Լեոնային Կիլիկիան Յակուբ Արսլանի և Դուլահի տարածքներից: 1145—1150 թթ. Իկոնիայի սուլթանությունը տարածքներ գրավեց նաև Կիլիկիայի արևելյան սահմաններում՝ Գերմանիկե-Մարաշի շրջանում: Այս նվաճումների շրջանորհիվ, Իկոնիայի սուլթանությունը և Լիկանդոնի Դանիշմանյան ամիրությունը (Դանունի գլխավորություն) հյուսիսից և հարավից աքցանի մեջ առան Կիլիկիայի ողջ տարածքը:

Բացի Դանիշմանյան ամիրությունից և Իկոնիայի սուլթանությունից, Կիլիկիայի տարածքների նկատմամբ հնուց ի վեր հավակնություններ ուներ Անտիոքի լատինական իշխանությունը, որն ի դեպ Հովհաննես Բ Կոմնենոսի Կիլիկիա-հյուսիսաստորիքյան առաջին ռազմարշավից հետո փորձեց նվաճումներ կատարել Դաշտային Կիլիկիայում: Մեզ համար պարզ է, որ այս տարածքներում Անտիոքի իշխանի հայտնվելու գործում իրենց «մեղքն» ունեն դանիշմանյանների նվաճումները Կիլիկիայի լեոնային հատվածում, ուր հետզհետե թուլանում էր բյուզանդական վերահսկողությունը: Նաև երկրամասի դաշտային շրջանների նկատմամբ: Սակայն հետաքրքիր է նաև այն հանգամանքը, որ կայսրությունը իր ուժերը առաջին հերթին մոբիլիզացնում է Անտիոքի իշխանությանը հակահարված տալու և ոչ թե Դանիշմանյան ամիր-

¹³ Տե՛ս նաև F. Chalandon, Les Comnènes, t. II, p. 244; 1148—1149 թթ. դեպքերի մասին խոսելիս Միքայել Ասորին արձանագրում է, որ Մաստուդի որդի Ղլիճ Արսլանը. «սե՛րն էր Արլաստանի և շրջանի» M. S., t. III, p. 290, հմմտ. նաև p. 258): ՈԴ (1155/6) տարվա դեպքերի շարադրանքում Գրիգոր Երեցը գրում է. «...Աղուպ-Ասլանն, եկն գաղտագողի յերկիրն Զահանայ ի մայրաքաղաքն Ապլասթայ... մոռացեալ ըզգութ հայրենի տիրութեան սուլտանին...» (Մատթեոս, էջ 408—409): Միքայել Ասորու Ա իսլ վկայությունից (M. S., t. III, p. 253) հայտնի է դառնում նաև, որ Դհուլ Նունը, Մուհամեդ Դանիշմանյանի ժառանգը անցնելով Իկոնիայի սուլթանության հովանավորության տակ, իշխում էր Լիկանդոնի երկրում, և հրաժարվել էր Զահանի շրջանի նկատմամբ Դանիշմանների ունեցած հավակնություններից:

բությանը Կիլիկիայից վտարելու համար¹⁴։ Քաղաքական այս
 գիծը ակնհայտորեն երևում է Հովհաննես Բ-ի Կիլիկիա-հյու-
 սիսասորիքյան երկրորդ ռազմարշավի ընթացքում։ Բյուզան-
 դական կայսրության արևելյան քաղաքականության հեռահար
 ծրագրերի մասին պատկերացումները ամբողջացնում են Հով-
 հաննես Կիննամոսը և Նիկետաս Խոնիատեսը։ Նրանք իրենց
 երկերում մեջբերում են Հովհաննես Բ Կոմնենոսի ճառը՝ ար-
 տասանված մահվանից (1143 թ. ապրիլի 8) մի քանի օր
 առաջ¹⁵։ Ապա բյուզանդական պատմիչները շեշտում են, որ
 Մանուել Ա Կոմնենոսը (1143—1180) հոր մահից հետո 30
 օր շարունակում է մնալ Կիլիկիայում։ Այդ երկրամասի ու
 Անտիոքի իշխանության հետ գործերը կարգի բերելուց հետո
 վերադառնում է Կոստանդնուպոլիս¹⁶։

Բյուզանդական կայսրությունը 1142—43 թթ. Կիլիկյան
 ռազմարշավի ընթացքում բախման մեջ չի մտնում Դանիշ-
 մանյան ամիրայության հետ, որը 1139 թ. գրավել էր Լևո-
 նային Կիլիկիան։ Նման քաղաքական ընթացքը կարելի է բա-
 ցատրել հետևյալ ենթադրելի պատճառներով։

¹⁴ Բյուզանդական կայսրությունը 1139—1141 թթ. պատերազմում էր
 Մուհամեդ Դանիշմանյանի բանակի դեմ, սակայն ոչ թե Կիլիկիայում, այլ
 Սև ծովի ափին, ուր մահմեդական ամիրը փորձում էր ծովափ դուրս գալ
 Կաստամուն ամրոցի շրջանում (այդ պատերազմների մասին ավելի ման-
 րամասն տե՛ս F. Chalandon, Les Comnènes, t.II, p. 177—180; M. S.,
 t. III, p. 248—249)։

¹⁵ I. C., p. 27—28; N. Ch., p. 42—46։ Այս ճառի երկու մատու-
 ցումների համեմատությունը և դրանց մասին եզրակացությունը տե՛ս
 A. П. Каждан, Еще раз о Киннаме и Никите Хоннате, BS, XXIV/1,
 1963, p. 22—23.

¹⁶ Հովհաննես Կիննամոսը մեզ հետաքրքրող միտքը հաղորդելու հա-
 մար օգտագործում է հետևյալ արտահայտությունը. «Կիլիկիայի գործերն էլ
 ապահով դարձրեց» (καὶ τὰ Κιλικίων πράγματα ἐν τῷ ἀσφαλεί κατεστήσατο
 տե՛ս I. C., p. 29¹⁷), իսկ Նիկետաս Խոնիատեսը. «Անտիոքի (գործերն)
 էլ, չնայած կարճ ժամանակին, կարգի բերելով» (τὰ τε κατ' Ἀντιόχει-
 αν, ὡς ὁ καιρὸς ἐνεδίδου, καταστήσμενος տե՛ս N. Ch., p. 50⁵³)։

ա) Բյուզանդական կայսրությունը չէր կարող և չէր ցանկանում երկրի կենտրոնական շրջաններից բավական հեռու Կիլիկիայում, միաժամանակ պատերազմել երկու ճակատով՝ Դանիշմանյան ամիրության և Անտիոքի լատին դքսության դեմ:

բ) Բյուզանդական կայսրությունը դիտողի դիրք էր գրավել Մուհամեդ Դանիշմանյանի մահվանից հետո Իկոնիայի սուլթանության տարածքում սկսված ներքաղաքական պատերազմների նկատմամբ և չգիտեր ո՞ր կողմում հանդես գալ (Մասուդի, Յակուբ Արսլանի, Դուլահի, թե՞ Դհուլ Նունի), քանի որ նա հետևելով այդ պայքարին, չէր կարողանում կողմնորոշվել թե կողմերից որը կհասնի հաղթանակի:

գ) Ինչպես արդեն վերևում նկատեցինք, Բյուզանդական կայսրության ողջ ԺԲ դարի փոքրասիական քաղաքականությանը առանձնահատուկ էր ուրույն մի գիծ, որի մեջ և կարող ենք տեսնել մեզ հետաքրքրող հարցի պատասխանը: Կայսրությունը ԺԲ դարի առաջին կեսին բավարարվում էր հիմնականում Միջերկրական և Սև ծովերի 'ափամերձ շրջանների գրավումով, չձգտելով տեր դառնալ Փոքր Ասիայի ներքին գավառներին: Բյուզանդական քաղաքականության այս յուրահատկությունը բխում էր ռազմական ու առևտրական նավագնացության նկատմամբ կայսրության քաղաքագետների հատուկ վերաբերմունքից:

Սրանք էական հանգամանքներ են ԺԲ դարի 30—40-ական թվականների Բյուզանդիայի արտաքին քաղաքականության ուսումնասիրության տեսանկյունից: Դրանք էին հիմնականում այն պատճառները, որոնք ստիպում էին Հովհաննես Բ Կոմնենոսին և նրա որդի Մանուել Ա-ին «չտեսնելու» տալ Կիլիկիայում Դանիշմանյանների կատարած նվաճումները: Սակայն, բյուզանդական կայսրերը անհանդուրժող էին Անտիոքի իշխանության նկատմամբ, քանի որ լատինները նպատակադրվել էին իրենց ենթարկել Կիլիկիայի ծովամերձ շրջանները, այդ իսկ պատճառով Բյուզանդական կայսրության և Անտիոքի իշխանության բախումը անխուսափելի էր դարձել: 1144 թ. Մանուել Ա Կոմնենոսը Կիլիկիա է ուղարկում

ցամաքային և ծովային ուժերից բաղկացած մի զորաբանակ¹⁷, որը քաղաքական և ռազմական տեսանկյունից ծանր կացութիւն մէջ է դնում Անտիոքի իշխան Ռայմոնդ Պուատիեին (1136—1149)¹⁸, Արևելքի խաչակրաց իշխանութիւնների գոյութիւն համար ճակատագրական այդ տարում, երբ Հալեպի և Մոսուլի աթաբեկ Զանգին (1128—1146) հարված հարվածի ետևից էր հասցնում արևելքի խաչակրաց իշխանութիւններին, Բյուզանդական կայսրութիւն ռազմարշավը փաստորեն երկատում էր Անտիոքի իշխանութիւն ռազմական ուժերը, որոնք զբաղված էին Հալեպի աթաբեկութիւն հարձակումներից Անտիոքի իշխանութիւն սահմանների պահպանումով: Ռայմոնդ Պուատիեն գիտակցում էր, որ երկու ճակատով՝ Հալեպի աթաբեկութիւն և Բյուզանդական կայսրութիւն դեմ, անհնար է պատերազմել: Այդ է պատճառը, որ Անտիոքի իշխանը Զանգու կողմից Եղեսիայի առումից անմիջապէս հետո քայլեր է ձեռնարկում Հալեպի աթաբեկութիւն դեմ դաշնակցութիւն ստեղծելու գործում: Դրա համար Ռայմոնդ Պուատիեն զոնե ժամանակավորապէս պետք է հրաժարվեր Դաշտային Կիլիկիայի նկատմամբ Անտիոքի իշխանութիւն հավակնութիւններից: Բյուզանդական կայսրութիւնը Զանգիի դեմ կազմակերպվող դաշինքի մէջ ներգրավելու փորձ կարելի է համարել 1145/6 թ. Ռայմոնդ Պուատիեի այցելութիւնը Կոստանդնուպոլիս¹⁹: Հատկանշական է, որ այդ այցելութիւնից հետո, քավականին երկար ժամանակ Անտիոքի լատին իշխանութիւնը չի փորձում միջամտել Կիլիկիա երկրամասի ներքին գործերին: Այս պարագային, ինչպէս վերո-

17 I. C., p. 33; N. Ch., p. 52: Տարօրինակ է, որ այս ռազմարշավի մասին ոչինչ չգիտեն հայկական, ասորական և լատինական սկզբնաղբյուրները:

18 F. Chalandon, Les Comnènes, p. 240—241; R. Grousset, Histoire des Croisades, t. II, p. 172—174; St. Runciman, A history of the Crusades, v. 2, p. 334.

19 M. S., t. III, p. 267; I. C., p. 35: Այս իրադարձութիւն մասին հայկական և լատինական սկզբնաղբյուրները տեղեկութիւններ չեն հաղորդում:

բերյալ շարադրանքից պարզ դարձավ, պետք է ավելացնել Ղ. Ալիշանի ճիշտ հետևությունը. «Ռուբինեանց իշխանությունն գրեթե բոլորովին ջնջուած էր Թորոսի գերութեան ատեն. Յոյնք, Թուրքք, և Լատինք գրաւեր էին Ա. Թորոսի և իր եղբոր Լևոնի նուաճած երկիրները»²⁰, եթե վերոշարադրյալ հզօր-կացութիւնների համաձայն սրբագրենք Ղ. Ալիշանի միտքը, ստիպւած կլինենք բազմավաստակ մխիթարյան գիտնականի բնագրից հանել «և Լատինք» արտահայտությունը, որից հետո կատանանք Թորոս Բ Ռուբինյանի կողմից Կիլիկիայում հայկական իշխանության վերականգնման նախօրեին Կիլիկիային տեւր դարձած ուժերի ավելի ճշմարիտ պատկերը: Տարբեր պետությունների միջև ծավալված քաղաքական պայքարի շիկացած մթնոլորտում կրկին վերածնվեց Ռուբինյան հայկական հարստությունը վերականգնելու գաղափարը: Այդ գործին լծվեց, ինչպես կտեսնենք հետագա շարադրանքի ընթացքում, Կիլիկիայի բազմազգ բնակչության մեծագույն մասը: Այս երկրամասում Բյուզանդական կայսրության և խաչակրաց պետությունների թուլացմամբ հող էր նախապատրաստվել Լևոն Ա Ռուբինյանի որդիների Կիլիկիա վերադառնալու համար: Պետք է նշել, որ Թորոս Բ-ի կողմից Ռուբինյան իշխանության վերահաստատման պատմությունը չափազանց թուլցիկ և հակասական տեղեկությունների վրա է կառուցվում պատմագրության մեջ, և կրկին Կիլիկիան հայկական իշխանության պատմության այդ դրվագի բննարկմանը դիմելով ելնում ենք ընդհանուր պատմագրության շահերից:

Եթե ի մի բերենք պատմագրության մեջ քաղաքացիությունն ստացած դրույթները մեզ հետաքրքրող հարցի մասին, ապա մոտավորապես կստացվի հետևյալ պատկերը.

ա) Թորոսը Հովհաննես Բ Կոմնենոսի մահվանից հետո փախել է Կոստանդնուպոլսից (1144 կամ 1145 թ.) և 1145 թ. վերահաստատել է Կիլիկիայում հայկական Ռուբինյան իշխանությունը²¹:

²⁰ Ղ. Ալիշան, Շնորհալի և պարագալ իւր, Վենետիկ. 1873, էջ 287:

²¹ Ըստ Մ. Զամչյանի, Թորոս Բ-ը 1143 թ. նավով ծածուկ հկել է Անտիոք, այնտեղից էլ՝ Կիլիկիա, իսկ 1144 թ. վերադարձել է իր իշխանու-

բ) գալով Կիլիկիա, ինչ-որ ժամանակ գաղտնի է պահում իր ինքնությունը, ապա հենվելով տեղի հայկական բռնակշիռության վրա և դաշնակցելով այդ երկրամասի հակաթրեք ասորիների և լատինների հետ²² գրավում է Ամուղան, ապա՝ Վահկան, Սիմանկլան և Առյուծբերդը:

գ) հայագիտության մեջ ընդունելություն է գտել այն կարծիքը, թե Թորոս Բ-ը իր բոլոր տարածքները խլել է բյուզանդացիներից:

Պատմագրության մեջ դեռևս հստակություն չի մտցվել մեզ հետաքրքրող խնդրի հետևյալ հարցերում.

ա) քննարկման նյութ չի դարձել Թորոս Բ-ին սատար կանգնած Կիլիկիայի ներքին և արտաքին քաղաքական ուժերի

թյունը (Պատմություն Հայոց, էջ 63): Ղ. Ալիշանը այս իրադարձությունների անդրադառնալիս հետևում է Մ. Չամչյանին, գրելով, որ Թորոս Բ-ը Կիլիկիա է փախել «յետ յօթնամեայ անիշխանութեանն» այն է 1144 թ. (1137 + 7) (Սիսուան, էջ 52), թեև «Ենոքհայի և պարագայ իւր» աշխատության մեջ նշում է, որ Թորոսը 9 տարի գերի է եղել, սակայն իշխանության՝ վերականգնումը թվագրում է 1145 թ. (էջ 287, ծան. 1): Մ. Օրմանյանը գրեթե չի հեռանում վերոհիշյալ գիտնականների կարծիքից, սակայն շեշտում է, որ «1144-ին նա (Թորոս Բ—Ա. Բ.) դործի սկսած էր և 1145-ին արդէն վերականգնված էր հօր իշխանությունը» («Աղ-գապատում» § 943): Ֆ. Շալանդոնը քննելով իրեն ծանոթ աղբյուրները ընդհանուր հայտարարի չի եկել (F. Chalandon, Les Comnène, t. II p. 418—419), իսկ Ֆ. Թուրներիզը չնայած չի հղում, սակայն տեղն-հայտորեն հետևում է Մ. Չամչյանին (Fr. Tournetize, Histoire politique et religieuse de l'Arménie p. 175): Մ. Պապիկյանը, որի հոգ-վածաշարի հիմքում դրված է Ռ. Գրուսեի մենագրությունը, մեզ հետաքրքրող հարցում հեռանում է նրանից՝ թվագրելով Թորոս Ռուբինյանի վերադարձը 1143—1145 թթ. (Ս. Պապիկյան, Հայերը և Խաչակիրները, ՀԱ, 1964, էջ 71): Գ. Միքայելյանը, որի գրույթները ընդունելություն են գտել սովետական պատմագրության մեջ, իրադարձությունը թվագրում է 1145 թ. (Г. Микаелян, История Киликийского..., с. 106): Թորոս Բ Ռուբինյանի կողմից Ռուբինյան իշխանության վերականգնումը 1152 թվականով է թվագրվում խաչակրաց պետությունների պատմության նորագույն ուսումնասիրություններից մեկում (A history of the Crusades/General editor Kenneth Setton, v. I. London. 1969, p. 704).

²² Լատին քնակչության հետ Թորոս Բ-ի դաշնակցելու փաստը մերժում է Գ. Միքայելյանը (История Киликийского..., с. 111):

հարցը, նրանց դերը Ռուբինյան իշխանությունը վերականգնելու գործում:

բ) ո՞ր քաղաքական միավորումներից են ժԲ դարի 40—50-ական թվականներին Ռուբինյանները վերագրավել իրենց առաջին ամրոցները:

գ) ո՞ր սկզբնաղբյուրներին պետք է տալ առաջնությունը վերորելյալ հարցերին պատասխանելիս:

Թորոս Բ Ռուբինյանի Կիլիկիա վերադառնալու և այնտեղ հայկական իշխանությունը վերականգնելու մասին սկզբնաղբյուրների հակասական տեղեկությունները թյուրիմացությունների տեղիք են տվել պատմագրության մեջ:

Կիլիկիայում Ռուբինյան հայկական իշխանության վերականգնման իրադարձություններին անդրադարձած Միքայել Ասորին Թորոս Բ-ի իշխանության զլուխ բարձրանալը թվագրում է սելեկյան 1459 թ. ($=1147/8$)²³, Հատկանշական է այն փաստը, որ ժամանակագիրը այդ մասին խոսում է միայն 1146 թ. Եղեսիայի երկրորդ առման առիթով, Մանուել Ա Կոմենենոսի ու Իկոնիայի սուլթան Մասուդի 1147 թ. երկրորդ խաչակրաց արշավանքի դեմ միմյանց հետ կրնալով հաշտության պայմանագրից հետո, երկրորդ խաչակրաց արշավանքի իրադարձությունների մասին խոսելիս: Միքայել Ասորին մեզ հետաքրքրող քաղաքական անցուղարձերի ճշմարտապատում արձանագրողներից է: Նա հայ մատենագիր Գրիգոր Նրեց Քեստնցու հետ դեպքերին և՛ ժամանակով, և՛ ապրելատեղով մոտիկ կանգնած մատենագիր է: Այնուամենայնիվ Թորոս Բ Ռուբինյանի անունը ավելի ուշ է երևում

23 M. S., t. III, p. 281—282: Այս երկի հայերեն թարգմանությունը, որը կատարված է ԺԳ դարում, մեզ հետաքրքրող իրադարձությունը նույնպես թվագրում է սելեկյան 1459 թվականով (տե՛ս. Միքայել, 1871, էջ 422), սակայն հայկական թվականի փոխադրելիս թարգմանիչը նույն դեպքի մասին խոսում է մի խմբագրության մեջ 592 ($=1137/8$) տարվա իրադարձությունների շարքում (տե՛ս նույն տեղում, էջ 422), մյուսում՝ 574 թվականի ($=1125/6$) դեպքերի կապակցությամբ (Միքայել, 1870, էջ 427): Այսուհետև Միքայել Ասորու ժամանակագրության երկու խմբագրություններն էլ կհղվեն Մ. Ա. համառոտագրությամբ, միայն կնշվի յուրաքանչյուր հրատարակության տարբերվելը:

Գրիգոր Երեցի Տարեգրության մեջ, քան Միքայել Ասորու աշխատությունում: Անցնելով Հայոց Ո (=1151/2) թվականի դեպքերի նկարագրությանը հայ ժամանակագիրը գրում է. «Եւ եղև յաւուրս Փոքր Ճոսլինն երեւեցաւ ոմն պատանի, Թէոդորոս անուն»²⁴: ԺԲ դարի բյուզանդական պատմիչ Հովհաննես Կիննամոսը ևս խոսելով Թորոս Բ-ի մասին 1151—1152 թթ. դեպքերի կապակցությամբ գրում է «(Թորոսը—Ա. Բ.) փախավ Բյուզանդիոնից, եկավ Կիլիկիա և ապաստամբելով, համոզեց (") Հռոմեացիներին (իմա բյուզանդացիներին—Ա. Բ.) հրաժարվել իշխանությունից, (և) նվաճեց այնտեղի քաղաքները»²⁵: Երբ ընդհանուր հայտարարի ենք բերում ԺԲ դարի պատմիչների հաղորդումները, պարզ է դառնում, որ Միքայել Ասորին է միայն Թորոսի իշխանության առաջին տարիների դեպքերը թվագրում 1147/8 թ., մյուս երկուսը՝ Ուսհայեցին և Կիննամոսը Ռուբինյան այս իշխանին հիշատակում են միայն 1151/2 թթ. իրադարձությունների կապակցությամբ²⁶:

ԺԳ դարի մատենագիրներից յուրաքանչյուրն արդեն մեզ հետաքրքրող հարցի կապակցությամբ ունի սեփական տեսակետ: Սմբատ Սպարապետի «Տարեգրքի» համառոտ խումբագրությունները իրադարձությունը թվագրում են Հայոց ՇՂ

24 Մատթեոս Ուռայեցի, էջ 399:

25 «...φυγάς ἐκ Βυζαντίου ἐπὶ Κιλικίαν ἦλθε καὶ ἀποστασίαν ὀξινήσας τῆς Ῥωμαίων χειρὸς ἀφιστῆν ἐπεχείρει πύλεις τὰς τῆδε» (I. C., p. 121):

26 Որ Թորոս Բ Ռուբինյանը, իրոք, 1151/2 թ. Կիլիկիայում էր, հայտնի է դառնում նաև Ներսես Շնորհալու մի ոտանավոր հիշատակարանից. պարզվում է, որ ամենայն հայոց կաթողիկոսարանը այդ թվականին կարճ ժամանակով ապաստան է գտել Թորոս Բ-ին պատկանող «Այլսոսեռ Քար» ամրոցում (տե՛ս Մաշտոցի անվան Մատենադարան, ձեռ. № 1540, Թղ. 174ա): 2. Տեր-Ղազարյանը այս ամրոցը նույնացնում է Կոպիտառի հետ (տե՛ս Յ. Տեր-Ղազարեան, Հայկական Կիլիկիա. Տեղագրութիւն. Անթիլիաս, 1966, էջ 33): Այս առումով մեզ ափսիս հավանական է թվում Պ. Անանյանի ենթադրությունը, ըստ որի վերոհիշյալ Այլսոսեռ Քարը նույնացվում է Տաճիկ Քար ամրոցի հետ (տե՛ս Անանեան Պ., Ս. Ներսէս Շնորհալի կաթողիկոս հայոց, Թագմաճէպ, 1974, թիւ 3-4, էջ 238—239):

(=1141/2) թվականով²⁷, իսկ ընդարձակը՝ ՇՂԴ (=1145/6) թվականով²⁸, Վարդան Արեւելցին, որի Պատմության սկզբը նազբյուրը մեզ հետաքրքրող հատվածում Դրիգոր Երեցն է, Թորոս Բ Ռուբինյանի գահակալումը թվագրում է հայոց Ո (=1151/2) թվականով²⁹։ Մեր կարծիքով հետսամուտ են նաև Սամուել Անեցու ժամանակագրության մեջ հանդիպող Թորոս Բ-ի Կիլիկիայում հաստատվելու մասին խոսող բոլոր հինգ պատումները³⁰։ Դրանցից առաջինը իր բովանդակությամբ հետևում է Միքայել Ասորու հայերեն թարգմանությանը, սակայն ի հակադրություն այդ բնագրի, դեպքը թվագրված է Հայոց ՇՁԴ (1134/5) թվականով³¹։ Միակ էական շեղումը³², որ

27 Մմբատ Սպարապետ, 1856, էջ 81—82, Մմբատ Սպարապետ, 1859, էջ 94։

28 Մմբատ Սպարապետ, 1956, էջ 164։

29 Վարդան, 1871, էջ 164, Վարդան, 1862, էջ 125։

30 Սամուել Անեցու ժամանակագրության հրատարակության համեմատական բնագրում մեզ հետաքրքրող իրադարձության մասին խոսող պատումները (տե՛ս Սամուել, 1893, էջ 130—131 և 135—136)։

31 Սամուել Անեցու և Միքայել Ասորու ժամանակագրությունների հայերեն խմբագրությունների համեմատական քննությունը ցույց է տալիս, որ մեզ հետաքրքրող հատվածը աղբյուրներ ունի Մ. Ա. 1870 թ. հրատարակված խմբագրության հետ (էջ 427—428) և Միքայելի այդ հրատարակությունում հանդիպող թվականը՝ «հինգ հարիւր եւթանասուն և չորս»-ի փոխարեն պետք է սրբագրել «հինգ հարիւր ութանասուն և չորս»։ Չնայած երկու թվականներն էլ հավասարաչափ սխալ են, այնուամենայնիվ, մենք առաջնությունը տալիս ենք Սամուել Անեցու «Հաւաքմունք»-ում հանդիպող ընթերցմանը, քանի որ այնտեղ հիշյալ ընդմիջարկությունը կատարվել է ԺԳ դարում, իսկ Միքայել Ասորու 1870 թ. հրատարակությունը կատարվել է 1480 թ. ընդօրինակված ձեռագրից։ Բացի այդ, Միքայել Ասորու այս հրատարակության մեջ հետաքրքրող հատվածում, դրանից առաջ և հետո Սելեկյան թվականով թվագրումը, որպես կանոն, առաջ է ընկնում Հայոց թվականից 21 տարով։

32 Այս հատվածում ուշադրության արժանի է նաև այն հանգամանքը, որ Կ. Պոլսի փոխարեն Սամուել Անեցու «Հաւաքմունքի» բնագրում հանդիպում ենք «Ստամբուլայ» տեղանվան ձևին, որը մեր մատենագրության մեջ քաղաքի նմանօրինակ անվանման հնագույն վկայություններից մեկն է։ Տեղանվան այդօրինակ գրությունը ԺԳ—ԺԴ դարերից սկսած հարազատ է դառնում նաև արաբալեզու մատենագրության համար (տե՛ս

ունի Սամուել Անեցին մատնանշված սկզբնաղբյուրից (Մ. Ա., 1870) այն է, որ ժԳ դարում հավելում կատարողը Աթանաս մետրոպոլիտին ներկայացրել է որպես «Աթանաս պատրիարքն Յակոբկաց»³³։ Սամուել Անեցու «Հաւաքմունք» ներմուծված հաջորդ երկու պատումները ևս³⁴ քնադիր են մտել ժԳ—ժԴ դարերում։ Աղբյուրագիտական համեմատությունը ապացուցում է, որ դրանք վերցված են Վահրամ Բարունու «Ոստանաւոր Պատմութիւն Ռուբինեանց» աշխատությունից³⁵, իսկ չորրորդ պատումը առանձնահատուկ է նրանով, որ իրադարձությունը թվագրված է ՇՂԳ (=1144/5) թվականով։ Քիչ անց, հինգերորդ պատումում նույն դեպքը թվագրվում է ՇՁԳ (1134/5) թվականով և նշվում է նաև, որ Թորոսը գերությունից փախել է հոր մեռնելուց Երեք տարի հետո³⁶։ Վերջին երկու պատումներն էլ Սամուել Անեցունը շեն կարող լինել, որովհետև դեպքերի արձանագրողը գիտե ինքն ի իշխանի թագավոր օծվելու իրադարձության մասին։ Հետևաբար, Սամուելի «Հաւաքմունք»-ում Թորոս Բ Ռուբինյանի իշխանության վե-

ժողովոյ ց. „სტამბოლი“ სახელის გაწმარტებისათვის, „საისტორიო ძეგლები“, ტ. II, თბ. 1973. გვ. 153: Հր. Բարրիկյան, Լ. Ղազարյան, Կոստանդնուպոլիս, ԼՍՀ, հ. 5, էջ 617, սյուն 2)։

33 Մենք քնալ չէինք անդրադառնա թյուրիմացության արդյունք դարձած Միքայել Ասորու ժամանակագրության այս հատվածին, եթե Ֆ. Շալանդոնն էլ նույն սխալը կատարած չլիներ (F. Chalandon, Les Comnènes, t. II, p. 419)։ Բազմավաստակ բյուզանդագետը այստեղ շփոթել է ժԲ դարի երկու ժամանակակից գործիչների. Անավարդայի մետրոպոլիտ Աթանասին, որը ձեռնադրվել է հակոբիկյան պատրիարք Լովհանես ժԲ-ի կողմից (1130 փետրվարի 17—1137 թ. նոյեմբեր) և թեմակալել է 33 տարի, ու Աթանաս Ը հակոբիկյան պատրիարքին (1138 թ. դեկտեմբերի 4—1166 թ. հուլիս)։ Այս գործիչների մասին մանրամասն տե՛ս (E. Honigmann, Le couvent de Barsauma et le patriarcat Jacobite d' Antioche de Syrie, Louvain, 1967, p. 110; Միքայել Ասորու բնագրում, որից օգտվել է մեզ հետաքրքրող հատվածը Սամուելի քնադիրը մոտողը, խոսքը վերաբերում է Անավարդայի մետրոպոլիտ Աթանասին։

34 Հմմտ. Սամուել, էջ 131։

35 Վահրամ Բարունույ Պատմութիւն Ռուբինեանց, Փարիզ, 1859, էջ 201—202։

36 Սամուել, էջ 135—136։

րականգնման մասին պատմող բոլոր վկայությունները հետ-
սամուտ են³⁷; ԺԳ դարի ժամանակագիր Հեթում Կոռիկոսցին
(ըստ Վ. Հակոբյանի՝ Հեթում Բ Թագավորը) այս իրադար-
ձությունը թվագրում է 593 (=1144/5) թվականով³⁸, իսկ
Ժէ դարի Անանուն ժամանակագրությունը, մեզ հետաքրքրող
դեպքի մասին, խոսում է ՇՂԴ (=1145/6) տարվա իրադար-
ձություններին առդրադառնալիս³⁹; Թորոս Բ Ռուբինյանի
կողմից Կիրիկիայում հայկական իշխանության վերականգ-
նման մասին հաղորդում են նաև այլ սկզբնաղբյուրներ⁴⁰;
Թորոս Բ Ռուբինյանի իշխանության գլուխ անցնելու թվակա-
նի մասին հակասական վկայությունների վրա ուշադրություն
է դարձրել դեռևս ԺԳ դարի հեղինակ Ներսես Պալիանենցը
«Իշխանագրուք և Թագատոք Հայոց» (անվանումը Վ. Հակոբ-
յանինն է) աշխատության մեջ, գրելով. «Լևոն, եղբայր Թո-
րոսի, ամս ԺԾ (15): Յևտ սորայ կայսրն Փէրփոթէն (իմա
Հովհաննէս Բ Կոմնենոս—Ա. Բ.) էառ զԿիրիկիայ և Ահմատ
տաճիկ ամիրայ ոմն, որք և տիրեցին ամս Ա և այլք ասեն
լինել ամս ԺԱ»⁴¹:

37 Գ. Միքայելյանին ծանոթ է միայն մեր կողմից առանձնացված
Սամուել Անեցու ժամանակագրության Բ և Գ պատումները, սակայն այն
փաստը, որ դրանք գալիս են Վահրամ Բաբունու ռեդակցիոն պատմու-
թյունից, հեղինակավոր պատմաբանը չգիտե: Մեր ենթադրությունը հաստա-
տում է այն փաստը, որ Վահրամ Բաբունու շարժած պատմության խոսքի
որոշ տարրեր ազդել են Սամուել Անեցու «Հաւաքմունք»-ում ԺԳ դարում
կամ նրանից հետո ներմուծված հատվածի ռճի վրա (հմտ. «Բ սոյն
ամի եկն... ի սպառ վանեց» Սամուել, էջ 131 և ռե. յԱնտիոք նաու
Լլեալ... զօրսն վանեալ» Վահրամ, էջ 202—203): Կարելի է մատնանշել
ևս մեկ հանգամանք: Սամուել Անեցու «Հաւաքմունք»-ում առկա հատ-
վածք Ա. Տեր-Միքայելյանը ներմուծել է ԺԲ դարի ժամանակագրի երկի
1597 թ. ընդօրինակված ձեռագրից (ՄՄ Ձ 1486), որով կարելի է ճշտել
նշված մուծումների ժամանակագրական ամենավերջին սահմանը՝ այն է
1597 թ.:

38 Մանր ժամանակագրություններ XIII—XVIII դդ., կազմեց՝ Վ. Ա.
Հակոբյան, հ. 1, Երևան, 1951, էջ 75 (Այսուհետև՝ Մ. Ժ.):

39 Մ. Ժ., հ. 1, էջ 257:

40 Տե՛ս Սամուել, Հովհովթս, Գ և Դ, էջ 206, 216, հմտ. նաև Մ. Ժ.,
հ. 2, էջ 101:

41 Մ. Ժ., հ. 2, էջ 205:

տարածքի վրա, պահելով երկրամասում ռազմական ուժեր: Դրությունը չէր փոխվել նաև 1147 թ. հետո, երբ կայսրությունը պայմանագիր կնքեց Իկոնիայի սուլթան Մասուդի հետ՝ ընդդեմ երկրորդ խաչակրաց արշավանքի⁴⁴: Դրանով իսկ Բյուզանդական կայսրությունը հեղինակազրկվեց Մերձավոր Արևելքի խաչակրաց իշխանությունների և եվրոպական պետությունների շրջանում:

Խաչակրաց արշավանքն ավելի ակտիվացրեց քաղաքական պայքարը Հյուսիսային Ասորիքում և կարևոր խթան դարձավ այդ տարածաշրջանի քրիստոնյա ժողովուրդների քաղաքական ուժերի աշխուժացման համար: Կարելի է նկատել, որ Կիլիկիայի Ռուբինյան իշխանությունը վերականգնելու համար ամենահարմար պահը երկրորդ խաչակրաց արշավանքի հետևանքով Փոքր Ասիայում և Հյուսիսային Ասորիքում ըստեղծված բարդ քաղաքական իրադրությունն էր: Եթե առաջին խաչակրաց արշավանքի՝ հիմնական կողմ Բյուզանդական կայսրությանը օգնություն ցույց տալն էր և սուրբ վայրերի ազատագրումն էր մուսուլմանական իշխողներից, ապա երկրորդ խաչակրության քաղաքական ծրագիրը որոշ փոփոխությունների էր ենթարկվել: Այն առաջ էր քաշել երկու քաղաքական ծրագրային կողմ:

ա) պայքար թյուրքերի դեմ, որոնք նվաճել էին Սդեսիան և սպառնում էին մյուս խաչակրաց պետություններին,

բ) պայքար բյուզանդացիների դեմ, որոնք դավաճանում են Մերձավոր Արևելքի քրիստոնյա բնակչության շահերին:

Երկրորդ խաչակրաց արշավանքին հատուկ այս երկու քաղաքական ծրագրային կողերն էլ առկա են Կիլիկիայում Ռուբինյան հայկական իշխանության վերականգնման մասին խոսող սկզբնաղբյուրներում: Մեր այս կարծիքի օգտին են խոսում նաև ԺԲ դարի բոլոր սկզբնաղբյուրները, որոնցում Թորոս Բ Ռուբինյանի կողմից հայկական իշխանության վերականգնումը թվագրվում է 1147/8, կամ 1151/2 թվականով: Միայն ԺԳ դարի և հետագա ժամանակաշրջանի պատմագիր-

⁴⁴ F. Chalandon, Les Comnènes, t. II, p. 379–380.

Սկզբնաղբյուրների վերահիշյալ վկայությունները համեմատելուց հետո պարզվում է, որ Թորոս Բ-ի կողմից Ռուբինյան իշխանության վերականգնման պատմությունը շարագրելիս ամենակարևոր հեղինակներն են Միքայել Ասորին, Գրիգոր Երեց Քեսունցին, Սմբատ Սպարապետը, Վահրամ Բաբունին և Հովհաննես Կիրնամոսը, իսկ մյուս սկզբնաղբյուրները պետք է օգտագործել միայն որոշ մանրամասնություններ ճշգրտելու համար: Ելնելով վերևում կատարված աղբյուրագիտական քննությունից, ստիպված ենք հակադրվելու պատմագրության մեջ քաղաքացիություն ստացած կարծիքին, ըստ որի Թորոս Բ Ռուբինյանը իշխանության գլուխ կարող էր անցնել 1148 թվականից առաջ: Այս խնդրում մենք լիովին հետևում ենք Միքայել Ասորուն: Ինչու՞ հատկապես 1148 թվականով պետք է թվագրել Ռուբինյան իշխանության վերականգնումը Կիլիկիայում: Այս հարցին պատասխան տալու համար պետք է վերհիշել ԺԲ դարի 40-ական թթ. Փոքր Ասիայում և Հյուսիսային Ասորիքում տեղի ունեցող հիմնական իրադարձությունները և այդ լույսի տակ դիտել Թորոս Բ Ռուբինյանի գործունեությունը: Հալեպի աթաբեկ Զանգիի կողմից Սղեսիայի իշխանության արևելափրատյան տարածքների գրավումից (1145 թ. հունվար) հետո⁴² անհուսալի վիճակի մեջ ընկան Հյուսիսային Ասորիքի լատինական իշխանությունները: Անտիոքի իշխան Ռայմոնդ Պուատիեն փորձ կատարեց Հալեպի և Մոսուլի աթաբեկ Զանգու դեմ դաշնակից պետությունների ճակատ ստեղծել:

Բյուզանդական կայսրությունը դեռևս չէր կորցրել իր դիրքերը Փոքր Ասիայում և Հյուսիսային Ասորիքում, այդ իսկ պատճառով Ռայմոնդ Պուատիեն 1145/6 թ. այցելեց Կոստանդնուպոլիս⁴³: Մեր կարծիքով այս այցելությունը խոսում է այն մասին, որ Բյուզանդական կայսրությունը տիրում էր ամբողջապես՝ Դաշտային և մասամբ՝ Լեոնային Կիլիկիայի

⁴² F. Chalandon, Les Comnènes, t. II, p. 244–247, Cl. Cahen, La Syrie du Nord, p. 370–371; N. Elisséeff, Nur ad-Din, t. III, p. 380.

⁴³ Այս մասին տե՛ս, M. S., t. III, p. 267; I. C., p. 36:

ներն ու ժամանակագիրներն են, որոնք իրադարձությունը թրվագրում են 1148 թվականից առաջ ընկած ժամանակաշրջանով և կապ չեն տեսնում երկրորդ խաչակրաց արշավանքի և Թորոս Բ-ի գործողությունների միջև:

Թորոս Բ Ռուբինյանի Կիլիկիա գալու մասին սկզբնաղբյուրները հաղորդում են մի շարք հակասական վարկածներ.

ա) Թորոս Բ Ռուբինյանը փախել է Կոստանդնուպոլսից⁴⁵,

բ) Թորոս Բ-ը ինքն է վերադարձել Կիլիկիա⁴⁶;

գ) Թորոս Բ Ռուբինյանը մասնակցել է Հովհաննես Բ Կոմնենոսի երկրորդ Կիլիկիա-հյուսիսաստորիքյան ռազմարշավին, որից հետո չի վերադարձել Բյուզանդիա և մնացել է Կիլիկիայում^{46բ}:

Ինչպես տեսնում ենք, այս խնդրում, ԺԲ դարի երկու սկզբնաղբյուրները՝ Հովհաննես Կիննամոսի Պատմության և Միքայել Ասորու ժամանակագրության տեղեկությունները համընկնում են, այդ իսկ պատճառով ընդունելի է վերոշարադրյալ վարկածներից առաջինը. այն է՝ Թորոս Ռուբինյանը փախել է Կոստանդնուպոլսից:

Աղբյուրների հաղորդած հակասական տեղեկությունները երկընտրանքի առաջ են կանգնեցնում ուսումնասիրողին նաև այն հարցում, թե ինչպե՞ս և ո՞ր քաղաքական միավորներից է Թորոս Բ Ռուբինյանը գրավել Կիլիկիան: Այդ հարցին անդրադառնում է Միքայել Ասորին, ըստ որի Թորոս Բ Դուբինյանը փախելով Կոստանդնուպոլսից, եկել է Անավարզայի մետրոպոլիտ Աթանասի մոտ^{46գ}: Ասորի մատենագիրը նաև շեշտում է. «որ նա (Թորոսը — Ա. Բ.) ոչնչի տեղ էր»⁴⁷, այ-

45 I. C., M. S., V. A., 1870, Սամոսի, էջ 130, Սմբատ, 1856, 1859, 1956: Միայն ԺԳ դարի մատենագիր Վահրամ Բաբունին է, որ հայտնում է, թե Թորոս Բ Ռուբինյանը նավով եկել է Անտիոք, իսկ այնտեղից էլ գնացել է Կիլիկիա (տե՛ս Վահրամ, էջ 202):

46ա Մ. Ա., 1871, Վարդան, 1861, 1862, Սամոսի, հավելված Գ, Մ. Ը., հ. 1, էջ 75:

46բ Մ. Ժ., հ. 2, էջ 101, Սամոսի, հավելված, Գ, էջ 205—206, Վահրամ Բաբունի, էջ 201—202:

46գ M. S., t. III, p. 281:

47 M. S., t. III, p. 281:

սինքն՝ տիրույթներ և հարստություն շուներ: Պատմիչը հարկ է համարում նաև նշել, որ Թորոս Բ Ռուբինյանը «վստահում էր այդ ծերունուն (մետրուպոլիտ Աթանասին—Ա. Բ.), իր հոր ժամանակներից»⁴⁸: Միքայել Ասորու տեղեկությունները հետաքրքիր են նրանով, որ ԺԲ դարի պատմիչը Թորոս Բ Ռուբինյանի կողմից Կիլիկիայում Հայկական իշխանության վերականգնումը կապում է հակոբիկ ասորական կղերի հետ Թորոս Բ-ի համագործակցությանը⁴⁹: Կիլիկիայում հայկական իշխանության վերականգնումը մի քանի տարում Թորոս Բ

⁴⁸ Հայկական սկզբնաղբյուրները, բացի Միքայել Ասորու հայերեն թարգմանություններից (և Սամուելի ժամանակագրության մեզ հասաքրքրող իրադարձության մասին պատմող առաջին պատմիչը), չեն խոսում նման համագործակցության մասին: Ընդհակառակը, նրանք վկայում են հայ քահանայի հետ Թորոս Բ Ռուբինյանի համագործակցության մասին (Սամուել, հավելված, Գ, էջ 206): Ժամանակակից պատմագրության մեջ Միքայել Ասորու պատմածը իրապատում են համարում Ֆ. Շալանդոնը (Les omniales. t. II, p. 419) և Գ. Միքայելյանը (Г. Г. Микаэлян, История Киликийского..., с. 110).

⁴⁹ Իհարկե, պետք չէ բացարձակացնել Աթանաս մետրուպոլիտի դերը այս խնդրում: Պարզ է, սակայն, որ Հյուսիսային Ասորիքի և Փոքր Ասիայի քաղաքական պատմության այս փուլում ասորական հակոբիկ եկեղեցու և Կիլիկիայի հայկական իշխանության քաղաքական շահերը նույնանում էին միմյանց հետ: Այս համագործակցությունը փոխադրվել էր նաև եկեղեցական հարաբերությունների մթնոլորտ: Այդ համագործակցությունը բարգավաճեց ԺԲ դարի 50—70-ական թթ. և միայն 1180 թ. հետո, երբ Կիլիկիայում հակաթոռ հակոբիկյան պատրիարք է զանում Բար Վահրամը: Միքայել Ասորին (հակոբիկ Ասորիների այդ ժամանակաշրջանի ընդհանրական պատրիարքը) թշնամական դիրք է բռնում հայոց եկեղեցու և Կիլիկիայի հայկական իշխանության նկատմամբ (այդ մասին տե՛ս Ս. Տեր-Սիմեանեց, Հայոց եկեղեցու յարաբերությունները ասորոց եկեղեցիների հետ, էջմիածին, 1908, էջ 281—282): Կիլիկիայում հակոբիկյան եկեղեցու ղեկավարներին ձեռնադրել էր հայերի իշխանությունը, որովհետև երկարակ հույները հալածում էին նրանց ասորի դավանակիցներին, իսկ հայկական իշխանության հովանավորության պայմաններում հեշտ էր ընդհանուր ճակատ ստեղծել Բյուզանդական կայսրության պաշտոնական դավանանքի դեմ: Իհարկե սա միայն հարցի զուտ եկեղեցադավանաբանական կողմն է: Կիլիկիայում հայկական իշխանությունը վերականգնողին ցույց տրված նյութական և բարոյական օգնությունը մեզ տեղիք է տալիս խորհելու, որ իշխանության գլուխ անցնելուց հետո, Թորոս Բ Ռուբինյանը պետք է

Ռուբինյանի կողմից բացառիկ դժվար խնդիր էր: Ռուբինյանը իշխանազուներ պետք է կարողանար շահել Կիլիկիայի բազմազգ բնակչության համակրանքը: Այս առումով հետաքրքիր է Միքայել Ասորու վկայությունը, ըստ որի իշխանությունը վերականգնելու գործում Թորոսին օգնել է Անավարզայի մետրոպոլիտ Աթանասը: Ասորի պատմիչի տեղեկությունների համաձայն, բացի ասորիներից Թորոսին են միացել նաև «բազմաթիվ հայեր և ֆրանկներ»⁵⁰: ԺԲ դարում Կիլիկիան չի կարելի դիտել միատարր բնակչություն ունեցող շրջան⁵¹: Չնայած երկրամասում հայերը սկսել էին մեծամասնություն կազմել, իրենց ձեռքը վերցնելով քաղաքական իշխանությունը, սակայն նրանք շարունակում էին իրենց համարել տարագրվածներ⁵²: Այդ է պատճառը, որ Թորոս Բ Ռուբինյանը, բացի հակորիկ ասորիներից, փորձում է շահել նաև խաչակիրների համակրանքը⁵³, և ամուսնանում է Ռապանի տեր՝

վարձահատույց լիներ: Ցավոք, մեր վերջին եզրակացությունը հաստատող կամ ժխտող պատմական սկզբնաղբյուրներ չեն պահպանվել:

50 Թորոս Բ Ռուբինյանին ֆրանկներից ույց տրված օգնության գաղափարը բացարձակորեն ժխտում է Գ. Միքայելյանը (История Киликийского..., էջ 111):

51 Մ. Տ.-ից և Մ. Ա.-ուց բացի որևէ այլ բնագիր, չի հիշատակում ֆրանկների հետ Թորոս Բ Ռուբինյանի համագործակցության մասին:

52 Կիլիկիայում հայերը նույնիսկ ԺԳ դարում իրենց Կիլիկիայի իսկական տերեր չէին համարում: Այդ մասին հետաքրքիր տեղեկության ենք հանդիպում Գևորգ Սկևռացու վարքում. «Յորժամ նուազեցար մեղաւք և խրատու ի տեառնէ աստուծոյ, իրաւահարկ դատաստանաւ տարագրեցար ի բուն Հայոց աշխարհէն և ընդ լծով մտար տէրանց ալլասեռից և անաւրինաց. պարսից ասեմ և մոգուց՝ մուրիլոցն զհետ Մահմետի, ի խնամոցն աստուծոյ նշոյլ յազատացն հայոցն փախստեայք եկեալ՝ ամրացան ի գաւառն Կիլիկեցոց, և փոքր մի ծաղկեալ ծաւալեցաւ յետինս յայս և յերկայացեալ ժամանակս, և թագաւորք երեցեան հայոց ազգիս» (Է. Բաղդասարյան, Գևորգ Սկևռացու «Վարքը», Բանբեր Մատենադարանի, № 7, էջ 412):

53 Մ. Տ., տ. III, ք. 282: Միքայել Ասորու 1871 թ. հրատարակության մեջ, հավանաբար, թարգմանական (գուցե և միտումնալոր) սխալի հետեանքով բնագիրը հետևյալ տեսքն է ստացել. «Եւ ասեն... երթայր նա (իմա՝ Թորոս Բ Ռուբինյանը) ... յՌապան առնուլ կին զգուտոր Զօւլինին (Ժոսլին) (իմա՝ Եղեմիայի կոմս Զոսլին Բ—Ա. Բ.)» (էջ 422—

Ֆրանկ Սիմոնի դստեր հետ⁵⁴։ Իհարկե, դեռ Կիլիկիայի հայկական իշխանության և Անտիոքի լատին իշխանության քաղաքական փոխհարաբերությունների մասին անհնար է որևէ ենթադրություն կատարել, որովհետև այդ մասին որևէ տեղեկություն չեն հաղորդում հայկական և օտարալեզու սկզբնաղբյուրները, սակայն մեր կարծիքով Անտիոքի իշխանությունը թշնամանք պետք է տածեր Թորոս Բ-ի նկատմամբ, որը մտադրվել էր վերագրավել այն տարածքները, որոնք երկար ժամանակ պատերազմի թատերաբեմ էին դարձել Անտիոքի լատին իշխանության, Կիլիկիայի հայկական իշխանության և Բյուզանդական կայսրության միջև⁵⁵։ Իսկ եփրատի արևմտյան կողմում հաստատված Զոսլին Բ-ի և նրա ստորականների համար Թորոս Բ Ռուբինյանը բնական դաշնակից էր, որովհետև այդ ժամանակ վերջինիս թշնամիների մեջ էր Իկոնիայի սուլթանությունը, որը տեր էր դարձել (Ջահանի շրջանի հետ միասին) Լեոնային Կիլիկիայի մի շարք կարևոր ամրոցներին, իսկ արևմտաեփրատյան շրջանում փորձում էր Եղեսիայի իշխանությունից գրավել Մարաշը և հարակա շրջանները⁵⁶։ Նուր ադ-Դինի համար ևս Իկոնիայի հզորացումը ձեռնտու չէր վերոհիշյալ տարածքում և հատկանշական է, որ նա 1148 թ., Ինարի ճակատամարտից առաջ, դաշինք է կնքում Զոսլին Բ-ի հետ⁵⁷։ Սակայն Եղեսիայի վեր-

423)։ Զոսլին Բ-ի (1131—1151) դստեր հետ չէր կարող ամուսնանալ, որովհետև Եղեսիայի կոմսը նրա քեռին էր (տե՛ս, Վահրամ Բաբուճի, էջ 198)։

54 M. S., t. III, p. 282։

55 Անտիոքի լատինական իշխանությունը ինչպես վերևում տեսանք 1145 յԵ թ. հրաժարվել էր Կիլիկիայի տարածքների նկատմամբ ունեցած հավակնություններից, քանի որ հակահալեպյան կառլիցիայի մեջ էր փորձում ներգրավել Բյուզանդական կայսրությանը։ Ինարի ճակատամարտից (1149 թ. հունիս) հետո այդ խնդիրը չէր կարող զրվել Անտիոքի իշխանության արտաքին քաղաքականության առև, որովհետև իշխանությունը զրկվել էր ղեկավարից։

56 Մատթեոս Ուռնայեցի, էջ 396, Գ. Յովսեփեան, Յիշատակարանք ձեռագրաց, էջ 359։

57 M. S., t. III, p. 282։ Միթայել Ասորին ընդգծում է, որ Եղեսիայի կոմսության և Հալեպի աթարեկության միջև հաստատված դաշինքը հար-

շին կոմսը ընտրել էր քաղաքական բախտախնդրության ճանապարհը և Ինարի ճակատամարտից հետո (1149 թ. հունիս), որի ժամանակ սպանվեցին Անտիոքի դուքս Ռայմոնդ Պուատիեն և Քեսունի տեր Ռենադաը, Զոսլին Բ-ը դաշնակցում էր Իկոնիայի սուլթանության հետ⁵⁸, այս անգամ իր դաշինքը հակադրելով Նուր ադ-Դինի քաղաքական ճնշմանը։ Սակայն Իկոնիայի սուլթանությունը և Հալեպի աթաբեկությունը կարողացան ընդհանուր լեզու գտնել և արևմտաեփրատյան տարածքները միմյանց միջև բաժանեցին⁵⁹։ Եդեսիայի վերջին կոմսի քաղաքական նման անհեռատեսությունն էլ դարձավ կոմսության կազմալուծման հիմնական պատճառներից մեկը, որի հետևանքով լատինական այդ իշխանությունը վերացավ պատմության թատերաբեմից։ Իկոնիայի սուլթանությունը, Հալեպի աթաբեկությունը, Մարդինի և Խարբերդի Արտուքյանները միմյանց միջև բաժանեցին Եդեսիայի կոմսության արևմտաեփրատյան տարածքները⁶⁰։

Կիլիկիայի հայկական իշխանությունը, ամենայն հավանականությամբ քաղաքական մեկուսացման մեջ էր ընկել Եդեսիայի իշխանի գերեվարությունից և կոմսության մասնատումից հետո։ Այնուամենայնիվ, մինչև Զոսլին Բ-ի գերեվարությունը, Թորոս Բ Ռուբինյանը կարողացել էր Կիլիկիայի ասորական բնակչության օժանդակությամբ 1148—1151 թթ. տիրանալ Լեոնային Կիլիկիայի մի նշանակալի հատվածին, տարածքներ գրավելով Բյուզանդական կայսրությունից (Ամու-

վածում էր Անտիոքի իշխանության կենսական շահերին։ Սակայն եթե ելնենք նաև իրադարձությունների հետագա ընթացքից, կարող ենք ենթադրել, որ այս քաղաքական միությունը ուղղված էր նաև Իկոնիայի սուլթանության միտումների դեմ։

⁵⁸ M. S., t. III, p. 290։

⁵⁹ M. S., t. III, p. 297։ Ուշագրավ հանգամանք է, որ այդ դաշինքը հաստատված է Իկոնիայի սուլթանի դստեր և Նուր ադ-Դինի ամուսնությամբ։

⁶⁰ M. S., t. III, p. 297։ Այդ տարածքներում մնաց նաև ամենայն Հայոց կաթողիկոսարանը, որը գնեց Հռոմկլա ամրոցը և 1151 թ. տեղափոխվեց այնտեղ։ Կաթողիկոսարանը այդ տարածքների վրա մնաց մինչև 1293 թվականը։

դան և Սիմանկլան) և Իկոնիայի սուլթանութունից (Վահկան և Առիւծաբերդը)⁶¹։ Հայկական սկզբնաղբյուրներում միտում է նկատվում Թորոս Բ Ռուբինյանի հաջողութունները քաջատրելիս ի շիք դարձնել Կիլիկիայի ասորի և լատին բրնակչության դերը, շեշտելով, որ այդ գործում միայն հայերն էին աջակցում Ռուբինյաններին։ Այս միտումը հարազատ է ԺԳ դարի Կիլիկյան ողջ պաշտոնական մատենագրությանը։

Կիլիկիայում Ռուբինյան իշխանության վերականգնումը մի քանի տարում բարդ քաղաքական խնդիր էր, մանավանդ որ բյուզանդական իշխանություններն ամեն գնով խոչընդոտում էին այդ քայլերին։ Թորոս Բ Ռուբինյանը պետք է կարողանար շահել Կիլիկիայի բազմազգ բնակչության համակրանքը, օգտագործել նրանց քաղաքական և տնտեսական հզորությունը։ Այդ առումով հետաքրքիր է Միքայել Ասորու վկայությունը, թե Թորոս Բ Ռուբինյանին իշխանությունը վերականգնելու գործում աջակցել է Անավարդայի հակոբիկյան մետրոպոլիտ Աթանասը։ Ռուբինյան իշխանին են միանում նաև Լեոնային Կիլիկիայի «բազմաթիվ հայեր և ֆրանկներ»։ Կիլիկիա երկրամասը երբեք չի կարելի դիտել միատարր բրնակչությամբ բնակեցված շրջան, քանի որ այնտեղ ԺԲ դարում կողք-կողքի բնակվում էին հույներ, հայեր, ասորիներ, նույնիսկ տեղ-տեղ սելջուկ թյուրքեր։ Ինչ խոսք, ԺԱ դարի երկրորդ կեսին հայկական տարրի կապաղովկիա և եփրա-

61 Տե՛ս, Սմբատ, 1956, էջ 165, 1856, էջ 82, 1859, 95։ Իհարկե մեզ հասած սկզբնաղբյուրներում տեղեկությունները հակասական են Թորոս Բ Ռուբինյանի գրաված առաջին ամրոցների մասին։ ԺԳ դարից մեզ հասած «Պատմութիւն ազգին Ռուբինեանց թէ որպէս տիրեցին Կիլիկիոյ» աշխատության հեղինակը Թորոս Բ-ի գրաված առաջին ամրոցը համարում է Վահկան. «և անտի զօրացեալ էառ զքաղաւ գաւառս» (Սամուել Անեցի, Հաւաքմուծք, հավելված, էջ 203)։ Նույն դարի մի ուրիշ սկզբնաղբյուր, որն ավելի հանգամանորեն է ծանոթ սկզբնաղբյուրներին, մեզ հետաքրքրող տեղանունները մասին գրում է. «տիրեաց նախ Վահկային, և ամենայն Փոխգիւղի։ Եւ յետ սակաւուց Անարզաբոյ և ամենայն զաշտակողմանն. զորոյ գլեղանակ գալստեանն ի Կոստանդնուպոլսէ և զտիրելոյն Կիլիկիայ՝ այլ և այլ օրինակաւ պատմեն գիրք» (Սամուել Անեցի, էջ 216, Մ. Ժ., հ. 1, էջ 75)։

տամերձ շրջանները տեղափոխվելուց հետո, երբ ստեղծվում է Փխարտոս Հայի, և ապա Գող Վասիլի, Ռուբինյան ու Օշինյան իշխանությունները նշված տարածաշրջանում հայախոս բնակչությունը գերակշիռ դարձավ իր քանակով, իսկ ԺԲ դարի երկրորդ կեսին Կիլիկիան դարձավ հայոց հոգևոր մշակույթի ճանաչված կենտրոններից մեկը: Այնուամենայնիվ, Կիլիկիայի հայկական իշխանությունը, որը տարածքային առումով կտրված էր Մեծ Հայքի ազգային մշակութային հողից և շուներ այդ տարածքում պետականություն ստեղծելու և վարչական ապարատ կազմակերպելու երկարատև ավանդներ, չէր կարող, միայն հայկական համայնքի մեջ պարփակված, պետականություն հաստատել և իր իշխանությունը պարտադրել հարևան ժողովուրդներին: Հիշենք թեկուզև խաչակրաց պետությունների ստեղծման փորձը: Այդ պետությունները չնայած պարբերաբար զինական և նյութական համալրում էին ստանում Արևմտյան Եվրոպայի երկրներից, այնուհանդերձ անզոր կլինեին, եթե տեղաբնակ ժողովուրդների մեջ դաշնակիցներ չգտնեին: Այս առումով բացառություն չի կարող կազմել Կիլիկիայի Ռուբինյան հայկական իշխանությունը, որի ստեղծումը և հետագա գոյությունը չի կարելի պատկերացնել առանց հաշվի առնելու արտաքին քաղաքական ամենակարևոր հանգամանքներից մեկը՝ խաչակրաց շարժումը: ԺԲ դարի 40-ական թվականներին, արդեն ակնհայտորեն, նկատվում էր խաչակրաց իշխանությունների թուլացումը: Դա բնական պատմական պրոցես էր, որը պայմանավորված էր այդ պետական միավորումների ներքին և արտաքին քաղաքականությամբ ու միջազգային քաղաքական բարդ իրադրությամբ: Չնայած այն հանգամանքին, որ խաչակրաց պետությունները, նկատի ունենալով միայն իրենց արտաքին քաղաքական շահերը պատմության այս կամ այն փուլում դաշնակցում էին իրենց հարևան որևէ քաղաքական միավորի հետ, միշտ չէ, որ հաշվի էին առնում մյուս քրիստոնյա ժողովուրդների ակնկալիքները, ջրնդհանուր քրիստոնեության» շահերը: Այդպիսի քաղաքական գործարքներից կարելի է հիշատակել Նրուսաղեմի թագավորության դա-

շինքը երկրորդ խաչակրության նախօրեին Դամասկոսի ամիրության հետ, կամ Անտիոքի իշխանության քաղաքական միությունը սյունի մահմեդականների հետ, ընդդեմ Զենգյանների: Եղեսիայի իշխանության դաշինքները երբեմն Իկոնիայի սուլթանության, երբեմն Զենգյան ամիրության, երբեմն էլ Ամիդի ու Խարբերդի Արտուքյան ամիրությունների հետ: Այնուհանդերձ խաչակրաց իշխանություններից յուրաքանչյուրն իրենց պետությունների ներքին կյանքում վարում էր տեղական ժողովուրդների դեմ ուղղված թշնամական քաղաքականություն: Միայն իրենց իշխանությունների պատմության ամենածանր պահին էին դիտակցում այդ իշխանությունների տարածքում ապրող ազգային ընդհանրությունների համախմբման կարևորությունը: Այս տեսանկյունից հատկանշաշատ էն Եղեսիայի կոմսության պատմության վերջին տարիները⁶²:

Կիլիկիայի տարածքում բնակվող ասորիների (ավելի ճիշտ հակոբիկ ասորական եկեղեցու ներկայացուցիչների) համար Կիլիկյան իշխանության հզորացումը մի գործոն էր, որը առողջ պտուղներ էր խոստանում Բար Սաումա վանքում հաստատված հակոբիկ ասորական պատրիարքությանը: Հիշելք, ինչպես այդ շրջանի հակոբիկ հեղինակները ինչպիսի վշտով էին ներկայացնում մահմեդականների ռանձգությունները իրենց եկեղեցու ունեցվածքի նկատմամբ, Զոսլին Բ-ի ավարտական ռազմարշավները դեպի Բար Սաումայի վանքը, որը այդ ժամանակ դարձել էր Անտիոքի հակոբիկյան պատրիարքության նստավայրը⁶³: Այս դեպքերի լուսի տակ թվում է, թե մուրինյան իշխանությունը Կիլիկիայի իշխանության սահմաններում անձեռնմխելի էր հայտարարում հակոբիկյան եկեղեցու ունեցվածքը և հայկական եկեղեցուն համահավասար իրավունքներ էր բնձնոում: Սրանք երկրորդական մեծազորություններ չէին հակոբիկյան եկեղեցու պաշտոնյաների համար: Միմյանց հարևանությամբ Կիլիկիայում գոր-

⁶² S^b'n Cl. Cahen, La Syrie du Nord, p. 370.

⁶³ M. S., t. III, p. 283-288.

ժողովին տարբեր եկեղեցական թեմեր. օրթոդոքս-հունական, հայկական, կաթոլիկ-լատինական, հակոբեկյան: Դրանցից յուրաքանչյուրի հետ քաղաքականության ուրույն գիծ մշակելն իսկ մեծ բարդություն էր ներկայացնում: Այդ թեմերից յուրաքանչյուրը, արտաքուստ, ժամանակ առ ժամանակ, մեկը մյուսի հետ բարեկամանում էին, սակայն իրենց ձգտումներով թշնամաբար էին տրամադրված միմյանց նկատմամբ: Կիլիկիայում Ռուբինյան իշխանությունը այն քաղաքական ուժն էր, որը պիտի կարողանար հաշտության եզրեր գտնել տարբեր եկեղեցական ավանդություններ ունեցող ժողովուրդների հետ փոխհարաբերություններ մշակելիս:

2. ԿԻԼԻԿԻԱՅԻ ԲՅՈՒՋԱՆԴԱԿԱՆ ԿԱՌԱՎԱՐՆԵՐԸ ԵՎ ՌՈՒԲԻՆՅԱՆ ԻՇԽԱՆՈՒԹՅՈՒՆԸ ԺԲ ԴԱՐԻ 40—70-ԱԿԱՆ ԹՎԱԿԱՆՆԵՐԻՆ

ԺԲ Դ. բյուզանդական փոքրասիական գավառների վարչական կառուցվածքը ուսումնասիրված է միայն պմենալնդ-հանուր գծերով: Չնայած, որ ստրատեգոս-ավտոկրատորի, ստրատեգոսի, դուքսի և այլ վարչական տեղական պաշտոնները լայն տարածում էին ստացել Կոմնենոսների կառավարման դարաշրջանի Բյուզանդական կայսրության փոքրասիական գավառներում, այնուամենայնիվ գոյություն չունի այդ պաշտոններին վերաբերող ընդհանրացնող ուսումնասիրություն, որի վրա հիմնվելով կարելի լիներ բնութագրել այդ պաշտոններից յուրաքանչյուրը մեզ հետաքրքրող դարաշրջանի գավառական վարչության շրջանակներում: ԺԲ դարի բյուզանդական գավառական պաշտոնյաների իրավասությունների շրջանակների մասին սկզբնաղբյուրների հաղորդած տեղեկությունները աղքատիկ են և ցաքուցրիվ, այդ իսկ պատճառով Կիլիկիայի (բյուզանդական ծայրագավառի) կառավարիչներին նվիրված ուսումնասիրությունը կարող է համեմատական նյութ տալ փոքրասիական այնպիսի ծայրագավառների վարչության ուսումնասիրության համար, ինչպիսիք էին Կոմնենոսների դարաշրջանում Խալդիան (Տրապիզոն կենտ-

րոնով), Կիրեբայտունը (Ատալիա կենտրոնով), Կիպրոսը, Սելևկիան և այլն:

ԺՐ դարի 40—70-ական թթ. Կիլիկիայում կառավարած բյուզանդական պաշտոնյաների մասին տեղեկություններ են հաղորդում հունական, հայկական, լատինական, ասորական և արաբական սկզբնաղբյուրները: Սակայն դրանք դեռևս ի մի չեն հավաքված և մենք պատկերացում իսկ շունենք այդ պաշտոնյաների իրավասությունների ոլորտի, դործունեության տարածքի, և որ մեր աշխատանքի համար ամենակարևորն է, Կիլիկիայի բյուզանդական կառավարիչների ժամանակագրության մասին⁶⁴:

64 Ջանազան պատմական իրադարձությունների կապակցությամբ պատմագրության մեջ, սկսած Մ. Չամչյանից ու Լըրոյից, հիշատակվում են Կիլիկիայի կառավարիչներից մի քանիսը՝ Անդրոնիկոս Կոմնենոսը, Անդրոնիկոս Ֆերբենոսը և Ալեքս Աբսուխը (տե՛ս Մ. Չամչյան, Պատմություն Հայոց, հ. Գ. Վենետիկ, 1786, էջ 68—74, 76—77, 97—99; Histoire du Bas-Empire/par Lebeau, nouvelle édition, revue entièrement, corrigée et augmentée d'après les historiens orientaux, par M. De Saint-Martin, et continuée par M. Brosset Jne, t. XVI, Paris, 1834, p. 142, 219, 227; Fr. Tournebize. Histoire politique et religieuse de l'Arménie.—Paris, (1900), pp. 176, 180—181, 239—240; R. Grosset, Histoire des croisades et du royaume franc de Jerusalem, t. II, Paris, 1935, p. 333, 505, 566; St. Runciman, A History of the Crusades, vol. II, London—New York—Melbourne, p. 332, 364, 377; Г. Г. Микаелян, История Киликийского армянского государства, Ереван, 1952, с. 111—113, 125.

Մեզ հետաքրքրող հարցի կապակցությամբ նորություն են Ֆ. Շալանդոնի դիտողությունները (տե՛ս F. Chalandon, Les Comnènes, t. II, Paris—Picard, 1912, p. 426, 427—428, 529—530): Ֆրանսիացի բյուզանդագետը, ի հակադրություն վերահիշյալ հեղինակների, գիտե մինչ այդ գիտությանը անհայտ Կիլիկիայի բյուզանդական կառավարիչներ (տե՛ս նույն տեղում, էջ 526—527, ծան. 2): Ըստ Ֆ. Շալանդոնի, ԺՐ դարի 60-ական թթ. Կիլիկիայում իշխել են հետևյալ դուքսերը. 1160 թ. Միթայի վրանասը, 1162 թ. Անդրոնիկոս Ֆերբենոսը (Եվֆերբենոս), 1163 և 1164 թթ. Կոստանդին Կալամանոսը (Կոլոման), 1165 թ. Ալեքս Աբսուխը: Այս ժամանակագրությունը կազմելիս Ֆ. Շալանդոնը հիշտ չի հասկացել Հովհաննես Կինեամոսի վերջին վկայությունը Կիլիկիայի բյուզանդական կա-

Մինչև ժՐ դարի 30-ական թթ. Ռուբինյան հարստության ներկայացուցիչները Բյուզանդիայի կողմից գիտվում էին որպես Կիլիկիայի իշխողներ և կայսրության ստորականներ, թեև կայսրության գերակայությունը հունական սկզբնաղբյուրներում արտացոլված է միայն Դեաբուլյան հաշտության պայմանագրի մեջ, իսկ հայկական սկզբնաղբյուրներում Թորոս Ա-ը և Լևոն Ա-ը երբեմն կրում են բյուզանդական սևաստոս պատվանունը⁶⁵: Հիշատակված տիտղոսով պատվվում էին նաև Լամբրոնի տերերը մինչև ժՐ դարի 80-ական թթ.: Պրոտոսևաստոս և սևաստոս տիտղոսները պատահում են հայկական սկզբնաղբյուրներում, երբ խոսքը վերաբերում է Թորոս Ա-ին: Այնուամենայնիվ, չի կարելի պնդել, որ նշված տիտղոսը կրող Ռուբինյան պայազատը այդ պահին ճանաչում է կայսրության գերակայությունը և ենթարկվում Բյուզանդիայի ներքին վարչատնտեսական համակարգին: Մինչև ժՐ դարի 30-ական թթ. Կիլիկիան փաստորեն չէր մտնում կայսրության տարածքի մեջ: Խնդիրն այլ է Բյուզանդական կայսրության արտաքին քաղաքականության տեսանկյունից: Բյուզանդիայի համար իրավաբանական ապացույց էր, որ հնում Կիլիկիան մտել է նրա սահմանների մեջ. այդ իսկ պատճառով, ընայած Կիլիկիայի և այդ ժամանակվա բյուզանդական տարածքների կտրվածությունը, Ռուբինյան իշխողները գիտվում էին իբրև կայսեր ստորականներ և կայսրությունը չէր համաձայնում ընդունել այդ երկրամասի անկախությունը:

1137 թ. Կիլիկիան գրավելուց հետո, երբ Հովհաննես Բ Կոմնենոսը (1118—1143) Լևոն Ա (1129—1137) Ռուբինյան իշխանին գերեվարելով տարավ Կոստանդնուպոլիս, Բյուզանդական կայսրությունը ստիպված էր Կիլիկիայում կազմառավարիչների մասին (տե՛ս I. Գ., p. 286), և խառնել է բյուզանդական պատմիչի հիշատակած Կիլիկիայի կառավարիչների հերթականությունը:

⁶⁵ Այս պատմանման մասին տե՛ս L. Bréhier, Les institutions de l'Empire byzantin.—Paris, 1949, p. 139, 142: Ուշագրավ է, որ նույն տիտղոսը կրում էին նաև Բուզարիայի վարչական համակարգի ղեկավար ներկայացուցիչները (տե՛ս Ս. Պ. Պետրով, О титулах «севаст» и «протосеваст» в средневековом болгарском государстве.—ВВ, т. XVI (1959), с. 52—64).

կերպել երկրամասը կառավարող վարչատնտեսական համակարգ, որը ոչ միայն պիտի ենթարկվեր ու համապատասխաներ Բյուզանդիայի կառավարման համակարգին (և արտաքին ու ներքին քաղաքական շահերին), այլև հարմարեցված պետք է լիներ Կիլիկիայում բյուզանդական հովանավորության տակ անցած իշխանների ձգտումներին: Մինչև ԺԲ դարի 50-ական թթ. Կիլիկիայում բյուզանդական իշխանությունների գոյության, նրանց գործողությունների, այդ երկրամասը կառավարելու բյուզանդական համակարգ ստեղծելու միտումների ու փորձերի մասին միայն հատուկենտ վկայություններ են պահպանվել:

Հովհաննես Կոմնենոսի կառավարության վերջին տարիներին Բյուզանդական կայսրության արևելյան քաղաքականության հիմնական մտահոգություններից մեկն էր դարձել Կիլիկիան արտաքին ուժերի ոտնձգություններից պաշտպանելու հարցը, քանի որ այդ երկրամաս էին ներխուժում արևմուտքից Իկոնիայի սուլթանությունը, հյուսիսից՝ Դանիշմանյան ամիրությունը, հարավից՝ Անտիոքի խաչակրաց իշխանությունը: Կոստանդնուպոլսի կենտրոնական վարչություններն ի վիճակի չէին վերահսկելու ծայրամասային ամենահեռավոր տարածքի՝ Կիլիկիայի գործերը: Ուստի, կայսրությունը փորձ արեց ստեղծել ռազմավարական կառավարման մի այնպիսի համակարգ, որն իրեն ենթարկվող տարածքների արտաքին ու ներքին քաղաքականության գործերում որոշակի անկախություն ունենալով հանդերձ, շառանձնանար կայսրությունից և օժանդակել բյուզանդական արևելյան քաղաքականության ձեռնարկումներին: ԺԲ դարում Կիլիկիայի տարածքի վրա նման վարչական միավոր ստեղծելու միտքը պատկանում է Հովհաննես Բ-ին:

Անդրադառնալով կիլիկյան երկրորդ ռազմարշավը (1142—1143) ծնող քաղաքական պատճառներին, բյուզանդական պատմիչ Կիննամոսը գրում է. «Երբ իմացավ (Հովհաննես Կոմնենոսը—Ա. Բ.), որ Անտիոքի իշխան Ռայմոնդը խորհում է ապստամբել (νεωτερίζειν), ուղղակիորեն և կրկին շարժվեց դեպի Կիլիկիա, մտադրվելով Կիլիկիան և Անտիոքը

Ատալիայի և Կիպրոսի հետ, որպես ժառանգություն, հանձնել Մանուելին»⁶⁶։ Այս տողերից կարելի է ենթադրել, որ Հովհաննես Բ Կոմնենոսը փորձել է կառավարչական միևնույն համակարգի մեջ համախմբել իրենց ստրատեգիական դիրքով կապակցված մի շարք շրջաններ, որոնք Միջերկրական ծովի հյուսիս-արևելյան ելուստում կարևոր ռազմական դիրք ունեին⁶⁷։ Այս տարածաշրջանի (region) ստեղծումը նշանակում էր մի ղորահրամանատար-կառավարչի (տվյալ դեպքում՝ Մանուելի) իշխանության տակ համախմբել նշված շրջանների ոչ միայն ցամաքային բանակները, այլ նաև ռազմածովային ուժերը, քանի որ Ատալիան և մանավանդ Կիպրոսը հին ռազմածովային շրջաններ էին⁶⁸։ Պետք է շեշտել, որ այդ տարածաշրջանի տնտեսական և ռազմական հնարավորությունների առանձնացումը ծառայելու էր կայսրության արևելյան քաղաքականության նպատակներին և կանգնեցնելու էր Իկոնիայի սուլթանության, Դանիշմանյան ու Հալեպ-Մոսուլի ամիրությունների առաջխաղացումը դեպի կայսրությանը պատկանող և նրա հովանավորության ներքո գտնվող փոքրասիական և հյուսիս-ասորիքյան շրջանները։ Միևնույն ժամանակ այդ վարչական միավորը կարող էր հենակետ դառնալ նշված պետությունների վրա հարձակումներ կազմակերպելու դեպքում։ Ուշադրությունից չպետք է վրիպի նաև այն, որ Ատալիա-Կիլիկիա-Կիպրոս-Անտիոք տարածաշրջանի կառավարումը հանձնվելու էր ոչ թե սոսկ որևէ պետական պաշտոնյայի, այլ կայսերական ընտանիքի անդամ, Հովհաննես Կոմնենոսի կրտսեր որդի Մանուելին, հավանաբար ժամանակավոր ավա-

⁶⁶ J. C., pp. 22—23:

⁶⁷ Նման հսկայածավալ տարածք ընդգրկող շրջանի միավորումը մեկ ամբողջական վարչական համակարգի մեջ չէր համապատասխանում Ալեքս Ա-ի ներքին քաղաքականության տրամաբանությանը, որին բնորոշ էր ռազմավարչական մարզերի ստեղծումը փոքր տարածքների վրա, կամ էլ մեկ քաղաքի շրջանակներում (տե՛ս H. Ahrweiler, Byzance et la mer. La marine de guerre la politique et les institutions maritimes du Byzance au VII—XVe siècles.—Paris, 1966, p. 423—424)։

⁶⁸ H. Ahrweiler, Op. cit., p. 186.

տի իրավունքով⁶⁹ Այս հանգամանքը խոսում է այն մասին, թե որքան մեծ նշանակություն էր տալիս Հովհաննես Բ Կոմնենոսը այդ շրջաններին՝ կայսրության արևելյան քաղաքականությունը կարգավորելու խնդրում։ Սակայն նա չկարողացավ իրականացնել իր մտահղացումը, քանի որ մահացավ նշված ռազմարշավի ժամանակ՝ 1143 թ. ապրիլի 8-ին, իսկ նրան հաջորդած Մանուելը այդ տարածքները միասնական վարչական համակարգի մեջ միավորելու փորձ անգամ չըկատարեց։ Այնուամենայնիվ Կիլիկիայում Բյուզանդիայի ռազմական ուժերը ամօնացնելու և, Հովհաննես Բ-ի նմանողությամբ, Կիլիկիայի ու Կիպրոսի տարածքների վրա ռազմավարչական միավոր ստեղծելու միտումը նկատելի է նաև Մանուել Ա Կոմնենոսի (1143—1180) կառավարման առաջին տարիներին ձեռնարկված անտիոքյան ռազմարշավի ժամանակ։ Անտիոքի խաչակրաց իշխանության հակաբյուզանդական նկրտումներին հակահարված տալու համար նա Կիլիկիա է ուղարկում և՛ ցամաքային, և՛ ծովային ռազմական ուժեր⁷⁰, որոնց ղեկավարներին (Պրոսուխին և Դեմետրիոս Վրանասին) մենք հակված ենք համարել Կիլիկիայի ու Կիպրոսի և՛ դինվորական, և՛ վարչական ղեկավարներ։ Նման ենթադրության համար հիմք կարող է ծառայել այն փաստը, որ և՛ Պրոսուխը, և՛ Դեմետրիոս Վրանասը Անտիոքի իշխանի ղեմ ռազմական գործողություններ վարելուց անմիջապես հետո վերադառնում են ոչ թե Բյուզանդիա, այլ առաջինը՝ Կիլիկիա⁷¹, երկրորդը՝ Կիպրոս⁷²։ Պրոսուխի ղեկավարությամբ

⁶⁹ Կինեամոսի վկայությունից չի կարելի եզրակացնել, թե Հովհաննես Բ Կոմնենոսի իշխանության տարիներին կայսրությունը կայսեր որդիների միջև մասնատելու ձգտում է նկատվում (տե՛ս История Византии, т. II, М. 1967, с. 300)։

⁷⁰ I. C., p. 33—35; N. Ch., p. 52.

⁷¹ I. C., p. 35; N. Ch., p. 52.

⁷² I. C., p. 35։ Հետաքրքիր է, որ երբ Ռենադտ Անտիոքացին 1156 թ. ավարտում էր Կիպրոսը, այնտեղի դուքսը մի ուրիշ Վրանաս էր, Միքայել անունով (I. C., p. 178)։

ցամաքային բանակների վերադարձը Կիլիկիա, ու միևնույն ժամանակ Դեմիտրիոս Վրանասի ղեկավարությամբ ռազմածովային նավատորմի Կիպրոսում հանգրվանելը նշանակում էր, որ Բյուզանդական կայսրությունը Միջերկրական ծովի հյուսիս-արևելյան ելուստում ստեղծում էր մասնագիտացված «բանակաթեմեր»՝ Կիպրոսը⁷³, որպես ռազմածովային ուժերի կենտրոն⁷⁴, Կիլիկիան՝ ցամաքային բանակների։ Բյուզանդական բանակների համար ինչպես հնում, այնպես էլ Կոմենենոս կայսրերի իշխանության տարիներին օրինաչափ երևույթ էր ռազմավարչական մարզերի (հնում՝ բանակաթեմեր) և՛ քաղաքացիական, և՛ ռազմական ղեկավարությունը կենտրոնացնել մեկ պաշտոնյայի ձեռքում, որին ենթարկվում էին մարզի բոլոր՝ վարչատնտեսական, իրավական և ռազմական իշխանությունները⁷⁵։ Ռազմավարչական նման վերակառուցումների պատճառը Անտիոքի խաչակրաց իշխանության հարձակողական գործողություններն էին Կիլիկիայի տարածքի նկատմամբ։ Այդ իսկ պատճառով անպայասելի չէ, որ Կիլիկիայի նոր բյուզանդական կառավարչի մասին աղբյուրները խոսում են միայն այն ժամանակ, երբ Կիլիկիայում հայտնվում է Ռուբինյան իշխան Թորոս Բ-ը. վերջինս սպառնում էր վերացնել Բյուզանդիայի իշխանությունը Կիլիկիայում։ Բյուզանդական զորավար-կառավարիչների հիմնական պարտականությունն էր հակահարված տալ Ռուբինյաններին և ապահովել Կիլիկիայի ենթակայությունը կայսրությանը։

Կիլիկիայում բյուզանդական առաջին կառավարիչը ըսկըպենադրյուրներում հիշատակվում է 1151/2 թ. ղեպքերի

73 Կ. Կահենը իրավացիորեն նշում է, որ մինչև ԺԹ դարի 50-ական թթ. Կիպրոսի մասին բացարձակապես ոչինչ չգիտենք (Cl. Cahen, *La Syrie du Nord*, p. 392).

74 Կիպրոսը ռազմածովային ուժերի կենտրոններից մեկն էր նաև Ալեքս Ա-ի իշխանության տարիներին (տե՛ս H. Ahrweiler, *Op. cit.*, p. 186).

75 L. Bréhier, *Op. cit.*, p. 229, 234.

շարադրանքում: 1148—1151 թթ. Թորոս Բ-ը դժվարին պայ-
քարից հետո կարողանում է բյուզանդացիներից և սելջուկ-
թյուրքերից վերագրավել Ամուդան, Վահկան, Անավարզան,
Սիմանկլան, Առյուծաբերդը: Ինչո՞վ կարելի է բացատրել այն
փաստը, որ մինչև 1151/2 թ. բյուզանդացիները պատերազմ
չեն սկսում Թորոս Բ Թուրքիսյանի դեմ: Պետք է այստեղ շեշ-
տել երկրորդ խաչակրաց արշավանքի բարենպաստ ազդե-
ցությունը Կիլիկիայում Թուրքիսյան իշխանության վերականգ-
նման գործում: Այդ տարիներին բյուզանդացիները պատե-
րազմում էին Սիցիլիայի նորմանների ու սերբերի դեմ և հըս-
կայական ռազմական ուժեր էին կենտրոնացրել կայսրու-
թյան արևմուտքում⁷⁶: Ահա այդ կարճատև ժամանակամիջո-
ցում Թորոս Բ-ը «ոչ միայն ղհայրենիս իւր գրաւեաց յինքեան,
այլ առաւել ևս տիրեաց բերդից և քաղաքաց քան զնախնիսն
իւր»⁷⁷: Կայսրությունը վախեցած Կիլիկիայի ամբողջական
կորստից, կրկին ռազմական ուժեր է առանձնացնում Թորոս
Բ-ի դեմ պատերազմելու համար: Մեզ հայտնի է այդ պայ-
քարի միայն վերջը: Խոսքը վերաբերում է Կիլիկիայի Թումա
կամ Թումաս դքսին, որի մասին մեզ հայտնի միակ վկա-
յությունը պահպանվել է ԺԴ դարի հեղինակ Սմբատ Սպա-
րապետի Տարեգրքում: Ըստ այդ հիշատակության՝ «Ի սոյն
ամի (ի թուին Հայոց Ո=1151 թ. փետրվարի 12—1152 թ.
փետրվարի 11—Ա. Բ.) Թորոս որդին Լևոնի էառ ի Հոռմէն
ղՄսիս և զԹիւն, և կալաւ զտուկն Թումա»⁷⁸:

Կիլիկիայում բյուզանդական պաշտոնյայի՝ դուքսի կա-
ռավարման փաստը չափազանց ուշագրավ է, որովհետև, ինչ-
պես գիտենք, ԺԱ դարի երկրորդ կեսին թյուրքերի, նորման-

⁷⁶ F. Chalandon, Les Comnènes, t. II, p. 320, 342.

⁷⁷ Տե՛ս Մատթեոս Ոսկայեցի, էջ 400:

⁷⁸ Սմբատ, 1956, էջ 170: Անհիմն է բյուզանդագիտության մեջ ըն-
դունելություն գտած կարծիքը, ըստ որի նդեփայի իշխանության որոշ տա-
րածքներ կայսրության հովանավորության տակ է առել Թումաս դուքսը
(տե՛ս F. Chalandon, Les Comnènes, t. II, p. 424—425; St. Runciman,
A History of the Crusades, vol. II, p. 329): Այս դեպքերի մասին
խոսող սկզբնաղբյուրները նման ենթադրության տեղիք չեն տալիս:

ների և պեղնեզների հարձակումներից հետո կայսրության բանակաթեմային կառավարման համակարգը ամբողջովին փլուզվեց⁷⁹։ Ալեքս Ա-ը ևս չկարողացավ ամբողջովին վերականգնել կայսրության հեռավոր շրջանների վարչակառավարման համակարգը։ Այնուամենայնիվ նրա իշխանության տարիներին միտում է նկատվում որոշ քաղաքների ու ոչ մեծ տարածքների կառավարումը հանձնել զինվորական պաշտոնյաների՝ նրանց ձեռքում կենտրոնացնելով նաև այդ շրջանների քաղաքացիական վարչության գործերը⁸⁰։ Կայսերական տարածքների վարչական բաժանման այս սկզբունքը լայն տարածում ստացավ Հովհաննես Բ Կոմնենոսի իշխանության տարիներին. դրանով է բացատրվում այն փաստը, որ նրա կառավարման տարիներին մեզ հայտնի են ավելի շատ վարչատարածքային շրջաններ, որոնց ղեկավարում էր դուքս-զորահրամանատարը⁸¹։

1151/2 թ. Կիլիկիայում Թումաս դքսի անհաջողությունը և դաշտավայրային երկու կարևոր քաղաքների՝ Մսիսի (Մուսուստիա) և Թիլի (Թիլ Համտուն)⁸² կորուստը, բյուզանդացիներին ստիպեց առավել ուշադիր լինել այդ տարածքների նկատմամբ և թարմ ուժեր կենտրոնացնել, Ռուբինյան իշխանությանը ծնկի բերելու համար։ Այդ նպատակով Մանուել կայսրը, որը դեռևս զբաղված էր արևմուտքում տեղի ունեցող ռազմական գործողություններով⁸³, Կիլիկիա է ուղարկում Անդրոնիկոս Կոմնենոսին՝ Թորոսի դեմ պատերազմ վարելու համար։

Ըստ Կիննամոսի, Մանուել Ա Կոմնենոսը Անդրոնիկոսին ուղարկել էր Կիլիկիայի ու Իսավրիայի տարածքները և

⁷⁹ H. Ahrweiler, Op. cit., p. 222.

⁸⁰ Նույն տեղում, էջ 223։

⁸¹ Նույն տեղում, էջ 273—274։

⁸² Յ. Շալանգոնը, անդրադառնալով այս նույն զեպեբրին, սխալմամբ գրում է, թե իբր Թորոսը Թումաս դքսին ձերբակալելով զբաղել է Տարսոնը (այսպիսի) և Մուսուստիան (հմտ. F. Chalandon, Les Comnènes, t. II, p. 426).

⁸³ Okt. Jurewicz, Andronicos I Comnenos.—Amsterdam, 1970, S. 47.

նշանակել էր Թորոս Բ-ի դեմ մղվող պատերազմի «ինքնիշխան զորավար» (στρατηγός αυτοκρατορ)⁸⁴։ Անդրոնիկոսին զորահրամանատար է կոչում նաև Միքայել Ասորին, գրելով. «Հույների կայսր Մանուելը մտահոգվեց և Կիլիկիա ուղարկեց զորահրամանատար Անդրոնիկոսին, կայսերական բնտանիքից»⁸⁵։ շեշտում է հակոբիկ եկեղեցու պատրիարքը։ ԺԲ դարի ժամանակագիր Գրիգոր Երեցը Անդրոնիկոսին անվանում է «կողմնապահ մեծի քաղաքին Տարսուսի և Մըսսայ»⁸⁶։ Կողմնապահի պաշտոնը համապատասխանում էր այդ ժամանակաշրջանի բյուզանդական դուքսի ինստիտուտին։ Այդ պաշտոնյայի իրավասությունը տարածվում էր հատկաց-

⁸⁴ I. C., p. 121.

⁸⁵ M. S., t. III, p. 310։ Միքայել Ասորու երկի հիշյալ հատվածը (ասորերեն) հրատարակվել է լրացնում է Բար Երրեոսի «Ժամանակագրության» բնագրով, քանի որ մեզ հասարթբորոզ մասում Միքայել Ասորու «Ժամանակագրության» ձեռագրից մոտ տաս էջ պակասում է (M. S., t. III, p. 309, n. 3)։ Միքայել Ասորու երկի հայերեն թարգմանության խմբագրությունները այս հատվածում համահնչյուն են Բար Երրեոսի երկի բնագրի հետ։ Ընդարձակ խմբագրությունը հետևյալ կերպ է նկարագրում դեպքը. «Եւ լուեալ զայս թագաւորն Յունաց (Մանուէլ) և բարկացաւ ի վերայ Պարոն Թորոսի և յառաքեաց զԱնդրոնիկոս զօրագլուխն մեծ ամբոխի ի Կիլիկիա» (Մ. Ա., 1871, էջ 426), իսկ համառոտը՝ «Եւ թագաւորն Յունաց բարկացաւ ի վերայ Թորոսին զի առ զամենայն երկիրն ի ձեռաց Յունաց, և առաքեաց զԱնդրոնիկոս զօրագլուխն իւր ծանր ամբոխի ի վերայ նորա» (Մ. Ա., 1870, էջ 432)։ Ուշագրավ է, որ ասորերեն բնագրի Ֆրանսերեն թարգմանության le general-ի (այստեղ ընթում ենք Ֆրանսերեն թարգմանությունը, որովհետև Բար Երրեոսի ասորերեն բնագիրը ձեռքի տակ չունենք) դիմաց հայերեն խմբագրությունը ունի «զօրագլուխ» տերմինը, որը համապատասխանում է հունարենի στρατηγός αυτοκρατορ-ին։ Հիմնվելով Միքայել Ասորու ժամանակագրության վրա Անդրոնիկոսին զօրագլուխ է անվանում նաև Վարդանը (տե՛ս Վարդան, 1861, էջ 164)։ Զինվորական այս տիտղոսի մասին տե՛ս H. Ahrweiler, Recherches sur l'administration de l'Empire Byzantin IXe — Xe siècles (տե՛ս հոդվածը հեղինակի հոդվածների հետևյալ ժողովածուում՝ Etudes sur les structures administratives et sociales de Byzance, London, 1971, VIII, p. 56, n. 3)։

⁸⁶ Մատթևոս, էջ 400։

ված երկրամասի քաղաքացիական և զինվորական իշխանությունների վրա: Դուքս և կողմնապահ պաշտոնների նույնության մասին վկայում է Սմբատ Սպարապետը, որը բացի Գրիգոր Երեցից, մեզ հետաքրքրող դեպքերի մասին ունեցել է ինչ-որ անծանոթ սկզբնաղբյուր. «Դուքսն Անդրոնիկէ, որ ունէր զպահպանութիւն Կիլիկեցոց աշխարհիս», — գրում է նա⁸⁷: Անդրոնիկոսին դուքս են անվանում նաև ԺԳ դարի ռւրիշ հեղինակներ⁸⁸: Բերյալ սկզբնաղբյուրներից պարզ է դառնում, որ բյուզանդական στρογγύλος αὐτοκράτωρ պաշտոնը պետք է նույնացնել Միքայել Ասորու հիշատակած զորահամանատար («զօրազլուխ») և հայկական աղբյուրներում հանդիպող կողմնապահ ու դուքս պաշտոնների հետ:

Սկզբնաղբյուրները կցկտուր տեղեկություններ են հաղորդում նաև այն մասին, թե որ տարածքների վրա էր պաշտոնավարում Կիլիկիայի դուքսը ԺԲ դարի 50-ական թթ. սկզբին: Հովհաննես Կիննամոսը վկայում է, որ Անդրոնիկոս Կոմնենոսի իշխանության տակ են եղել Կիլիկիան և Իսամլորիան⁸⁹: Բյուզանդական պատմիչին չեն հակադրվում, սակայն նրա իշխանությունը տարածքային ավելի փոքր շրջանի վրա են տեղադրում հայկական և ասորական սկզբնաղբյուրները: Միքայել Ասորին Անդրոնիկոսի դործունեության տարածքը կապում է Կիլիկիայի հետ⁹⁰, իսկ Գրիգոր Երեցը՝ Տարսուսի և Մսիսի (Մոպսուեստիայի)⁹¹: Կարելի է ենթադրել, որ Անդրոնիկոս Կոմնենոսի փաստական իշխանությունը տարածվում էր Կիլիկիայի այն հատվածի վրա, ուր դեռ չէր հասցրել հաստատվել Թորոս Բ Ռուբինյանը, սակայն կայսրությունը իր

87 Սմբատ, 1956, էջ 170:

88 Սամուել, էջ 213:

89 I. C., p. 121:

90 M. S., t. III, p. 310: Միքայել Ասորու «Ժամանակագրության» հայերեն թարգմանության խմբագրությունները հետևում են ասորերեն բնագրին: ԺԳ դարի գրեթե բոլոր հայկական սկզբնաղբյուրները Անդրոնիկոսի իշխանությունը տարածում են միայն Կիլիկիայի վրա (հմտ. Սմբատ, 1956, էջ 170 և այլուր):

91 Մատթեոս, էջ 400:

զորահրամանատարի առջև խնդիր էր դրել հպատակեցնել ողջ Կիլիկիան, այդ իսկ պատճառով Անդրոնիկոսը չէր ցանկանում ճանաչել Թորոս Բ Ռուբինյանի իշխանությունը, շնայած վերջինս բազմիցս հավաստիացնում էր, թե «նորոտ եմ թագաւորին և քո, մի՛ բարկանար»⁹²։ Ժամանակագրի այս վկայությունը ցույց է տալիս, որ Թորոս Բ Ռուբինյանը փորձում էր ստանալ կայսեր ստորակայի կարգավիճակ, քանի որ բյուզանդական դուքսը «նեղէր զնոսա. և նորա առ սէր և ահի մեծի թագաւորին Յունաց ոչ համարձակէին տալ ընդ նմա պատերազմ, այլ հանապազ սիրոյ աղագաւ աղաչէին մնալ նմա ի հնազանդութիւն»⁹³։ Դուքսին շահագրգռելու փորձերը վկայում են այն մասին, որ բյուզանդական իշխանությունները դեռ բավական ամուր գիրքեր ունեին Կիլիկիայում։ Դրան նպաստում էին մասնավորապես մի քանի հանգամանքներ. ա) Կիլիկիայում հնուց ի վեր բնակվում էին հույներ, որոնք շահագրգռված էին այդ տարածքի վրա վերականգնել Բյուզանդիայի իշխանությունը, բ) Կայսրությունը զորամիավորումներ էր պահում Կիլիկիայում։ Այս առումով ուշագրավ է Գրիգոր Երեցի վկայությունը, թե Անդրոնիկոս Կոմնենոսը Մսիսի մոտ Թորոսի դեմ է հանել տասներկու հազարանոց զորաբանակ⁹⁴, գ) Բյուզանդական կայսրությանը օգնում էին բյուզանդամետ հայ իշխանները, որոնք Ռուբինյաններին հակադրելով կայսրությանը, դեռևս պահպանում էին իրենց անկախությունը։

Վերոհիշյալ ուժերը կարող էին միայն նեցուկ լինել Կիլիկիայում բյուզանդական եկեղեցական, կառավարչական, իրավաբանական իշխանությունների գոյատևմանը։ Թորոս Բ-ը ստիպված էր հաշվի առնել այդ ուժերը և ամեն զնով կանխել Բյուզանդիայի հետ նոր բախումը։ Սակայն Անդրոնիկոսը չի հաշտվում Ռուբինյանների հետ և շրջապատում է Մսիսը⁹⁵։ Թորոս Բ-ը այդ քաղաքի պարիսպների մոտ ջախ-

⁹² Նույն տեղում։

⁹³ Նույն տեղում։

⁹⁴ Նույն տեղում, էջ 401։

⁹⁵ I. C., p. 123։ Մատթեոս, էջ 400—401։

ջախում է բյուզանդական բանակին, որի կազմում կուլում էին նաև հայ իշխաններ Լամբրոնի տեր Օշինը, Պապեռոնի տեր Սմբատը, Բարձրաբերդի տեր Վասիլը, Պռականի տեր Սմբատը։ Ուշագրավ է, որ Թորոս Բ-ը բյուզանդացի գերիներին զինաթափելով, ազատ է արձակում; իսկ հայ իշխաններին, մանավանդ Օշին Լամբրոնացուն, պարտադրում է ռազմատուգանք վճարել և պատանդ թողնել⁹⁶։ Թորոս Բ-ի նպատակն էր կախման մեջ պահել բյուզանդամետ հայ իշխաններին և նրանց պարտադրել Ռուբինյանների իշխանությունը, ի հակադրություն բյուզանդացիների, որոնք շարունակում էին տիրողոսներ շնորհել հակառուբինյան ավատատերերին, համարելով նրանց կայսրության պաշտոնյաներ⁹⁷։ 1151/2 թ. դեպքերը ցույց են տալիս, որ Կիլիկիայի բյուզանդամետ իշխանների գլխավոր պարտականություններից մեկը՝ իրենց զինված ուժերով բյուզանդական բանակին օգնություն ցույց տալն էր։ Այդ իսկ պատճառով Թորոս Բ-ը փորձում էր խնամիական կապեր հաստատել նրանց պարագլուխ Օշին Հեթումյանի հետ և այդ ճանապարհով լուծել Կիլիկիայի Ռուբինյան իշխանության առջև կանգնած դժվարությունները։

1151—1152 թթ. Կիլիկիայի համար մղվող համառ պայքարում կայսրությունը տանով տվեց և ստիպված էր ժամանակավորապես հրաժարվել Կիլիկիան վերանվաճելու պլաններից։ Իսկապես, մինչև 1158 թ. Կիլիկիայում չի հիշատակվում որևէ բյուզանդական կառավարիչ, ավելին՝ Թորոս Բ Ռուբինյանը այդ ժամանակամիջոցին Վիլհելմ Սուրացու կողմից անվանվում է Տարսոնի տեր⁹⁸ (այդ քաղաքը Կիլիկիայի բյուզանդական մարզի վարչական կենտրոնն էր և կայսերական դուքսի նստավայրը)։ 1154—1156 թթ. Մանուել Ա-ը փորձում էր ընկճել Թորոս Ռուբինյանին, նրա դեմ հրահրելով մերթ Իկոնիայի սուլթանությունը, մերթ Անտիոքի լատի-

⁹⁶ Մատթեոս, էջ 401; Սմբատ, 1956, էջ 170—171; Սամուել, էջ 216; Ն. Ակիենեան. Ներսէս Լամբրոնացի, էջ 427—428։

⁹⁷ Ազրյուրները վկայում են, որ Լամբրոնի Հեթումյանները բյուզանդական պատվանուն էին կրում. «պատուեցաւ ի Յուսաց արքայէն Ալեքսէ՛ս երաստոս անուամբ» (տե՛ս Ն. Ակիենեան, նշվ. աշխ., էջ 411)։

⁹⁸ W. T., pp. 834, 859։

նական իշխանությունը: Սակայն երբ ձախողվեց նաև այդ մտահղացումը և այս երեք պետությունների միջև քաղաքական դաշինք հաստատվեց, ավելին, Կիլիկիայի և Անտիոքի տերերը ռազմարշավ ձեռնարկեցին դեպի Կիպրոս (1156 թ.), Մանուել Ա Կոմնենոսը որոշեց կրկին ներխուժել Կիլիկիա և Անտիոք:

Գրիգոր Երեցը բյուզանդական 1158—1159 թթ. ռազմարշավից հետո Թորոսին կոչում է «Պանսեւաստիոս»⁹⁹: Դժվար է միայն այս սկզբնաղբյուրի վրա հենվելով դատել այս տերմինի կիլիկյան գործածության բուն նշանակության մասին¹⁰⁰: Համենայն դեպս աղբյուրները մինչև 1162 թ. բյուզանդական որևէ դուքսի անուն չեն հիշատակում, ու մեզ թվում է, թե «Պանսեւաստիոս» տիտղոսը կիլիկյան պայմաններում պետք է նշանակեր Կիլիկիայի բոլոր սերաստոսներից առաջին¹⁰¹, իսկ այդ պատվանվան կրողը՝ կառավարեր երկրամասը: Միայն նման ենթադրությամբ կարելի է բացատրել այն իրողությունը, որ մինչև 1162 թ. Կիլիկիայում չի հիշատակվում որևէ բյուզանդական պաշտոնյա:

Մեզ հայտնի հաջորդ բյուզանդական դուքսի մասին Հայոց ՈԺԱ (1162 թ. փետրվարի 9—1163 թ. փետրվարի 8) թվականի դեպքերի շարադրանքում վկայություն ունի Գրիգոր Երեցը. «Յայսմ ամի սպանաւ Ստեփանէ եղբայր Թորոսի սեւաստիոսի մեծի՝ որդւոյ Լևոնի նենգութեամբ և դաւով տուկին անօրինի խեղդամահ արար զայնպիսի քաջ և հրեւիլի զօրականն քրիստոնէից»¹⁰²: Այս նույն իրադարձությանը Միքայել Ասորին անդրադառնում է սելեկյան 1473 թ. (1161 թ. հոկտեմբեր — 1162 թ. հոկտեմբեր) դեպքերի նկարագրության

⁹⁹ Մատթեոս, էջ 423:

¹⁰⁰ Բյուզանդական կայսրության սահմաններում այս պատվանվան օգտագործման մասին տե՛ս L. Bréhier, Op. cit., p. 138—143:

¹⁰¹ Քանի որ խոսք եղավ Թորոս Բ-ի կարգավիճակի մասին, պետք է նկատի ունենալ Միքայել Ասորու ասորերեն բնագրում առկա Marē agra կոչումը: Այս տերմինի վրա հատուկ ուշադրություն է հրավիրում Ժ.—Բ. Շաբուն, որն այն թարգմանում է լատիներեն „dominus mercedis“ (M. S. t. III, p. 304, n. 2):

¹⁰² Մատթեոս, էջ 428:

մեջ: Նրա շարադրանքից (Միքայել Ասորու բնագրի այս հատվածը Բար Երրեոսի բնագրով է վերականգնված) պարզվում է, որ Կիլիկիայի դուքսը Անդրոնիկոսն է, Տարսոսի հունական կառավարիչը (*préfet grec de Tarse*)¹⁰³, Երբ համադրում ենք դեպքերին ժամանակակից այս երկու հեղինակների վկայությունները, հայտնի է դառնում, որ իրադարձությունը եղած պետք է լինի 1162 թ. փետրվար-հոկտեմբեր ժամանակամիջոցին: Հովհաննես Կիննամոսն իր վկայությամբ հստակություն է մտցնում Անդրոնիկոսի ինքնության խընդրում, նշելով, որ Մանուել Ա Կոմենենոսը Կիլիկիա է ուղարկած եղել իր ազգական Անդրոնիկոս Ֆերբենոսին (*Ἀνδρονίκος Φερβήνος*), որը կիլիկյան զորքերի հրամանատարն էր: Բյուզանդական պատմիչը տեղեկացնում է նաև, որ Թորոս Բ-ը գրավում էր կայսեր ենթակա իսավրական քաղաքները՝ մեղադրելով Անդրոնիկոս Ֆերբենոսին ինչպես ուրիշ շատ գործերում, այնպես էլ իր եղբայր Ստեփաննի սպանության մեջ¹⁰⁴: Եթե Անդրոնիկոս Ֆերբենոսին վերաբերող *στρατηγὸν* բայական ձևից փոքձենք դուրս բերել նրա պաշտոնը, ապա այն այս անգամ կհամապատասխանի զորավարին (*στρατηγός*): Այս տերմինին նորից համանիշ է դառնում հայկական աղբյուրի տուկը (դուքս), իսկ ասորական սկզբնաղբյուրում կառավարիչը (ֆր. թարգմ. «*préfet*») (բնագրի հայերեն թարգմանության մեջ փոխարինվել է «իշխան» տերմինով): Սկզբնաղբյուրները Անդրոնիկոս Ֆերբենոսին կոչում են. ա) Կիլիկիայի զորահրամանատար¹⁰⁵, բ) Տարսոսի կառավարիչ¹⁰⁶, գ) դուքս «Յունաց, յաշխարհն Կիլիկիացոց»¹⁰⁷, դ) Համուսի դուքս¹⁰⁸:

¹⁰³ M. S., t. III, p. 319; Հմմտ. նաև Մ. Ա., 1871, էջ 445—446: Միքայել Ասորու բնագրի այս հատվածը հրատարակիչը լրացնում է Բար Երրեոսի «Ժամանակագրության» միջոցով (Հմմտ. Մ. Ա., 1870, էջ 448):

¹⁰⁴ I. C., pp. 227—228:

¹⁰⁵ I. C., p. 228:

¹⁰⁶ M. S., t. III, p. 319:

¹⁰⁷ Սմբատ, 1956, էջ 186:

¹⁰⁸ Սմբատ, 1859, էջ 98, 1856, էջ 86: Միայն Սմբատի Տարեգրության համառոտ խմբագրություններում հանդիպող այս կոչումը, մեր կար-

Ինչպես տեսնում ենք, Անդրոնիկոս Ֆերբենոսի իշխանությունը տարածվել է ոչ միայն Դաշտային Կիլիկիայի վրա, այլ նաև, ինչպես կարելի է եզրակացնել Կիննամոսի բնագրից, Բսավրիայի, որը, թերևս, նրա իրավասությունների ոլորտում է եղել¹⁰⁹։ Անդրոնիկոս Ֆերբենոսի ձեռքից Թորոս Բ-ը կարողացել է խել Անավարզան և Թիլը (Թիլ Համտուն)¹¹⁰։ Նշանակում է, որ թեև մինչև 1162 թ. Կիլիկիայում որևէ բյուզանդական դուքսի անվան չենք հանդիպում, այնուամենայնիվ կայսրության իշխանության տակ էին Դաշտային Կիլիկիայի հսկայական տարածքներ, որոնք 1158 թ. Մանուել կայսրը խել էր Թորոս Բ-ից։ Ուշագրավ է, որ դրանց մեջ է եղել Լեոնային Կիլիկիայի մայրաքաղաք Անավարզան։ Հետաքրքրություն է ներկայացնում այն հանգամանքը, որ Անդրոնիկոս Ֆերբենոսի և Թորոս Բ-ի միջև ռազմական բախումից հետո, որպես հաշտարար դատավոր կամ, ինչպես միջազգային իրավունքի լիզվով են ասում՝ դատական միջնորդ, Կիլիկիայի դուքսը կանչում է ոչ թե Բյուզանդիայի կայսրին, այլ Նրոսադեմի թագավորին¹¹¹։ Թվում է, թե այդ քալից հետո Թորոս Բ-ը ամբողջովին պետք է մերժեր իր տնօրինության տակ գտնվող տարածքների նկատմամբ Բյուզանդական կայսրության գերակայությունը։

Կիլիկիայի ժամանակագրորեն հաջորդ դուքսը, որի մասին վկայություններ են պահպանել սկզբնաղբյուրները, Կոստանդին Կալամանոսն է։ Բյուզանդական այս կառավարչի

ծիքով, Սմրատի երկի ընդարձակ խմբագրության անփույթ ընդօրինակման արդյունքն է, որ այդ հատվածը հետևյալ տեսքն ունի. «անօրէն տուկէն Յունաց, յաշխարհն Կիլիկիցոց, առչև Համուաին» (Սմրատ; 1956, էջ 186)։ Եթե դուրս նետենք ընդգծված հատվածը, նույնությամբ կստանանք Սմրատի համառոտ խմբագրությունների մատուցած տարբերակը։

109 I. C., p. 228.

110 Մ. Ա., 1871, էջ 446:

111 Մ. Ա., 1871, էջ 446: Միջազգային հարաբերություններում Կիլիկյան Հայաստանը հաճախ էր օգտվում դատական միջնորդության ինստիտուտից, մանավանդ թագավորության շրջանում։ Այդ հարցերի մասին տե՛ս Ю. Г. Барсегов, Арбитраж в международных отношениях Армении эпохи античности и средних веков, ИФЖ, 1982, № 1, с. 39—54:

հիշատակութեանը հանդիպում ենք Վիլհելմ Սուրացու աշխատութեան բնագրում, Հարիմի ճակատամարտին (1164 թ. օգոստոս) մասնակցած իշխանների անունների մեջ: Նրա մասին լատին ժամանակագիրը գրում է. «Կալամանոսը՝ Կիլիկիայի կուսակալը (praeses), տեղ կայսեր ազգականը և կայսերական ողջ մարզի (նկատի ունի Կիլիկիան — Ա. Բ.) գործերի կառավարիչը (procurator negotiorum)»¹¹²: Նույն բնագրի հին ֆրանսերեն տարբերակում Կալամանոսն անվանվում է «Կիլիկիայի պալլ» (li bailliz de Cilice)¹¹³: Այս անգամ Կալամանոսին դուքս են անվանում հունական, արաբական և ասորական սկզբնաղբյուրները: Հովհաննես Կիննամոսը այս կառավարչի մասին գրում է. Նուր ադ-Դինը «ճակատամարտ պարտադրեց Կիլիկիայի դուքս Կոստանդինին, որին Կալամանոս էին կոչում, տեսքով երիտասարդ, քաջ և գործունյա պատերազմում»¹¹⁴: Ապա հույն պատմիչը խոսում է Հարիմի ճակատամարտի մասին և հավաստում, որ Կալամանոսը այդ ժամանակ գերի է ընկել: Այս նույն դեպքին անդրադարձած Իբն ալ-Ասիրը¹¹⁵, Անանուն Եղեասցին¹¹⁶ և Միքայել Ասորին¹¹⁷ միաբերան Կոստանդին Կալամանոսին դուքս են անվանում:

Ամփոփելով այս դուքսի մասին մեր ասելիքը, նշենք, որ մեզ հետաքրքրող պաշտոնյան հունարեն, արաբերեն և ասորերեն բնագրերում անվանվում է Կիլիկիայի դուքս, իսկ լատիներեն բնագրում՝ Կիլիկիայի կուսակալ (praeses Ci-

¹¹² *Séverin W. T.*, p. 896.

¹¹³ Նույն տեղում, էջ 896, 897.

¹¹⁴ *I. C.*, p. 216.

¹¹⁵ Extrait de la chronique intitulée *Kamel-Altevary kh* par Ibn Alaty. — RHC, hist. orient., t. I, Paris, 1872, pp. 538—539.

¹¹⁶ Անանուն Եղեասցի, էջ 123, 227, ծան. 362.

¹¹⁷ Հարիմի ճակատամարտին վերաբերող մեզ հետաքրքրող կտորը ևս Միքայել Ասորու «Ժամանակագրության» մեջ վերականգնվում է ըստ Բար Երրեոսի մոտ պահպանված հատվածի (տե՛ս *M. S.*, t. III, p. 324): Ասորական սկզբնաղբյուրում «դուքս» տիտղոսը անուն է ընկալվել: Այդպիսի սխալ կատարել է նաև լատինական սկզբնաղբյուրը (տե՛ս *F. Chalandon, Lec Comnènes*, p. 525, n. 2).

liciae), «ողջ մարզի կայսերական գործերի կառավարիչ» (Imperialum in alla provincia procurator negotiorum), «Կիլիկիայի կառավարիչ» (Ciliciae procurator), հին ֆրանսերեն թարգմանություն մեջ՝ «Կիլիկիայի պալլ» կամ «Կիլիկիայի տարածքների պալլ» (li bailiz de Cilice, bailiz en la terre de Cilice)¹¹⁸։ Այս բազմաքանակ հումանիշների տակ, մեկ կարծիքով, մեկ պաշտոն է թաքնված և նրանցից յուրաքանչյուրը միայն պարզաբանում է այդ պաշտոնի իրավասությունների շրջանակները։

Ինչպես միաբերան հաղորդում են բոլոր սկզբնաղբյուրները, Կոստանդինը այդ ճակատամարտում զերի ընկավ, իսկ Մանուել Ա Կոմնենոսը, որ այդ ժամանակ պատերազմում էր հունգարների հոդում, Կոստանդին Կալամանոսի հայրենիքում, զորք է ուղարկում Կիլիկիա, կայսրության այդ մարզը թըշնամիներից պաշտպանելու համար¹¹⁹։

Կիլիկիայի հաջորդ դուքսի մասին ժամանակագրական տեղեկություններ են հաղորդում հայկական սկզբնաղբյուրները։ «Պատճառ խնդրոյ միաբանութեան» ժողովածուում պահպանված «Գիր հաւատոյ խոստովանութեան» թղթի վերնագրից տեղեկանում ենք, որ այն գրվել է «ի խնդրոյ գերապատիւ փեսայի ինքնակալ թագաւորին Հոռոմոց Մանուէլի Ալէքսի մեծի Պոստոստոատօռի, յորժամ էլ յարեւս եւ էր ի Մամեստիա մայրաքաղաքին Կիլիկիացոց, ի թուականութեան Հայոց՝ վեց հարիւր շորեքտասան»¹²⁰։ Նշանակում է, թե Ալեքս «Պոստոստոատօռը» Կիլիկիայում պաշտոնավարել է 1165/6 թ.¹²¹։ Վերևում տեսանք, որ Կոստանդին Կալամանոսի զերի

¹¹⁸ Ուշագրավ է, որ նույն դեպքերի շարագրանքում Թորոս Բ-ը անվանվում է «հայերի հզոր իշխան» (Armeniorum princeps potentissimus), իսկ հին ֆրանսերեն բնագրում՝ Il puïssanz princes d'Ermins (տե՛ս W. T., p. 896)։

¹¹⁹ I. C., p. 217։

¹²⁰ Թ. Ը., 1871, էջ 87։ Հմմտ. նաև Կիրակոս Գանձակեցի, էջ 121—122։

¹²¹ Ալեքս Աքսուլիի գալուստը Կիլիկիա 1165/6 թվականով է թվագրում նաև Կոստանդին Մեկիսոսը (տե՛ս Μέλιος Κ. 'Ο μέγας δομειστικός,

ընկնելուց հետո Մանուել կայսրը զորք է ուղարկել Կիլիկիա: Գիտությանը հայտնի չէ 1164/5 թ. իշխած դուքսի անունը, սակայն պետք է ենթադրել, որ Մանուել Կոմնենոսը նշված թվականին նաև զորահրամանատար է առաքել Կիլիկիա:

«Պատճառ խնդրոյ միաբանութեան» ժողովածուում ներսես Լամբրոնացին Ալեքսի զրադեցրած պաշտոնի մասին գրում է. «Իշխան ոմն (խոսքը Ալեքսի մասին է — Ա. Բ.)՝ դուքս կարգեալ կողմանցս արևելեայց: Քանզի այս սովորութիւն է Հոռոմոց՝ ըստ շրջագայութեան ամի կարգեալ Վերատեսուչ աշխարհաց հանել և փոխանակ նորա զայլ ոք: առաքել: Եւ այս այր իբրև զկորովամիտ և զիմաստուն յայնժամ եկեալ էր՝ փեսայ գոլով Թագաւորին, և պատուով առաջին գոլ հեծելազօրացն՝ որ կոչի յունարեն Պռօտոստատատոս»¹²²,

Այս վկայությունը շափազանց ուշագրավ է այն առումով, որ հեղինակը՝ Տարսոնի եպիսկոպոս Ներսես Լամբրոնացին հաղորդում է, թե Բյուզանդական կայսրության մեջ սովորություն է տարին փոխվելու հետ միասին վերատեսուչ-դուքսին պաշտոնից ազատել և նրա փոխարեն այլ անձնավորություն նշանակել (հանգամանք, որը հավանաբար, հատուկ չէր Բյուզանդիայի վարչական ապարատի պատմության նախորդ՝ նախկոմնենոսյան փուլում)¹²³: Ուրեմն, յուրաքանչյուր տարի նոր դուքս էր ուղարկվում Կիլիկիա (այս իրողությունը հաստատվում է նաև մեր ուսումնասիրությամբ): Քանի որ բյու-

του Βυζαντίου Ιωάννης 'Αξούχος καὶ ὁ πρωτοστράτωρ ὁὗτος αὐτοῦ 'Αλέξιος. 'Εν 'Αθίναϊς, 1932, σ. 44):

¹²² Ք. Բ., 1871, էջ 86—87:

¹²³ Տե՛ս օրինակ Վ. Հարությունովա — Ֆիդանյանի կաղած Իբրիաթեմի կառավարիչների ցուցակը (В. А. Арутюнова-Фиданян, Византийские правители фемы Иверия.—ВОН, 1973, № 2, с. 77; ее же, К вопросу о термине «Восток» в конце X—XI вв. (по данным о высших военных должностях Византийской империи).—ВО, М., 1982, с. 137). Կմտ. Կ. Ն. Yuzbashian, L'Administration Byzantine en Arménie aux Xe — XIe siècles.—REArm., t. X (1973—1974), p. 182—183; Ahrweiler H. Recherches..., p. 45.

զանդական տաժա սկիզբը սեպտեմբերի մեկն էր¹²⁴, ուրեմն զուբսերը պաշտոնատեղի էին ուղարկվում այդ ամսին, իսկ մի տարի անց, նույն ժամանակ, իրենց իրավասությունները հանձնում էին հաջորդ զուբսին: Նման կարգ կայսրությունը հաստատել էր ապահովության համար, քանի որ նույն մարզում երկար պաշտոնավարելով զուբսերը կարող էին Բյուզանդիայից անջատվելու փորձ կատարել¹²⁵:

Բյուզանդական պատմիչ Հովհաննես Կինեամոսը Ալեքս Աքսուխի նշանակման մասին գրում է. «Իսկ Ալեքսին՝ դոմեստիկոսի (նկատի ունի Հովհաննես Աքսուխին — Ա. Բ.) որդուն, որը պրոտոնոտարի պաշտոն էր վարում, ինչպես բազմիցս հիշատակեցի, հիշարժան պատրաստությամբ ուղարկեց (Մանուել Ա Կոմնենոսը — Ա. Բ.) Կիլիկիայի երկիրը, այնտեղի պատերազմի ինքնիշխան զորահրամանատար (στρατηγὸν αὐτοκράτορα) նշանակելով»¹²⁶: Հետևապես՝ զուբս, վերատեսուչ «στρατηγὸς αὐτοκράτορος» պաշտոնների անունները կրկին որպես հոմանիշներ են օգտագործվում: Դրանց զուգահեռ Ալեքս Աքսուխը կրում է նաև «պրոտոստրատոր» տիտղոսը¹²⁷: Բյուզանդական այս զուբսի կառավարման տարում կայսրության ռազմական և վարչական իշխանությունները Կիլիկիայում ուժեղացել էին: Ալեքսի խնդիրների մեջ էր մտնում ետ մղել Նուր ադ-Դինի կողմից ծրագրվող արշավանքը դեպի Անտիոք և հակահարված տալ Կիլիկիայում հզորացող Թորոս Բ-ի իշխանությանը¹²⁸: Այդ քաղաքականության կոնկրետ արտահայտությունն էր Թորոս Բ-ի և Օշին

¹²⁴ V. Grumel, La Chronologie. Traité d'études byzantines, t. I, Paris, 1958, p. 176.

¹²⁵ См. И. П. Медведев, Мистра, очерки истории и культуры поздневизантийского города.—Л., 1973, с. 24.

¹²⁶ I. C., p. 227.

¹²⁷ Այս տիտղոսի մասին տե՛ս R. Guiland, Etudes de titulature et de prosopographie Byzantines. Le protostrator.—REB, t. VII, f. 2, 1950, pp. 156—179.

¹²⁸ I. C., p. 227—228.

Համբրտնացու ռազմական բախումը, քանի որ վերջինս հա-
վատարիմ էր մնում Բյուզանդական կայսրությանը¹²⁹։ Հայ-
կական սկզբնաղբյուրներում, Ռուբինյանների և Հեթումյան-
ների միջև հիշատակված պայքարում որպես դատական միջ-
նորդ է հանդես գալիս ոչ այլ ոք, քան Հայոց կաթողիկոսի
եղբայրը՝ Ներսես Շնորհալին։ Ալեքս Աքսուխի պաշտոնավա-
րության հատկանշական կողմերից մեկն էլ Բյուզանդիայի
ակնհայտ միտումն է՝ հայերի հետ քաղաքական հաշտության
ամրապնդել եկեղեցիների միության դաշինքի գաղափարով¹³⁰։

Կիլիկիայի բյուզանդական հաջորդ դուքսը կրկին կայ-
սեր ազգական Անդրոնիկոս Կոմնենոսն էր։ Նա մինչև 1165
թ. գտնվում էր Գալիլում¹³¹, որտեղից վերադառնալով,
ուղարկվում է Կիլիկիա։ Անդրոնիկոսի այս երկրորդ զբո-
սության տարում Մանուել Ա Կոմնենոսը ընդլայնում է Կի-
լիկիայի դուքսի իրավասությունների շրջանակները, նրա պար-
տականությունների մեջ մտցնելով նաև Կիպրոսից հար-

129 1165/6 թ. Թորոս Բ-ը պատերազմում էր բյուզանդամետ իշխան-
ների և Կիլիկիայի կայսերական պաշտոնյայի դեմ՝ պատճառ բռնելով իր
եղբայր Ստեփաննի սպանությունը։ Այդ մասին է վկայում նաև Սմբատ
Սպարապետի Տարեգիրքը (1953, էջ 136), որի հեղինակը, սակայն, սխալ-
վում է, երբ Ստեփաննի մահը ևս թվագրում է 1165 թ. (ՌԺԴ)։ Վերո-
հիշյալ հատվածում ժամանակագրական սխալ է թույլ տալիս նաև Հովհան-
նես Կիննամոսը. նրա մոտ դեպքերն այնպես են ներկայացված, որ կար-
ծես թե Ալեքս Աքսուխից առաջ Կիլիկիայի դուքսը Անդրոնիկոս Ֆերրենոսն
է եղել, մինչդեռ, ինչպես վերևում տեսանք, Հովհաննես Կիննամոսը ևս
գիտե, որ այդ երկու դուքսերի միջև իշխել է Կոստանդին Կալամանոսը։

130 Հայ-բյուզանդական եկեղեցական բանակցությունների մասին տե՛ս
Ն. Զեֆիան, Համամիությունական տրամախոսություն մը ԺԲ դարուն «Բազ-
մավէլա», 1977, № 3—4, էջ 591—636։ Ա. Բոզոյան, Հայ-բյուզանդական
դիվանագիտական հարաբերությունները ԺԲ դարի 60—70 թթ., «Պատմա-
բանասիրական հանդես», 1981, № 2, էջ 150—163։ A. Keshishian, The
problem of church Unity in Twelfth century.—«Հասկ», հայագիտական
տարեգիրք, նոր շրջան, Ա տարի, Անթիլաս, 1980, էջ 91—106։

131 Okt. Jurawicz, Op. cit., p. 56—70.

կեր հավաքելու իրավունքը¹³²։ Եթե Կիննամոսի բնագրում շեշտված է այդ հանգամանքը, ապա Նիկեոսա հոնիատեսը ընդգծում է Անդրոնիկոս Կոմնենոսի կառավարիչ-գորահրամանատար (ἡγεμῶν) լինելը¹³³։ Պարզ է, որ Անդրոնիկոսը ոչ միայն Կիլիկիայի վերատեսուչն էր, այլև Կիպրոսի հարկերի գանձողը։ Այս նորամուծությունը՝ Կիլիկիայի և Կիպրոսի կառավարչական խնդիրներում, խոսում է այն մասին, թե որքան մեծ տեղ էր հատկացնում կայսրությունը Կիլիկիայի գործերին։ Նիկեոսա հոնիատեսի պատմածից երևում է, որ Անդրոնիկոսը ևս չի կարողանում իրեն ենթարկել Կիլիկիան ու անհաջողության է մատնվում¹³⁴։ Անդրոնիկոսը, սակայն, կարճ ժամանակ է մնում իր պաշտոնում և 1166 թ. նրան տեսնում ենք Անտիոքում, իսկ 1167 թ.՝ Պաղեստինում¹³⁵։ Այդ տարիների նրա գործունեության մասին տեղեկություններ է հաղորդում Վիլհելմ Սուրացին, շեշտելով, որ նա բյուզանդական ազնվականական է՝ իշխան և կայսեր ազգականը¹³⁶։

Կիլիկիայի հաջորդ դուքսի մասին վկայություն է թողել միայն Նիկեոսա հոնիատեսը։ Ըստ նրա, Մանուել Ա Կոմնենոսը, լսելով Անտիոքի իշխանադուստր Ֆիլիպպի հետ Անդրոնիկոսի սիրային կապի մասին և իմանալով, որ նա չի արդարացրել իր հույսերը Կիլիկյան Հայաստանի վերաբերմամբ, կրկին Կիլիկիա է ուղարկում սերաստոս Կոստանդին Կալամանոսին։ Վերջինս Կիլիկիա է շտապում որպես «հայերի գործերի վերատեսուչ» (τοῖς κατ' Ἀρμενίαν μὲν ἐπιστρατεύοντα πράγμασι)¹³⁷։ Կայսրը նոր դուքսի առջև խնդիր էր դրել կնություն առնել Անտիոքի իշխանադուստր Ֆիլիպ-

¹³² I. C., p. 250.

¹³³ N. Ch., p. 137—138.

¹³⁴ Նույն տեղում, հմմտ. նաև F. Chalandon, Les Comnènes, t. II, p. 529—530.

¹³⁵ N. Ch., p. 139—141; I. C., p. 250—251; F. Chalandon, Les Comnènes, t. II, p. 529—530.

¹³⁶ W. T., p. 943.

¹³⁷ N. Ch., p. 140.

պելին, սակայն Կոստանդին Կալամանոսի ամուսնական լուսաբարկությունը մերժվում է Ֆիլիպպելի կողմից¹³⁸։ Այս ամուսնադաջումը ևս գալիս է հաստատելու այն միտքը, որ Մանուել Ա Կոմենենոսը փորձում էր ամեն զնով կախման մեջ պահել Անտիոքի խաչակրաց իշխանությունը։ Զախողված անտիոքյան ուղևորությունից հետո Կոստանդին Կալամանոսը ձեռնամուխ է լինում Կիլիկիայում ծավալված պատերազմական գործերին¹³⁹։ Իր իսկ սանձազերծած պատերազմում Կոստանդինը գերի է ընկնում, և կայսրը նրան ազատելու համար մեծ փրկագին է վճարում¹⁴⁰։ Ուշադրության արժանի է, որ Կիլիկիայի տարածքի կենտրոնը, ըստ Նիկենտա Խոնիատեսի, կրկին Տարսոն քաղաքն է։ Կոստանդին Կալամանոսը իշխում էր Կիլիկիայում Թորոս Բ Ռուբինյանի իշխանության վերջին և Մլեհի կառավարման առաջին տարում՝ 1167/8 թ.։

Կիլիկիայի հաջորդ դուքսերի մասին սկզբնաղբյուրները պահպանել են կցկտուր վկայություններ։ Դրանց մեջ ամենակարևորը Կիննամոսի տեղեկությունն է¹⁴¹։ Նա ցավով է արձանագրում, որ Բյուզանդիայի գործերը Կիլիկիայում գնալով վատանում էին. փաստորեն երկրամասի ողջ տարածքի վրա տնօրինում էին Ռուբինյանները։ Կայսրությունը ոչինչ չշահեց և այն ժամանակ, երբ մահացավ Թորոս Բ-ը և իշխանության կառավարումը ստանձնեց նրա եղբայր Մլեհը (1167/8 թ.)։ Վերջինս իշխանության գլուխ էր անցել Նուր ադ-Դինի օգնությամբ և մինչև իր կյանքի վերջը հավատարիմ մընաց Հալեպի աթաբեկությանը։ Մլեհի կառավարման տարիներին, ինչպես հավաստում է Կիննամոսը, բազմաթիվ դուքսեր են ուղարկվել Կիլիկիա, որոնցից միայն երեքի անունն է հիշատակում պատմիչը։ Դրանք են՝ Միքայել Վրանասը, Անդրոնիկոս Ֆերբենոսը և Կոստանդին Կալամանոսը¹⁴², որոնց

138 Նույն տեղում, էջ 140։

139 Նույն տեղում։

140 Նույն տեղում։

141 I. C., p. 286։

142 Հովհաննես Կիննամոսի Պատմության հենց այս հատվածն էլ

բյուզանդական պատմիչը անվանում է *στρατηγός*¹⁴³, Եթե հետևենք Կիննամոսի շարադրանքին, և հիշենք, որ Կիլիկիայի դուքսը փոխվում էր «ըստ շրջագայութեան ամի», ապա կարելի է ենթադրել, որ Միքայել Վրանասը Կիլիկիայում պաշտոնավարել է 1168/9 թ., Անդրոնիկոս Ֆերբենոսը (երկրորդ անգամ) 1169/70 թ., իսկ Կոստանդին Կալամանոսը (երրորդ անգամ)՝ 1170—1175 թթ. միջև:

Սկզբնաղբյուրները հազվագեպ են հիշատակում հաջորդ տարիների Կիլիկիայի դուքսերին, բյուզանդական պատմիչները մոռացության են մատնում Կիլիկիայի գործերը: Այդ առումով եզակի վկայություն է պահպանել Նիկեոս Խոնիատեսը, որը Մանուել Ա Կոմնենոսի իշխանության վերջին տարում հիշատակում է Կիլիկիայի բյուզանդական ևս մեկ կառավարչի՝ Իսահակ Կոմնենոսին, որը, ինչպես նախորդ դուքսերը, կրկին պատերազմի մեջ է մտնում Ռուբինյան իշխանության դեմ և գերի է ընկնում¹⁴⁴: Նշանակում է, թե արդեն այդ ժամանակ Ռուբինյան իշխանությունը բացարձակապես անկախ էր կայսրությունից: Ուշագրավ է նաև այն հանգամանքը, որ Իսահակ Կոմնենոսին գերությունից ազատում են Երուսաղեմի խաչակիրները¹⁴⁵: Բյուզանդական մի այլ դուքսի հիշատակության էլ ծանոթ է Ֆ. Շալանդոնը¹⁴⁶: Սրանցով ավարտվում են ժՐ դարի երկրորդ կեսին Կիլիկիայում իշխած բյուզանդական դուքսերի մասին վկայությունները:

սխալ է հասկացել Ֆ. Շալանդոնը, մտածելով, թե այստեղ խոսքը վերաբերում է ընդհանրապես ժՐ դարի 60-ական թթ. Կիլիկիայում կառավարած դուքսերին: Այդ պատճառով էլ Միքայել Վրանասի դրությունը թվագրում է 1160 թ. (տե՛ս F. Chalandon, *Les Comnènes*, t. II p. 526—527, n. 2).

¹⁴³ I. C., p. 286:

¹⁴⁴ N. Ch., p. 290; F. Chalandon, *Les Comnènes*, t. II, p. 526.

¹⁴⁵ N. Ch., p. 290; F. Chalandon, *Les Comnènes*, t. II, p. 527.

¹⁴⁶ F. Chalandon, *Les Comnènes*, t. II, p. 527: Բյուզանդագետը այստեղ օգտվում է Σαθας K. N. Μεσαιωνική Βιβλιοθήκη.—Venedig, 1872—77 հրատարակության երկրորդ հատորից (էջ 3), որը մենք չենք կարողացել ձեռք բերել:

Փորձենք կազմել ԺԲ դարի 40—70-ական թթ. Կիլիկիայում իշխած բյուզանդական դուքսերի ժամանակագրական ցուցակը.

1144/5 թ. Պրոսուխ

1151/2 թ. (°) Թումա

1152/3 թ. (°) Անդրոնիկոս Կոմնենոս, առաջին դքսություն:

1153—1158 թթ. Թորոս Բ-ը կարողանում է Կիլիկիայում վերացնել բոլոր բյուզանդական իշխանությունները:

1159—1162 թթ. Կիլիկիայում որևէ դուքսի անուն չի հիշատակվում: Թվում է, թե Թորոս Բ-ը, դառնալով Բյուզանդական կայսրության ստորական և ստանալով պանսևաստիոսի պատվանուն, համաձայնության է եկել կայսրության հետ Կիլիկիայում այլևս դուքսեր չնշանակելու մասին:

1162/3 թ. Անդրոնիկոս Ֆերբենոս, առաջին դքսություն:

1163/4 թ. Կոստանդին Կալամանոս, առաջին դքսություն:

1164/5 թ. դուքսի անունը անհայտ է:

1165/6 թ. Ալեքս Աքսուխ:

1166/7 Անդրոնիկոս Կոմնենոս, երկրորդ դքսություն:

1167/8 թ. Կոստանդին Կալամանոս, երկրորդ դքսություն:

1168/9 թ. Միքայել Վրանաս:

1169/70 թ. Անդրոնիկոս Ֆերբենոս, երկրորդ դքսություն:

1170—1175 թթ. թեև չգիտենք Մլեհի կառավարման տարիներին Կիլիկիայում իշխած բոլոր դուքսերի անունները, այնուամենայնիվ դրանցից մեկի՝ Կոստանդին Կալամանոսի (երրորդ դքսություն) անունը հայտնի է:

1179/80 թ. Իսահակ Կոմնենոս:

Եթե ի մի հավաքենք Կիլիկիայի կառավարիչների մասին այլալեզու սկզբնաղբյուրների հաղորդած տեղեկությունները, հայտնի կդառնա.

ա) հայկական սկզբնաղբյուրները գերակշիռ մեծամասնությամբ նրանց անվանում են դալֆ¹⁴⁷: Բյուզանդական աղբ-

147 Մաթեոս, էջ 428: Ներսես Շնորհալի, էջ 86: Սամուել, էջ 214:

յուրներին միայն Կիննամոսն է մեկ անգամ հիշատակում
այդ կոչումը¹⁴⁸։ Պաշտոնի այդ անվանմանը հանդիպում ենք
նաև ասորական և արաբական սկզբնաղբյուրներում¹⁴⁹։

բ) Հայկական սկզբնաղբյուրներում Կիլիկիայի կառավա-
րիչները անվանվում են նաև վերատեսուչ¹⁵⁰։ Այս իմաստով
պետք է հասկանալ նաև Վիլհելմ Սուրացու մոտ հանդիպող
procurator (լատիներեն բնագիր) և bailliz (հին ֆրանսերեն
բնագիր) տերմինները¹⁵¹ և բյուզանդական պատմիչ Նիկետաս
Խոնիատեսի մոտ պատահող ἐπιστάτης բայական ձևը¹⁵²։

գ) Հայկական աղբյուրները դուքսերին անվանում են
նաև կոդմնապահ¹⁵³, որին զուգահեռ ենք համարում լատինե-
րենի (praeses) տերմինը¹⁵⁴։

դ) Հունական սկզբնաղբյուրներում ավելի հաճախ պա-
տահում է στρατηγός αὐτοκράτωρ ձևը¹⁵⁵, որն ասորերեն
սկզբնաղբյուրներում ունի général (ըստ ֆրանսերեն թարգ-
մանություն)¹⁵⁶, իսկ նույն երկի գրաբարյան թարգմանու-
թյան մեջ զորագլուխ¹⁵⁷ համարժեքները։ Հունական սկզբնաղ-
բյուրներում հանդիպում է նաև պաշտոնի սոսկ στρατηγός
անվանումը¹⁵⁸։

ե) Նիկետաս Խոնիատեսը իր հիշատակած Կիլիկիայի
ամենավերջին դուքսին անվանում է ἡγεμῶν¹⁵⁹, որի ասորական
ձևն է, որ մեր կարծիքով ԺԳ դարի հայերեն թարգմանության

¹⁴⁸ I. C., p. 216.

¹⁴⁹ Անանուն եղեսպի, էջ 123. M. S., t. III, p. 324; RHC. hist.
or. t. I, p. 538, 540.

¹⁵⁰ Ներսես Շնորհալի, էջ 86.

¹⁵¹ W. T., p. 896, 897.

¹⁵² N. Ch., p. 140.

¹⁵³ Մատթեոս, էջ 400, 1956, էջ 170.

¹⁵⁴ W. T., p. 896.

¹⁵⁵ I. C., p. 227.

¹⁵⁶ M. S., t. III, p. 310.

¹⁵⁷ Մ. Ա., 1871, էջ 426, Մ. Ա., 1870, էջ 43A.

¹⁵⁸ I. C., p. 286.

¹⁵⁹ N. Ch., p. 137.

մեջ փոխարինվել է իշխան¹⁶⁰ համարժեքով, իսկ նորադույն ֆրանսերեն թարգմանություն մեջ՝ *prêfet հոմանիշով*¹⁶¹:

Այժմ, խնդիրն ամբողջությամբ մեջ պատկերացնելու համար, մոտավորապես սահմանագծենք այն տարածքները, որտեղ կառավարում էին Կիլիկիայի դուքսերը: Սկզբնաղբյուրները վերևում հիշատակված բոլոր պաշտոնյաների գործունեության տարածքը համարում են Կիլիկիան: Սակայն Վիլհելմ Սուրացին, հավանաբար օգտվելով անտիկ աշխարհագրական տեղանվանակարգից (номенклатура), գիտե երկու Կիլիկիա՝ առաջին և երկրորդ, որոնցից մեկի մայրաքաղաքն էր Տարսոսը, մյուսինը՝ Անավարզան¹⁶², Այս վիճակը արձանագրված է նաև է դարի հայերեն «Աշխարհացոյց»-ում. «Կիլիկիա ... Լերունս ունի զՏարսոս, և գետս վեց, և մայրաքաղաքս երկուս՝ զՏարսոս և զԱնարզարա...»¹⁶³: Աղբյուրները տեղեկացնում են նաև, որ մինչև 1162/3 թ. Կիլիկիայի կողմնապահության կազմի մեջ պետք է մտնեին նաև Իսավրիան՝ Սելևկիա մայրաքաղաքով, որովհետև մինչև Անդրոնիկոս Ֆերբենոսի առաջին պաշտոնավարությանը այդ տարածքը հիշատակվում է Կիլիկիայի դուքսի իրավասության ներքո:

Փորձենք նաև սկզբնաղբյուրների հատուկենտ վկայությունների հիման վրա պարզել դուքսերի իրավասությունների ոլորտները: Դրանցից առաջինը զինված ուժերի զորահրամանատարի՝ զորավարի պարտականություններն են, այդ է պատճառը, որ նրան էին ենթարկվում ոչ միայն Կիլիկիայում (մինչև 1163 թ. նաև Իսավրիայում) գտնվող կայսրու-

160 Մ. Ա., 1871, էջ 446, Մ. Ա., 1870, էջ 448:

161 M. S., t. III, p. 319:

162 S. A. W. T., p. 695: Ուշագրավ է ևս մի հանգամանք. Ներսես Լամբրոնացին, «Պատճառ խնդրոյ միաբանութեան» ժողովածուի առաջաբանում օգտագործելով «զահ Կիլիկիոյ» հառկացությունը և՛ Թորոս Բ-ին, և՛ Օշին Հեթումյանին անվանում է. «տէր ... լեռնային կողմանցն Փուգիոյ», որը ևս, մեր կարծիքով, անտիկ տեղանվանակարգի լուսաբանություն է (տե՛ս Ներսես Շնորհալի, էջ 86):

163 Անանիա Շիրակացու մատենագրությունը, պատրաստեց՝ Ա. Գ. Աբրահամյան, Երևան, 1944, էջ 346—347:

Քյան ռազմական ուժերը, այլև այն իշխանական ընտանիք-ները, որոնք ընդունում էին Բյուզանդական կայսրության գե-րակայությունը: Այդ հանգամանքը ընդգծված է սկզբնաղբ-յուրներում 1152 թ. դեպքերի կապակցությամբ: Կիլիկիայի դուքսը կարող էր ռազմական գործողություններ ծավալել նաև իր կառավարչությանը հանձնված տարածքից դուրս, այդ իմաստով հատկանշական է Կոստանդին Կալամանոսի մաս-նակցությունը Հարիմի ճակատամարտին: Կիլիկիայի դուքսը իրեն հանձնված տարածքում անսահմանափակ զինվորական իշխանություն ուներ: Նա նաև քաղաքացիական պաշտոնյա էր, սակայն այդ պարտականությունների մասին սկզբնաղբ-յուրները որպես կանոն լռում են: Դատելով Անդրոնիկոս Կոմ-նենոսին տրված՝ Կիպրոսում հարկ հավաքելու արտոնությունից, պետք է կարծել, որ դուքսերը նաև Կիլիկիայից ստացված եկամուտներն էին տնօրինում: Կիլիկիայի դուքսը կայսեր ներ-կայացուցիչն էր Միջերկրական ծովի հյուսիսարևելյան ելուս-տում և կարող էր տնօրինել նույնիսկ համապետական, հա-մանկենդեցական և միջազգային քաղաքական խնդիրներ:

ՀԱՅ-ՔՅՈՒԶԱՆԴԱԿԱՆ ԵԿԵՂԵՑԱՔԱՂԱՔԱԿԱՆ
ԴԻՎԱՆԱԳԻՏԱԿԱՆ ՀԱՐԱՐԵՐՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐԸ
ԺՔ ԴԱՐԻ 60—70-ԱԿԱՆ ԹՎԱԿԱՆՆԵՐԻՆ

ԺՔ դարի երկրորդ կեսի վաճենագրերը և պատմական սկզբնաղբյուրները հետաքրքիր վկայություններ են պահպանել Բյուզանդական կայսրության հետ Հռոմկլայի կաթողիկոսական աթոռի վարած դիվանագիտական հարաբերությունների մասին:

Բյուզանդական կայսրությունը ժՔ դարի ընթացքում և մանավանդ Մանուել Ա Կոմնենոսի իշխանության տարիներին, ելնելով կայսրության արտաքին քաղաքական նպատակներից, բազմիցս փորձում է սերտ դիվանագիտական փոխհարաբերություններ հաստատել Հռոմի պապական եկեղեցու, Հռոմկլայի Հայոց կաթողիկոսարանի և ասորիների հակոբեկյան պատրիարքարանի հետ: 1171 թ. Կոստանդնուպոլսի Միքայել Անքիալոս պատրիարքի օրոք, հրավիրվել է Հռոմի և բյուզանդական-օրթոդոքս եկեղեցիների միավորման անհրաժեշտությունը հաստատող կղերական ժողով¹: Մակայն, և՛ Հռոմը, և՛ Կոստանդնուպոլիսը դավանանքով ու ծեսով այնքան էին հեռացել միմյանցից, որ եկեղեցական այս տարբերություններն էլ գումարվելով քաղաքական հակամարտությունը, եկեղեցական միության հարցը դրական լուծում չէր ստանում: Բյուզանդական կայսրության և Հռոմի պապական եկեղեցու

¹ H.—G. Beck, Kirche und theologische Literatur im byzantinischen Reich. München, 1959, S. 58.

րում, որ ժԲ դարի 60—70-ական թթ. Հայոց եկեղեցին փոր-
ձեր մտնել եկեղեցական հարաբերությունների միջազգային
ոլորտ, բանակցությունների վարեր բյուզանդական, պապական
և հակոբիկյան եկեղեցիների առաջնորդների հետ:

Հայոց կաթողիկոսարանը մեղ հետաքրքրող պատմաշրջ-
անում հայերին միավորող համազգային միակ կազմակեր-
պությունն էր, այն փաստորեն պետություն էր պետականու-
թյունը կորցրած ժողովրդի համար: Նրա իշխանության մյուս
առանձնահատուկ կողմն էլ այն էր, որ այն տարածվում էր
հայազգի բոլոր հավատացյալների վրա. «...որք յարեկիս՝
ի սեփական աշխարհս Հայաստանեայց բնակեալք, և որք
յարեմտեան կողմանսդ սահալք նշոհհուլթեամբ, և որք ի
Միջերկրայս ...»⁴:

Բյուզանդական պետական իշխանությունները շարունա-
կում էին հարատևել Կիլիկիայում և Կիպրոսում: Կայսրությու-
նը ժԲ դարի առաջին կեսին, մինչև 1176 թ. Միրիոկեֆալի
ճակատամարտում⁵, Ղլիճ Արսլանի դեմ մղած պատերազմում
պարտություն կրելը կարողանում էր ռազմարշավներ կազմա-
կերպել Կիլիկիա և Հյուսիսային Ասորիք: Մերձավոր Արևելքի
այս հատվածում (նկատի ունենք Կիլիկիայի, Կիպրոսի, Միջ-
երկրական ծովի ափամերձ լատինական իշխանությունների
տարածքը) ստեղծվել էր Բյուզանդական կայսրության գե-
րակայությունը ընդունող իշխանությունների բավական լայն

Հայրապետության հորեղբորն՝ Գրիգոր անուն» (Մ. Ա., էջ 472): Հայ
մատենագրության մեջ այս վկայությունը մեկ անգամ էլ կրկնում է ժԷ դարի
մատենագիր Դավիթ Բաղիշեցին («Մանր ժամանակագրություններ» XIII—
XVIII դդ., հ. II, 1956, էջ 342): Նույն վկայությունը տե՛ս նաև «Մանր ժա-
մանակագրություններ», հ. I, էջ 35:

4 Թ. Ը., 1871, էջ 1: Հիմնականում օգտագործել ենք այս հրատա-
րակությունը, մյուսներից օգտվելու դեպքում նշում ենք թվականը:

5 Միրիոկեֆալի ճակատամարտի և Բյուզանդական կայսրության
պատմության մեջ այդ իրադարձության նշանակության մասին տե՛ս R.—J.

Lilie, Die Schlacht von Myriokephalon (1176). Auswirkungen auf
das byzantinische Reich im ausgehenden 12. Jahrhundert.—REB,
t. 35, p. 257—275.

մի ցանց, որը որպես կանոն գործում էր Տարսոնում նստող բյուզանդական զինվորական հրամանատարի հետ դաշնակցած: Այս առումով կարելի է մասնագետների ուշադրությունը հրավիրել Կիլիկիայում գործող Համբրոնյան, Նաթանայելյան և այլ իշխանական տների բյուզանդամետ ձգտումների վրա: Նրանց քաղաքական թևին պատկանող մյուս հայ իշխանական տների մասին հետաքրքիր տեղեկություններ են պահպանել հայկական պատմական սկզբնաղբյուրները⁶:

Մանուել Ա. Կոմնենոս կայսրը 1158—1159 թթ. Կիլիկիայի վրայով Հյուսիսային Ասորիք կատարած ռազմարշավի ժամանակ կարողացավ ստորակայական կախման մեջ դնել Թորոս Բ Ռուբինյանին, նրան տալով սեաստոսի պատվանուն: Ռուբինյան իշխանության Բյուզանդական կայսրությունից կախվածության մասին հետաքրքիր վկայություններ են պահպանել հույն պատմիչներ Հովհաննես Կիննամոսը⁷, Նիկետաս Խոնիատեսը⁸, Սմբատ Սպարապետը⁹ և «Պատճառ խընդրոյ միաբանութեան»¹⁰ ժողովածուն: Սակայն Ռուբինյան իշխանական տունը Թորոս Բ-ի ղեկավարությամբ ԺԲ դարի 60-ական թվականներին էլ շարունակում է Կիլիկիայում գլխավորել հակաբյուզանդական քաղաքական թևը, որի ծրագրերը և փայփայած հույսերը բխում էին ժամանակի պատմական

6 Նշենք միայն այդ իշխաններից ոմանց անունները. ա) պարոն Սմբատ՝ տէր Պապեռոնին, բ) պարոն Վասիլ՝ տէր Բարձրաբերդոյ, գ) պարոն Տերին, դ) պարոն Տիգրան (տե՛ս, Սմբատ, 1859, էջ 83): ԺԳ դարի հայ ժամանակագիրներից մեկը բյուզանդական գերակայությունը ընդունած տոհմերին կոչում է. «զՀայկազունսն, զՆաթանելիանսն, զտեարսն անկուսայ...» (Ղ. Ալիշան, Հայապատում, էջ 345): Սմբատի Վենետիկյան ձեռագրում հիշատակված Տիգրանը կոչվում է. «զտէրն Պակունու զՏիգրանն» (Սմբատ, 1956, էջ 171): Պետք է նշել, որ Պապեռոնի տեր Սմբատը Համբրոնի տեր Օշինի եղբայրն է (Սմբատ, 1956, էջ 187):

7 I. C., p. 186:

8 N. Ch., p. 102—103:

9 Սմբատի Տարեգրքի ընդարձակ տարբերակում այս ռազմարշավը թվագրված է 1159 թ. (տե՛ս Սմբատ, 1956, էջ 177—178): Այս իրադարձության մասին տե՛ս նաև Մաթեոս, էջ 417—419:

10 Փ. Ը., 1871, էջ 86:

Ժրագրութիւնից: Դրանց արգարացիութիւնը հաստատեց
 պատմութեան ողջ հետազա ընթացքը: ԺԲ դարի 60—70-ական
 թվականներին Բյուզանդական կայսրութեան նվաճողական
 միտումները Կիլիկիայում աներկբա են, քանի որ չէին դա-
 դարում բյուզանդական զորահրամանատարների հետ դաշնակե-
 ցած հունամետ կողմի և Ռուբինյան իշխանութեան միջև բոր-
 քովող ռազմական բախումները: Նման ընդհարումները թույլ
 շտալու միտումով էր, որ 1165 թ. Կիլիկիայի զորահրամա-
 նատար նշանակված Ալեքս Աքսուխը և Գրիգոր Գ կաթողի-
 կոսի եղբայր Ներսես Շնորհալին բանակցութիւններ են սկը-
 ատւում եկեղեցական միութեան խնդրի շուրջ: Սկսված երկխո-
 սութիւնը շարունակվեց մինչև 1178 թ.: Այդ դիվանագիտա-
 կան փոխհարաբերութիւնների ընթացքում Բյուզանդական
 կայսրութիւնը փորձում է Հայոց կաթողիկոսարանի վզին փա-
 թաթել եկեղեցական միութեան մի այնպիսի ծրագիր, որը
 հայոց կաթողիկոսական աթոռը կախման մեջ դնէր Կոս-
 տանդնուպոլսի պատրիարքութիւնից¹¹: 1165—1178 թթ. հայ-
 բյուզանդական եկեղեցական միութեանը վերաբերող վավե-
 րագրերում բյուզանդական կայսրը և Կոստանդնուպոլսի
 պատրիարքը հայերի հետ տարվող բանակցութիւնները և
 եկեղեցական միութեան խնդիրը երբեք չեն փորձում կապել
 Հռոմի պապութեան նկատմամբ կայսրութեան վարած դիվա-
 նագիտական հարաբերութիւնների հետ: Սակայն, հակառակ
 միտումն է նկատվում Ներսես Շնորհալու թղթերից մեկում,
 որը Սմբատ Ներքինու 1166 թ. Հռոմկա բերած պաշտոնա-
 կան նամակի պատասխանն է: Հռոմի և Կոստանդնուպոլսի
 եկեղեցական հարաբերութիւններն նկատմամբ կաթողիկոսի
 շահագրգռութիւնը ակնհայտ է. «Նա զի և լուսա՝ թէ հայրա-
 պետն Հռոմմայ և փոխանորդն Պետրոսի առաքելոյ յիրոց
 անտի իմաստնոց առաքեաց խօսել առաջի սուրբ թագաւորու-
 թեան ձերոյ վստան միաբանութեան հաւատոյ»¹²:

¹¹ Այս միտումի լավագոյն ապացոյցն է 1171 թ. մագիստրոս Թեո-
 րիանոսի կողմից Հռոմկա բերված «Գլխակարգութեան» պահանջներից ին-
 ներորդը:

¹² Թ. Ը., 1871, էջ 117: Հայոց եկեղեցին ԺԲ դարի սկզբներէն րա-
 222

ինչ վերաբերում է Հայոց եկեղեցուն, ապա նա շահագրգռված էր բանակցությունների ոլորտի մեջ ներգրավել նաև ասորիների հակոբեկ եկեղեցուն, որի մասին Սմբատ Ներքինու բերած թղթում ասվում է. «...առաքեցան առ մեզ երկու եպիսկոպոսք վասն միաբանելոյ ընդ ազգիս մերում, զոր և ընկալաք սիրով և սահմանեցաք ի պատշաճ ժամու ժողով լինել առաջի մեր և խօսել առ միմեանս յաստուածաշունչ գրոց, զի թէ գտանիցի ականդութիւն ինչ ի միջի մերում արտաբոյ աստուածադիր կանոնաց, բարձցուք յերկոցունց կողմանց, և ղնուազութիւնն լցցուք միաբանական սիրով...»¹³:

Հարց է առաջանում, թե ինչով կարելի է բացատրել Հայոց կաթողիկոսարանի նման քաղաքական գիծը: Մեր կարծիքով, այս հարցի լավագույն պատասխան կարող է հանդիսանալ Հռոմկլայի կաթողիկոսարանի անմիջիժամ¹⁴ վիճակը: Հայոց հոգևոր բարձրագույն իշխանության նոր նստավայրը

վականին սերտ գիվանագիտական փոխհարաբերություններ է պահպանել Հռոմի պապական եկեղեցու հետ, այս տեսակետից հետաքրքրական է Ինոկենտիոս Բ պապի նամակը (տե՛ս Ա. Տէր-Մխիթյան, Միջին դարերի կաթողիկոսների ձգտումներն եկեղեցական խաղաղութեան համար, Արարատ, 1893, էջ 133—138) Հայոց Գրիգոր Գ կաթողիկոսին, սակայն, ինչ վերաբերում է անընդմեջ հարաբերություններին, մեր ձեռքի տակ եղած նյութը չափազանց սակավ է և թույլ չի տալիս լրացնել տասնամյակներ ոչ մի տեղեկություն չհաղորդող սկզբնաղբյուրների բացը:

13 Փ. Ը., էջ 117: Հայ-ասորական եկեղեցական հարաբերությունների մասին տե՛ս Ե. Տէր-Մինասեանց, Հայոց եկեղեցու յարաբերությունները ասորաց եկեղեցիների հետ, էջմիածին, 1908:

14 Այս գրության մասին անգնահատելի փաստաթուղթ է Ներսես Դ Շնորհալու 1165 թ. գրած Ընդհանրական թուղթը. «Եւ քաղաք թագաւորական և բազմաժողով ոչ գոյ ազգի մերում, որպէս զի անդանօր նստելով յաթոռ հայրապետութեան և վարդապետութեան՝ ուսուցանէաք ժողովրդեան մերում յաստուածային պատուիրանս ըստ առաջին հայրապետացն և վարդապետաց: Այլ եմք իբրեւ զայծեամն յորտորաց և ի շանց փախուցեալք ի քարանձաւս յայս բնակելով. յորում ոչ և մարմնական հարկաւոր պիտոյիք շատացեալք ի զիւղից, կամ յագարակաց, յորոց ունիմք և ոչ մի: Նաև ոչ անդաստան հողոյ, զի վաստակօք և աշխատութեամբ ղպէտս մեր լնուաք, և ոչ օգնութիւն ուտէք՝ որպէս արժանի էր ի թագաւորաց և իշխանաց ի Քրիստոս Հաւատացելոց» (Փ. Ը., 1871, էջ 6—7):

շրջապատված էր Կիլիկիայի և Հյուսիսային Ասորիքի մուսուլմանական և բազմատարր քրիստոնեական բնակչությամբ, որոնց հետ առօրյա շփման մեջ էր այս տարածքներում հաստատված հայկական էթնիկ տարրը՝ հասարակ ժողովուրդը, իշխող դասակարգերը և եկեղեցին։ Շրջապատի հետ հայերի փոխհարաբերությունները, պատմիչների վկայությամբ, մերթ քարեկամական էին, մերթ՝ թշնամական։ Հայոց եկեղեցու հոգևոր պետերն զգում էին, որ առանց հարևան ժողովուրդների հետ տանելի հարաբերությունների հաստատման, անհնար է հասնել քաղաքական և պետական ինքնուրույնության։

Հայոց կաթողիկոսարանը այս պատմաշրջանում հայ ժողովրդին միավորող միակ իրավական իշխանությունն էր, պետություն էր պետականությունը կորցրած ժողովրդի համար։ Կաթողիկոսարանը վեր էր կանգնած Կիլիկիայում և այլուր իշխանության հասած բոլոր հայկական իշխանական տներից և երբեմն միջնորդ դատավորի դեր էր ստանձնում միմյանց դեմ կռիվող հայ իշխանների միջև բորբոքված երկպառակտչական պատերազմները դադարեցնելու մտահոգությամբ։ Հոռմկլայի իշխան Հայոց կաթողիկոսը գերազահ դիրք ուներ բոլոր հայ իշխանությունների նկատմամբ։ Այս դրությունը թույլ էր տալիս նրան հանդես գալ ողջ ժողովրդի անունից¹⁵, միավորել հայկական իշխանությունների ուժերը՝ իրագործելու համար պետականությունը կորցրած ժողովրդի քաղաքական ձգտումները։ Կաթողիկոսարանը քրիստոնյա և մահմեդական պետությունների հետ բանակցություններում օգտագործում էր բոլոր հնարավորությունները իր առջև դրված եկեղեցական և քաղաքական խնդիրները լուծելու համար։ Այդ քաղաքականության հեռավոր նպատակն էր, ըստ մեզ՝ պետականության վերականգնումը։

Եկեղեցական միության համար բանակցություններ ըսկըսելով, Բյուզանդիան մտադիր էր Հայոց կաթողիկոսարանը ենթարկել իրեն և հետապնդում էր երեք հիմնական նպատակ.

15 Թ. Ը., 1871, էջ 1:

ա) ձեռք բերել երկրի ներքին գործերում հայերի աջակցությունը (հայտնի է կայսրության սահմաններում հայկական տարրի առկայությունը և նրա դերը երկրի կառավարման հարցերում)¹⁶,

բ) եկեղեցական միության դաշինք կնքելով համաձայնության դալ հայկական գաղթօջախների բնակչության հետ, որը մինչ այդ հակադրվում էր բյուզանդական պաշտոնական եկեղեցուն և դրա համար մեղադրվում էր աղանդավորության մեջ¹⁷,

գ) հաջորդ և հիմնական նպատակը բյուզանդիայի արևելյան քաղաքականության հանգուցակետերից մեկում՝ Կիլիկիայում, հայերի աջակցության ձեռքբերումն էր:

Բանակցությունների սկիզբը թելադրված էր բյուզանդական կայսրության երրորդ նկրտմամբ: Այդ մասին հետաքրքիր վկայություններ է պահպանել ներսես լամբրոնացու կազմած «Պատճառ խնդրոյ միաբանութեան» ժողովածուն¹⁸, որը

16 S. A. II. Каждан, Армяне в составе господствующего класса византийской империи в XI—XII вв.,—Ереван, 1975; Նույնի, Социальный состав господствующего класса Византии XI—XII вв.—М., 1974 P. Charanis, The Armenians in the Byzantine Empire.—Lisboa, 1963.

17 Բյուզանդական մատենագրությունը հարուստ է հայոց աղանդի դեմ գրած երկերով: Դրանցից շատերին կարելի է հանդիպել H.—G. Beck, Kirche und theologische Literatur im byzantinischen Reich, S. 609—663: Տե՛ս նաև, Պ. Մ. Մուրադյան, Եվթիմիոս Զիզարենոսի «παναλία βο ρατιζι», երկի հին վրացերեն թարգմանությունը, «Մառը և հայագիտության հարցեր», Երևան, 1968, էջ 266—295, Վ. Ա. Հաբուրյանովա, Գրիգոր Պակուրիանը (Բակուրյանը) և Պետրիժինում վանք հիմնելու նրա նպատակները, Նույն ժողովածուում, էջ 176 և հետևյալը:

Բյուզանդական կայսրության արևմուտքում հայադավան գաղթօջախներից մեծագույնը Փիլիպուպոլիսն էր (այժմ՝ Պլովդիվ): ԺԱ-ԺԲ դդ. այդ տարածքի հայ բնակչության մասին տե՛ս H. Я. Марр, Аркаун—монгольское название христиан в связи с вопросом об армянах-халкедонитах.—Спб., 1905, с. 25; Հ. Մ. Բաղրիկյան, Մամիկոնյան (՝) սուրբ Մարիամ Նորավկայի (+902—903 թթ.) բյուզանդական վարքը, «Էջմիածին», 1975, ժԲ, 39—44:

18 Խ. Ը., 1871, էջ 85—201:

սկսվում է Կիլիկիայում երկու հակամետ քաղաքական ուղ-
ղության իշխանների բախման իրադարձությունների մասին
շարադրանքով: Միմյանց դեմ են ելել Թորոս Բ Ռուբինյան
(սկզբնաղբյուրում որպես կանոն հիշատակվում է Թէոդորոս
ձևով) և Օշին Հեթումյան իշխանները: Հատվածն ընթերցե-
լիս՝ անհնար է չնկատել ներսես Լամբրոնացու ընդգծված
հակակրանքը Թորոս Բ Ռուբինյանի նկատմամբ («Իշխանն՝
որոյ անուն Թէոդորոս» կամ «իսկ ամբարտաւան իշխանն
Թէոդորոս») ¹⁹ և ընդհակառակը՝ ցայտուն համակրանքը իր
հայր, Լամբրոնի իշխան Օշինի հանդեպ (գրեթե միշտ նրան
հիշատակում է «բարեպաշտ իշխանն Օշին» ձևով) ²⁰: Հետա-
քերքիր է նաև Կիլիկիայի երկու մեծ հայկական իշխանական
տների ընդհարման զրդապատճառը, որի մասին ներսես Լամ-
բրոնացին գրում է. «...իսկ ամբարտաւան իշխանն Թէոդո-
րոս ի խռովութիւն շարժէր ընդ բարեպաշտ իշխանին Օշինի
վասն անբիծ հաւատոցն հաւատարմութեան՝ զոր ունէր առ
Թագաւորն Հռոմոց, վասն այսր պատճառի ոչ սակաւ խռովու-
թիւնք լինէր և հեղմունք արեան ի մէջ երկուց իշխանացն...» ²¹:
Ճիշտ է, Թորոսն էլ ժամանակին հնադանդության գիր էր
ստորագրել ²² և այդ փաստաթղթի համաձայն ենթարկվում
էր Բյուզանդիայի գերիշխանությանը, սակայն «...տէր գո-
լով լեռնային կողմանց փոխգացուց և բազում գաւառաց, և

19 Թ. Ը., էջ 86:

20 Թ. Ը., էջ 86:

21 Նույն տեղում: Այստեղ և ժԲ դարի 70—80-ական թթ. գրած մյուս
երկերում ակնհայտ է ներսես Լամբրոնացու թշնամական վերաբերմունքը
դեպի Ռուբինյան իշխանական ընտանիքը:

22 Հմմտ. Regesten der Keiserurkunden des oströmischen Reiches
von 565—1453, bearb. von F. Dölger, 2. Teil. Regesten von 1025—
1204, München und Berlin, 1925, վավերագիր 1431, որը նշանավոր
բյուզանդադեպի թվագրում է 1159 թ.: Այս փաստաթղթի գոյության մա-
սին բազմաթիվ վկայություններ են պահպանվել: Բերենք դրանցից միայն
մեկը. «Եւ զայլ երկիրն պարզեալաց (Մանուէլ Ա Կոմնենոսը —Ա. Բ.)
Թորոսի մշտնջենաւոր և ամբացոյց արքունական սիգիլի...» («Պատ-
մութիւն ազգին Ռովրինանց՝ թէ որպէս տիրեցին Կիլիկիոյ» տե՛ս «Սա-
մուէլ», 1893, հատկութ, Դ, էջ 207):

թեկն ածէր ընդդէմ թագաւորին Հոռոմոց պէսպէս պատճառաւ, մոռացեալ զերդմնակուռ դաշինսն՝ որ ի միջի, և զհնազանդութիւն նորա»²³: Հետաքրքիր է, որ Ներսես Լամբրոնացին լի անդրադառնում բախման իսկական պատճառին, որի մասին կխոսենք մի փոքր հետո:

Օշին Հեթումյանին («...որ և սա տէր գոլով լեռնային կողմանց Փոխագացոց և բազում գաւառաց՝ որ ի գահ Կիլիկիոյ, ունելով զանազակ դղեակն ի թիկունս Տօրոս լեռինն վերադիտակ մայրաքաղաքին Տարսոնի, հաւատարմապէս մընացեալ ի հնազանդութիւն արքային Հոռոմոց»)²⁴ և Յորոս Բ Թուրքինյանին հաշտեցնելու նպատակով Գրիգոր Գ կաթողիկոսի հորդորներով Կիլիկիա եկած Ներսես Շնորհալին կարողանում է. «...անքակ սիրով կապակցելով զսոսա ընդ միմեանս»²⁵ դադարեցնել սկսված ընդհարումը և արյունահեղությունը: Այս անաքելությունն ավարտելուց հետո հյուրընկալվում է Օշին սեաստոսի տանը, քանի որ վերջինիս կինը էրա եղբոր դուստրն էր («քանզի դուստր եղբօր առա էր օրինաւոր ամուսին Օշնի»)՝²⁶: Լամբրոն գնալու ճանապարհին, ինչպէս պատմում է Ներսես Լամբրոնացին. «պատահէր նոցա ըստ դիպուածոյ ճանապարհին ի Մամեստացոց քաղաքն մտանել, ուր էր թագազարմ իշխան ոմն՝ դուքս կարգեալ կողմանցս արեւելեայց»²⁷: Բյուզանդական դուքսի անունը և դեպքի թվականը պահպանել է Ներսես Շնորհալու «Գիր հաւատոյ խոստովանութեան» թղթի վերնագիրը²⁸: Նրա անունն էր Ալեքս²⁹, իսկ թղթի գրման թվականն է ՈԺԴ՝ 1165 թ. փետրվար—1166 թ. սեպտեմբեր ժամանակամիջոցը:

23 Թ. Ը., էջ 85:

24 Թ. Ը., 1871, էջ 86:

25 Նույն տեղում, էջ 86:

26 Նույն տեղում, էջ 86:

27 Նույն տեղում, էջ 86:

28 Նույն տեղում, էջ 87—107: Այս թղթի բնագիրն ամբողջովյամբ բերել է իր Պատմության մեջ Կիրակոս Գանձակեցին, տե՛ս Կիրակոս Գանձակեցի, էջ 121—147:

29 Ալեքսի մասին Ներսես Լամբրոնացին գրում է. «փեսայ գոլով թագաւորին և պատուով առաջին գոլ հեծելազօրաց ...» (Թ. Ը., 1871, էջ 87):

Հայ պատմական մատենագրության մեջ հիշատակվող ո՞ր դեպքերի հետ է կապվում խնդրո առարկա իրադրությունը: Ըստ բյուզանդական պատմիչ Հովհաննես Կիննամոսի վկայության, Մանուել կայսրը Կիլիկիայի բյուզանդական զորքերի ընդհանուր հրամանատար է նշանակել Հովհաննես Աքսուխի³⁰ ավագ որդի Ալեքսին, որը մինչ այդ պրոտոնոտարի պաշտոն էր վարում: Այս նոր նշանակման անհրաժեշտությունը պատմիչը բացատրում է երկու հանգամանքով. նախ՝ նախկին հաղթանակներով ներշնչված Նուր ադ-Դինը հույս էր փայփայում շուտով տիրել Անտիոքին: Երկրորդ՝ Թուրքը հաճախ խաբեությամբ տիրում էր թագավորին ենթակա Իսավրական քաղաքներին՝ թշնամացած լինելով թագավորի ազգական, Կիլիկիայի նախկին զորահրամանատար Անդրոնիկոս Ֆերերենոսին³¹, քանի որ վերջինիս մեղադրում էր մի շարք հարցերում, և հատկապես՝ իր եղբայր Ստեփանեի սպանության մեջ³², Հայկական և ասորական սկզբնաղբյուրներում ևս արձանագրված է Ստեփանեի մահը և Թորոսի ու Մլենհի վրիժառությունը:

Սմբատի «Տարեգրքի» վենետիկյան ձեռագրում այդ դեպքերի մասին կարդում ենք. «Ի թուին ՈԺԴ (1165 թ. փետրվարի 8—1166 թ. փետրվարի 7) սպանաւ Ստեփանէ որդին Լևոնի, եղբայր Թորոսի սեւաստօսի, դաւով նենգութեամբ անօ-

30 Թյուրքական ծագում ունեցող և բյուզանդական կառավարության բարձունքներին հասած այս ընտանիքի մասին տե՛ս Կ. Մ. Mekios, 'Ο μέγας δομestικός τοῦ Βυζαντίου Ἰωάννης Ἀξούχος καὶ ὁ πρωτοστράτωρ οὗτος αὐτοῦ Ἀλέξιος.—'Εν Ἀθῆναις. [1932] Ա. Մ. Камедан, Социальный состав господствующего класса Византии XI—XII вв., с. 98.

Սեփ զոմենտիկոս Հովհաննես Աքսուխ բյուզանդական մատենագրությանը հայտնի է որպես սուրբ հոգու մասին զավանդաբանական երկի հեղինակ (տե՛ս Խ.—Գ. Beck, Kirche und theologische Literatur, S. 625):

31 Բյուզանդական այս զորահրամանատարին Ֆ. Շալանդոնը իրավամբ առանձնացնում է Անդրոնիկոս Կոմենենոսից (տե՛ս F. Chalandon, Les Comnènes, t. II, p. 526—527).

32 I. C., p. 227—228:

րէն տուկին Յունաց, յաշխարհն Կիւիկեցւոց, առջև Համուսին. զի կոչեցին զնա սիրոյ աղագաւ, և կալեալ շարաշար մահուամբ հանին ի կենցաղոյս, խաշելով ի կատսայ, ոչ խնայելով անաստուած Յունացն յայնպիսի քաջ զօրականն: ...Իսկ եղբարք նորա Թորոս և Մլեհն, զայրացեալ ընդ գործ նենգաւորացն, առին զվրէժ արեան նորա յանմեղ Յունաց հաղարապատիկ, որոց արեանցն պարտական տուկն էր»³³. Ժամանակով իրադարձութիւններին ավելի մոտ կանգնած Գրիգոր Երեցը վերոհիշյալ դեպքերը թվագրում է ՈԺԱ (1162 թ. փետրվարի 9—1163 թ. փետրվարի 8) թվականով³⁴: Ժ.—Բ. Շաբոյի վերականգնած Միքայել Ասորու ժամանակագրութեան բնագրում Ստեփաննի մահվան թվական է ընդունված սելևկյան 1473-ը (մեր թվարկության 1162 թ.)³⁵: Կարծում ենք շենք սխալվի, եթե հետևենք Գրիգոր Երեցին և Միքայել Ասորուն ու Ստեփաննի մահը թվագրենք 1162 թվականով,

³³ Տե՛ս Սմբատ, 1956, էջ 186: Այս դեպքերը Սմբատի երկի մոսկովյան (Սմբատ, 1856, էջ 86) և փարիզյան (Սմբատ, 1859, էջ 98) հրատարակութիւններում թվագրված են ՈԺԳ (1164 փետրվարի 9—1165 փետրվարի 7) թվականով: Գ և Գ տառերի շփոթը հատուկ է հայկական մատենագրութեանը: Սակայն աղբյուրների անբավարարութիւնը մեզ հիմք չի տալիս նախընտրութիւնը տալ թվականներից որևէ մեկին: Կարելի է միայն նշել, որ Ղ. Ալիշանը հետևում է Սմբատի վենետիկյան ձեռագրին և Ստեփաննի մահվան թվական է համարում 1155-ը (Ղ. Ալիշան, Միսուան, Վենետիկ, 1885, էջ 55):

³⁴ Մատթեոս, էջ 428:

³⁵ Այսպես է նաև Միքայել Ասորու ժամանակագրութեան հայերեն թարգմանության բնագրում (տե՛ս Մ. Ա., էջ 444—446): Ժամանակագրական սխալի արդյունք է Սամուիլ Անեցու «ՌԺՄԳ ի ԶԺ» թվականները (տե՛ս Սամուիլ Անեցի, էջ 134): Կիրակոս Գանձակեցին ավելի է մեծացնում շփոթը. «Զոր լուեալ կայսրն Յունաց, որ Ալեքս (այսպես — Ա. Բ.) կոչիւր, առաջէ բազում զօրօք ի վերայ իշխանացն Հայոց՝ Ստեփաննայ և Թորոսին զԱղբրոնիկոս: Եւ ըմբռնեալ զՍտեփաննէ խաբէութեամբ՝ ետ սպանանել» (Կիրակոս Գանձակեցի, էջ 109—110): Ակնհայտ է, որ այս դեպքը Ալեքս Ա Կոմնենոսի իշխանության տարիներին զինելը ժամանակագրական թյուրիմացութիւն է:

Մեզ անհայտ սկզբնաղբյուրի հիման վրա Միքայել Չամչյանը Ստեփաննի մահը թվագրում է 1157 թ., իսկ Թորոսի և Մլեհի վրիժառութիւնը՝ 1158 թ. (Պատմութիւն Հայոց, հ. Գ, էջ 76—77):

նկատի ունենալով նաև, որ Անդրոնիկոս Ֆերբենոսը Կիլիկիայի դուքս է եղել հենց այդ ժամանակ³⁶:

Այս բոլոր վկայությունները համադրելով, փորձենք ըստեղծել պատմական դեպքերի զարգացման կապակցված պատկերը:

1148—1150 թթ. Թորոսի կողմից վերականգնված Կիլիկիայի Ռուբինյան իշխանությունը օրեցօր հզորանում էր և իր սահմանները ընդարձակում բյուզանդական իշխանություններին ենթակա տարածքների հաշվին: Նման գործունեությունը հակասում էր 1158 թ., Մանուիլ կայսեր Անտիոք կատարած արշավանքի ժամանակ, Բյուզանդական կայսրության զերիշխանությունը ճանաչելու, Թորոս Բ Ռուբինյանի խոստմանը, ըստ որի. «...զԱնարզաբայ խնդրեաց ի նմանէ կայսրն և էառ, և զայլ երկիրն պարգևեաց Թորոսի մշտնջենաւոր և ամրացոյց արքունական սիգեղիւ»³⁷: Ռուբինյանների առաջխաղացումը կանգնեցնելու համար բյուզանդացիները նոր միջոցներ են փնտրում, շեն խորշում նույնիսկ խաբեությունից և 1162 թ. նման խարդավանքներից մեկի զոհն է դառնում Թորոսի ու Մլեհի եղբայր Ստեփանեն³⁸, որը. «...ձեռնտուութեամբ եղբոր իւրոյ՝ գնաց ի Սեաւ լեառն և տիրեաց ամենայն կողմանցն այնոցիկ. այլ և կալաւ զԳերմանիկէ և զՊեհեանի»³⁹:

³⁶ Հմմտ. F. Chalandon, Les Comnènes, t. II, p. 127.

³⁷ Սամուել Անեցի, էջ 207: Այս մասին Վահրամ Բաբունին «Ոստանաւոր պատմութիւն Ռուբինեանց» երկում գրում է.

ԶԱնարզաբա՝ յինքն գրաւեալ,

Կայսրն ի Թորոսէ՝ մեծէն առեալ,

Եւ զայլ երկիրն՝ զոր կալեալ,

Ոսկի բուլով՝ նմա շնորհեալ:

(Տե՛ս Սմբատ Սպարապետ, Տարեգիրք, Փարիզ, 1859, հավելված, էջ 205):

³⁸ Բացի վերևում հիշատակված երկերից, Ստեփանեի մահվան մասին հիշատակություններ են պահպանել Վահրամ Բաբունին՝ «Ոստանաւոր պատմութիւն», (Սմբատ, Փարիզ, 1859, էջ 209), «Պատմութիւն ազգին Ռուբինեանց թէ որպէս տիրեցին Կիլիկիոյ» (Սամուել Անեցի, էջ 207), «Համառոտ Պատմութիւն Ռուբինեան իշխանաց» (Եռյն տեղում, էջ 217):

³⁹ «Համառոտ պատմութիւն Ռուբինեան իշխանաց» (Սամուել Անեցի, էջ 217):

Թագավորության միջև լուրջ բախումներ տեղի չեն ունեցել⁴⁴։ Միայն 1162 թ. վերոհիշյալ պայմանագիրը կարճ ժամանակով խախտվում է Ռենադտ Շատիլոնցու մեղքով⁴⁵, որն իր արկածախնդրության համար վճարում է 16 տարվա բանտարկությանը։ Ե՛վ չատինները, և՛ Հալեպի աթաբեկությունը ուժեր էին կուտակում նոր հարձակումների համար։ Նուր ադ-Դինի սարսափազդու բանակի բարոյական ճնշումը Երուսաղեմի թագավորին ստիպում էր արտաքին վտանգը դիմադրավելու համար դիմել դաշնակից քրիստոնյա պետությունների և ժողովուրդների օգնությանը, հարթել նրանց միջև ծագած զգալիությունները։ Մեզ համար պարզ չէ, թե ո՞ր թվականին է Երուսաղեմի թագավորը իրականացրել հաշտարարի իր առաքելությունը, որովհետև ինչպես տեսանք, 1165 թ. Կիլիկիայի կառավարիչ նշանակված Ալեքս Աքսուխին ևս հանձնարարված էր պայքարել Թորոսի դեմ, որը Ստեփաննի սպանության պատրվակով գրավում էր կայսերը ենթակա իսլավական քաղաքները։ Ինչևէ, Երուսաղեմի թագավորի միջնորդությամբ կայացած հաշտությունը կարող էր ժամանակավոր լինել, կամ, ավելի հավանական է թվում, փոխարինված լինել Ռուբինյան և Օշինյան իշխանական տների միջև բորբոքված քաղաքական պայքարով, որոնց միջև հաշտության միջնորդ է դառնում Ներսես Շնորհալին⁴⁶։

Ալեքս Աքսուխի առաքելության հատկանշական կողմերից մեկն էլ բյուզանդական կողմի ակնհայտ միտումն է, ըստ որի փորձ է կատարվում հայերի հետ քաղաքական հաշտությունն ամրապնդել եկեղեցիների միության դաշինքով։ Քննվող ժամանակաշրջանում այս մտահղացումը կյանքի կոչելու առաջին փաստը Ալեքս Աքսուխի և Ներսես Շնորհալու

⁴⁴ R. Grousset, Histoire des croisades, t. II, p. 417—449.

⁴⁵ Մարաշի և Տլուքի վրա նրա ավազակային հարձակումից և հրոսակախմբի գերիվարությունից (զա թվագրելով 1160 թ. նոյեմբերի 23-ով) բացի, որևէ այլ մեծ բախում չգիտե նաև Ռ. Գրոսսեն (տե՛ս R. Grousset, Histoire des croisades, t. II, p. 424—425)։

⁴⁶ Թորոսի և Օշինի այս բախումը Ստեփաննի սպանության հետ է կապում նաև Ղևոնդ Ալիշանը (Մխտան, էջ 55)։

միջև ընթացած բանակցություններն են: Ներսես Լամբրոնացին այսպես է նկարագրում Մամեստիայի հանդիպումը. «Սա այս այր իբրև զկորովամիտ և զիմաստուն յայնժամ եկեալ էր՝ փեսայ գոլով թագաւորին, և պատուով առաջին գոլ հեծեալազօրացն՝ որ կոչի հունարէն պոստոստատոս, որոյ տեսեալ զխոհական առաջնորդն Հայոց՝ մեծաւ ուրախութեամբ ցնծաց, յայտ առնելով՝ եթէ իղձք տենչանաց ունէի ի բաղում ժամանակաց հետէ խօսել ընդ ձեզ յաստուածաշունչ գրոց և ուսանել զպատճառ պառակտելոյ միոյ եկեղեցւոյ Քրիստոսի»⁴⁷: Բյուզանդական կողմի շահագրգռվածությունն ակնհայտ է: Առաջին հայացքից թվում է, թե Ալեքս Աքսուխը, Ներսես Շնորհալու պատմած հայոց եկեղեցու դավանանքին հանպատրաստից ծանոթանալով, խնդրել է նրան. «զի զդաւանութիւն Հայաստանեայց բանիւ ասացեալն՝ գրով պարունակեալ տացէ նմա»⁴⁸: Սակայն, իրականությունն այն է, որ Ալեքս Աքսուխը պատրաստված է եղել նման հանդիպման: Ներսես Շնորհալու «Դիր հաւատոյ խոստովանութեան»⁴⁹ թղթի ուսումնասիրությունը պարզում է, որ Ներսեսը Ալեքսին հանձնվելիք այս փաստաթուղթը գրել է ի պատասխան դուքսի կողմից իրեն տրված գրավոր մեղադրանքների, որտեղ բերված են եղել Հայոց դավանանքի և ծեսի նկատմամբ բյուզանդական եկեղեցու վերաբերմունքն արտահայտող զխակարգված խնդիրները⁵⁰:

47 Թ. Ը., 1871, էջ 87:

48 Նույն տեղում, էջ 87:

49 Նույն տեղում, էջ 87—107: Հմմտ. Կիրակոս Գանձակեցի, էջ 121—147: Գանձակեցու աշխատության մեջ բերված բնագիրը երբեմն տալիս է լավագույն ընթերցումը և լրացնում է «Պատճառ խնդրոյ միաբանութեան» ծողովածու մտած բնագրի թերիները:

50 «Դիր հաւատոյ խոստովանութեան» թղթով հնարավոր է վերականգնել այդ վավերագրի մոտավոր տեսքը, որովհետև Ներսես Շնորհալին իր թուղթը գրել է հետևելով իրեն ներկայացված փաստաթղթի շարադրանքի հերթականությանը: Փորձենք բերել թղթի այն հատվածները, որոնք ուղղակիորեն կապված են Ալեքսի ներկայացրած փաստաթղթի հետ.

Ա) Ներսես Շնորհալուց պահանջվել է ներկայացնել Հայոց եկեղեցու հավատամքը. «չաղագս սրբոյ երրորդութեանն և տնօրէնութեանն Քրիս-

Այստեղ ոչ մի քաղաքական պահանջի մասին ակնարկ անգամ չկա: Պետք է միայն նշել, որ արժարժված հարցերից մի քանիսը երկաթնակ-քաղկեդոնական եկեղեցիների հետ Հայոց եկեղեցու բազմաթիվ բախումների պատճառ դարձած ժխտադավանաբանական խնդիրներ են, որոնց շուրջ դարերի ընթացքում կուտակվել է հսկայական գրականություն: Թղթում շոշափվել է 14 ժխտադավանաբանական խնդիր: Դրանցից շատերը, ինչպես կտեսնենք, քննության առարկա են դար-

տասի ... ճշմարիտ խոստովանութիւն հաւատոյ» (հարցերի այս խմբի քաջատրույթյունները Թ. Ը., էջ 88—93):

Բ) Ապա ներսեւը անցնում է. «վասն կարգաց եկեղեցւոյ և տօնից և այլոց ևս հարցմանց» (Թ. Ը., էջ 94—107):

ա. «գրեալ էր առաջին թէ, ի յունվարի ի հինգն՝ տօնեն վաղին աւետեաց, և երեկոյն ծննդեանն և միւս վաղին՝ որ է վեց յունվարի, մկրտութեան Քրիստոսի» (պատասխանը՝ Թ. Ը., էջ 94—95):

բ. «Ձերզս սրբոյ Աստուածածնին՝ գրեալ էր ի թղթի աստ, ոչ ասել չեկեղեցիս մեր» (պատասխանը՝ Թ. Ը., էջ 95—96):

գ. «Դարձեալ ի թղթի աստ գրեալ էր վասն մեր և այս ինչ, եթէ մի բնութիւն դաւանեն բանին և մարմնոյն, յորմէ Ապողինար ասեն ի մէջ ամբաստանի, և այս յոթուեց բանից կարօտանայր պատասխանոյ...» (պատասխանը՝ Թ. Ը., էջ 96—97):

դ. «Դարձեալ՝ գրեալ էր ի գիրս, ի բուսարեր ձիթոյ՝ զոր շուշմայ անուանեն, լինել միւռոնի մերոյ և ոչ ի ծառոց ձիթենեաց» (պատասխանը՝ Թ. Ը., էջ 97):

ե. «էր ի գիրս ասացեալ և վասն սրբոց պատկերաց՝ եթէ ոչ ընդունին հայք ամենեկին» (պատասխանը՝ Թ. Ը., էջ 98):

զ. «Դրեալ էր և դայս ինչ թէ՝ զամենայն խաշս բեռեն» (պատասխանը՝ Թ. Ը., էջ 98):

է. «վասն երից օրրասացութեանցն գրեալ էր, զի՞ խաչեցար ասեմք և թէ մեր զսբասացութիւնս դայս ի դէմս երրորդութեանն երգէաք՝ որպէս և դուք» (պատասխանը՝ Թ. Ը., էջ 98—99):

ը. «Նաև այս ևս ամբաստանութիւն գրեալ էր զմէնչ, թէ ի սուրբ քառասնորդոն զկիթս անասնոց և զձու ճաշակեն ի շաքաթ և ի կիրակէ» (պատասխանը՝ Թ. Ը., էջ 99—100):

թ. «Գրեալ էր ի գիրս վասն մեր և այս ինչ, եթէ՞ գինեաւ միայն առանց ջրոյ խառնման մատուցանեն զպատարագն» (պատասխանը՝ Թ. Ը., էջ 100—101):

ձեւ հայ-բյուզանդական հետագա եկեղեցական փոխհարաբե-
րություններում ևս: Բանակցությունների ընթացքի մասին
մեզ հասած սկզբնաղբյուրները ուրիշ մանրամասնություններ
չգիտեն: Ներսես Լամբրոնացին Ալեքս Աքսուխի և Ներսես
Շնորհալու հանդիպման մասին հաղորդման շարադրանքը
ավարտում է հետևյալ խոսքերով. «Զայս ընկալեալ իմաստուն
առնն (Ալեքս Աքսուխ — Ա. Բ.) և օծտաբեր ընծայիւք պա-
տուեաց զերանելին, և առաքեաց խաղաղութեամբ ի դղեակն
Լամբրոն հանդերձ գերապատիւ իշխանին Օշնիւ, որ եկեալ
մնայր ժամանակս ինչ և վերստին դարձ առնէր ի հայրապե-
տական աթոռն՝ առ նախապատիւ եղբայրն»⁵¹:

Արշակ Տեր-Միքելյանն իր հանրածանոթ աշխատության
գերմաներեն տարբերակում Ալեքս Աքսուխին հանձնած ներ-
սես Շնորհալու «Գիր հաւատոյ խոստովանութեան» նամակը
համարում է նույն հեղինակի 1150 թվականին գրած «Բան
հաւատոյ» երկի բարեխիղճ ընդարձակումը (als eine sorg-
fältige Erweiterung seines schon 1150 geschriebenen Be-
kenntnisses «Über den Glauben»)⁵²: Ներսես Շնորհալու

ժ. «Դարձեալ՝ էր ի գիրս և ծիծաղական իրս, թէ զամենայն խաչս
իւրեանց յամենայն ամի նորոգ մկրտեն և օրհնեն» (պատասխանը՝ Թ. Ը.,
էջ 101—102):

Ժա. «Յցոյց մեզ գրեալս և զայս ինչ, թէ՛ լուաք յոմանց ի նոցանէ՛-
սան, թէ՛ Քրիստոս մարմին համագոյակից մեզ թանձր մահկանացու շարշարե-
լի երկրային ապականացու՝ և եղանելի ոչ առ ի կուէն, այլ անսպական
անօտ՝ անշարշարելի և անեղանելի. և թէ՛ երևեցաւ մարդ որպէս կամեցաւ,
եկեր և արբ իբրև առ Աբրահամու» (պատասխանը՝ Թ. Ը., էջ 102—104):

Ժբ. «Դրեալ էր վերստին զմէնչ, եթէ՛ վասն, այնորիկ ասնն մի բնու-
թին Քրիստոսի, որպես թէ ամենեկին ընկղմեցաւ՝ մարդկութիւնն յաստու-
ծութիւն անդր, ըստ օրինակի՝ զի կաթիլ մի քացախոյ և մեղեր ի ծով
անկեալ աներևութեանայ...» (պատասխանը՝ Թ. Ը., էջ 104):

Ժգ. «Ասացուք փոքր ինչ և վասն առաջաւորացն ի մէնչ անուանեալ
պահոց՝ զոր հայհոյէք տգիտաբար, Սարգսի ուրումն ասելով կախարդի էջ
և սկունդ ունողի ի յապստամբելոցն ի հաւատոյս մերոյ առասպելաբանելով
ի զանազան իրս վասն սորին, և պատմելով ստայօդ բանիւ առաջի ձեր»
(պատասխանը՝ Թ. Ը., էջ 105—106):

⁵¹ Թ. Ը., 1871, էջ 107.

⁵² A. Ter-Mikellán, Die Armentische Kirche in ihren Beziehun-
gen zur byzantinischen (vom IV bis zum XIII Jh.), Leipzig, 1892.

«Բան հաւատոյ»-ն⁵³ մեզ հետաքրքրող թղթի նախա-
տիպը լինել չի կարող, որովհետեւ, ինչպես արդեն տեսանք
վերևում, Ալեքս Աքսուխի միջոցով Կոստանդնուպոլիս առաք-
ված ծիսադավանաբանական թուղթը քննարկում է 14 ծիսա-
դավանաբանական խնդիր, իսկ խնդրո առարկա ուսանավորն
անդրադառնում է այդ հարցերից միայն մեկին՝ «սուրբ եր-
րորդության» ընկալման և խոստովանության հարցին:

Ալեքս Աքսուխը ավարտելով իր պաշտոնավարության
ժամկետը վերադառնում է Կոստանդնուպոլիս. «Իսկ դքսին
ի ընուլ ամի իշխանութեան իւրոյ՝ դարձ արարեալ ի թագաւո-
րական քաղաքն Կոստանդնուպոլիս, տարեալ ցուցանէր զնա-
մակ հաւատոյ Հայաստանեայց՝ բարեպաշտ արքային, որոյ
անուն Մանուէլ, և հայրապետին իւրեանց, հանդերձ ամենայն
կղերիկոսօք մեծի եկեղեցւոյն»⁵⁴,

Մանուէլ կայսրը չի հապաղում և ահա թագավորական
ժառա Սմբատ ներքինին, մինչև 1166 թ. սեպտեմբերը, Մա-
նուէլ Ա Կոմնենոսի թղթով հասնում է Հոռմկլա: Կայսերական
պաշտոնական թուղթը թվագրված է. «Գրեցաւ յամսեանն
սեպտեմբերի՝ յընդիքտիոնին ի տասն և հինգն»⁵⁵: Սա համա-
պատասխանում է 1166 թ. սեպտեմբեր ամսին: Ներսես Լամբ-
րոնացին այս դեսպանագնացության մասին պատմում է.
«և վաղվադակի գայր ոմն ի ներքինեաց պալատանն՝ թագա-
ւորական հրամանաւ առաքէ ի խնդիր սրբոյ եպիսկոպոսին,
գրեալ թուղթ առ նախապատիւ եղբայրն տէր Գրիգորիս կա-
թողիկոս ...»⁵⁶, իսկ դեսպանագնացը. «փութանակի անցեալ
գրազում դաւառօք, գայր հասանէր յաշխարհն Միջագետաց,

p. 88: Գրքի հայերեն թարգմանության մեջ (Ա. Տէր-Միքիլեան, Հայաս-
տանիայց եկեղեցին և Բիւղանդեան ժողովոց պարագայք, Մոսկուա, 1892,
էջ 161) այս մտքի որևէ համարժեք չկա: Յ. Շալանդոնն ավելի հեռու է
տարել այդ միտքը. «Versés n'aurait ici fait que copier de ses ouvra-
ges, écrit en 1150)», (F. Chalandon, Les Comnènes, t. II, p. 655, n. 1)

⁵³ Տե՛ս ներսէսի Շնորհալոյ Բանք շափաւ, Վենետիկ, 1928, էջ 181—
238:

⁵⁴ Թ. Ը., 1871, էջ 107:

⁵⁵ Թ. Ը., 1866, էջ 147, 1871, էջ 109:

⁵⁶ Ի. Ը., 1871, էջ 107:

ի հայրապետական աթոռն՝ զոր ի սկզբանն նշանակեցաք (իմա՝ Հոռմկլա—Ա. Բ.) և գտանէր վախճանեալ յայնմ ամի զկաթողիկոսն տէր Գրիգորիս՝ ի վեց հարիւր տասն և չորս⁵⁷ թուականին Հայոց. և բոլոր ազգիս ընտրութեամբ յաջորդ յաթոռն կարգեալ զարժանաւոր եղբայրն նորին զտէր Ներսէս⁵⁸,

Ղ. Ալիշանն այս դեսպանագնացի մասին գրում է. «Հրովարտակը հանձնեց Սմբատ Արուխանումբ պատուաւոր պալատականի մը, որ յանուանէն կ'իմացուի մեզի ազգակից ըլլալ»⁵⁹, Մեծանուն հայագետի վերոբերյալ տողերի հիմքը Սմբատի միջոցով Ներսես Շնորհալու Կոստանդնուպոլիս ուղարկված պատասխան նամակի հետևյալ հատվածն է. «...և արժանաւոր իսկ էք՝ որպէս լուաք ի բազմաց, մանաւանդ ի սուրբ թագաւորութեանդ հաւատարիմ ծառայէ՝ յԱրուխէզ»⁶⁰, Կարելի է ենթադրել, որ այս հատվածում Ներսես Շնորհալին նկատի ունի Մանուել Ա-ի փեսա Ալեքս Աբուլխին, առաւել ևս՝ Սմբատի միջոցով Հոռմկլա հասած թղթում նրա մասին կայսրը գրում է. «...զոր ծանեալ թագաւորութիւնս մեր ի սիրեցեալ փեսայէն մերմէ պոստոստաւտօղէն»⁶¹, Եթէ նկատի ունենանք, որ 'Αξούχ անվան է-ին սխալ տառադարձման հետևանքով կարող էր ընկալված լինել իբրև թ, ապա պետք է հավանական համարել մեր ենթադրությունը, թէ Ներսես

57 Թ. Ը.-ի. Երուսաղեմի 1871 թ. հրատարակության մեջ ծանոթագրված է. «հինգ օր. տասն և հինգ» (էջ 109): Այս ընթերցումը պետք է համարել վավերագրի գրման ճիշտ թվականը, որն արդարացիորեն ընդունում է նաև Ղ. Ալիշանը (Շնորհալի և պարագայ իւր, էջ 415):

58 Թ. Ը., էջ 109: Գրիգոր Գ-ի մահվան և Ներսես Գ-ի կաթողիկոս օծվելու թվականի մասին տես, Պողոս Անանեան, Ս. Ներսէս Շնորհալի կաթողիկոս Հայոց, «Բազմավէպ», 1975, էջ 351, ծան. 83: Հեղինակն արդարացիորեն նշում է, որ «նախընտրելին պետք է նկատվի ՌԺՆ Հայոց Թւականը»: Սակայն չգիտենք, թե ինչպես է Պողոս Անանեանը որոշել Սմբատ ներքինու բերած նամակի օրը («սեպտ. 14»), որը և անվերապահորեն ընդունել է ևսն Ջեքիյանը (տե՛ս Ասան Ալֆրեան, Համամիութենական տրամախօսութիւն մը ԺԲ դարուն, Բազմավէպ, 1977, թիւ 3—4, էջ 633):

59 Ղ. Ալիշան, Շնորհալի և պարագայ իւր, Վենետիկ, 1873, էջ 415:

60 Թ.—Ը., էջ 116:

61 Թ. Ը., էջ 108:

Շնորհալու թղթում հանդիպող Արուսե Նույն Ալեքս Աքսուխ զորահրամանատարն է⁶²։ Ներսես Շնորհալու այս նամակում Ալեքս Աքսուխի և նրա հետ Կոստանդնուպոլիս ուղարկված թղթի մասին մի ակնարկ ևս կա. «...որպէս զի զերբեմն աւանդեալ գրով բան հաւատոյ դուզնաքեայ ինչ՝ ի խնդրոյ Քրիստոսասէր ոգւոյ և արժանաւոր սուրբ Թագաւորութեանդ փեսայի պռօտօստոռատօնին»⁶³։

Ինչպես վկայում է ամենաուշը 1166 թ. սեպտեմբերին Հռոմկլա հասած Մանուել Կոմնենոսի թուղթը, Սմբատի դեսպանագնացության նպատակներից մեկն էլ Ներսես Շնորհալուն Կոստանդնուպոլիս ուղեկցելն էր. «...առաքեաց առ ձերդ պատուականութիւն զսպասաւոր պալատանս զՍմբատ՝ յաղագս եկաւորելոյ եղբօրն ձեր...»⁶⁴։ Սակայն, ինչպես բացատրում է Ներսես Լամբրոնացին, «անհնար էր յայնժամ զխնդիր Թագաւորին կատարել»⁶⁵, որովհետև Գրիգոր Գ-ի մահից հետո կաթողիկոս օծված Ներսես Շնորհալին ծանրաբեռնրված էր եկեղեցական գործերով։

Մանուել Կոմնենոսի Սմբատի միջոցով Հռոմկլա ուղարկված թղթում դավանաբանական և ծիսական ոչ մի հարց չի շոշափվում, շեշտվում է միայն եկեղեցական միության անհրաժեշտութիւնը. «...զոր առաւել ևս մանաւանդ Աստուած պահանջէ յիմում Թագաւորութենէս, և քան աշխարհական աթոռոյս բազմապատիկ հոգոց՝ այսմ մանաւանդ հոգ տանել աթոռոյ հաստատութեան, և որքան կարողութիւն է, փոյթ ունել և ջան յաղագս ուղղութեան ամենայն քրիստոնէից»⁶⁶։ Սակայն այս զուտ «քրիստոնեական» բանակցութիւններն էլ պետք է գաղտնի կամ զգուշավորությամբ կատարվեր. «Եւ

62 Տարբեր կարծիք ունի Միքայել Չամչյանը. «առաքեաց վաղվաղակի զմի ոմն ի ներքինեաց իւրոց՝ Սմբատ անուն՝ հայ ազգաւ, ընդ նմին և զմի ի ծառայից իւրոց Արուս անուն հայ...» (Մ. Չամչեան, Պատմութիւն Հայոց, հ. Գ, էջ 99)։

63 Թ. Ը., 1871, էջ 110։

64 Թ. Ը., 1871, էջ 109։

65 Թ. Ը., 1871, էջ 109։

66 Թ. Ը., 1871, էջ 108։

արդ՝ խորհուրդ առեալ՝ ձեր արագ առաքել առ թագաւորութիւնս մեր հանդերձ ամենայն զգուշութեամբ եւ պատրաստութեամբ զբանաւոր եղբայրդ ձեր...»⁶⁷։ Հետաքրքիր է, թե ումի՞ց կամ ո՞ր քաղաքական միավորից պետք է զգուշանար կաթողիկոսի կողմից Կոստանդնուպոլիս գնացող Ներսես Շնորհալին. Հալեպի աթաբեկութիւնից, Իկոնիայի սուլթանութիւնից, Ռուբինյան իշխանութիւնից, արևելքի լատիններէից, թե բոլորից էլ։ Մանուելի թղթում Սմբատի մասին նաև ասվում է. «որում և հրամայեցաւ պատմել ձեզ զամենայն բանս զայս. կարող էք հաւատալ առ ի դմանէ ասացելոցն...»⁶⁸։ Ուրեմն, բացի նամակից, Սմբատը Մանուել Ա Կոմնենոսի անունից բանավոր խոսելիք ուներ հայոց կաթողիկոսի հետ։ Ուսումնասիրութեան ներկա փուլում հարց է առաջանում. արդյոք Սմբատի պատմելիքը վերաբերում էր եկեղեցածիսակա՞ն հարցերի, թե՞ քաղաքական խնդիրներին։

Ներսես Շնորհալու պատասխանը, որը պահպանել է «Պատճառ խնդրոյ միաբանութեան» ժողովածուն, բաղկացած է երեք մասից⁶⁹։ Ներսես կամբոնացու կազմած ժողովածուի մեջ հիշատակված չէ, թե ով է այն Կոստանդնուպոլիս հասցրել, թեև Ղ. Ալիշանը կարծում է. «Շնորհալին յանձնեց կայսեր նուիրակին (իմա՝ Սմբատին—Ա. Բ.)՝ անոր բերած թղթին պատասխանը»⁷⁰։ Ներսես Շնորհալին էլ, Մանուելի օրինակով, ինչ-ինչ բանավոր ցուցումներ է տվել Կոստանդնուպոլիս վերադարձող դեսպանագնացին. «Կարող էք սակաւութն զբազումս իմանալ մտաւորական տեսութեամբ, և զոչ

67 Թ. Ը., 1871, էջ 108։

68 Թ. Ը., 1871, էջ 109։

69 Առաջինը պաշտոնական թուղթն է՝ նման վավերագրերին յուրահատուկ թղթառաջրով և վերջարանով, երկրորդը՝ «Մահմանք հաւատոյ Հայաստանեայց եկեղեցւոյ» դավանաբանական գրվածքը, երրորդը՝ «յաղագս աւանդութեան եկեղեցւոյ» ծիսակարգին վերաբերող գրութիւնը (Թ. Ը., 1871, էջ 109—143)։

70 Ղ. Ալիշան, Շնորհալի և պարագայ իւր, էջ 418։ Այս տեսակետը ամենահավանականն է, քանի, որ, ինչպէս տեսանք, Սմբատի առաքելութեան հիմնական նպատակն էր Կոստանդնուպոլիս վերադառնալ Ներսես Շնորհալու հետ։

պարունակեալսն գրով՝ բանականքդ պատմեսցեն բանիւ առաջի սուրբ թագաւորութեանդ»⁷¹։

Պաշտոնական թղթում ներսեւ Դ-ը շնորհակալություն է հայտնում նամակի համար, «որով պատառեցաւ քորձն սգոյ առ ի մէնջ», խոսում է Կոստանդնուպոլիս մեկնելու բյուզանդական հրավերի և դրա անիրագործելիության մասին և դրա փոխարեն ինքն է կայսրին հրավիրում արեւելք⁷², քանի որ «ոչ այնքան բարբարոսական պատերազմաց յաղթութեամբք և ամրագոյն քաղաքաց առմամբ՝ անուն թագաւորութեան ձերոյ բարձրանայ, որչափ եկեղեցւոյ Քրիստոսի առնելով խաղաղութիւն ընդ տիեզերս, և զպատերազմասէր թշնամւոյն խորտակելով զգէնսն մինչ իսպառ, որ է հեռ և նախանձ շարեաց և բանակոխն լինել ի վնասակար իրս, յորոց միջի է հայհոյութիւն անուանն Աստուծոյ»⁷³։

Նամակի ամբողջ ոգին շարադրված է հետևյալ տողերում. «ձեզ արժան է առնել, ոչ թագաւորական ահարկու զօրութեամբ, այլ քաղցրագոյն խոնարհութեամբ ձգել առ ձեզ զհեռացեալս»⁷⁴ և չինի «որպէս մինչև ցայժմ, պատճառ փախչելոյ մերոց ի ձէնջ՝ աւերումն եկեղեցեաց և սեղանոյ Աստուծոյ կործանումն և նշանաց Քրիստոսի խորտակումն և բազում նեղութիւնք պաշտօնէից և պէսպէս զրպարտութիւնք, որպէս և ոչ ի մէջ թշնամեաց Քրիստոսի՝ յորս մերձ եմք»⁷⁵։ Որպես մեկն իր ժամանակի խորագետ քաղաքագետներից, Շնորհալին նկատում է. «Քանզի, զոր օրինակ բարկութիւն աստուծոյ՝ որ մատնեաց զեկեղեցի ի ձեռս հեթանոսաց՝ վասն բաժանման եղև, և յետ բաժանելոյն՝ նոյն և զթութիւն Աստուծոյ առ քրիստոնեայս, և զօրացուցանել վերստին զթագաւորս և զզօրս քրիստոնէից, ոչ այլ իւրք լինիցի, բայց միաւորութեամբն դարձեալ ամենայն եկեղեցեաց Քրիստոսի»⁷⁶։ Այս-

71 Թ. Ը., 1871, էջ 120։

72 Ինչպես այս պահին, նույնպես և հետագայում, Հայոց կաթողիկոսները փորձում են խուսափել Մանուելի հետ հանդիպումից։

73 Թ. Ը., 1871, էջ 112։

74 Թ. Ը., 1871, էջ 113։

75 Թ. Ը., 1871, էջ 115։

76 Թ. Ը., 1871, էջ 113։

տեղ է, որ Ներսես Շնորհալին եկեղեցիների միության հողի վրա առաջ է քաշում Կիլիկյան Հայաստանի քաղաքական դրությունից բխող հետաքրքիր հարցադրում. բազմատարր քրիստոնեական բնակչության համախմբումը կարող էր նպաստավոր հանգամանք լինել այդ տարածքի քաղաքական միավորման համար⁷⁷: Այս ցանկության արդյունքն է նաև այն, որ Ներսես Շնորհալին գրում է, Բե իրէն հայտնի է, որ միության խնդրով Հոռմից ղեսպանություն է այցելել Կոստանդնուպոլիս⁷⁸, իսկ հայերն ու ասորիներն արդեն պայմանավորվել են խոսել համատեղ այդ հարցի շուրջը: Ներսես Շնորհալին նաև զգուշացնում է. «զի թէ տնօրինեսցէ Աստուած խօսել մեզ առ միմեանս, մի՛ եղիցի որպէս տեառն առ ծառայս և ծառայից առ տեառս»⁷⁹: Հետաքրքիր է նաև, որ պակասել են բյուզանդացիների ծիսական պահանջները և Ներսես Շնորհալին պատասխանում է միայն 10 վիճելի հարցի⁸⁰: Նկատելի է, որ Ալեքսի միջոցով Կոստանդնուպոլիս ուղարկված Բձթի համեմատությամբ, հարցերի հերթագայությունը փոփոխված է:

Առաջին ծիսական հարցը, որին անդրադառնում է Ներսես Շնորհալին, պատարագի հացի խնդիրն է. «զոր մեք և

77 Այս դրույթը շատ ավելի ընդգծված է Կիլիկիայի հետ սերտ առնչություններ ունեցող մի շարք հոգևոր գործիչների (Ներսես Լամբրոնացի, Վարդան Այգեկցի) երկերի մեջ, ի հակադրություն Հյուսիսային Հայաստանի վարդապետների, որոնց համար ծիսադավանաբանական հարցերում չնչին զիջումն անգամ հավասար էր ազգային նկարագրի և մշակութային ինքնատիպության խաթարման ու ինքնուրույնության կորստյան:

78 *SH' u H. -- G. Peck, Kirche .., S. 626.*

79 Թ. Ը., 1871, էջ 117:

80 Այդ հարցերն են. Ա) «յաղագս համագոյ երրորդութեանն և միաստուածութեանն և վասն տնօրէնութեանն որդւոյ...» (ամբողջովին այս խնդրին է նվիրված «Սահմանք հաւատոյ» վերնագրված թուղթը, Թ. Ը., 1871, էջ 120—130): Բ) Միսական հարցերից, քննվել են հետևյալները. ա) պատարագի հացի, բ) զինու բաժակի, գ) ծննդյան և մկրտության տոների, դ) զատիկի օրվա, ե) խաչեցարի, զ) խաչի օրհնութեան, ը) պատկերապաշտության, թ) առաջավոր պահքի և սուրբ Սարգսի (այս հարցերի մասին խոսվում է «յաղագս տւանդութեանց» թղթում, հմմտ. Թ. Ը., 1871, էջ 130—143):

Հոռվմայեցիք բաղարջ՝ և այլ եկեղեցիք՝ խմորուն կատարեն, և իւրաքանչիւր որ յիւրումն փութայ արդարանալ»⁸¹։ ԺԲ դարի երկրորդ կեսի բյուզանդական և պապական եկեղեցիների պայքարում սա ամենակարևոր խնդիրներից մեկն է, որի շուրջ գրվում են բազմաթիվ աշխատություններ⁸²։ Ցավոք, ժիսական խնդիրներ շոշափող այս թուղթը հույների հետ բանակցություններում հայոց կաթողիկոսների Կոստանդնուպոլիս ուղարկած և մեզ հասած քննվող ժամանակաշրջանի վերջին վավերագիրն է։ Հետաքրքիր կլիներ իմանալ, թե հետագայում ինչպիսի մոտեցում են ցուցաբերել այս կետին Հայոց կաթողիկոսարանում⁸³։ Ինչևէ, նկատվում է, որ կաթողիկ եկեղեցու հետ հայոց եկեղեցու այս հարցում ունեցած նույն ավանդությունը ներսես Դ Շնորհալին փորձում է եղապարծել բյուզանդացիների դեմ։

Հաջորդ երկու դիվանագիտական առաքելությունները 1169—1170 և 1171—1172 թթ. ղեկավարում էր «լիզիոն թագաւորութեան», «մայիստո» Թեորիանոսը։ Այս դեսպանադրնացությունների մասին հետաքրքիր տեղեկություններ են պահպանվել և՛ հայկական, և՛ բյուզանդական սկզբնաղբյուրներում։ Մեզ է հասել Հոռմկյայի Հայոց կաթողիկոսարանում կաթողիկոսի և հավաքված եպիսկոպոսների, աստվածաբանների հետ Թեորիանոսի վիճաբանությունների գրառված բը-

81 Խ. Ը., 1871, էջ 130։

82 H.—G. Beck, Kirche..., S. 609—629.

83 Օրինակ ներսես Լամբրոնացու «Ատենաբանության» մեջ նահանջ է նկատվում հարցի լուսարանման ներսես Դ Շնորհալու նախագծած ուղղությունից։ Լամբրոնացին կասկածի տակ է առնում և՛ խմորուն, և՛ անխմոր պատարագի հացի խնդիրը, համարելով, որ դա սոսկ ավանդություն է. «Ահա ուրմն ապականացու նիւթ՝ խմորեալն և անխմորն. սակայն եղեալ ի նոցանէ զիւրաքանչիւրն առաջի Աստուծոյ՝ Քրիստոսի մարմնոյն յիշատակ, և աղօթիւք սրբեալ, հաւատամք ի ձեռն ներգործութեան հոգւոյն լինել ապականացոյին՝ միութեամբ հոգւոյն Աստուծոյ ...» (Ներսէս Լամբրոնացի, Ատենաբանութիւն, Վննեոթիկ, 1812, էջ 134)։ Ներսես Լամբրոնացու մոտ խոսք անգամ չկա, որ Հայոց եկեղեցու նման, լատին եկեղեցին ևս որդեգրել է նույն ավանդությունը։

նագիրը⁸⁴։ Թեոդորիանոսը եկել է Հռոմկլա 1170 թ. իր հետ բե-
րելով Մանուել կայսեր պաշտոնական թուղթը՝ թվագրված
երրորդ ինդիքտիոնի նոյեմբեր ամսով⁸⁵։ Մեզ հետաքրքրող այս
ինդիքտիոնի երրորդ տարին, ըստ Դյուլզերի⁸⁶ և Ջեքիյանի⁸⁷ հա-
մապատասխանում է 1169 թ. սեպտեմբերի 1—1170 թ. օգոս-
տոսի 31 ժամանակահատվածին։ Ուրեմն՝ Թեոդորիանոսը կարող
էր դեսպանախմբով դուրս գալ Կոստանդնուպոլսից 1169 թ. նո-
յեմբերին, կամ դրանից հետո։ Թեոդորիանոսի առաջին «Տրա-
մախոսության» բնագիրը հայտնում է, որ նրա գլխավորած
դեսպանախումբը Հռոմկլա է հասել աշխարհի արարչագոր-
ծության 6678 թ., Մանուել կայսեր թագավորության 28-րդ,
իսկ ինդիքտիոնի՝ երրորդ տարում, մայիսի տասնհինգին, այն-
է՝ 1170 թ. մայիսի 15-ին։ Այս թվականի ճշտությունն է հաս-
տատում նաև Մանուել կայսեր վերը հիշատակված թղթի հա-
յերեն տարբերակը, որը, ըստ մեր կարծիքի, կրում է կաթո-
ղիկոսական դիվանատանը արձանագրվելու թվականը. «յամ-
սեանն մայիս, յընդիքտիոնին յերեքն»⁸⁸։

Հարց է առաջանում, թե ինչու՞ 1166—1170 թթ. ժամա-
նակամիջոցում Հռոմկլայի և Կոստանդնուպոլսի միջև դես-
պանագնացություն չի փոխանակվել։ Այս հարցադրման լա-
վագույն պատասխանը «Պատճառ խնդրոյ միաբանութեան»
ժողովածուի ներսեա կամբրոնացու հետևյալ ծանոթագրությու-
նն է. «զի թագաւորն՝ արեմտական աշխարհին շփոթմամբք
զբաղեալ՝ անկարանայր զելսն յարեւելս ըստ հայցուածոյ հայ-

⁸⁴ Թեոդորիանոսի մատենադրական ծառանգության մասին տե՛ս
A. Ehrhard, Theologie: In K. Krumbacher Geschichte der byzanti-
nischen Literatur von Justinian bis zum Ende des oströmischen
Reiches (527—1453).—München, S. 88—89; H.—G. Eeck, Kirche und
kirchliche..., S. 628; PG, t. 133, p. 113—298.

⁸⁵ PG, t. 133, p. 120—121; Հայերեն բնագիրը տե՛ս Թ. Ը., 1871,
էջ 144—145; Փատաթղթի սկզբում հայերեն և հունարեն բնագրերը համա-
պատասխանում են միմյանց, իսկ երկրորդ մասում՝ հիմնավորապես տար-
բերվում։

⁸⁶ Regesten der Kaiserurkunden, լավ. 1189.

⁸⁷ Լ. Ջեֆիեան, նշվ. աշխ., էջ 633։

⁸⁸ Թ. Ը., 1871, էջ 145։

քապետին»⁸⁹։ Արևմտյան աշխարհի «շփոթումներ» ասելով Ներսես Լամբրոնացին, հավանաբար, նկատի ունի Մանուել Ա Կոմնենոսի պատերազմները Բալկաններում, մասնավորապես՝ Հունգարիայում⁹⁰։

Թեորիանոսի դեսպանագնացության հատկանշական կողմըն այն է, որ այդ առաքելությանը մասնակցում է «զհայր վանաց հայոց» որ ի Փիլիպուպոլսեաց աշխարհէն, զՅովհաննէս, մականուն Ութման»⁹¹։ Բանակցություններում Հովհաննէսի մասնակցությունը ցույց է տալիս, որ Մանուելն արդեն հաշվի է նստում Փիլիպուպոլսի շրջանի հայ բնակչության հետ, որը նույն դարի 80-ական թվականներին վճռորոշ դեր է ստանձնում Բյուզանդիայի Բալկանյան քաղաքականության մեջ։ Թեորիանոսի և Ներսես Դ Շնորհալու միջև բանակցությունները շարունակվել են մինչև 1170 թ. հոկտեմբեր ամիսը, քանի որ կաթողիկոսի պատասխան թուղթը ունի «Գրեցաւ ի Թականութեանս հայոց վեց հարիւր ինն և տասն, յամսեանն Հայոց՝ արեգ և Հոռոմոց՝ հոկտեմբեր»⁹² թվագրումը։ Պահպանվել է Ներսես Շնորհալու այս թղթի հունարեն թարգմանությունը⁹³։ Բարեբախտաբար հունարեն բնագրում պահպանվել է նամակի վերջին պարբերությունը, որտեղ կաթողիկոսը հայտնում է, որ թշնամիների դեմ պատերազմելու համար կայսրին ուղարկում են մի փոքրիկ նվեր. երեք արաբական հովատակ և աղեղներ (ὄτινες καὶ ἐνώπιον τῆς ὁμῶν ὀψήδου καὶ μεγάλειότητος φέρουσι τι ἂφ' ἡμῶν, ἧχουν τρία Ἀρα-

⁸⁹ Թ. Ը., 1871, էջ 144։

⁹⁰ F. Chalandon, Les Comnènes, t. II, 487—492։ Այս արշավանքների մասին գրած նաև Միքայելը (Մ. Ա., 1871, էջ 452, հմմտ. M. S., t. III, էջ 326)։ Հետաքրքիր է, որ Միքայել Անորու և՛ բնագրում, և՛ հայերեն թարգմանության մեջ Մանուել Ա-ն պատերազմում է բուլղարների թագավորի դեմ։

⁹¹ Թ. Ը., 1871, էջ 144։ Հունարեն բնագրում. «τὸν ἄμα τῶ καθηγουμένῳ τῆς Ἀρχιεπισκοπῆς μονῆς τῆς ἐν Φιλιππουπόλει τῷ Ἀτμάνῳ...» (PG, t. 133, p. 120)։

⁹² Թ. Ը., 1871, էջ 153։

⁹³ Տե՛ս PG, t. 133, p. 213—224։

βικᾶ ἄλογα καὶ τοξάρια μουσουλμανικᾶ, αὐτὰν εἰ καὶ μικρὸν τί
εἰσιν, ἀλλ' οὖν μουσουλμανικὸν, ὅτι ἐπιβήσῃ ἐπὶ τοὺς ἵππους σου καὶ
συντρίβῃς τὰ τόξα τῶν ἐχθρῶν σου)⁹⁴; Հետաքրքիր է, որ «Պատ-
ճառ խնդրոյ միաբանութեան» ժողովածուում որեւէ ակնարկ
անգամ չկա այս նվերի մասին: Չի պահպանվել նաև Ներսեսի
գաղտնի թուղթը, որի մասին խոսվում է Թեոդորիանոսի երկ-
րորդ «Տրամախոսութեան» բնագրում⁹⁵:

Թեոդորիանոսը 1171—1172 թթ. նույնմբեր-փետրվարին կա-
տարած այցելության ժամանակ «օժտաբեր ընծայիւք»⁹⁶ իր
հետ բերում է 4 փաստաթուղթ: Վավերագրերից մեկը գաղտնի
էր (մυστική)⁹⁷, մյուսը՝ պաշտոնական⁹⁸, մեկը պատրիարքի
նամակն էր⁹⁹, մյուսը՝ Ներսեսի թղթի պատասխանը, որը
Մանուկի անունից գրել էր Միքայել Անքիալոս պատրիար-
քը¹⁰⁰: Այս դեսպանագնացության ժամանակ վիճաբանության
նյութ դարձած հարցերին Թեոդորիանոսն անդրադառնում է երկ-
րորդ «Տրամախոսության» բնագրում: Թեոդորիանոսի երկրորդ
այցելությունը ավարտվում է Քեսուն կատարած ուղևորու-
թյամբ, ուր հանդիպում և վիճաբանում է հակոբիկ եկեղեցու
աստվածաբան Թեոդոր Բար-Վահրունի հետ և հանձնում Մա-
նուկ կայսեր Միքայել Ասորուն ուղղված նամակը¹⁰¹: Ինչ-
պես տեղեկանում ենք Թեոդորիանոսի «Διδάξεις»-ի վկայու-
թյունից, այդ դեսպանագնացության մասնակցում էին նաև
Հովհաննես Ութմանն և Թարգմանիչ (ἐρμηνεύς)¹⁰² երեց (πα-
πᾶς)¹⁰³ Միքայելը:

«Պատճառ խնդրոյ միաբանութեան» ժողովածուն պահ-

94 PG, t. 133, p. 201:

95 PG, t. 133, p. 248 C 1—4:

96 Թ. Բ., 1871, էջ 154:

97 PG, t. 133, p. 233—236:

98 Նույն տեղում, էջ 236, հմմտ. Թ. Բ., 1871, էջ 154—156:

99 PG, t. 133, p. 237—240, հմմտ. Թ. Բ., էջ 157—159:

100 PG, t. 133, p. 224—232:

101 Հակոբիկյան ասորիների հետ բանակցությունների մասին տե՛ս
PG, t. 133, p. 277—297; M. S., t. III, p. 335:

102 PG, t. 133, p. 236:

103 Նույն տեղում, էջ 248:

պանել է այս դեսպանագնացութեան հետ Ներսես Շնորհալու Կոստանդնուպոլիս ուղարկած երկու նամակները. մեկը Մանուել Կոմնենոսի պաշտոնական թղթի պատասխանն է, մյուսը՝ պատրիարքական նամակի:

1173 թ. ամռանը մահանում է Ներսես Շնորհալին¹⁰⁴, Ներսես Լամբրոնացին նրա մահը թվագրում է Թեոդորեանոսի հետ երկրորդ հանդիպման տարով. «...ի նոյն ամի վերափոխէր զերանելի հայրապետն սուրբ՝ փոխադասեալ յանվախճանն խաղաղութիւն՝ յամսեանն օգոստոսի որ օր երեքտաւան էր՝ յաւուր հինգշաբթւոջ, և ի թուականիս հայոց ի վեց հարիւր քսան և երկու...»¹⁰⁵: Պետք է նշել, որ 1173 թ. օգոստոսի 13-ը հինգշաբթի չի եղել, հետևապես և անհնար է դրա վրա ժամանակագրական ճշտում կատարելը¹⁰⁶:

Մանուել Ա Կոմնենոսը, լսելով Ներսեսի մահվան և Գրիգոր Դ Տղա կաթողիկոսի օծման մասին, երրորդ անգամ է ձեռնկա ուղարկում Թեոդորեանոսին. «որպէս ղի սկսեալն, ասէ, ի նախնոյն և յերանելի հօրէն քո ի ձեռն քո կատարեսցի»¹⁰⁷: Իսկ դեսպանագնացը. «եկեալ յարեւելս, ի խոռվութենէ ճանապարհացն արգելաւ, և ոչ կարաց հասանել ի հայրապետական աթոռն՝ առ նորապսակ հայրապետն, այլ միայն զնամակն թագաւորական առաքեաց ի ձեռն հետիոտաց ոմանց ճարտարաց և հմտից ճանապարհին»¹⁰⁸: Կարծում ենք, որ վրկայված խոռվութիւնը բյուզանդական և լատին իշխանութիւնների դեմ Մլեհի իշխանութեան պատերազմական վիճակում գտնվելն էր¹⁰⁹:

¹⁰⁴ Ներսես Շնորհալու մահվան թվականի ժամանակի ճշգրտման համար մանրակրկիտ աշխատանք է կատարել Լևոն Զեքիյանը (հմտ. Առն Զեքիեան, Համաժողովեանական Տրամախօսութիւն մը ԺԲ դարուն, էջ 17, ծան. 13):

¹⁰⁵ Թ. Ը., 1871, էջ 165:

¹⁰⁶ Այս հանգամանքը նկատել է Լ. Զեքիյանը:

¹⁰⁷ Թ. Ը., 1871, էջ 166:

¹⁰⁸ Նույն տեղում: Այս հատվածում հետաքրքիր է «հետիոտաց ոմանց ճարտարաց և հմտից ճանապարհին» արտահայտությունը, որը խոսում է այդ ժամանակի միջազգային դիվանագիտական պրակտիկայում կիրառվող երևույթի մասին:

¹⁰⁹ R. Grousset, Histoire des Croisades, t. II, p. 568-569.

Նորընծա Գրիգոր Դ Տղա կաթողիկոսը, ընթերցելով Մանուել Ա Կոմնենոսի թուղթը¹¹⁰. «առաքեաց պատասխանի ընդ իմաստուն քահանայ ոմն Հոռոմ ազգաւ Կոստանդին անուն՝ որ ի նոյն քաղաքէ Հոռոմկլայէ էր և առաջի իւրեանց սընեալ»¹¹¹: Կոստանդին քահանային Կոստանդնուպոլիս ուղարկելու նպատակն էր. «որպես զի ձեռնադրեսցի արքեպիսկոպոս շրջաբնակ գաւառացն ի մայրաքաղաքն Յերապոլիս...»¹¹²: Արքեպիսկոպոսական այս թեմը պատկանում էր Անտիոքի պատրիարքական աթոռին և ունեւր ինն եպիսկոպոսութիւն¹¹³: Հերապոլիս-Մմպեճը Հոռոմկլային մոտ գտնվող քաղաքներից էր և կաթողիկոսի հովանավորյալին այդ տարածքի արքեպիսկոպոս նշանակելը, մեր կարծիքով, հավասարազոր էր թեմը կաթողիկոսին ենթարկելուն կամ նրա հետ սերտորեն համագործակցելուն:

Այս ենթադրութիւնն ավելի փաստացի կլիներ, եթե հիշենք, որ վաղուց ի վեր լատինների և հույների միջև պայքար էր գնում Անտիոքի պատրիարքական աթոռի համար: Խաչակրաց առաջին երկու արշավանքներից հետո հույները կորցնելով Անտիոքի պատրիարքական աթոռը անընդհատ փորձում էին վերադարձնել այն. 1165 թ. Մանուել Կոմնենոսին հաջողվեց Անտիոքում նորից հույն պատրիարք նստեցնել¹¹⁴, սակայն վերջինիս գործունեութիւնը Անտիոքում կարճ տևեց: Դեպքերի զարգացման նման պայմաններում աչք է զար-

110 Ո՛չ ինքնագիրը, ո՛չ էլ թարգմանութիւնը չեն պահպանվել:

111 Թ. Բ., 1871, էջ 163:

112 Նույն տեղում, էջ 166:

113 Հերապոլիսի արքեպիսկոպոսական թեմի մասին 1143 թ. գրված և 1178 թ. հայերեն. թարգմանված Նեղոս Դոքսապատեոսի երկի հայերեն բնագրում կարդում ենք. «զՅեռապալիս, որ կոչի Մըմպէճ, որ ունի եպիսկոպոս Թ.» (Նեղոսի Դոքսապատեի կարգադրութիւն պատրիարքական աթոռոցն, հրատ., Յ. Յիւկ, Վաղարշապատ, 1902, էջ 69): Պետք է միայն ավելացնել, որ այս երկի հայերեն թարգմանիչները վերոհիշյալ Կոստանդինը և Ներսես Լամբրոնացին են:

114 C. I. Cahen, La Syrie du Nord, p. 412.

նում այն փաստը, թե ինչու՞ հայոց կաթողիկոսը իր թեկնածուին Հերապոլսի արքեպիսկոպոս ձեռնադրելու համար խնդրում էր ոչ թե Անտիոքի լատին պատրիարքին, այլ հռոմեական Կոստանդնուպոլսում նստող Անտիոքի հուլյն պատրիարքին, «...և աղաչեմք, զի առցէ դա (Կոստանդինը—Ա. Բ.) զձեռնադրութիւն արքեպիսկոպոսութեան մայրաքաղաքին Յերապոլսի և կողմանցս Եփրատայ, ի պատրիարքէն Անտիոքաքանդի և արժանի իսկ է սրբութեամբ և իմաստութեամբ և հասակաւ կատարեալ գոլով»¹¹⁵, ինչպես տեղեկանում ենք Դրիգոր Դ կաթողիկոսի թղթի առիթով Ներսես Լամբրոնացու գրած ծանոթագրութիւնից, հիշատակված դեսպանագնացի հետ Կոստանդնուպոլիս են մեկնել. «իշխանք ի տիրական աթոռոյն»¹¹⁶, Կաթողիկոսական դեսպանախումբը Մանուելին հանդիպում է «յորժամ ել»¹¹⁷ յարեելս ի պատերազմ՝ ընդդէմ այլազգի սուլտանին Իկոնիոյ»¹¹⁸, Մանուել Կոմնենոսը Ղլիճ Արսլանի դեմ պատերազմելը սկսել էր 1175 թ.¹¹⁹, Այս պատերազմի մասին Գրիգոր Դ Տղան իր թղթում գրում է. «որպէս և տեսանեմք, զի արկիք հիմն ի պէտս փրկութեան եկեղեցեաց՝ ելեալ ի հանդէս ընդդէմ անօրինաց, և աղօթեմք զտեսանել զյաղթութեան կատարումն»¹²⁰, Կաթողիկոսը կայսրից խնդրում է. «թեթևացուցանել խնդրեմք ի նախակարգեալ գլխոցն...»¹²¹, խոսքը վերաբերում է բյուզանդական 9 պահանջներին, որոնք դիմադրութեան ալիք էին բարձրացրել հայոց եկեղեցական թեմերի մի մասում:

Կայսրը Կոստանդինին ուղարկում է. «ի քաղաքն թագաւորական՝ մինչև ի դարձն իւր ի պատերազմէն իսմայէլական ազգին»¹²²,

¹¹⁵ Թ. Ը., 1871, էջ 167—168:

¹¹⁶ Նույն տեղում, էջ 168:

¹¹⁷ Թ. Ը., 1871, Բ. հրատարակութեան մեջ ստղատակում կարդում ենք. «հինգ օր. էր» (էջ 168):

¹¹⁸ Թ. Ը., 1871, էջ 168:

¹¹⁹ F. Chalandon, Les Comnènes, t. II, p. 503.

¹²⁰ Թ. Ը., 1871, էջ 167:

¹²¹ Նույն տեղում, էջ 157:

¹²² Նույն տեղում, էջ 168:

Կոստանդին քահանայի Կոստանդնուպոլսում գտնվելու շրջանում, 1176 թ. սեպտեմբերից ոչ ուշ՝ այն օրերին, երբ կայսրն արևելքում էր, Գրիգոր Դ Տղան Մանուել Ա կայսրին առաքում է ևս մեկ թուղթ։ Ինչպես ժամանակին ապացուցել ենք, «Արարատ»-ում Արշակ Տեր-Միքելյանի հրատարակած «Թուղթը գրված է կամ 1175 թ. վերջին, կամ էլ, որն ավելի հավանական է թվում մեզ, 1176 թ.՝ մինչև սեպտեմբերի 17-ը»¹²³։ Կարելի է միայն ենթադրել, թե Մանուել Կոմնենոսը չի գոհացել Կոստանդին քահանայի միջոցով ուղարկված թղթի այն մտքով, որ Գրիգոր Դ Տղան ներսես Գ Շնորհալու ասածներին համամիտ է։ Կայսրը նամակ է գրել և Գրիգոր Դ Տղային պարտադրել՝ շարադրել դավանաբանական խնդիրների վերաբերյալ իր տեսակետները¹²⁴։

Բյուզանդիայի և Իկոնիայի միջև ծագած պատերազմը ողբերգական հետևանքներ ունեցավ կայսրության համար. «և յաղթեցաւ բարեպաշտ Թագաւորն յայլաղգի սուլտանէն

123 Տե՛ս Ա. Բոգոյան, Գրիգոր Գ Փոքր Վկայասերին վերագրված մի թղթի մասին, «Լրարեր», 1978, № 3, էջ 96։ Արշակ Տեր-Միքելյանի հրապարակած փաստաթուղթը հայագիտության մեջ առաջին անգամ Գրիգոր Դ Տղային վերագրել է Մաղաթիա Օրմանյանը (Ազգապատում, Կ. Պոլիս, 1912, էջ 1473—1474)։ Նրանցից անկախ նույն տեսակետն է պաշտպանել Լևոն Զեքիյանը (տե՛ս նշվ. աշխ., ծան. 2)։ Նրանց կատարածին մենք ծանոթացել ենք միայն վերոհիշյալ հոդվածը հրապարակելուց հետո։ Մաղաթիա Օրմանյանը սխալմամբ այս թուղթը նույնացնում է «Թուղթ Գրիգորիսի կաթուղիկոսի հայոց ձայնակցութեամբ ընդհանուր ժողովոյ հայոց՝ պատասխանի Թագաւորին հոռոմոց Մանուելի, յորում և ուղղափառ դաւանութիւն ըստ խնդրոյ արքային՝ ձայնակցութեամբ և ձեռնագրով ամենայն Հայաստանեայց եպիսկոպոսաց» (Թ. Ը., 1871, էջ 181—192) նամակի հետ։ Այս դրույթը քննադատության չի դիմանում։ «Արարատ»-ում հրապարակված թուղթը սոսկ պաշտոնական նամակ է, պատասխանը՝ Մանուելի ինչ-որ նամակի, իսկ «Պատճառ խնդրոյ միարանութեան» ժողովածուի մեջ տեղ գտած թուղթը պատասխանն է «Թուղթ բարեպաշտ Թագաւորին հոռոմոց էմանուելի՝ զոր գրեաց պատասխանի Գրիգորի Կաթուղիկոսի Հայոց» (Թ. Ը., 1871, էջ 169—175)։ Ավելի մանրամասն տես մեր հրապարակած հոդվածում։

124 Ա. Բոգոյան, Գրիգոր Գ Փոքր Վկայասերին վերագրված մի թղթի մասին, էջ 97։

Խլիճասլանայ մերձ յիկոնիոն, ի տեղւոջն՝ որ կոչի Մելի-
 տենի, յամսեանն սեպտեմբերի, և թուարերութեանն Հայոց
 ի վեց հարիւր քսան և հինգ¹²⁵։ Ինչպես տեղեկանում ենք
 Նեքսես կամբրոնացու կազմած ժողովածուից, Կոստանդին
 քահանան մեկ տարի մնացել է մայրաքաղաքում. «Եւ եղև
 յամել թագաւորին ի պատերազմ դամ մի, և նորա մնալ ի
 քաղաքին»¹²⁶։ Ուրեմն Կոստանդինը 1175—1176 թթ. Կոս-
 տանդնուպոլսում մնացել է, ապա՝ «յորժամ ժամանեաց բա-
 րեպաշտ թագաւորն ի թագաւորականն քաղաք, ետ ձեռնա-
 դրել սրբազան պատրիարքին զքահանայն Կոստանդին՝ արք-
 եպիսկոպոս, ըստ խնդրոյ կաթողիկոսին, և կոչեալ առաջի՝
 գրեաց պատասխանի ինքն և մեծ եկեղեցին հանդերձ պատ-
 րիարգօքն և գումարեալ ժողովովն զայսոսիկ»¹²⁷։

Միրիոկեֆալեի մոտ բյուզանդական զորքի ջախջախու-
 մից և խնդրած հաշտությունն ստանալուց հետո, Մանուել Ա.
 Կոմնենոսը վերադառնում է մայրաքաղաք, Կոստանդին քա-
 հանային արքեպիսկոպոս օծում։ Հայոց եկեղեցու հետ եկե-
 ղեցական բանակցությունները քննարկելու նպատակով հրա-
 վիրված եկեղեցական ժողովը վավերացնում է պատրիարքա-
 կան նամակը, որի հետ Մանուել Ա. Կոմնենոսը Հռոմկլա է
 ուղարկում նաև իր անունից գրված պաշտոնական թուղթը՝
 թվագրված. «գրեցաւ յամսեանն ի յունվարի և յընդիքտիոնին
 ի տասն»¹²⁸։ Ուրեմն պետք է ենթադրել, որ Կոստանդինը
 Հռոմկլա է հասել ամենաուշը 1177 թ. հունվարին։ Այս թղթե-
 րից երևում է, ինչպես նկատել է Մ. Օրմանյանը, որ բյուզան-
 դացիները արդեն միայն մեկ պահանջ են ներկայացնում Հա-
 յոց եկեղեցուն, այն է՝ ընդունել Քրիստոսի երկու բնությու-

125 Խ. Ը., 1871, էջ 168։ Մեր բնագրում Մելիտենեի է կոչվում բյու-
 զանդագիտության մեջ քաջ հայտնի Միրիոկեֆալեի ճակատամարտը, որը
 տեղի է ունեցել 1176 թ. սեպտեմբերի 17-ին։ Այն Մելիտենեի է անվա-
 նում նաև Սմբատը (Սմբատ, էջ 193)։

126 Խ. Ը., 1871, էջ 168։

127 Նույն տեղում, էջ 169։

128 Նույն տեղում, էջ 175։

ներ: Կոստանդնուպոլսի և Անտիոքի պատրիարքների հետ պատրիարքական նամակը ստորագրել է 18 մետրոպոլիտ:

1178 թ. կատարելով «զփրկագործ աուրս շարշարանաց տեսուն մերոյ Յիսուսի Քրիստոսի ի միասին»¹²⁹, հրավիրյալներն սկսում են Հռոմկլայի հայտնի ժողովը, որի մեջ հաստատված թղթերը դեսպանագնացների ուղեկցությամբ «հասնալ...ի Կեսարիա՝ արգելան վասն խռովութեան ճանապարհի և դարձան յետս»¹³⁰: Հռոմկլայի ժողովին մասնակցել են նաև «յեպիսկոպոսապետն ասորոց, վարդապետք և իմաստուն արք»¹³¹: Ապա հասնում է Մանուել կայսեր մահվան լուրը, որով և ընդհատվում է հայ-բյուզանդական եկեղեցաքաղաքական բանակցությունների այս բուռն շրջանը:

Նկատի ունենալով Բյուզանդիայի քաղաքական շահերը, դիվանագիտական հարաբերությունների այս ժամանակաշրջանը պայմանականորեն հնարավոր է բաժանել մի քանի փուլի:

ա) 1165—1166 թթ. հայ-բյուզանդական եկեղեցաքաղաքական հարաբերությունների սկզբնավորման փուլ: Բյուզանդիայի միտումն է ամրապնդել իր դիրքերը Կիլիկիայում, շահագրգռել հայկական բնակչությանը: Այդ պատճառով իսկ քննվում են դավանածիսական հարցեր, սակայն բյուզանդացիները որևէ պահանջ չեն պարտադրում: Բանակցությունները վարում են բյուզանդական աշխարհիկ պաշտոնյաները:

բ) 1166—1169 թթ. Բյուզանդիան իր ուշադրությունը սեղեռել է արևմուտքին, հայոց եկեղեցու հետ հարաբերությունները ժամանակավորապես դադարեցվում են:

գ) 1169—1175 թթ. Մանուել Ա Կոմնենոսը վերսկսում է բանակցությունները հայերի հետ: Քաղաքական տեսանկյունից Մանուելին կրկին հրապուրում է արևելքը: 1169 թ. Երուսաղեմի թագավորի հետ արկածախնդրական արշավանք է ձեռնարկվում դեպի Եգիպտոս, սրվում են հարաբերություն-

129 Նույն տեղում, էջ 180:

130 Նույն տեղում, էջ 200:

131 Նույն տեղում, էջ 180:

ները Ֆրիդրիխ Բարբարոսայի դաշնակից Իկոնիայի սուլթանության հետ: Բյուզանդիան քայլեր է ձեռնարկում մոտենալու Հռոմի պապական եկեղեցուն: Մանուել կայսրը որոշում է հարձակման անցնել հայոց եկեղեցու դեմ և պարտադրում է 9 ծիսադավանաբանական պահանջ: Բյուզանդական դեսպանագնացությունները ղեկավարում է թագավորական ծառա (Λειτουργ) Թեոդորանոսը: Բանակցություններին մասնակցում է նաև Փրիլպուպուսի հայկական վանքերից մեկի առաջնորդ Հովհաննես Ութմանը:

դ) 1175—1176 թթ. Մանուելն արշավում է արևելք՝ պատերազմելու Իկոնիայի սուլթանության դեմ: Առաջին անգամ այս բանակցությունների պատմության մեջ դեսպանագնացություն է ձեռնարկում Հայոց կաթողիկոսը: Բանագնացն է Հռոմկլայում մեծացած Կոստանդին հույն քահանան:

ե) 1176—1178 թթ. Բյուզանդիան ամբողջովին կորցնում է իր դիրքերը Կիլիկիայում և Փոքր Ասիայում: Մանուելը 1176 թ. սեպտեմբերին պարտվում է Միքիոկեֆալեի մոտ: Հայոց եկեղեցու հետ հարաբերություններում բյուզանդական կայսրը ստիպված է հրաժարվել 8 ծիսական պահանջներից և խնդրել, որ կաթողիկոսն ընդունի միայն մեկ՝ դավանաբանական կետ: Ակնառու է արևելքում Բյուզանդիայի քաղաքական ձախողման դերը եկեղեցական բանակցություններում՝ զիջումներ կատարելու, իր դիրքերը վերանայելու գործում:

Հայ-բյուզանդական դիվանագիտական հարաբերությունների այս ամփոփ պատմության մեջ փորձեցինք ցույց տալ, որ քաղաքական ակնկալիքներ ունեին ոչ միայն բյուզանդացիները, այլ նաև Հռոմկլայի կաթողիկոսարանը¹³², որը հայ իշխանական ընտանիքները իր հովանու տակ համախմբելու քաղաքականություն էր որդեգրել:

¹³² Այս բանակցությունները զուտ եկեղեցադավանաբանական հողի վրա են քննում Լ. Ջեքիյանը և Ա. Քեշիշիանը. տե՛ս Լ. Ջեֆրեան, Համամիութենական տրամախոսություն ..., Բազմավէպ; 1977, թիւ 3—4, A. Keshishian, The problem of church Unity in Twelfth century, «Հասկ» (հայագիտական տարեգիրք) նոր շրջան, Անթիլիաս, 1980, էջ 91—106:

Ինչպես տեսանք, 1165—1178 թթ. հայ-բյուզանդական
եկեղեցաքաղաքական բանակցություններն իրենց շոշափած
հարցերով դուրս են գալիս եկեղեցական միության շրջանակ-
ներից: Դրանք պետք է կապվեն Հոռոմիլայի Հայոց կաթողիկո-
սության քաղաքական միտումների հետ*:

* Կիլիկիայի հայկական թագավորության պատմության ուսումնա-
սիրությունը արդիական է նաև այսօր, այդ պետության կործանումից վեց
դար հետո: Պատմության ժամանակակից կեղծարարները՝ թուրքական պաշ-
տոնական պատմագրության և պետության ներկայացուցիչները վերջերս
պետական մեղադրանք են ներկայացրել Բրիտանական հանրագիտարանի
թուրքերեն թարգմանության հրատարակչին, որն իր հրատարակության մեջ
համարձակվել է հիշատակել ԺԲ դարում «Հարավային Անատոլիայում»
հայկական պետության գոյության մասին: Ըստ մամուլում լույս տեսած
հաղորդագրությունների պետական մեղադրողը դատարանից պահանջել է
չորս ու կես տարվա բանտարկության դատապարտել Բրիտանական հան-
րագիտարանի հրատարակչին՝ թուրք բնակչության մեջ «անբաւարարա-
կան» պրոպագանդելու և «ազգային-հայրենասիրական զգացմունք-
ները վիրավորելու համար (տե՛ս 33 рублем, № 13 (1394), 1987, с.
24, № 2, 1987, № 1, էջ 228): Ցավով պետք է արձանագրել, որ կեղծա-
րարները հետևողականորեն ոչնչացնում են Կիլիկիայում և հայկական լեռ-
նաշխարհում պահպանված հայկական հուշարձանները, խեղաթյուրում են
դրանց էթնոմշակութային պատկանելությունը (այդ մասին տե՛ս Դեյլո
Բալբաանով, Հարուստ ժառանգության բարբարոսական քանդումը, «Նրե-
վան» շաբաթաթերթ, Սոֆիա, 1986, հոկտեմբերի 18, էջ 1, 3, հմմտ. նաև
«Սովետական Հայաստան» ամսագիր, Երևան, 1987, № 4, էջ 25—27:
Թուրքիայից ուղարկված այս հոդվածը առաջին անգամ հրապարակվել է
բուլղարերեն «Отечествен фронт» օրաթերթի 1986 թ. հոկտեմբերի 8-ին
համարում):

Հ Ա Պ Ա Վ Ո Ւ Մ Ն Ե Ր

ՀԳ — ՀՄՄՀ ԳԱ Լրագիր հասարակական գիտությունների

ՀԱ — Հանդես Ամսօրեայ

ՊՐՀ — Պատմա-բանասիրական հանդես

ՏԳՀ — ՀՄՄՀ ԳԱ Տեղեկագիր հասարակական գիտությունների

АДСВ—Античные древности и средние века

ВВ—Византийский временник

ВО—Византийские очерки

ВОН—Вестник общественных наук АН Арм.ССР

BS—Byzantinoslavica

EI—Encyclopedie d' Islam

JA—Journal Asiatique

PG—J.—P. Migne, Patrologiae cursus completus. Series graeca.

REArm.—Revue des études Arméniennes

REB—Revue des études Byzantines

RH—Revue historique

RHC—Recueil des historiens des Croisades

Р Е З Ю М Е

Армянские княжества, вплоть до конца XII в. самостоятельно существовавшие на территории Киликии, тесно связанными политическими и экономическими узами с Византийской империей *de jure* признавали ее сюзеренитет. Империя в этом регионе держала многочисленную армию и периодически назначала своих военачальников-правителей. Но вопреки активной политике Византии Рубенидскому армянскому княжеству удалось объединить почти все районы Киликии, во второй половине XII в. выйти из-под опеки империи и добиться признания независимости в качестве самостоятельного царства.

Направления византийских походов и завоеваний в первых трех десятилетиях XII в. указывают на то, что главной задачей византийской политики, помимо завоевания северного и южного побережий Малой Азии, было изгнание сельджукских племен с сухопутного пути Никея—Аталия. Замечается, что определяющими в византийской восточной политике в Малой Азии в 20—30-е годы XII в. были взаимоотношения между Иконийским султанатом и Данишмендидским эмиратом. Византийская империя смогла использовать в своих политических целях вражду правящих кругов этих государств. Киликийское армянское княжество Рубенидов не только участвовало в этой борьбе, но и в 1132—1136 гг., во время византино-данишмендидского конфликта, являлось союзником эмирата. Этим объясняется и тот факт,

что армянские и византийские источники называют эмиров Данишмендидов армянами, а государство—армяно-тюркским (по византийским источникам—*Περσικὴ ραυία*). Особенность византийской восточной политики в 20—30-е годы XII в. состояла в том, что она не считалась с реальностью и продолжала следовать пунктам мирного договора, заключенного в 1108 г. между князем Антиохии Боэмундом и Алексеем I Комнином. С Иконийским султанатом и Данишмендидским эмиратом византийская дипломатия вела ту же политическую линию в 20—30-е годы XII в., что и с Антиохийским и Киликийским княжествами, пытаясь препятствовать свободному выходу названных государственных единиц к морю.

В борьбе за овладение крепостью Каркар, наряду с двумя армянскими вельможами (братом католикоса Григора III—Василом Тга и Микаелом Армянинчом), участвовали также Данишмендидский эмират, Рубенидское и латинские княжества региона. Конфронтация Левона I и князя Антиохии Раймунда Пуатье закончилась крупной политической победой Антиохийского княжества, вследствие чего Левон I Рубенид стал пленником Раймунда. Последнее обстоятельство сказалось на внутриполитическом положении Киликийского армянского княжества. В Киликии начинается междоусобица, главными инициаторами которой, как выясняется, были сыновья Левона. Борьба достигла своей кульминации накануне первого похода Иоанна II в Киликию и Северную Сирию. Византийская империя внимательно следила за внутри- и внешнеполитической борьбой Киликийского армянского княжества. Не исключено, что византийцы активно вмешивались в эту борьбу. Империя, скрупулезно изучив политическую обстановку интересующего нас региона, незамедлительно подняла военные силы в дальний поход. Независимость Киликий-

ского и Антиохийского княжеств оказалась под угрозой в результате византийской кампании.

В восточной политике Византийской империи первой половины XII столетия выделяются первый (1136—1138) и второй (1142—1143) походы императора Иоанна II Комнина в Киликию и Северную Сирию. Однако нужно отметить, что если первый поход завершился удачно, то второй имел более скромные результаты. По сведениям византийских источников XII—XIII вв., первая северосирийская экспедиция Иоанна II была карательным походом, направленным в первую очередь против Киликийского армянского княжества, а уж затем — против латинского государства Антиохии. Изучение всех источников дало нам возможность установить, что главными целями византийских походов на Северную Сирию являлись:

- а) захват побережья Средиземного моря от Аталии до Триполи;
- б) подчинение Киликийского армянского княжества, которое в союзе в Данишмендидском эмиратом выступило против Византийской империи;
- в) принуждение Антиохийского княжества признать сюзеренитет Византии;
- г) демонстрация военной мощи Византийской империи мусульманским государствам Малой Азии и Северной Сирии.

К числу нерешенных вопросов относительно первого срийского похода Иоанна II относится его датировка. В работе начало этого события датируется летом 1136 г. Империей были завоеваны киликийские города Тарс, Мопсуестия, Адана, Анаварза и крепости Вахка, Капан, Баграс, Амайк, Цахут. Надо, однако, подчеркнуть, что первая северосирийская экспедиция Иоанна II Комнина не достигла своей цели — претворения в жизнь пунктов Девольского мирного договора. Единственным

завоеванием Византии в результате стольких усилий фактически стал захват Киликии. В последние годы правления Иоанна II в восточной политике Византии снова сложилось критическое положение: это касается в особенности двух важнейших регионов—северных причерноморских областей Малой Азии, где империя, несмотря на длительную борьбу в 20—30-х годах, не смогла вытеснить Данишмендидский эмират, и Киликии, где внешнеполитические интересы Византийской империи столкнулись с интересами Данишмендидского эмирата, Иконийского султаната и латинского княжества Антиохии. Иконийский султанат и Данишмендидский эмират не примирались с присутствием византийских властей в Киликии и начали сами посягать на ее территории. Иоанн Комнин находился со своим войском близ Антиохии, когда Иконийский султан Масуд в 1137 г. вторгся в Киликию и завладел городом Аданой. Это был предупредительный удар с тыла по находившемуся в Антиохии византийскому войску. В 1138/9 г. Данишмендидский эмир Мухаммад отнял у византийцев крепости Горной Киликии. В 1142—1143 гг. Иоанн II организовал новый поход в Киликию и Северную Сирию, но изменений в сложившейся ситуации не произошло.

Восточная политика Мануила I Комнина в Малой Азии была связана с политическими устремлениями его предшественника и являлась логичным продолжением вспыхнувшей до этого борьбы. В нашей работе рассматривается борьба Византии с Антиохийским княжеством, Иконийским султанатом и Данишмендидским эмиратом за Равнинную Киликию. Исследуются вопросы, связанные с византийской экспедицией в Киликию в 1144 г. Удар византийских армий с суши и с моря в тыл Антиохийского княжества в момент, когда правитель Алеппо-Мосула Занги предпринял мощное наступление на латинское княжество Эдессы; помешал Раймунду Пу-

атье выступить против Занги в союзе с Эдессой. После захвата Эдессы войсками Алеппо-Мосульского атабекства Раймунд Пуатье предпринял активные меры для создания союза против усилившегося Занги, который угрожал также существованию Антиохийского княжества. В этот союз Раймунд Пуатье решил вовлечь Византийскую империю. Только такими намерениями можно объяснить посещение антиохийским князем Константинополя в 1145/6 г. Однако после военных действий 1144 г. Мануил I больше не организовывал крупных экспедиций в Киликию и Северную Сирию. Завершив войну 1145—1147 гг. против Иконийского султаната, византийский император заключил мирный договор с султаном Масудом. Это соглашение, подписанное накануне второго крестового похода, было направлено против крестоносцев. Военное вмешательство европейских государств в политические дела Ближнего Востока не дало ожидаемых результатов. Положение латинских государств Востока еще более ухудшилось. Мануил I ввел существенную поправку в восточную политику. Отныне Византийская империя стремилась войти в союз с Данишмендидским эмиратом и со всеми, кто боролся против Иконийского султаната. Несмотря на это, Мануил Комнин не смог приостановить усиление Иконийского султаната в годы правления Кылыч Арслана, и дипломатическая игра Византийской империи с Иконийским султанатом завершилась поражением в битве при Мириокефалоне в сентябре 1176 г. В годы правления Мануила I Византийская империя, имевшая конкретные политические цели в Киликии и Северной Сирии, не могла больше не считаться с Алеппо-Мосульским атабекством. В 1144 г., захватив Эдессу, Занги нанес удар по государствам латинского Востока, тем самым помешав и планам Византийской империи, которая намере-

валась создать средиземноморский пояс византийского политического влияния.

Наступательная тактика Византийской империи против латинских государств Востока, которую осуществлял Иоанн II Комнин во время первого северо-сирийского похода, продолжалась только в первые годы правления Мануила I. В дальнейшем политическая доктрина превратилась в план, по которому Византийская империя пробовала использовать династические браки в международных отношениях с Антиохийским княжеством и Иерусалимским королевством. Экспедиция 1158 г. не изменила положение дел на Ближнем Востоке. Мануил I фактически признал сложившуюся международную обстановку.

В 40-х годах XII в., после длительного перерыва, было восстановлено Киликийское армянское княжество Рубенидов. Изучение сообщений источников привело нас к выводу, что это произошло в 1148 г. Сложившаяся политическая обстановка в Малой Азии и Северной Сирии 40-х годов XII в. была благоприятной (внимание всех мусульманских и христианских государств Малой Азии и Ближнего Востока было направлено к событиям второго крестового похода), и Торос II сумел использовать эту ситуацию. На этом этапе политической истории Северной Сирии и Малой Азии интересы сирийской яковитской церкви и Киликийского армянского государства совпадали. Для сирийцев было выгодно господство Рубенидов, ибо покровительством армянского княжества можно было легко создать общий фронт против агрессивной политики Византийской империи. Конечно, это лишь церковно-догматическая сторона вопроса, но тем не менее сыгравшее немаловажную роль в эпоху средневековья. Армянское княжество Киликии не в состоянии было игнорировать церковно-политические и социально-экономические интересы тех народов, кото-

рые населяли территорию Киликии. Нужно иметь в виду, что каждый из этих народов или народностей имел собственные интересы и в союзе с Рубенидским княжеством был намерен решать собственные проблемы. Киликийское княжество было более толерантным в отношении национальных меньшинств, чем любое крестовое княжество. Иначе говоря, народности, проживавшие в Киликии, принимали участие в сложившейся социально-экономической жизни государства.

Наши знания о компетенции византийских провинциальных чиновников в XII в. весьма ограничены. Источники не сообщают никаких сведений о том, что во время византийского господства до XII в. Киликия имела внутреннее, или фемное, самоуправление. После 1137 г., когда Иоанн II овладел Киликией и взял в плен Левона I, коренным образом изменилось соотношение сил на интересующих нас территориях. Византийская империя вынуждена была создать административно-экономическую систему управления, которая соответствовала бы не только внутренним и внешнеполитическим целям империи, но и в равной мере—политическим устремлениям, тех армянских княжеств в Киликии, с удовлетворением принявших византийскую власть. По-видимому, уже Иоанн II пытался объединить в одной системе управление несколькими малоазийскими районами (Аталия—Киликия—Кипр—Антиохия), которые на северо-восточном побережье Средиземноморья приобрели бы важное стратегическое значение. Однако Иоанн II не мог осуществить свои намерения, а его преемник Мануил I не пытался объединить указанные территории в одну административную систему. Тем не менее стремление увеличить византийские военные силы в Киликии и создать единую военно-административную провинцию на территориях Киликии и Кипра было очевидным и в первые годы правления Мануила I, во время первого североси-

рийского похода. Намереваясь дать отпор антивизантийским действиям Антиохийского латинского княжества, Мануил I отправил в Киликию сухопутные и морские военные силы. Во главе этих армий находились византийские полководцы Просух и Димитрий Врана. Первого мы склонны считать военным и административным правителем Киликии, а второго—правителем Кипра. Основанием для такого предположения может служить тот факт, что и Просух, и Димитрий Врана после успешных военных действий против антиохийского князя Раймунда Пуатье (1144) не возвратились в Константинополь: первый из них остался в Киликии, второй—на Кипре. Причиной этих административных преобразований были агрессивные намерения Антиохийского княжества относительно Равнинной Киликии. Поэтому с прекращением завоеваний киликийских областей Антиохией, источники перестают упоминать правителей в Киликии или на Кипре.

Сообщения о киликийских правителях снова появляются в источниках с восстановлением Рубенидского княжества во главе с Торосом II, угрожавшим покончить с византийским господством в Киликии. Главная обязанность византийских правителей-военачальников состояла в том, чтобы дать отпор притязаниям Рубенидов и обеспечить подчинение Киликии византийским властям. Сообщения о первом правителе Киликии в источниках встречаются в изложении событий 1151/2 г. Епископ Тарса Нерсэс Ламбронаци сообщает, что в XII в. в Византийской империи был обычай, по которому по истечении года сменяли наместников областей и на их место назначали других. Такая практика не прослеживается на предыдущем этапе истории византийской административной системы. Сведения об отдельных правителях подтверждают это положение.

Подытожив сведения источников о византийских правителях Киликии, мы составили следующую хронологическую таблицу:

1144/5 г.—Просух (?);

1151/2 г. (?)—Тома или Томас;

1152/3 г. (?)—Андроник Комнин (первое правление);

В 1153—1158-х годах Торос II упразднил византийский протекторат над территориями Киликии.

1159—1162 гг. Для этого отрезка времени на территории Киликии имена византийских правителей не упоминаются. Нам представляется, что после военной экспедиции Мануила I Торос II не только стал вассалом Византийской империи и получил титул протосеаста, но и взял на себя обязанности правителя византийской провинции Киликия.

1162/3 г.—Андроник Фервин (первое правление);

1163/4 г.—Константин Каломан (первое правление);

1164/5 г.—Алексей Аксук;

1165/6 г.—Андроник Комнин (второе правление);

1166/7 г.—Константин Каломан (второе правление);

1167/8 г.—Михаил Врана;

1168/9 г.—Андроник Фервин (второе правление).

Хотя мы и не знаем имен всех правителей Киликии в 1169—1175 годах, в годы княжения Млеха Рубенида, однако имя одного из них известно—это Константин Каломан (третье правление).

1179/80 г. (?)—Исаак Комнин.

Сведения разноязычных авторов о должности византийских правителей представляют следующую картину:

а) в большинстве армянских источников они называются дуками. Из византийских же авторов лишь Иоанн Киннам однажды упоминает эту должность (в рассказе о первом правлении Константина Каломана).

Должность дуки фигурирует также в сирийских и арабских источниках;

б) в армянских источниках византийские правители Киликии называются также «надзирателями» (вератесуч). Это равнозначно лат. «procurator» и старофранц. «bailliz». К указанным терминам по своему значению приближается глагольная форма «ἐπιστάτηςοντα», употребленная Никитой Хониатом;

в) армянские источники византийских правителей Киликии иногда называют «наместниками» (колмнапах)—параллелью этому является лат. «praeses»;

г) в византийских источниках чаще встречается термин «στρατηγὸς ἀντιχράτωρ», который имеет параллель в сирийском тексте «Хроники» Михаила Сирийца. Этот термин переведен на французский язык словом «général», а в древнеармянском переводе того же произведения он заменяется армянским эквивалентом—«зораглух». В греческих источниках иногда встречается только «στρατηγὸς»;

д) Никита Хониат правителей Киликии обычно называет «ἡγεμόν». Эквивалентный термин, очевидно, употребил также Михаил Сириец: во всяком случае в древнеармянском переводе значится ишхан (князь). Ж.-Б. Шабо, заполняет лакуну «Хроникой» Бар Эбрея, переводя адекватный сирийский термин на французское слово «préfet».

Нужно четко отметить границы распространения власти киликийских правителей-военачальников. Источники свидетельствуют, что территорией деятельности византийских чиновников была Киликия. Однако Вильгельм Тирский, вероятно, употребляя номенклатуру античной географии, знает две Киликии (Первая и Вторая

Киликия). Столицей Первой Киликии латинский хронограф считает Тарс, а Второй—город Анаварзу. До 1162/3 г. в состав Киликийской провинции входила и Исаурия (со столицей в Селевкии). Так, согласно сведению Иоанна Киннама, во время первого правления в Киликии Андроника Фервина Исаурия находилась под его властью. Заслуживает внимания и тот факт, что в 1165/6 г. правителю Киликии Андронику Комнину было пожаловано право собирать подати с острова Кипр. Это значит, что Византийская империя сознавала важность стратегического положения киликийской провинции и любой ценой способствовала укреплению ее экономической мощи. Нужно отметить, что правитель Киликии на подчиненных ему территориях имел неограниченную военную власть. Он, по-видимому, был и гражданским чиновником, как и все византийские дуки этой и предыдущих эпох.

Исторические сочинения и особенно дипломатические документы сохранили чрезвычайно интересные сведения о церковно-политических взаимоотношениях армянского католикосата с Византийской империей и церковью в 60—70-е годы XII в. В интересующую нас эпоху Ромклайский католикосат занимал особое положение среди армянских государственных образований Киликии и Северной Сирии. Из-за отсутствия армянского государства как такового католикосат приобрел функции объединяющей политической организации. Византийская империя в течение XII в. и особенно в годы правления Мануила I, исходя из своих внешне- и внутриполитических задач, многократно пыталась установить тесные дипломатические связи с римской католической церковью, армянским католикосатом и патриаршеством сирийцев-яковитов. Переговоры о церковной унии, принятые Византийской империей, намеревавшейся под-

чинить ортодоксальной церкви армянский католикосат, преследовали три основные политические цели:

а) заручиться содействием армянского населения политике Византийской империи;

б) добиться подписания церковной унии: Мануил I этим путем пытался подчинить ортодоксальной церкви большое число армян, противостоящих официальной церкви Византийской империи и по этой причине объявленных еретиками;

в) приобрести поддержку армянского населения в одном из узловых регионов восточной политики Византийской империи—Киликии.

Историю дипломатических отношений Византийской империи с армянским католикосатом можно разделить на несколько этапов. В нашей периодизации мы в первую очередь имеем в виду интересы восточной политики Византии.

а) 1165—1166 гг. Указанные годы можно назвать начальным этапом движения за унию в армяно-византийских церковно-политических взаимоотношениях XII в. Стороны уясняют позиции своих партнеров касательно основных догматических вопросов христианской церкви. Планами о церковной унии Византийская империя пыталась привлечь на свою сторону армян Балканского полуострова, Киликии и Северной Сирии. Здесь трудно проследить политический нажим на киликийские армянские княжества и на Ромклайский католикосат. Однако византийцы на этом этапе церковных переговоров еще не требовали от армянского католикосата конкретных уступок в догматическом плане. Переговоры вели византийские чиновники, светские лица.

б) 1166—1169 гг. Византийская империя в эти годы занималась политическими делами на западе. Переговоры с армянской церковью временно прекратились.

в) 1169—1175 гг. Мануил I вновь начал переговоры с Ромклайским католикосатом. Восточные дела снова привлекают Мануила I. Обостряются политические отношения с восточным союзником Фридриха Барбароссы—иконийским султаном Кылыч Арсланом. Византийская империя делает шаги к сближению с римско-католической церковью, защищает интересы североитальянских городов-республик вопреки посягательствам Германской империи. В 1169 г. в союзе с иерусалимским королем Мануил I предпринимает авантюристический поход в Египет, который завершается полным крахом. В эти годы Мануил I предпринял дипломатическую атаку на армянскую церковь. В 1169 г. византийский император потребовал, чтобы армянский католикос принял девять требований византийской церкви, касающиеся обрядов и догмы. Но в армянском католикосате не спешили принимать эти требования и заключить церковную унию. Со стороны Византии церковно-политические переговоры вел магистр Теориан. В дебатах участвовал настоятель одного из филиппопольских армянских монастырей—Иоанн Утман. С армянской стороны переговоры вели католикос Нерсэс IV Шнорали, высшие армянские церковные сановники и делегаты сирийско-яковитской церкви.

г) 1175—1176 гг. Обостряются отношения Византийской империи с Иконийским султанатом. Мануил I предпринимает военный поход в глубь Малой Азии с целью усмирения султаната. Впервые в истории армяно-византийских церковно-политических переговоров в Константинополь отправляются представители Ромклайского католикосата. Посланником армянского католикосата стал питомец Григора IV Тга, греческий священник Константин.

д) 1176—1178 гг. В сентябре 1176 г. войска Мануила I были разгромлены армией Кылыч Арслана при Мири-

скефалоне. Византийская империя потеряла все свои позиции в Малой Азии и Северной Сирии. В результате изменения политической обстановки в Малой Азии император Мануил I вынужден был перестроить политику Византии. В переговорах с армянским католикосатом константинопольская церковь отказалась от требуемых ранее восьми пунктов обрядового порядка. Она требовала теперь пересмотреть позиции армянской церкви только в одном догматическом вопросе. Армянский католикосат формально пошел на эту уступку, но документы Ромклайского собора не дошли до Константинополя. Пересмотр позиций константинопольской церкви был связан с поражением византийской армии в битве при Мириокефалоне. Из вышесказанного вытекает, что армяно-византийские церковно-политические переговоры со всеми затронутыми вопросами выходят за рамки чисто церковной унии. Их следует связывать также с политическими планами католикосата Ромкла.

Таким образом, проделанный нами детальный анализ византийско-киликских политических и церковных взаимоотношений 30—70-х годов XII в. позволяет определить следующие основные этапы и моменты развития политических контактов между Византийской империей и Киликией.

До 1136 г. Византия, стремившаяся утвердиться в северных и южных прибрежных районах Малой Азии, сделала первые дипломатические шаги для восстановления своей власти в Киликии. В этот период Рубенидское княжество еще не было подготовлено политически и не имело ресурсов для того, чтобы противостоять имперской политике Византии. Политический союз с соседом—Данишмендидским эмиратом—не привел к успеху Левона I Рубенида в борьбе против Византийской империи.

1137—1147 гг. После первого похода Иоанна II Комнина в Северную Сирию (1136—1138) в Киликии прекратило свое существование армянское княжество Рубенидов. С целью укрепления своих позиций в регионе Византийская империя в 1143 и 1144 гг. организовала военные походы в Киликию и сопредельные страны.

1148—1157 гг. Активными усилиями Тороса II в Киликии была восстановлена власть Рубенидов. Начиная с этого момента Киликийское армянское княжество во главе с Торосом II взяло курс на сплочение вокруг своего государства всех народов, проживавших на территориях Киликии. Торос II поставил перед собой задачу освободить Киликию и нанести сокрушительный удар по позициям армянских княжеств провизантийской ориентации. Это привело к освобождению территории Киликии от византийцев и тюрок. Перед угрозой нового византийского военного вмешательства Торос II подписал союзный договор с Иконийским султаном и признал его сюзеренитет. В 1156 г. Торос II с князем Антиохии Раймундом Пуатье совершил нападение на остров Кипр, принадлежавший Византийской империи.

1158—1164 гг. Мануил I возглавил новый военный поход в Киликию и Северную Сирию (1158—1159). Рубенидское княжество было вынуждено признать сюзеренитет Византийской империи. В Киликии снова появились византийские правители, возглавившие политическую борьбу против Рубенидского княжества. Высшие чиновники империи использовали авторитет и военные силы армянских князей Хетумидов, владетелей крепости Ламброн. Однако Рубениды сумели дать решительный отпор намерениям своих политических противников. Византия постепенно теряла свою власть в Киликии. В 1164 г. коалиционная армия латинских государств Востока и империи недалеко от крепости Харим потерпела поражение от войск атабека Алеппо Нур ад-Дина, а

командующие коалиционной армией попали в плен. Несмотря на то, что Торос II был членом этой коалиции, он не участвовал в сражении и со своими войсками возвратился в Киликию. В 1164 г. почти вся территория Киликии оказалась под контролем Рубенидского княжества.

1165—1176 гг. Византийская империя потеряла надежды на захват Киликии. Мануил I начал переговоры с армянским католикосом. Хотя в указанный период византийские правители регулярно назначались, реальную власть они потеряли. После смерти Тороса II власть перешла в руки его брата—Млеха Рубенида. В борьбе против своих противников новый князь предпочел войти в союз с атабеком Алеппо Нур ад-Дином и в международных делах признал его сюзеренитет. Византийское политическое влияние в Киликии было искоренено. В сентябре 1176 г. при Мириокефалоне византийская армия была разгромлена войсками Иконийского султаната, и территория Киликии полностью потеряла свое значение для восточной политики Византийской империи.

ԱՆՎԱՆԱՑԱՆԿ

Աբեղյան Մ. 19, 29, 30

Աբրահամ 235

Աբրահամյան Ա. Գ. 216

Աբուլ Քասիմ 58

Ագար 136

Ազարյան Լ. 49

Աթանաս մետրոպոլիտ Անավար-
զայի 178, 182—184, 187

Աթանաս Ը, հակոբիկ ասորի
պատրիարք 43, 151, 178

Ալեքս Աբսուխ 191, 207—210,
214, 222, 227, 228, 232, 233,
235—238, 241, 263

Ալեքս Կոմենենոս, Հովհաննես Բ-ի
որդին 71, 75

Ալեքս Ա Կոմենենոս 5, 20—23,
26, 28, 45, 52, 54, 55, 58,
71, 72, 75, 114, 117, 125,
132, 134, 194, 196, 198, 202,
229, 256

Ալեքս Բ Կոմենենոս 23, 45

Ալի բին Վաֆա 158

Ալիշան Ղ. 39, 46—48, 77—79,
83, 98, 160, 165—167, 173,
174, 221, 229, 232, 237, 239

Ալի Քուլուկ 154

Ալիս, Անտիոքի դքսուհի 84, 85

Ալպոյաճյան Ա. 7, 68, 69

Ակիբեան Ն. 38, 40, 202

Ահմէտ տե՛ս Մահամեդ, Դանիշ-
մանյան ամիր

Ահառյան Հր. 27, 29, 30, 42, 79

Ամորի Ա 36, 133, 231

Անանիա Շիրակացի 216

Անանյան Պ. 176, 237

Անանուն Եղեռացի (կամ Ասորի)
35, 41, 83, 89, 100, 106—109,
112—114, 117, 119, 120, 123,
152, 153, 155, 165, 206, 215

Անանուն Քեսունցի (Գրիգոր
Երեմի) 109, 110

Անգելոսների հարստություն 23

Անդրոնիկոս Ա Կոմենենոս 23, 26,
45, 131, 133, 134, 138, 191,
198—201, 210, 211, 214, 217,
228, 229, 263, 265

Անդրոնիկոս Կոնստանտնուպոլս 142

Անդրոնիկոս Ֆերբենոս (Եվֆեր-
բենոս) 191, 204, 205, 210,
212—214, 216, 228, 230, 231,
263, 265

Աննա Կոմենեն 20, 21, 55, 57, 58,
72, 78, 102, 103, 120

Ապողինար 234

Արապ 58, 62, 63, 81, 83

Արշակունիներ 67, 68

Արլսան-Քոզմիշ 150

Արուխ տե՛ս Ալեքս Աբսուխ

Արտուքյաններ (Արթուրյաններ)
93, 148

Արփ Աբսլան 155

Աֆշին 90—93

Բաբայան Լ. Լ. 19, 31

Բազրատունիներ 17

Բալաբանով Դեղիս 263

Բնաբ 59
 Բալդուին Բ Երուսաղեմացի (Պաղ-
 տին) 84
 Բալդուին Գ Երուսաղեմացի (Պե-
 տուն) 131, 150, 231
 Բաղդասարյան է. 184
 Բար Երբեռն 33, 34, 51, 83, 146,
 199, 204, 264
 Բարթիկյան Հր. 27, 29, 52, 84,
 100, 128, 159, 178, 225
 Բարսեղ Բար Շումանա 151
 Բարսեղ Եղեմացի 32
 Բևատրիսա 132
 Բողոյան Ա. Ա. 31, 210, 249
 Բոհնմունգ Բ Անտիոքացի (Պե-
 մունգ) 21, 71, 72, 76, 81—85,
 100, 107, 256
 Բոհնմունգ Գ Անտիոքացի 158
 Բոռնազյան Ս. Վ. 13, 49
 Բուազ Տ. Ս. Բ. 49, 157, 164,
 166
 Բուրսուխ 58
 Գարեգին Ա Կաթողիկոս (Հով-
 սեփյան) 44
 Գող Վասիլ 12, 53, 157, 188
 Գոտին Պ. 103
 Գրիգոր Պակուրիան (Բակուրյան)
 225
 Գրիգոր Բ Վկայասեր 28
 Գրիգոր Գ 39, 89, 91, 141, 222,
 223, 227, 236—238, 249
 Գրիգոր Դ Տղա 39, 219, 246—
 249, 267
 Գրիգոր Երեց 25, 27, 29—31,
 40, 41, 47, 93, 112, 114, 140,
 146, 159—163, 169, 175—177,
 180, 199—201, 203, 229
 Գրիգոր Մարաշացի 159—162
 Գրիգոր Սկնռացի 41
 Գրոսսու Ն. 24, 128
 Գրյումել Վ. 135, 209

Գրումել Բ. 49, 76, 84, 85, 92,
 96—99, 116, 117, 119, 122,
 164, 172, 174, 191, 231, 232,
 246
 Գուգլիգիմո դելլա Բարկա 125
 Դեորգ Սկնռացի 184
 Դանուն (Տանուն) 146, 147, 168,
 169
 Դավիթ Բաղիշեցի 220
 Դաուդ. (Դաուլ) 92, 146, 148,
 150
 Դեմետրիոս Վրանաս 142, 143,
 195, 196, 262
 Դիոնիսիոս Բար Սալիբի 7, 32,
 42, 43
 Դհուլ Նուն 168, 169, 171
 Դյուլզեր Ֆ. 226, 243
 Դյուլորին էդ. 47, 159
 Դյուկանտ 20
 Դուլս 106, 147—149, 168, 169,
 171
 Ելիսեկ Ն. 19, 50, 85, 96, 130,
 153—155, 157, 180
 Երեմյան Ս. Տ. 68, 151
 Եվթիմիոս Զիդարենոս 225
 Եվստաթիոս Սուլունցի 56
 Զարորոզ Մ. 19, 32, 36, 50, 158
 Զանգի (Զանկի) 39, 82, 83, 85,
 93, 96, 97, 101, 107, 116—
 118, 130, 132, 140, 145, 150—
 155, 172, 180, 258, 259
 Զեն ադ-Դին 155, 159
 Զենգյան Հարստոթյուն 37, 38,
 189, 231,
 Զեքիան Լ. 210, 237, 243, 246,
 249, 252
 Էմին Մկրտիչ 26, 32
 Էսպալան Պ. 7, 43

Թաթուլ 80
 Թեմուրջյան Վ. 7
 Թեոդոր Բար Վահրուն 183, 245
 Թեոդորոս Դասիտուն 138
 Թեոդորոս Պրոդրոմոս 41, 69, 70,
 104, 127
 Թեորիանոս 39, 219, 242—246,
 252, 267
 Թէոփիատէ 42
 Թիմուրթաշ 163
 Թորոս Ա Ռուբինյան 26, 63, 64,
 78—81, 83, 173, 192
 Թորոս Բ Ռուբինյան 95, 131,
 132, 156, 163—165, 173—187,
 196—205, 207, 209, 210, 212,
 214, 216, 221, 226, 232,
 260, 262, 263, 269, 270
 Թովա 132, 197, 198, 214, 263
 Թուրնեբեգ Յ. 174, 191

 Իբն ալ-Ասիր 37, 41, 101, 107,
 108, 111, 113, 115—117,
 152, 153, 206
 Իբն ալ-Ջաուզի 111
 Իբն ալ-Քալանիսի 53
 Իգնատիոս պատրիարք 35
 Ինոկենտիոս Բ պապ 141, 223
 Իշող (Իշոխ) 35
 Իսահակ Կոմնենոս 60, 61, 65,
 66, 86, 87, 113, 133
 Իսահակ Կոմնենոս, Կիլիկիայի
 կառավարիչ 213, 214, 263

 Լանզուա Վ. 47, 48
 Լասկարիսների հարստութիւն 23
 Լըրո 191
 Լիպարիտ 68
 Լիպարիտյաններ 68
 Լևոն Ա, Ռուբինյան իշխան 60—
 62, 64—66, 78—92, 94—96,
 98, 100, 101, 107, 110, 112,

114, 116, 118, 119, 123, 124,
 163, 165, 167, 173, 179, 192,
 196, 203, 228, 256, 261, 268
 Լևոն Ա, Կիլիկիայի թագավոր 48,
 178

 Խլիճ Ասլան տե՛ս Ղլիճ Արսլան.

 Կաժդան Ա. Պ. 24, 45, 46, 103,
 116, 129, 136, 170, 224, 228
 Կալոժան տե՛ս Հովհաննես Բ
 Կոմնենոս
 Կահեն Կլ. 12, 19, 36, 50, 51,
 54, 66—68, 92, 93, 98, 126,
 130, 131, 148, 152, 153, 155—
 158, 160, 164, 180, 189, 196,
 247
 Կասիանոս 59, 64, 82, 123
 Կիրակոս Գանձակեցի 25, 26, 207,
 227, 229, 233
 Կղմեն Գալանոս 219
 Կոմմազենացի 12, 52, 68, 77
 Կոմնենոսներ քաջ եմ բոլեւմ.
 Կոստանդին Բարձրաբերդցի 34
 Կոստանդին Ա Ռուբինյան 77, 78,
 87
 Կոստանդին զինվոր 118
 Կոստանդին, Լևոն Ա (Իշխանի).
 որդի 85
 Կոստանդին, Թորոս Ա-ի որդի 80
 Կոստանդին, Միքայել Հայի հայ-
 րը 89
 Կոստանդին Գաբրաւ 57, 60, 61
 Կոստանդին Կալամանոս (Կոլո-
 ման) 191, 205—207, 210—
 214, 217, 263
 Կոստանդին Հերապոլսեցի 247—
 250, 252, 267
 Կոստանցա 76, 84, 131, 158
 Կրոմբախեր Կ. 19, 41, 102, 243
 Կուրց էդ. 102, 103, 106

Հակոբյան Գր. 39
 Հակոբյան Վ. Ա. 32, 179
 Հալիազունյաններ 221
 Հարությունովա-Ֆիզանյան Վ. Ա.
 12, 52, 53, 77, 208, 225
 Հեթում Ա 34
 Հեթում Բ 179
 Հեթում պատմիչ 167
 Հեթում Կոռիկոսցի 179
 Հեթում, Ներսես Համբարձումյան
 եղբայրը 38
 Հեթումյաններ 7, 38, 53, 108,
 202, 210, 221, 231, 269
 Հոնիզման էռ. 21, 71, 73, 74,
 178
 Հովհաննես Աբսուխ 135, 208,
 209, 228
 Հովհաննես Կամատերոս 41
 Հովհաննես Կեսար 131
 Հովհաննես Կիննամոս 22—24, 41,
 56—58, 70, 71, 75, 76, 98,
 100, 101, 104—107, 112—116,
 118, 119, 122, 124, 127—129,
 131, 135—138, 142—145, 155,
 156, 166, 170, 172, 176, 180,
 182, 191, 193—195, 198—201,
 204—206, 209—213, 215, 221,
 228, 265
 Հովհաննես Կոնտոստեֆանոս 142
 Հովհաննես ԺԲ, հակոբիկ պատ-
 րիարք 178,
 Հովհաննես Բ Կոմնենոս 10, 21—
 23, 45, 46, 53, 55—58, 60,
 62, 63, 65, 66, 69—72, 75,
 76, 82, 84, 86, 97—123, 131—
 137, 143, 146, 150, 164—167,
 169—171, 173, 179, 182, 192—
 195, 198, 256—258, 260, 261,
 269
 Հովհաննես Սկիրիցես 52
 Հովհաննես Ութման 244, 245, 252,
 267

Հովհաննես Քեսունցի 32
 Հովհաննես Օձնեցի 43
 Հովհաննեսյան Ա. 17
 Հունգեր Հ. 19, 21, 23, 24, 129
 Դազարյան Հ. 178
 Դադի (Ամր-հազլ) 59—67, 81—
 86, 89, 93, 110, 148, 167
 Դարա Արսլան (հարասլան) 148,
 150, 152, 160, 163
 Դլիհ Արսլան (հլիհասլան) 6,
 129, 130, 162, 169, 220, 248,
 250, 259, 267,
 Զեվահիրճյան Մ. Հ. 152, 167
 Մամիկոնյան 225
 Մանասյան Հ. 42
 Մանտալե եղբայրներ 78—80
 Մանուի Ա Կոմնենոս 6, 10, 21—
 23, 25, 26, 38, 39, 45, 46,
 73, 76, 100, 107, 122, 124—
 145, 149—150, 155, 156, 158,
 170, 171, 175, 194, 195, 198,
 199, 202—205, 207—211, 213,
 218, 219, 221, 226, 228, 230,
 231, 236—240, 243—252,
 258—263, 265—270
 Մաշտոց 176
 Մառ Ն. Յա. 225
 Մասուդ 57, 58, 61—63, 66, 81,
 86, 105, 123, 138, 141, 144,
 148—152, 155, 160—163, 169,
 171, 175, 181, 258, 259
 Մատթեոս Ուռհայեցի 25, 27, 29—
 31, 40, 41, 47, 68, 78, 79,
 89, 93, 96, 108—110, 114,
 115, 135, 141, 145, 146, 153,
 155, 157, 159—162, 167, 169,
 176, 185, 197, 199—203, 214,
 215, 221, 229, 231
 Մարգարյան Հ. Գ. 8, 31

Մարիամ Նորավկա 225
 Մարքս Կարլ 5, 133, 134
 Մեկիքշահ 13
 Մելիք-Օհանջանյան Կ. Ա. 25
 Մեկիքոս Կ. 207, 223
 Միքայել Գ Անքիալոս 38, 39,
 218, 245
 Միքայել Ասորի (Միխայել) 21,
 26, 31—35, 41, 59—66, 70, 77,
 78, 81—83, 85—87, 89—91,
 93, 100, 104—106, 113, 116,
 117, 123, 124, 135, 144—153,
 155, 159, 163, 166—170, 172,
 175—178, 180, 182—187, 189,
 199, 200, 203—206, 215, 216,
 219, 229, 231, 244, 245, 264
 Միքայել Թարգմանիչ 245
 Միքայել Իտալիկոս 69, 84, 99—
 101, 104, 127, 128
 Միքայել Հայ 89, 90, 92, 256
 Միքայել Վրանաս 191, 195, 212—
 214, 263
 Միքայելյան Գ. Գ. 48, 73, 74,
 77, 80, 86, 98, 100, 115, 119,
 164, 174, 179, 183, 184, 191
 Մլեհ 95, 165, 212, 214, 219,
 228—231, 246, 263, 270
 Մխիթար Այրիվանեցի 32
 Մկրտչյան Մ. 39
 Մուհամեդ սուլթան 155
 Մուհամեդ (Մահմուտ), դանիշ-
 մանյան ամիր 58, 63, 67, 92—
 94, 104—106, 109—111, 123,
 124, 126, 129, 143, 146—148,
 166—170, 179, 258
 Մուհամեդ մարգարե 36, 184
 Մուրադյան Պ. Մ. 225
 Յագան 106
 Յակոբ Աբալան (Աղուպ-Ասլան)
 42, 129, 130, 148—150, 168,
 169, 171

Յոնոս 146, 147, 163
 Յովսեփեան Գ. 159, 160—162,
 185
 Յառնա 63
 Յուզբաշյան Կ. Մ. 6, 127, 208
 Յուլիան 43
 Նաթանայելյան 221
 Նեղոս Դոքսմպատոս 247
 Ներսես Լամբրոնացի 38, 40—42,
 130, 202, 208, 214, 224, 226,
 227, 233, 235, 236, 238, 239,
 241—244, 246—248, 250, 262
 Ներսես Դ Շնորհալի 38—41, 160,
 176, 210, 214—216, 222, 223,
 227, 232—242, 244—246, 249,
 267
 Ներսես Պալիանենց 179
 Նիկեոսյան Խոնիատես 23, 24, 41,
 56, 57, 60, 67—71, 100, 104,
 105, 111, 113—115, 119,
 128—130, 135, 138, 142, 144,
 167, 170, 172, 211—213, 215,
 221, 264
 Նիկեփոր Վրեհեսոս 20, 102, 103,
 120
 Նիկեփոր Բասիլիակես 104
 Նուր ադ-Դին 19, 50, 130, 153,
 156, 158, 159, 163, 185, 186,
 206, 209, 212, 219, 228, 231,
 232, 269, 270
 Շաբո ժ.—Բ. 22, 33—35, 61, 152,
 203, 229, 231, 264
 Շալանդոն Յ. 23, 24, 45, 46,
 51—57, 59, 60, 63—65, 69—
 72, 75, 82, 99, 103—105,
 108—112, 115—119, 121—124,
 126, 128, 129, 131—135, 142,
 144, 150, 156, 158, 164, 167,
 169, 170, 172, 174, 178, 180,

183, 191, 197, 198, 211, 213,
219, 228, 230, 236, 244, 248
Շահնազարեանց Կ. 30, 40
Շիրկուհ 157

Չական 56

Չամչյան Մ. 46, 47, 79, 98, 164,
173, 191, 229, 238

Պալճեան Ա. 219

Պաղտին Դ (Բալդուին) 36

Պաղտին (Պաղտուն), Քեսունի և
Մարաշի իշխան 29, 91, 92, 94,
96, 140, 156, 157, 159

Պաշլավունի 38

Պապիկյան Ս. 83, 85, 174

Պեռպեռոսմէն տե՛ս Հովհաննէս Բ
Կոմնենոս

Պէտտիին 155

Պրոսպիս 142, 143, 195, 214,
262, 263

Պուտովին տե՛ս Ռալմոնդ Պուա-
տին

Պօղոս Տարօնացի 42

Ջուլին Ա 89

Ջուլին Բ 21, 84, 89—91, 111, 117,
131, 132, 140, 151—153, 156,
159—161, 165, 176, 184—186,
189

Ռալմոնդ Պուատին (Պեմունդ) 76,
94, 96, 98, 107, 111, 116, 117,
131, 136, 139—142, 144, 145,
155—159, 165, 172, 180, 186,
193, 256, 258, 259, 262, 269

Ռանսիման Ս. 49, 102, 104, 164,
166, 172, 191, 197

Ռազնեզինոս 75

Ռընաղտ Անտիոքացի 195

Ռընաղտ Շատիրոնցի 232

Ռընաղտ Մարաշացի 140, 157—
159, 186

Ռոզուան 81—83

Ռոմանոս Դիոգենէս 57

Ռուբեն և Ռուբինյան 77, 78, 88,
91

Ռուբեն, Լևոն և իշխանի որդին
95, 165

Ռուբինյաններ բաց եմ բողոմ

Սամուել Անեցի 25, 31, 40, 79,
80, 86—88, 91, 94, 95, 177—
179, 182, 183, 187, 200, 202,
214, 226, 229—231

Սալֆ ադ-Դին Ղազի 153

Սարգիս 235, 241

Սէլեկիա 81

Սետոն Ք. 49

Սիմոն 140, 185

Սիրմաշէ 140

Սմբատ Գունդատարի (Սպարապետ)
30, 31, 40, 56, 80, 83, 86—
89, 91, 94, 95, 111, 113, 114,
119, 123, 124, 130, 165—167,
176; 177, 180, 182, 187, 197,
200, 202, 204, 205, 210, 221,
228—230, 250

Սմբատ Ներքինի 222, 223, 236—
239

Սմբատ, Պապեռոնի տեր 202, 221

Սմբատ, Պոականի տեր 202

Ստեփանէ 26, 95, 165, 203, 210,
228—232

Ստեփանոս Նախավկա 145

Ստեփանոս Օրբելյան 27

Սուրբասյան Ա. 49

Վահրամ Բարունի 40, 78, 80, 95,
178—180, 182, 185, 230

Վասիլիոս Յինցիլուկէս 135

Վասիլ, Բարձրաբերդի տեր 202,
221

Վասիլ Տղա, Կարկառի տեր 89,
90, 92, 97, 157, 256

Վարդան Այգեկցի 241

Վարդան Արեւիցի 25, 26, 34, 35,
177, 182, 199

Վարդանյան Ս. 35

Վիլհելմ Սուրացի 36, 81—84,
101, 106, 107, 132, 202, 206,
211, 215, 216, 264

Տերին 220

Տեր-Ղազարյան Հ. 176

Տեր-Դավթյան Ք. Ս. 41

Տեր-Ղևոնդյան Ա. Ն. 6, 37

Տէր-Մինասեանց Բ. 183, 223

Տեր-Միքելյան Ա. 91, 141, 179,
223, 235, 236, 249

Տեր-Պետրոսյան Լ. Հ. 35, 40

Տիգրան 221

Փիլարտոս Վարաժնունի 7, 12,
52, 53, 68, 77, 188

Փասունի Մ.—Բ. Հ. 49, 65, 75,
77, 78—81, 83—85, 89, 97, 98

Փեշիշյան Ա. 210, 252

Փյոշկերյան Ա. Ս. 41

Փրիստոս 15, 110, 222, 233—235,
240, 242, 250, 251

Օրբիտո Ղեյա Տորե 125

Օգերիկ Վիտալիս 75

Օշին 202, 209, 216, 221, 226,
227, 232, 235

Օշինյաններ տե՛ս Հեթումյաններ
Օստրոգորսկի Գ. 52, 54, 55, 72
102, 104

Օտտոն Ֆրեյդենբերգ 56

Օրմանյան Մ. 14, 79, 141, 174,
249, 250

Ֆրիշպե 211, 212

Ֆինկ Յ. 247

Ֆրիդրիխ Բարբարոսա 219, 252
267

Ֆուլք Անժուացի 84, 89, 116, 150

Адоратский В. 5

Барсегов Ю. Г. 49, 205

Бибииков М. В. 67

Гордлевский В. А. 13, 50

Гусейнов Р. 33

Дмитревский А. 102

Дмитриев Г. А. 49, 158

Долоцкий В. И. 24

Карпов В. Н. 22

Коковцев П. К. 19

Курбатов Г. Л. 45

Любарский Я. Н. 20, 21,
72—74, 103

Медведев И. П. 116, 209

Мстиславна Добродей 71, 75

Острогорский Г. А. 54

Пападимитру С. 71, 75

Петров П. Хр. 192

Райт В. 19

Степаненко В. П. 12, 53

Тураева К. А. 19

Успенский Ф. И. 126, 127,
164

Фрейденоберг М. М. 21, 22,
72—74

Шандровская В. С. 44, 79

Энгельс Ф. 5, 134

- Adontz N. 52
 Ahrweiler H. 47, 55, 74, 194, 196, 198, 199, 208
 al-Firdaous տե՛ս Փիլարտոս Վա-
 բաժնուհի
 Baldwin Marshall W. 49
 Bar Hebraeus տե՛ս Բար Եբրեոս
 Baumstark A. 19, 42
 Bayan G. 48
 Beck H.—G. 19, 42, 218, 225, 228, 241—243
 Bedawi տե՛ս Ռայմոնդ Պուլատիե
 Bedoukian P. Z. 44, 49
 Bréhier L. 15, 192, 196, 203
 Brosset M. 191
 Budge Ernest A. Wallis 33
 Casanova 57
 Charanis P. 225
 Danishmendides 41, 50, 57
 Dédéyan G. 7, 31, 69
 Der Nersessian S. 14
 Ehrhard A. 243
 Every G. 14
 Folz R. 15
 Fusco F. 101
 Gelzer H. 102
 Goitein S. D. 116
 Grecu V. 24
 Grégoire le Prêtre տե՛ս Գրեգոր
 Երեց
 Gregory Abu' l' Faraj տե՛ս Բար
 Եբրեոս
 Guiland R. 209
 Heywood C. J. 70
 Hohlweg A. 46
 Hussey J. M. 14
 Ibn-Alatyr տե՛ս Իբն ալ-Ասիր
 Ioannes Aloysius van Dieten 23
 Jarnley C. J. 12, 52
 Jurewicz O. 134, 198, 210
 Justinian 19, 41
 Lamma P. 99
 Laurent J. M. 12, 52
 Leib B. 20
 Lillie R. J. 220
 Lüders A. 19, 33
 Meinke Augustus 22
 Mélikoff I. 13, 41, 50, 64, 68
 Migne J.—P. 254
 Moravcsik G. 51
 Mordtmann 57
 Norden W. 14
 Obolensky D. 46
 Regel W. 56
 Roger le Tourneau 53
 Saint-Martin M. 191
 Setton Kenneth M. 49, 174
 Schlumberger G. 133
 Vryonis Jr. Speros 51, 55, 121
 Willermus Tyrensis տե՛ս Վիլ-
 հելմ Սուրբադի
 Wirth P. 22, 46
 Σάμας K. N. 213
 Ծոնժոյ 3. 178

ՏԵՂԱՆՎԱՆԱՑԱՆԿ

Աբլիստան (Ապլիստան) 148, 150,
151, 168, 169
Ազանա (Ատանա) 61, 65, 73,
86, 87, 112—114, 117—119,
123, 165, 257, 258
Ալեքսանդրեթ 116
Աճար 161
Ամայք 119, 257
Ամիդ 13, 50, 90, 93, 130, 151,
152, 163, 189
Ամուլա 174, 186, 197
Այլասեռ Քար 176
Այնթապ 140
Անավարզա (Անարզարա) 73, 80,
82, 83, 112—115, 118, 178,
182, 184, 187, 196, 205, 216,
230, 231, 257, 265
Անատոլիա 253
Անդրկովկաս 17
Անկյուրիա 63
Անտիոք (Անտաք) 12, 13, 21, 22,
50, 52, 67, 71, 73—76, 81,
82, 84, 85, 87, 88—90, 94, 96—
98, 107, 108, 110, 112, 113,
116, 117, 120, 122, 131, 136,
137, 141, 152, 155, 156, 159,
162, 165, 173, 178—180, 182,
189, 193—195, 209, 211, 228,
230, 247, 248, 251, 256, 257,
261, 269
Անտիոքի իշխանություն 10, 11,
71—76, 80, 83, 91, 92, 95, 96,
99, 101, 121, 123, 124, 130,
131—133, 137—145, 155, 156,
158, 169—172, 185, 186, 189,
196, 202, 203, 256, 257—260,
262
Ապամեա 158
Աուլոմարերդ 174, 187, 196
Ասիա 73, 94

Ասկուրիս 221
Ասորիք 19, 22, 36, 42, 43, 50,
73, 74, 77, 78, 103, 106, 116,
117, 126, 178
Ատալիա 56, 57, 59, 74, 101,
108, 112, 122, 124, 143, 191,
194, 255, 257, 261
Արարական խալիֆաթ 6
Արկա 147
Արձղան 158
Արմենիական 59, 65, 74, 105,
125
Արտահ 157
Արտուրյան ամիրություն 13, 50,
130, 151—154, 157, 160, 186,
189
Արմատյան եմրոպա 14, 15, 36,
158, 188
Աւիլ 161
Աֆրին 157
Բաալբեկ 154
Բաբալու 92
Բաբուլա 152
Բազրաս 119, 257
Բալկանյան թերակղզի 54, 108,
126, 244, 266
Բալու տե՛ս Բեյթ Բուլա
Բաղդատ 93, 158, 159, 167
Բարին 116
Բարձրաբերդ 202, 220
Բար Սառմա 151, 178, 189
Բեյթ Բուլա 152
Բերդյա, քաղաք Մակեդոնիայում
58
Բիրուլ տե՛ս Բաբուլա
Բյուզանդական կայսրություն բաց
եմ քողնում
Բյուզանդիոն 155
Բյութանիա 103

Բորիգիւհէյան (աշտարակի դար-
պաս Մելիտենեում) 147

Բուլղարիա (բուլղար) 192, 241

Գալիչ 210

Գամբիթ տե՛ս Կապադովկիա

Գանգրա 57, 58, 60, 70, 82, 105,
106, 115

Գերմանական (արևմտահռոմեա-
կան) կայսրութիւն 15, 134,
218, 267

Գերմանիկ տե՛ս Մարաշ

Գամակոս 53, 153, 189

Գանիշմանյան ամիրութիւն 10,
11, 13, 36, 41, 42, 50, 54,
56—60, 62—71, 74, 81, 82,
84—86, 89, 93, 96, 97, 102,
104—106, 108, 115, 118, 121—
126, 129, 130, 138, 146, 148,
149, 151, 166—171, 193, 194,
255—259, 268

Դանուր 56

Դաշտային Կիլիկիա 73, 76, 80,
82, 86, 88, 96, 111, 112, 122,
136—149, 141—144, 172, 180,
205

Դեաբուլլան համաձայնագիր 21,
61, 71, 72—76, 78, 79, 81,
116, 117, 137, 192, 257

Դեղնոյ տուն 161

Դիար Բաբր տե՛ս Ամիդ

Եգիպտոս 5, 6, 132, 133, 251,
267

Եղեսիա (Ուռհա) 22, 28—30, 39,
40, 50, 52, 74, 76, 84, 85, 89,
96, 112, 120, 130, 140, 141,
145, 151, 153, 154, 156, 157,
163, 172, 181, 189, 197, 258,
259

Եղեսիայի իշխանութիւն 10, 11,

80, 91, 92, 97—99, 130—132,
138, 140, 145, 151, 152, 162,
163, 165, 184—186

Եմրոպա 36, 45, 46, 48, 72, 73,
158, 181

Երուսաղեմ 36, 49, 76, 84, 85,
88, 89, 91, 131, 133, 148, 150,
151, 154, 164, 184, 205, 213,
231, 232, 237, 251, 260, 267

Երևան 91

Եփեսոս 54

Եփրատ 90, 130, 136, 152, 157,
162, 185, 248

Եփրատյան մարդ 90, 137, 160,
219

Զադիս 161

Զմյուռնիա 54,

Էրմիտաժ 79

Թիւ Աւետեաց տե՛ս Թլպաշար

Թիւ Համտուն (Թիւ) 115, 197,
198, 205, 231

Թլպաշար 160—162

Թուրքիա 253

Թրակեսիոն 125

Իբերիա 208

Իկոնիա 6, 10, 11, 13, 30, 37,
50, 54, 56—60, 62, 63, 66,
70, 74, 81, 86, 105, 118, 121—
123, 125, 126, 129, 130, 133,
138, 139, 141, 144, 148—
152, 156—162, 168, 169, 171,
175, 181, 185—187, 189, 193,
194, 202, 239, 248—250, 252,
255, 256, 258, 259, 267, 269,
270

Ինաբ 131, 158, 159, 185, 186

Իսաւրիա 198, 200, 205, 216,
228, 232, 265

Ժտալիա 5, 6, 51, 126, 219
 Իրրիլ 154
 Լամբրոն 7, 38, 108, 192, 202,
 221, 226, 227, 231, 235, 269
 Լամոս 112
 Լաոդիկիա 57, 91
 Լեոնային Կիլիկիա 76, 113, 117,
 118, 143, 166—170, 180, 185—
 187, 258
 Լիզիա 103
 Լիկանդոն 169

 Խալզիա 53, 59, 122, 190
 Խառան 157
 Խարբերդ (Խարվերդ) 92, 148,
 150—152, 160, 163, 186, 189
 Խորասան 77, 93, 167
 Խումանոս 161

 Սամնդավ (Սիմանդա) 147, 168
 Սովբ 92

 Վալաբրիա 128
 Վապադոմկիա 7, 11, 59, 67—69,
 77, 78, 82, 124, 146, 168, 187,
 251
 Վապան (Վապնուբերդ, Վապնա-
 բերդ) 119, 123, 166—168,
 257
 Վաստամոն 57, 58, 60, 70, 82,
 104—106, 170
 Վարկառ (Գարգար) 89, 90, 92,
 152, 256
 Վարմիր վանք 94
 Վարմիր լեռան 123, 167
 Վենտոսկավիա 79
 Վեսարիա տե՛ս Վապադոմկիա
 Վրենրայոտոն 125, 191
 Վրդնոս 73
 Վրիլիկիա կամ Վրիկյան Հայաս-
 տան բաց եմ բաղնում
 Վրպրոս 115, 122, 124, 138, 143,

191, 194—196, 203, 210, 211,
 217, 220, 261, 262, 265, 269
 Կին 128
 Կլավդիա 151
 Կոմանա 63
 Կոստառա 167
 Կոստանդնուպոլիս 6, 38, 39, 62,
 63, 66, 80, 101, 102, 106, 107,
 116, 119, 123, 129, 138, 144,
 145, 155, 156, 170, 172, 173,
 177, 178, 180, 182, 187, 192,
 193, 218, 222, 231, 236—243,
 246—251, 259, 262, 267, 268
 Կոստանդնուպոլիսի պատրիարքու-
 թյուն 11, 14, 15, 18, 222

 Հալիպ 22, 36, 74, 81—83, 85,
 93, 97, 111, 117, 132, 145,
 151, 153, 155—159, 163,
 172, 180, 185, 186, 212, 219,
 231, 232, 239, 269, 270
 Հալիպ-Մոսուլի աթարնիսթյուն
 10, 11, 36, 50, 70, 93, 96, 97,
 101, 121, 130, 133, 153, 194,
 258, 259
 Հալի 161
 Հալիս 59
 Համահ 154
 Համուս 204, 205, 229
 Հայաստան 7, 13, 17, 25, 26,
 36, 43, 47—49, 52, 68, 77,
 78, 147, 220, 233, 236, 253
 Հայոց կաթողիկոսարան 14, 16,
 210, 219, 220, 222—224,
 240, 242, 252
 Հանի 150
 Հարիմ 158, 206, 217, 269
 Հենա Ջիադ տե՛ս Խարբերդ
 Հերապոլիս 247, 248
 Հերմոն 73
 Հյուսիսային Ասորիք 5—7, 11—
 13, 17—21, 30, 32, 33, 39,

43, 50, 58, 59, 70, 72, 73,
75—77, 80, 84, 91, 94, 96,
97, 99, 101, 104, 107, 108,
111, 116, 117, 119, 121, 124—
126, 130, 131, 135, 137, 139,
140, 142, 145, 156, 164, 180,
181, 183, 220, 221, 224, 256—
260, 265, 266, 268, 269

Հյուսիս-Նիքրատյան ժարգ 97

Հյուսիսային Հայաստան 8, 241

Հոմա 154, 156

Հոռմենական կայսրություն 6

Հոռմի պապություն 14, 15, 141,
218, 219, 222, 241, 252, 267

Հոռմկա 11, 17, 186, 219, 222,
236—238, 241, 243, 246, 247,
250—253

Հոռմկայի Հայոց կաթողիկոսա-
րան 9, 16—17, 38, 218, 223,
224, 253, 265—268

Հունգարիա, հունգարներ 58, 108,
109, 131, 207, 244

Մակեդոնիա 58

Մամեստիա 86, 113, 207, 227,
233

Մանազկերտ 6, 43, 73

Մաշտոցի անվան Մատենադարան
91

Մասարա 63, 146, 147, 168

Մարաշ 80, 91—94, 97, 109, 111,
137, 140, 157—159, 161, 162,
169, 185, 230, 232

Մար Բար Սառմա տե՛ս Բար
Սառմա

Մարզին 93, 186

Մեանգրի դաշտ 57

Մելանգիա 141, 144, 150

Մելիտենե 52, 61, 62, 106, 130,
147, 150, 151, 168, 250

Մեծ Հայք 7, 188

Մերձավոր Արևելք 7, 9, 10, 12—

14, 17, 18, 49, 53, 76, 77,
85, 99, 133, 134, 146, 157,
158, 181, 220, 259, 260

Մելիտենե 52, 61, 62

Միջագետք 73, 74, 236

Միջերկրայք 220

Միջերկրական ծով 10, 36, 49,
55, 56, 59, 73, 74, 171, 194,
196, 217, 220, 257, 261

Միրիոկեֆալի 6, 130, 220, 250,
252, 259, 267, 268, 270

Մմպեճ տե՛ս Հերապոլիս

Մոպսուեստիա (Մամեստիա, Մը-
սիս) 61, 65, 73, 86, 87, 112,
113, 119, 165, 197—201, 257

Մոսուլ 37, 83, 93, 97, 145, 152,
153, 155, 172, 180

ալ-Ֆադիհիսան 154

Ցեսուանց վանք 160

Նեղոս 133

Ներքին Ասորիք 74

Նիկիա 23, 54, 108, 252,

Որոնտ 91

Պաղեստին 126, 136, 211

Պանտոկրատորի վանք 102, 103

Պապեոտե 7, 108, 202, 221

Պափլագոնիա 59, 65, 74, 82, 105,
125

Պեհեսնի 162, 230

Պեպու 152

Պետրիժիոն 225

Պիր 153

Պիրամիդ (Ջահան) 73

Պոնտոս 124

Պոական 202, 221

Ջազիրե 157

Ջահանի շրջան 148—151, 162,

168, 169, 185

Ջենովա 125

Ռաբան (Ռապան) 90, 162, 184

Սամոսատ 90, 157

Սաղդիկ 54

Սարոս 78

Սարվանդիքաբ 88, 89, 113, 119,
165

Սերաստիա 42, 146, 147, 149,
168

Սելջուկյան մեծ սուլթանություն
7, 13, 50

Սելեկիա 100, 108, 112, 116, 125,
143, 191, 216, 265

Սիրարերեկ (Սամկատ, Սաճուկատ,
այսօր՝ Սուվերեկ) 89, 90

Սիմանկլա 174, 187, 196

Սինոպ 55

Սիսական տե՛ս Սյունյաց նահանգ

Սիսուան տե՛ս Կիլիկիա

Սիցիլիա 51, 128, 131, 134, 197

Սիւրիա տե՛ս Ասորիք

Սյունյաց նահանգ 27

Սոզուպոլիս 57, 66

Ստամբուլ տե՛ս Կոստանդնուպոլիս

Սրուճ 153

Սուեաիա 74

Սուր (Տիր) 36

Սև լեռներ 43, 230

Սև ծով 10, 53, 56, 57, 59, 74,
82, 123, 170, 171

Վաճկա 112, 115, 117—119, 123,

166—168, 174, 187, 196, 257

Վենետիկ (վենետիկցի) 55, 159

Վրաստան 8

Տաճիկ Քար 176

Տաճկաստան 92, 110

Տաճրոսյան լեռներ (Տորոս) 78,
124, 216, 227

Տարսոն 38, 40, 73, 87, 112,
113, 142, 198—200, 202, 204,
208, 212, 216, 221, 227, 257,
262, 265

Տիգրիս 136

Տլուք 92, 232

Տրապիզոն 53, 59, 60, 122

Տրապիզոնի դքսություն 57, 60

Տրիպոլիս 73, 74, 101, 116, 257

Ցախուտ 119, 257

Յիցոնա 90

Ուոհա տե՛ս Սդեհիա

Փարզաման 90, 92

Փիլիպպուպոլիս (այսօր՝ Պլով-
դիվ) 23, 225, 244, 252

Փլորենտիա 219

Փոքր Ասիա 7—10, 12, 13, 17,
18, 20, 21, 32, 39, 50—55,
57, 62, 65, 67, 70, 71, 77,
83, 99, 102, 108, 111, 121,
122, 124—126, 131, 134, 135,
138, 141, 171, 180, 181, 183,
252, 255, 257, 258, 260, 267,
268

Փոռուդիա 187, 216, 226, 227

Քեսուն 28—30, 90, 92—94, 97,
109—111, 137, 140, 152, 157,
159, 162, 186,

Օպսիկիոն 125

Ֆիլադելֆիա 54

Damas 53

Dorylaion 46

Hiçn Kaifâ 92

Lattaké 92

Portus Pallorum (Pré des Pall-
les) 82

Romaine 48

Turkey Pre-Ottoman 50, 54, 68

Zynyn 66

Ἰβηρία 67

Ἰσαυρία 104

Λογγυνία 72

Μέση 67

Ποδανδών 73

ԺՈՂՈՎՈՒՐԴՆԵՐԻ ԱՆՈՒՆՆԵՐ, ԿՐՈՆԱԿԱՆ ՈՒՂՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐ

ալաման 108, 109

ասորի 17, 33, 35, 40, 43, 80,
108, 109, 112, 147, 172, 186,
187, 189, 260

ասորի հակորիկ պատրիարքություն
14, 16

Բաբելացի 94

Բյուրբեր 56, 57, 59, 60, 66, 68,
77, 81, 82, 86, 88, 90—92,
108, 121, 124, 138, 147, 152,
159, 162, 166, 173, 181, 187,
197, 228, 256, 269

Բյուրբ-սելջուկներ 51, 52, 54, 55,
60, 68, 77, 108, 126, 197

Բուրբ 253

Բամայելի ազգ 88, 248

Լիդիացի 103

կաթուիկ 42, 190

հակորիկ 7, 16, 32, 33, 42, 44,
174, 178, 183, 184, 189, 190,

199, 218, 245, 267

հոռմացի (հոռոմբ) 42, 56, 67,
78, 94, 109, 114, 123, 136,
137, 142, 167, 176, 197, 208,
226, 227, 242

հրեա 153

հույն (հունարեն) 17, 28, 37, 39,
43, 53, 59, 66, 77, 79, 80,
86, 94, 106, 110, 112, 116,
119, 123, 146, 166, 173, 187,
199, 201, 204, 205, 229, 231
հունգարներ 58

կեստորականներ 42

կորմաններ 51, 54, 55, 58, 71,
72, 131, 134, 197

Պամփլուացի 103

պարսիկներ 43, 67, 70, 137

պարսկահայեր 67, 68, 256

պելենգներ 51, 54, 55, 198

սելջուկ 56, 62

սերբեր 197

սկյուֆներ տե՛ս հունգարներ
սյունի 189

քաղկեդոնական 43, 234

օրթոդոքս 15, 42, 180

Յրանկ (Ֆրանկ) 22, 81, 82, 87—
90, 92, 112, 117, 146, 155,
184, 187

Ֆրանսիացի 45—47, 68, 191

Аркаун 225

армяне-халкедониты 52, 53

Arménienne 7, 46—48

Franç (Franque) 49.

Grecque 48

Turque 51

Türkvolker 51

ԲՈՎԱՆԴԱԿՈՒԹՅՈՒՆ

Ներածություն

Սկզբնաղբյուրների տեսություն	5
Գրականության տեսություն	18
	44

Գ Լ Ո Ւ Խ ա ռ ա չ ի ն

Բյուզանդիան և Կիլիկիան ժ. դարի 30—70-ական թվականներին	51
1 Հովհաննես Բ Կոմնենոսի (1118—1143) արևելյան քաղաքականությունը և Կիլիկիան	55
2 Կիլիկիայի Ռուբինյան հայկական իշխանությունը ժ. դարի 30-ական թվականներին	77
3 Կիլիկիայի դրավումը Բյուզանդիայի կողմից. Հովհաննես Բ Կոմնենոսի առաջին (1136—1138) և երկրորդ (1142—1143) ռազմարշավները դեպի Կիլիկիա	99
4 Մանուկ Ա Կոմնենոսի արևելյան քաղաքականությունը և Կիլիկիան	126

Գ Լ Ո Ւ Խ ե ռ կ ռ ո Ր Դ

Պոպինյան իշխանության վերահաստատումը և բյուզանդական կառավարիչները	164
1 Թորոս Բ-ը և Ռուբինյան հարստության վերականգնումը Կիլիկիայում	164
2 Կիլիկիայի բյուզանդական կառավարիչները և Ռուբինյան իշխանությունը ժ. դարի 40—70-ական թվականներին	190

Գ Լ Ո Ւ Խ ե ռ ռ ո Ր Դ

Հայ-բյուզանդական եկեղեցաբաժանական դիվանագիտական հարաբերությունները ժ. դարի 60—70-ական թվականներին	218
Հապավումներ	254
Резюме	255
Անվանացանկ	271
Տեղանվանացանկ	278
Ժողովուրդների անուններ, կրոնական ուղղություններ	284

ԱԶԱՏ ԱՐՏԱՇԻ ԲՈԶՈՅԱՆ

ԲՅՈՒԶԱՆԴԻԱՅԻ ԱՐԵՎԵԼՅԱՆ ՔԱՂԱՔԱԿԱՆՈՒԹՅՈՒՆԸ ԵՎ
ԿԻՆԻԿՅԱՆ ՀԱՅԱՍՏԱՆԸ ԺԲ ԴԱՐԻ 30—70-ԱԿԱՆ
ԹՎԱԿԱՆՆԵՐԻՆ

Հրատ. խմբագիր է. Ս. Ավետյան
Տեխ. խմբագիր է. Կ. Հաբարյանյան
Նկարիչ՝ Ա. Վ. Արամյան
Սրբագրիչներ՝ Գ. է. Դերձակյան,
Վ. Յ. Սիմոնյան

ИБ № 1246

Հանձնված է շարվածքի 11. 05. 1987 թ.: Ստորագրված է տպագրության
6. 06. 1988 թ.: ՎՖ 03956: Զափը $84 \times 108 \frac{1}{32}$, թուղթ № 2: Տառատեսակ
«գրքի տվորական», բարձր տպագրություն: Պալմ, 15,12 մամ., տպագր.
18,0 մամուլ: Ներկ մամուլ 15,12: Հրատ.-հաշվարկ. 13,8 մամուլ: Տպա-
քանակ 3000: Հրատ. № 7230: Պատվեր № 293: Գինը 1ռ. 90 կ.:

ՀՍՍՀ ԳԱ հրատարակչություն, 375019, Երևան,

Մարշալ Բաղրամյան պող. 24 գ.:

ՀՍՍՀ ԳԱ հրատարակչության տպարան, 375019, Երևան,

Մարշալ Բաղրամյան պող. 24:

Издательство АН АрмССР, 375019, Ереван,

пр. Маршала Баграмяна, 24 г.

Типография Издательства АН АрмССР, 375019, Ереван,

пр. Маршала Баграмяна 24.

9(47.925
P-80

h2